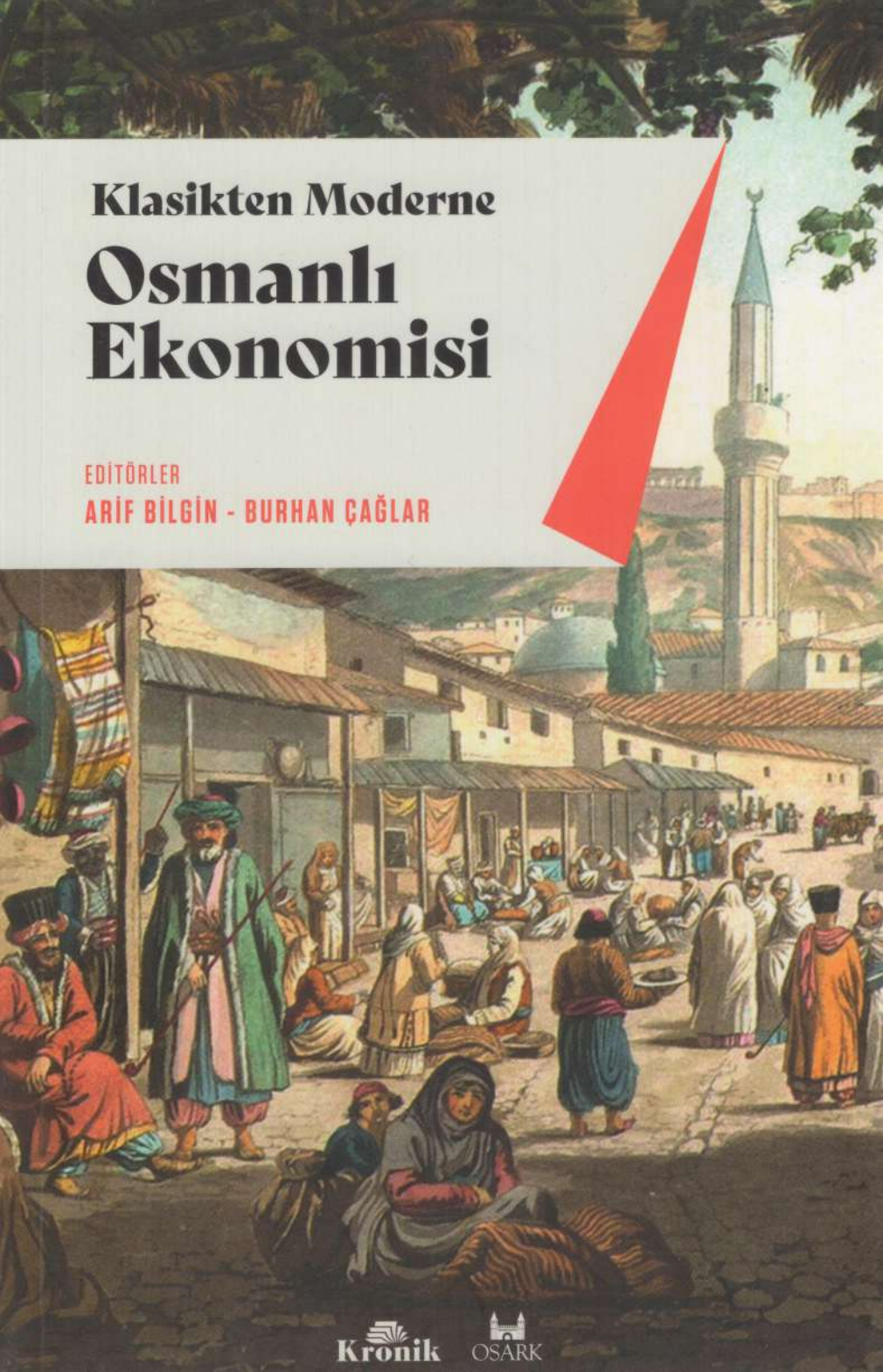
Klasikten Moderne

Osmanlı Ekonomisi

EDİTÖRLER
ARİF BİLGİN - BURHAN ÇAĞLAR

Kronik
OSARK

KLASİKTEN MODERNE OSMANLI EKONOMİSİ
(Kurumlar-Uygulamalar)

—

Editörler:
ARİF BİLGİN - BURHAN ÇAĞLAR

KRONİK KİTAP: 134
Osmanlı Tarihi Dizisi: 34

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Nurel Naycı

1. Baskı, Aralık 2019, İstanbul

ISBN
978-605-7635-36-5

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Kitap'a aittir. Tanıtım aracılığıyla yapılacak alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilmez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

Klasikten Moderne

Osmanlı Ekonomisi

EDİTÖRLER
ARİF BİLGİN - BURHAN ÇAĞLAR

Kronik OSARK

ARİF BİLGİN

1967 yılında Bolu'nun Seben ilçesinde doğdu. 1989'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Meslek hayatına Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda başladı (1990-1993). 1993 yılında Celal Bayar Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak atandı. Yüksek Lisansını Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı'nda 1994 yılında bitirdi. 2000 yılında aynı anabilim dalında "*Osmanlı Sarayının İaşesi (1453-1650)*" isimli doktorasını tamamladı. Chicago Üniversitesi ve London School of Economics'de misafir öğretim üyesi olarak bulundu ve çeşitli araştırmalar yaptı. Osmanlı tarihi üzerine araştırmalarını yürüten Bilgin, iktisat tarihi ile sosyal tarih ve kültür tarihinin değişik alanlarında ve özellikle de mutfak tarihi alanında araştırmalar yapmaktadır. Osmanlı Saray Mutfağı, Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği ve Türk Mutfağı yayımlanmış kitapları arasındadır. Bilgin, 2003 yılında Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne yardımcı doçent olarak atandı. 2007 yılında ise aynı üniversitenin Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne doçent olarak geçiş yaptı. 2012'de profesör olan Bilgin, halen aynı bölümde öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

BURHAN ÇAĞLAR

Trakya Üniversitesi'nde başladığı yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde tamamladı (2010). Mezuniyetinin ardından Kanada, University of Alberta'da akademik İngilizce programına kaydoldu (2011). University of Manitoba, Peace and Conflict Studies departmanında tezsiz yüksek lisansa başladı. Winnipeg - St. George Vakfı bursu ile University of Tehran (İran)'da Farsça dil programına katıldı (2013). University of Toronto, Near and Middle Eastern Studies bölümünden master derecesi aldı (2013-2016). Hâlen Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde doktora çalışmalarına devam etmekte olan Çağlar, aynı bölümün Osmanlı Müesseseleri kürsüsünde asistan olarak görev almaktadır. Tanzimat sonrası Osmanlı idaresi, basın, matbuat ve biyografi konularında araştırmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 7

I. MALİ DÜZENLEMELER VE UYGULAMALAR

KANUNNAMELERE GÖRE ERKEN DÖNEM OSMANLI GÜMRÜK SİSTEMİ
Kerim İlker Bulunur 23

17. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE RODOSÇUK GÜMRÜĞÜ
Ümit Ekin 33

TANZİMAT DÖNEMİNDE VERGİ ADALETİNİ SAĞLAMA ÇALIŞMALARI: UYGULAMA ÖRNEKLERİ
Ayla Efe 49

OSMANLI MÂLİYESİNDE İMDÂDİYYE VERGİLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI
Tayfun Ulaş 57

XVII ve XVIII. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHASSILLIK UYGULAMASI
Tanju Demir – Bülent Çelik 73

BİR TANZİMAT KURUMU: ES'AR MECLİSİ
Zafer Çınar 83

II. PARA VE MAL TİCARETİ, KREDİ ARZI VE REKABETÇİ DAYANIŞMA

THE REASONS AND THE MECHANISM OF COIN TRADE BETWEEN EUROPE AND THE OTTOMAN EMPIRE
Numan Elibol – Abdullah Mesud Küçükkalay 95

SIR HENRY MIDDLETON ve EAST INDIA COMPANY'NİN KIZILDENİZ'DE TİCARET ARAYIŞI (1610-1612)
Abdulmennan M. Altıntaş 107

DOĞU AKDENİZ'DE İNGİLİZ TİCARETİ: İSKENDERUN-LONDRA HATTINDA İNGİLİZ TİCARET FİLOSU (1704-1706)
M. Sait Türkhan 117

NATIONAL ECONOMY AND BUSINESS INTEREST GROUPS IN THE OTTOMAN EMPIRE: A COMPARATIVE STUDY OF BURSA AND KONYA
Semih Gökatalay 145

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İZMİR'DEN İSTANBUL'A KURU ÜZÜM VE İNCİR SEVKİYATI
Safiye Kıranlar 157

III. YERİN HEM ALTINDAN HEM ÜSTÜNDEN NEMALANMAK: MADENLER VE ORMANLAR

CHANGES IN THE SIZE AND USE OF FORESTS OF SLAVONIA DURING OTTOMAN RULE
Anđelko Vlašić 199

OSMANLI EKONOMİSİNDE ORMANCILIĞIN YERİ: XIX. YÜZYILDA AYDIN VİLAYETİ'NDE ORMANLAR VE ORMANCILIK FAALİYETLERİ
Aysun Sarıbey Haykıran 209

KÜRESEL ÇAĞDA AVRUPA'YA MADEN SATMAK: ERGANİ'DEN İNGİLTERE'YE BAKIR İHRACATI (1866-1914)
Alaaddin Tok 223

OSMANLI DEVLETİ'NDE KROMUN KEŞFİ VE HARMANCIK KROM MADENLERİNİN İŞLETİLMESİ (1848-1922)
Celil Bozkurt 235

XIX. YÜZYILDA GÜMÜŞHANE'DE MADENCİLİK VE MADENCİLER HAKKINDA BAZI TESPİTLER
Şennur Şenel 249

IV. ZANAATKARLARDAN SATICILARA: ÜRETİM, DAĞITIM VE PAZARLAMA

XVI. ASIRDA BATI ANADOLU BÖLGESİNDE ÇELTİK ÜRETİMİNE DAİR BAZI NOTLAR
Ahmet Yiğit 269

OSMANLI DEVLETİ'NDE CEBEL-İ LÜBNAN İPEK ENDÜSTRİSİNİ YENİDEN İNŞAA ÇABALARI (1860-1865)
Kazım Baycar 287

XIX. YÜZYIL ORTASINDA BÜYÜKADA'DA MEVCUT ESNAF VE ZANAATKÂR GRUPLARINA DAİR BİR İNCELEME
Duygu Saygın 299

18. YÜZYILIN SONLARINDAN TANZİMAT'A KADAR OSMANLI İSTANBUL'UNDA BAKKALLAR
Fatih Bozkurt, Yasemin Gündoğdu ve Ahsen Şahin 311

DÜNYA FUARLARI VE OSMANLI MODERNLEŞMESİ
İbrahim Şirin 335

1881 TARİHLİ OSMANLI POSTA NİZAMNAMESİ
Taner Aslan 363

DİZİN 377

GİRİŞ

"Kadı konıldı. Ve Sübaşı konıldı. Ve bazar dürdi. Ve hutbe okındı. Bu halk kânûn ister oldılar. Germiyandan bir kişi geldi. Eyidür: "Bu bazarun bacını bana satun"

(...)

Osman Gazi eyidür: "Bac nedür"?

(...)

Eyidüler

(…)

Osman Gazi gayret kakıdı. Eyidür: Bir kişi kim kazana gayrinun mı olur? Kendünün mülki olur. Ben anun malında ne kodum ki bana akçe ver deyem

(…)

Eyidüler

(…)

Osman Gazi eyüdür "İmdi çünki siz eyle dersiz, her kişi kim bir yük getüre, sata iki akça versün; her kim ki satmasa hiç nesne vermesün. Ve her kişi kim bu kanunumı boza, Allah anun dinin ve dünyasın bozsun. Ve dahi her kime kim bir tımar verem, anun elinden sebepsiz almayalar. Ve hem ol öldüği vaktin oğlına vereler. Ve ger küçücük dahi olur ise vereler. Hizmetkârları sefer vakti olıcak sefere varalar, ta ol sefere yarayınca (…)"

Âşıkpaşazâde, bu diyaloğu Osmanoğulları'nın tarihine dair bilinen ilk eseri veren İshak Fakîh'in oğlu Yahşi Fakîh'ten iktibas ettiğini nakleder.

Müellifin 15. asır Türkçesinin özellikleri ile harmanlayarak takdim ettiği satırlar, bize Osmanlıların iktisadî ve içtimaî başlangıcı noktasında fikir verir. Ayrıca Kurdukları devletin istinat ettiği köklere işaret eder. *Bac* (vergi) ile

başlayan bu serüven, orta zaman sonlarından yakın çağ başlarına dek uzanacak bir Akdeniz imparatorluğunun hikâyesini oluşturacaktır. Başlangıçta tevârüs edilen gelenekle yoğrulan bu yapı, zaman içinde iç dinamiklerle kendini yenilemiş ve nihayet çözülme emarelerinin hissedildiği andan itibaren özgünlüğüne halel getirmeyecek yeni açılımlarla farklı bir noktaya doğru evrilmiştir. Tanzimat, bu yeni yapılanma sürecinin yoğun olarak hissedildiği bir evredir.

Bu kitap, sözü edilen hikâyeye ilişkin çeşitli iktisadî konulara ışık tutmaya çalışan araştırmaların derlenmesinden meydana gelmiştir. Dört bölümden oluşan kitap başlıca üretim, pazarlama, iktisadî yönetim, parasal ilişkiler, ekonomik faaliyetler, ormanlar ve madenler gibi konulara odaklanmaktadır. Bölümler sırasıyla, "Mali Düzenlemeler ve Uygulamalar", "Para ve Mal Ticareti", "Kredi Arzı ve Rekabetçi Dayanışma", "Yerin Hem Altından Hem Üstünden Nemalanmak: Madenler ve Ormanlar" ve "Zanaatkarlardan Satıcılara: Üretim ve Pazarlama" başlıklarını içermektedir. Kitap boyunca ele alınan farklı konular üzerinden klâsikten moderne Osmanlı ekonomisine dair bir panorama sunulmakta ve tarihî değişim çizgileri ele alınmaktadır.

Genelde Osmanlı ekonomisinin, özelde Osmanlı maliyesinin durumunu izleyebileceğimiz en önemli kurum merkezî hazinedir. Ağırlıklı olarak toplanan vergilerden oluşan merkezî hazine gelirleri, bir devletin sadece maliyesini değil ekonomik performansını da ölçmeye imkân sağlar. Hazine gelirleri arasında dikkate değer bir yekûn tutan gümrük gelirleri, birçok çalışmada ele alınmışken gümrüklerin yapısı iktisat tarihi araştırmalarında yakın vakte kadar göz ardı edilmiş bir konudur.

Osmanlı Devleti'nde iç ve dış ticaretin gümrüğe tabi olması hazineyi iktisadî açıdan önemli bir pozisyona taşımakta ve kurumu işleyiş yönünden daha yakından takip etmeyi gerekli kılmaktadır. Kerim İlker Bulunur'un makalesi, erken dönem Osmanlı gümrük sistemi üzerine odaklanmıştır. Makalede, Tanzimat ile yapısı nispeten değişen gümrük sisteminin klâsik dönemdeki işleyişi, kanunnamelere dayanılarak incelenmekte; uygulamaya dönük verilerden ziyade kanunname metinlerinden hareketle teorik işleyiş verilmektedir. Yazar, böyle bir çalışmanın gümrüklerdeki pratik uygulamalara odaklanan mevcut araştırmalara yeni bir soluk getireceğini ummaktadır.

Gümrüklerle ilgili diğer bir çalışma, İstanbul ve Tevabi Gümrüğü'nün bir alt birimi statüsündeki Rodosçuk Gümrüğü'nü belirli bir dönem dâhilinde değerlendirmektedir. Konuyu, mahkeme kayıtlarına yansıyan belgelerden hareketle ele alan Ümit Ekin, Rodosçuk'ta kurulan gümrük rejiminin idari yapısı ve işleyişini, elde edilen gelirlerin dağılımını, harcamaların yapıldığı kalemleri ortaya koymaktadır. Makalede, Rodusçuk'un diğer Osmanlı şehirleri ile mukayese edildiğinde küçük ölçekli bir yer olmasına

rağmen şehirdeki ticari hareketliliğe ve vergi gelirlerinin yüksekliğine vurgu yapan yazar, bunun sebebini şehrin İstanbul'un hinterlandında yer almasına ve mevcut limanına bağlamaktadır.

19. yüzyılın, o zamana değin kaydedilen değişim ve dönüşümlerin hepsinden daha derin bir biçimde Osmanlıların tarihini ikiye böldüğü şüphesizdir. Gerek bu özelliği gerekse yaşanan yoğun gelişmeler dolayısıyla "En uzun yüzyıl" olarak nitelenen bu asır, değişimin karakter değiştirdiği ve hızlandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir takım malî düzenlemeler ve uygulamaları beraberinde getiren "Tanzimat", tüm yapının adeta yeniden tanzim edildiği bir başlangıç olmuştur. Vergi adaletini sağlamak amacıyla gerçekleştirilen düzenlemeler bağlamında *muhassıllık* uygulaması farklı bir biçim ve anlam kazanmış, *avârız* ve *imdâdiye* gibi sıradışı olarak ortaya çıkan ve sonradan mutad hale gelen vergiler birleştirilerek nakdi surette tahsile çalışılmıştır. Es'ar meclisleri kurulmuş, narhlar kademeli olarak gevşetilmiş ve kaldırılmıştır. Benzer bir biçimde gümrük sistemi yeniden yapılandırılmış ve "rüsûmât-ı dâhiliye" adlı iç gümrükler peyderpey lağvedilmiştir.

Tanzimat'ın malî politika çerçevesini vergi meseleleri ve adil vergilendirme çabaları çizmekte, dönemin odak noktalarından birini vergi düzenlemeleri oluşturmaktadır. Devlet bir taraftan hız kazanan yeniden yapılanma faaliyetlerine kaynak temini için yeni gelir kalemleri arıyor, diğer yandan vergi mükellefiyetinin adil dağılımını ve tahsilini sağlamaya çalışıyordu. Ayla Efe, makalesinde Tanzimat'ın vergi meseleleri üzerinde durarak adil vergilendirmeyi sağlama girişimlerini uygulama örnekleri ile ortaya koymaktadır. Çalışma, Tanzimat'ın vergi adaletini sağlamak ve kronikleşen vergi meselelerini çözüme kavuşturmak konusundaki başarısını sorgulamaktadır. Bu bağlamda Tanzimat'ın ilk beş yılı içinde atılan radikal adımlar ele alınmış; 1845 temettüât tahrîri dahilinde Anadolu ve Rumeli'den bazı yerel uygulamalara yer verilmiştir. Efe, geliri esas alan bir vergilendirme anlayışının bu uygulamalarla yaygınlaşmaya başladığı ve hanelerin vergi yükümlülüklerinin değiştiği kanaatindedir. Buna mukabil hazine gelirlerini artırma hedeflerinin tutmadığı fakat dramatik bir azalmanın da görülmediği sonucuna varmaktadır.

17. yüzyıl Osmanlı malî yönetimi, merkezi hazinenin artan giderlerini karşılamak ve yüksek meblağlara ulaşan ödemeleri vaktinde gerçekleştirebilmek için yeni nakdî gelir kaynakları arayışına girdi. Olağan gelir kalemlerinin mevcut giderlere kifâyet etmemesi, hazine için çeşitli finansman yolları aramayı zorunlu kılmıştı. İlk olarak 17. yüzyılın ikinci yarısında zaman zaman görülen *imdâdiyye* uygulamaları, bütçenin hızla artan ihtiyaçlarını karşılamak için devletin ihdas ettiği finansman kalemlerinden

biri oldu. Başlangıçta bir tür iç borçlanma yöntemi olan uygulama, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde örfî bir vergi formu kazanmıştır.

Tanzimat'ın "adil vergilendirme" vaatleri arasında, tüm örfi-malî yükümlülükleri yeniden düzenlemek de yer alıyordu. Özellikle, fevkalade hallere mahsus olup zamanla tarh edilmesi olağan hale gelen *avârız*, *tekâlif-i örfiyye* ve *imdâdiye* gibi "*rüsûmât-ı örfiyye*" cinsinden olan malî yükümlülükler ilga edilerek yerine herkesten tahammülüne göre tahsil edilecek nakdi vergiler konulacaktı. Buna karşılık, uygulamada bu vaatler geçerlilik bulmamış, sözü edilen vergiler varlıklarını bölgelere göre uzun süre korumuşlardır. Tayfun Ulaş, çalışmasında bu örfî vergilerden biri olan *imdâdiye* üzerinde durmakta ve 18. yüzyıl uygulamalarının izini sürmektedir. Makalede, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplanmaya başlanan *imdâdiye* vergilerinin neden olduğu malî mükellefiyet ve sosyal-siyasal düzene etkileri ile uygulamanın sonraki yüzyılda kazandığı form ve içerik ana hatları ile incelenmektedir.

Yeni malî politikalar ve buna paralel olarak şekillenen vergi düzenlemeleri ile Tanzimat, pek çok klasik müessese, teşkilat ve tatbikatı ortadan kaldırırken bazı kurum ve uygulamaların da biçimini değiştirmiştir. Başlangıçta örfî vergilerin tarh ve tahsilinde görevli olup zamanla idarî yetkilerle donatılan *muhassıllık*, bu minvalde değişim geçiren kurumlardan biri olarak karşımıza çıkar. 19. yüzyıla gelindiğinde muhassıllar, taşrada Tanzimat'ın malî ve idarî reformlarını yerine getirecek bürokratlar haline gelmiştir. Tanju Demir ve Bülent Çelik'in ortak kaleme aldığı makalede, Tanzimat'ın farklı form kazandırdığı *muhassıllık* kurumunun, 17. ve 18. yüzyıllardaki yapısı üzerinde durulmaktadır. Muhassıllık, timar sisteminden boşa çıkan dirlikler için oluşturulan *mukâtaa*ları yönetmek ve denetlemek için ihdas edilmiş bir kurumdu. Mukâtaaların sayısı zamanla artınca muhassıllık daha da önemli bir müessese haline gelmiştir. Araştırmada hem bu kurumun örgütlenmesi hem de uygulamanın taşradaki mekanizmaya yansımaları tartışılmaktadır. Makale, muhassılların görev ve yetkileri, malî-idarî fonksiyonları, merkez ve taşra idarecileri ile ilişkileri hakkında genel bir çerçeve çizmektedir.

Tanzimat ile kurgulanan yeni iktisadî rejim içerisinde narh müessesesi de kademeli olarak kaldırılmıştır. Tanzimat öncesinde, temel tüketim malları başta olmak üzere, birçok ürün için tavan fiyatı (narh) belirlenir; bu yolla fiyat dalgalanmasının önüne geçilmek istenilir ve uygun fiyatlarla alışveriş imkânı sağlanırdı. Narhlar belirlenirken üretim süreçleri ve maliyetleri yanında piyasadaki mal arzı da dikkate alınırdı. Fiyatları düşük tutmak için zecri uygulamalar yapılmaz, bunun yerine, piyasadaki mal arzının mümkün olduğunca yüksek gerçekleşmesi için gayret edilirdi. Narhları, çarşı-pazar ve esnafın denetiminden sorumlu *muhtesib* kontrol ederdi. Narh müessesinin ilga sürecinde muhtesibliğin İhtisâb Nezareti'ne dönüştürülmesi, *es'ar*

*meclisleri*nin kurulması, belediyelerin teşkil edilmesi ve fiyat düzenlemelerinin Şehremaneti'ne havâle edilmesi gibi birtakım değişiklikler yapılmıştır. Zamanla narhlar birkaç zarurî maddeye münhasır kılınmış ve nihayet 1865 yılında ekmek dışındaki tüm malların fiyatları serbest bırakılmıştır. Zafer Çınar'ın makalesi bu geçiş sürecinde, narh ve kalite kontrolü ihtiyacına cevap vermek amacıyla teşkil edilen es'ar meclislerini konu edinmektedir. Çınar, Tanzimat'ın iktisadî vizyonu içerisinde teşkil edilen bu meclislerin 13 ay süren kısa macerasını, kuruluş amacı ve icraatlarını ele almış ve es'ar meclisleri üzerinden narh meselelerinin esnaf ve devlet arasındaki ilişkilere yansımalarını incelemiştir. Çalışma, araştırmacıların şimdiye değin bigâne kaldıkları bu meclislerin işleyişini ortaya koyması açısından önemlidir.

Klâsik dönem Osmanlı iktisadî/mâli yapısı; *provizyonizm* (iaşecilik), *fiskalizm* (gelircilik/vergicilik) ve *tradisyonalizm* (gelenekçilik)'den müteşekkil üçlü bir sacayağına dayanıyor, bu yapı dördüncü bir unsur olarak vakıflar ile destekleniyordu. Sistem, rekabet ve kazançtan ziyade ihtiyaç ve geçim odaklıydı. Tüm kurumsal hareketlilikler ve yapısal dönüşümler ekseninde Tanzimat, Osmanlı iktisadî hayatını kökten değiştirmekte, öteden beri süre gelen geleneksel korumacı iktisadî mekanizma çözülmekteydi. Provizyonist-fiskalist sistem ortadan kalkıyor; dışa açık, büyüyen, genişleyen, rekabetçi bir iktisâdî düzen kuruluyordu. Devlet, malî yaklaşımlarını yeniden kurgularken, farklı finansal aygıtları tedavüle sokmaktaydı. Bu açıkça, "ilm-i tedbir-i devlet"in topyekûn dönüşümü anlamına gelmektedir. Reformların yerleşmesi ve karşılık bulması elbette zaman aldı fakat devletin kendine özgü müdahaleci piyasa politikalarını yumuşatması, Osmanlı ülkesinde iktisadî faaliyetlerde daha serbest karakterli bir piyasanın oluşumunun önünü açtı.

Ekonomide parasal ilişkiler arttıkça, mübadele hacmi genişledikçe ticaret ve yatırım imkânı gelişiyor, para ve kredi talebi artıyordu. Sarraf ve bankerlerin sayısı ve çeşidi de bu taleple nispetle çoğalmaktaydı. Lonca üyesi sarraflar, köşe sarrafları ve Galata sarrafları/bankerleri bu sahada hizmet vermekteydiler. Öteden beri Galata ve Eminönü başta olmak üzere İstanbul'un ticaret mekânlarında faaliyet gösteren bu zümreler, para ticareti yaparak çıkar temin ediyorlardı. Bununla birlikte para ekonomisinin yeni bir form kazandığı şartlarda Galata sarraf ve bankerleri adeta bankacılık hizmeti görüyorlardı. Bu ortamda çıkarılan Murabaha Nizamnamesi faiz hadlerine bir sınırlama getirse de bankerlerin ve sarrafların para ticaretleri yeni yöntemlerle devam etti. Özellikle "Kaime-i mutebere-i nakdiye" adıyla ilk kâğıt para emisyonunun yapılması, akabinde "tashih-i ayar" reformuyla madeni paraların tedavüle girmesi bu zümrenin para ticaretindeki etkinliklerini artırdı. Hedeflenen değerinin çok altında tedavül ederek sürümü üzerinde kararsız bir ortamın oluştuğu paralardan para kazanmak cazip bir hal almıştı.

Bununla birlikte, ekonominin madeni para rejimine dayandığı Tanzimat öncesi geleneksel Osmanlı sisteminde de paranın kur istikrarsızlığı bir kazanç konusu olabiliyordu. Özellikle Osmanlı piyasasında pek çok cins paranın birlikte tedavül ettiği düşünülürse, paraların veznini düşürmek, ayarını eksiltmek, kalp ve züyuf para mübadele etmek gibi kalpazanlıkların yanında, yabancı madeni paraların ticaretini yaparak arbitrajından kâr elde edilebilmekteydi. Numan Elibol ve A. Mesut Küçükkalay'ın birlikte kaleme aldığı makale bu konuyu incelemekte, madeni para ticaretini ele almaktadır. Çalışma iki farklı miktar, tür ve değerdeki kıymetli metalin/paranın birbirleri ile nasıl mübadele edildiklerini sorgulayarak, Osmanlı madeni para rejiminin temel problemlerine değinmektedir. Makalede, Avrupalı tüccarların Osmanlı ülkesinde yürüttüğü, devletin ise sakıncalı görerek önleme girişimlerinde bulunduğu söz konusu ticaretin, 18. yüzyılda hız kazandığını ifade edilmekte; bunun sebepleri, yürütülüş biçimi ve sağladığı kârlılık değerlendirilmektedir.

Büyük sermaye sahibi Avrupalı tüccar ve şirketler Tanzimat ile dönüşen Osmanlı ekonomisinin önemli aktörleri haline gelmişlerdi. Yapısal dönüşümlerin yanı sıra bu gelişmenin önemli nedenlerinden biri ülkedeki sermaye birikiminin yetersizliğiydi. Ecnebi tüccar ve şirketler piyasaya açılmak için devletten kefâlet ve maddî teşvik talep ediyor, imtiyaz bekliyor, bu talepler ekseriyetle müspet karşılık buluyordu. Böylece birçok hizmet ve kurum bu girişimler sonucunda ortaya çıktı. Devletin sağlamakta yetersiz kaldığı daha başka birçok hizmet de Avrupalı şirket ve yatırımcılar tarafından yürütülmeye başlanacaktır. Osmanlı piyasasına giren Avrupalı şirketler ve tacirler; demiryolları, telgraf hatları, bankalar ve sigorta şirketleri gibi yatırımları da beraberinde getiriyor, malların nakli için modern yollar, demiryolu hatları, taşıma ve depolama vasıtaları arıyor, modern konaklama imkânları, sağlık kuruluşları ve belediyecilik hizmetleri talep ediyorlardı. Devletin bu hizmetleri sağlamakta yetersiz kaldığı durumlarda, Avrupalı şirketler yeni teşvik ve imtiyazlar alarak bu yatırımları kendileri yapıyorlardı.

Osmanlılar, Avrupalı ülkeler arasındaki rekabetten başından beri yararlanmış; bu minvalde verilen imtiyazlar ekonomik olduğu kadar, politik ve diplomatik araçlar olagelmiştir. Tanınan kapitülasyonlar, Avrupalılar arasındaki rekabet ve gruplaşmayı beslemek, kutuplaşmayı artırmak, verilen imtiyazlara bağlı olarak farklı ticarî çıkarlara sahip yeni hizipler oluşturmak, nihayet ticaret yollarını faal, ticarî faaliyetleri canlı tutmak gibi hedefler gütmüştür. Asya ve Avrupa arasında akan transit ticarette Osmanlı ülkesinin kilit bir güzergahı işgal ediyor olması, bu siyasette Osmanlıların elini güçlendirmekteydi.

Coğrafi keşifler ile alternatif ticaret güzergahlarının gündeme gelmesi, söz konusu imtiyazlara farklı fonksiyonlar yükledi. İngiliz tüccarların, Osmanlı ülkesini atlayarak Moskova ve Kafkaslar üzerinden İran'a açılan yeni bir ticarî

rota belirleme girişimleri, Osmanlıların Azerbaycan'ı topraklarına katmasıyla ortadan kalkmıştı. Fakat Bağdat ve Hürmüz'ün Safeviler tarafından zaptı yeni bir ticarî güzergah alternatifi oluşturdu. İpek yolu ticaretinin, İran topraklarından Hint Okyanusuna yönelmesi, Bender Abbas limanı üzerinden İngiliz ve Hollanda gemileriyle Avrupa'ya akması, Osmanlı transit ticareti için maddi olarak büyük bir kayıp demekti. Osmanlılar, bölgedeki ticari akışı yeniden kendi lehlerine çevirmek için Bağdat'ı geri almakta son derece ısrarcı olurken, tanıdıkları yeni imtiyazlarla ticari ilgiyi tekrar *Levant*'a çekmeye çalıştılar.

Bu ortamda Osmanlıların imtiyaz tanıdığı devletler arasında İngiltere, 1620-1683 yılları arasında, *Levant* ticaretinde en hâkim devlet durumuna gelmişti. İngilizlerin alternatif ticarî güzergah oluşturma çabalarının yanında, Osmanlı ülkesinin farklı coğrafyalarında şirketler aracılığı ile yürüttüğü ticaret arayışları da devam ediyordu. Doğu Akdeniz'deki tüm Osmanlı limanlarını kapsayan imtiyaza sahip *Levant Company*'ye rakip *East India Company*, Bağdat ve Basra ticareti tekelini elinde bulundurmaktaydı. Bu sahada Hindistan yoluna açılan Kızıldeniz önemli bir konumu teşkil etmekteydi. Ancak İngilizlerin elindeki *imtiyâz-nâme*lerde, kutsal şehirlere komşu olan bu denizde ticaret yapabileceklerine dair açık bir ibare yer almıyordu. Abdülmennan Altıntaş, kaleme aldığı makalede İngilizlerin, *East India Company* üzerinden Kızıldeniz'deki ticaret arayışlarına ve bölgede ticari bağlantılar kurma çabalarına odaklanmaktadır. Makale, İngilizlerin Kızıldeniz'e girerken karşılaştıkları güçlükleri, bölgedeki Osmanlı otoriteleri ile yaşadıkları uzlaşmazlıkları konu edinmekte, Aden ve Muha limanlarında giriştikleri çatışma ve mücadeleleri değerlendirmektedir. Altıntaş, Hint Denizi'ne seferler düzenleyen *East India Company*'nin bir girişimi olarak gerçekleşen bu ticaret arayışını, İngiliz filosunda bulunan kaptanların notları üzerinden incelemekte, Kızıldeniz'deki İngiliz faaliyetlerinin başlangıcına dair önemli bilgiler sunmaktadır.

M. Sait Türkhan'ın kaleme aldığı makale ise *Levant* şirketinin Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini konu edinmektedir. Makalede şirketin 1704-1706 yılları arasında İskenderun Limanı'ndan yaptığı ihracat, Osmanlı-İngiliz imtiyaz ilişkileri, İskenderun'un uluslararası bir liman olarak kullanıma girmesi hakkında değerlendirmeler yer almaktadır. Çalışmada, İskenderun limanından mal yükleyerek Londra'ya beş sefer gerçekleştiren dört İngiliz gemisi için düzenlenen konşimento kayıtları esas alınarak, yaklaşık iki yıllık dönem için ithal edilen toplam emtia miktarı ve çeşitleri tespit edilmektedir. İskenderun limanı ile Londra limanı arasında emtia taşıyan İngiliz gemilerinin ticarî faaliyetleri ve taşıdıkları mal çeşitliliğine dair incelemeler içeren makale, İngilizlerin Doğu Akdeniz ticaretindeki etkinliklerinin hacmini anlamaya imkan tanımaktadır.

Sınırları zamanla genişleyen kapitülasyon rejimleri Avrupa sermayesine imparatorluğun kapılarını açarken Tanzimat'ın ortaya koyduğu liberal tavır yatırımı teşvik edici en temel amil olarak öne çıkmaktaydı. Bankacılık, finans, kredi, para ve piyasa alanındaki liberal politikalar parasallaşma ve ticarileşmeyi hızlandırırken bu politikaları uygulayacak altyapı ve zihniyet eksikliği kapitülasyonların da etkisi ile iktisadî yapıda derin çarpıklıklar ve tutarsızlıklar oluşturuyor, malî disiplini alt üst ediyordu. Nihayet, II. Meşrutiyet devrinde devlet, ekonomiyi yeniden ele alarak bir takım çözüm arayışlarına girdi. İktisadî faaliyetleri yönlendireceği yeni bir müdahaleci anlayışı gündeme aldı. Fakat bu müdahalecilik, Tanzimat öncesinin *provizyonist-fiskalist* anlayışına dönüş hedefi taşımıyor, daha ziyade devletçi bir iktisat modeline dayanıyordu. Devletin iktisadî faaliyetlere katılmasını öngören bu yeni yaklaşım "devlet iktisadiyyatı" olarak adlandırılıyordu. Devletin iktisadî hayatın hemen her alanında faaliyetlerini artırdığı bu dönemde, Cihan Harbi yıllarında ortaya konacak olan "millî iktisat" yaklaşımının da temelleri şekillenmekteydi. Bu görüş, devlet desteğiyle yerli ve milli bir burjuvazinin oluşturulması gerektiğini öne sürüyor, gayrimüslim unsurların baskın olduğu ticarî faaliyetlerde Müslüman-Türk grupların desteklenmesini öngören bir ekonomik politika anlayışı güdüyordu. Yani devlet desteği ile bir Türk girişimci sınıf vücuda getirmek amaçlanmaktaydı.

Semih Gökatalay'ın kaleme aldığı makalede, II. Meşrutiyet ile başlayan bu iktisat politikası konu edilmekte, İttihat ve Terakki hükümetinin "millî" addettiği Müslüman-Türk unsurların iktisadî yararına giriştiği faaliyetler incelenmektedir. Çalışma çerçevesinde, millî iktisat politikasına bağlı olarak yürütülen siyasetin, Bursa ve Konya'da yerleşik iş dünyası çıkar gruplarına yansımaları, bu grupların iş, ortaklık ve ilişki ağları, devlet ile kurdukları diyaloglar arşiv kaynaklarına dayanılarak ele alınmaktadır. Makalede, Osmanlı Hükümeti'nin çıkarları ile uyuştuğu durumlarda yeni kurulan şirketler lehine tutum aldığı, bu şirketlere Müslüman tüccar ve zanaatkarların katılımını teşvik ettiği ifade edilmekte; çıkarların çatışması durumunda ise yaptırım uygulamaktan çekinmediği vurgulanmaktadır. Çalışma, Cumhuriyet'in tevarüs ettiği iktisadî yapının temellerini ortaya koyması açısından önemli bir işlev görmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü şartları içerisinde devlet ekonominin pek çok alanına müdahale etmiştir. Savaşın getirdiği yokluk ve kıtlık şartlarından, yaşanan seferberlik ortamından istifade ile "millî iktisat" politikası her yönüyle uygulanmıştır. Kapitülasyonlar tek taraflı olarak feshedilmiş, Düyûn-i Umûmiye'nin faaliyetleri durdurulmuş, koruyucu bir ticaret ve gümrük politikası benimsenerek ihracat devlet kontrolü altına alınmıştı. Safiye Kıranlar'ın kaleme aldığı makale bu iktisadî tablo içerisinde kuru

üzüm ve incir piyasasına odaklanmaktadır. Bu piyasanın Osmanlı Devleti'nin ihraç ürünleri sıralamasında ilk beşte yer alması ve savaş yıllarında pek çok gıda maddesi ihracına sınırlama getirilirken kuru meyve ihracının kapsam dışı bırakılmış olması konuyu ilgi çekici kılmaktadır. Bu bakımdan kuru meyve piyasasının millî iktisat politikasının uygulandığı mühim bir alan olduğu söylenebilir. Kıranlar, çalışmasında bu durumun altını çizmekte, savaşın tüm şiddetine rağmen rekoltesinde bir düşüş görülmeyen kuru meyve piyasasında yer alan, Müslüman-Türk kökenli tüccarların sayısındaki artışa dikkat çekmektedir. Kıranlar, araştırdığı dönemde tüccarlar arasında gayrimüslim sayısının yüksek olmasına rağmen "millî tüccar" vasfına haiz Müslüman-Türk tüccar tipinin iyice belirginleştiğini düşünmektedir. Çalışma, savaş ortamında Batı Anadolu'daki üretim, ihracat ve ticarî hareketlilik hakkında dikkate değer tespitlerde bulunmaktadır.

Tüm bu iktisadî dönüşüm süreci, imparatorluğun yeraltı ve yerüstü rezervlerinden yararlanmak için giriştiği hummalı çalışmaları beraberinde getirmekteydi. Ormancılık, madencilik, ziraat ve bayındırlık, modern iş sektörleri ve yatırım alanları olarak yeniden ele alınıyor; nitelikli eleman ihtiyacından üretim süreçlerine, bir dizi yeni düzenlemelere konu oluyordu. Ayrıca tarımsal verimliliği artırmak için tedbirlere başvuruluyor, ziraat ve bayındırlık komisyonları kuruluyordu. Klâsik dönemde çoğunlukla ordunun, özellikle donanmanın ihtiyaçları, kale inşası ve tamiri gibi alanlarla sınırlı kalan ormancılık, modern bir anlayışla ele alınırken dış yatırımların ilgi alanı haline gelen madencilik ve eskiden beri Osmanlı ekonomisinin en temel faaliyet alanı olan ziraat, yatırımın teşvik edildiği temel sektörler olarak öne çıkmaktaydı. Bu çerçevede devlete ait topraklar ile vakıflara, şahıslara, kasaba ve köylere mahsus maden, orman-koru ve bataklıkların statüleri belirlenmiş, yeni hukuksal düzenlemeler ile bu alanlarda yatırım ve üretim teşvik edilmiştir.

Andelko Vlašić çalışmasında, 1636-1691 yılları arası, "Slavonia" bölgesindeki Orman varlığını ele almaktadır. Makale, Osmanlı idaresinde, Sirem, Pozega ve Pakraç sancaklarına taksim edilen bu bölgenin orman varlığını, ormanların büyüklüğü, yoğunluğu, coğrafi dağılımı çerçevesinde incelemekte, bölgede Osmanlı idaresinin son bulmasının ardından yaşanan değişimi sorgulamaktadır. Ormanlarla kaplı bu bölgede Osmanlı idaresinde nüfus oranının sadece %30 olduğunu belirten Vlašić, bu dönemdeki ormancılık faaliyetlerinin sınırlı kaldığı kanısındadır. Çalışmada, sanılanın aksine bölgedeki orman örtüsünün Osmanlı idaresinde muhafaza edildiği vurgulanmakta, ormanların kaldırılarak yerleşime açılma ve nüfuslanma sürecinin Habsburg idaresi dönemine tekabül ettiğini vurgulanmaktadır. Araştırma klâsik dönem Osmanlı ormancılık pratiklerine dair ciddi ipuçları vermektedir.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun orman politikasına dair genel bir görüntü ortaya koyan Aysun Sarıbey Haykıran'ın çalışmasında, Aydın vilayetindeki ormancılık faaliyetleri konu edilmektedir. İzmir, Saruhan, Menteşe, Aydın, Denizli sancaklarını ihtiva eden bu vilayetin orman ürünleri, gelirleri, vilayet bütçesine katkıları ve imparatorluk ekonomisine kazandırdıkları sözü edilen makalede ele alınan başlıklardır. 19. yüzyıl Aydın vilayeti özelinde, Tanzimat'ın ormancılık politikasına değinen makale, başka çalışmalara ilham verecek çeşitli nicel veriler de içermektedir.

Celil Bozkurt, Osmanlı Devleti'nin genel madencilik politikasına dair bir çerçeve sunarak başladığı çalışmasının odağına, Osmanlı İmparatorluğu'nda krom madeninin keşfi ve 1848-1922 yılları arasında Harmancık krom madenlerini almaktadır. 19. yüzyıl ortalarına dek dünyada bilinen krom rezervlerinin yarıdan fazlasının Osmanlı ülkesinde bulunduğuna dikkat çeken Bozkurt, Harmancık madenleri özelinde bu madene yönelen yabancı yatırımı, üretim, işletme ve ihracatı nicel verilere dayanarak değerlendirmektedir.

Ergani Bakır madenlerini ele alan Alaaddin Tok ise, İmparatorluğun en zengin bakır yataklarının bu bölgede bulunduğuna dikkat çekmektedir. 1866-1914 yılları arasındaki yaklaşık yarım asırlık dönemi inceleyen makalede, devlet tarafından işletilen Ergani madenlerinden elde edilen ham bakırın 19. yüzyıl itibariyle İngiltere'ye ihraç edilerek ciddi bir gelir kalemi oluşturulduğuna vurgu yapılmaktadır. Yazar araştırmasında İmparatorluğun tarım dışı hammadde ticaretine de ışık tutmaktadır.

Şennur Şenel, Gümüşhane'deki madenlere dair birincil kaynaklardan elde edilen bazı tespitleri paylaşmaktadır. Makalede, Gümüşhane'nin, imparatorluğun klâsik döneminde, 15. ve 16. yüzyıllarda önemli gümüş yataklarına sahip bölgelerinden biri olduğu vurgulanarak bölgedeki madenciliğin 19. yüzyıldaki izleri sürülmektedir. Çalışmanın ana hatlarını, Gümüşhane madenlerinin statüleri, türleri, işletme ve üretim faaliyetleri, maliyetleri, bu sahadaki devlet tasarrufları, idare ve yolsuzluk meseleleri, madencilerin ihtiyaçları gibi konular ve bunlarla ilgili arşiv belgelerine dayalı tespit ve çıkarımlar oluşturmaktadır.

Ahmet Yiğit, ziraat sahasına dikkati çekerek, imparatorluğun klâsik döneminde Batı Anadolu'daki çeltik üretimini incelemiştir. Mîrî ve vakıf arazileri üzerinde yapılan çeltik üretiminin, tohum ve vergi tahsilinin, aynî ürün cinsinden ödenen ücretlerin izini sürmekte, *provizyonist-fiskalist* iktisadî yapı içerisindeki ziraî üretimin bir örneğini sunmaktadır. Çalışmada, Aydın, Denizli ve Teke bölgelerinde arazinin engebeli yapısı, akarsu debilerinin yüksekliği sebebiyle çeltik tarımının Balkanlara nispetle daha güç olduğu vurgulanmakta, dolayısıyla büyük üretim sahalarının oluşmadığı belirtilmektedir. Diğer taraftan Rumeli bölgesinin iklim açısından söz konusu ziraat için Batı Anadolu kadar uygun olmadığı istihraç edilmektedir.

Lübnan ipek endüstrisini ihya çalışmalarını inceleyen Kazım Baycar, 1860-1865 yılları arasında, bölgedeki girişimleri değerlendirmektedir. İmparatorluğun önde gelen ipek üretim merkezlerinden biri olan Lübnan'da, söz konusu üretimin iç çatışmalar sebebi ile zarar gördüğü hatırlatılarak, 1860 itibariyle başlayan "uzun barış" döneminde ipek endüstrisinin gelişimini ele alınmaktadır. Araştırmada, Osmanlı Devleti'nin bu endüstrisinin yeniden canlanması için alınan tedbirler bağlamında devlet, Bursa ve Edirne gibi merkezlerden ipekböceği ve kozalar getirtmiş, yıkılan hanelerin, viran olan atölyelerin yenilenmesini istemiş, harap olan üretim tezgahlarının ve dut bağlarının ihya edilmesini emretmiş, zarar görenlere tazminat ödenmesi için borç tahvilleri çıkarmıştır. Makalede, Fransız yatırımları ve Avrupa sermayesinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin de ihya çalışmalarına bütçe ayırdığı ve inisiyatif alarak bölgede girişimlerde bulunduğu vurgulanmaktadır.

Tanzimat ile kurgulanan yeni iktisadî yapı birçok alanı kuşattığı gibi esnaf örgütlerine de uzanmış; eczacı, mağazacı gibi yeni meslek dalları ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda gelişen rekabet ortamında reklam, pazarlama ve sigorta gibi yeni aygıtlar tedavüle girmiştir. Gelişen yeni sektörler farklı iş kollarını doğuracaktır ancak bunların görünür olması ve bir meslek dalı olarak kabul görmesi için yüzyılın sonunu beklemek gerekecektir.

Duygu Saygın, Osmanlı başkentinin en kozmopolit merkezlerinden biri olan Büyükada'yı incelemekte; 1836-39 ve 1844-45 tarihlerine ait, adada faaliyet gösteren esnaf gruplarını ve mesleklerini konu edinmektedir. Çalışmada; mütevazi çaptaki ziraat ve hayvancılığın yanı sıra çok çeşitli faaliyet alanlarına ev sahipliği yapan adadaki meslek yapılanması tespit edilmekte, icra edilen mesleklerin gelirleri arşiv kaynaklarına dayalı olarak ortaya konulmakta ve batılılaşmanın etkisi ile başkentin çekici mesire yerlerinden birine dönüşen beldenin meslek grafiği sunulmaktadır. Saygın'ın adanın demografisini de yansıtan araştırması daha önceki çalışmalarda hiç görülmeyen yeni meslekleri içermekte, en çok dükkan sayısına sahip iş kolu olarak halkın gıda ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yere sahip olan bakkalları işaret etmektedir. Dükkanlarda her daim envai çeşit mal, mamul madde, gıda ve öteberinin boy gösterdiği bakkalların farklı esnaf kollarına mahsus birtakım ürünleri de pazarlamaları serbestti. Tezgahlarında bakliyattan kuru meyveye kadar türlü bal, çiroz balık, ya da fasulye cinsine tesadüf ediliyordu. Fatih Bozkurt, Yasemin Gündoğdu ve Ahsen Şahin'in ortak kaleme aldıkları makale, 18. yüzyılın sonundan Tanzimat Dönemi'ne suriçi İstanbul'undaki bakkalları incelemektedir. İstanbul Kadılığı'na ait şer'iyye sicillerini temel alan çalışma, belli sayıda örneklem grubundan hareketle gerek bakkalların kendilerine gerekse ticaretini yaptıkları mallara odaklanmaktadır. Bu konuda kapsamlı bir incelemenin henüz yapılmamış olması çalışmayı ilgi çekici kılmakta, bakkal dükkanlarında satışı yapılan çeşitli gıda maddelerine dair

sunulan sayısal veriler, Osmanlı başkentinin tüketim kalıplarına ilişkin literatüre kayda değer katkılar sağlamaktadır.

Tanzimat'tan itibaren Osmanlıların entegre olmaya çalıştığı yeni ekonomik düzenin sergi alanlarından birini fuarlar oluşturmaktaydı. İbrahim Şirin çalışmasında, "mal denen fetiş nesneleri" üzerinden oryantalizmin ve sömürgeciliğin propaganda mekanları olarak değerlendirdiği "Dünya Fuarları"nı konu edinmektedir. Makale, Osmanlıların ziyaret ettiği, katıldığı ve nihayet 1867'de Sultan Abdülaziz'in de icabet ettiği fuarları inceleyerek üretilen malların reklam ve pazarlamasının yapıldığı bu sergileri, yeni *dünya-sistem*in "hac yerleri" olarak nitelemektedir. Dünya fuarlarının Osmanlıların ve doğu toplumlarının muhayyilesinde bıraktığı muhtemel izlerin tahlil edildiği araştırmada, fuarları gezenlerin Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul ederek ülkelerine dönmeleri ve tam da bu şekilde ortaya çıkan öteki imgesi tartışılmaktadır.

Osmanlı ekonomisini farklı veçheleriyle yansıtan makalelerden oluşan bu eserin son yazısında II. Abdülhamid döneminde çıkarılan Osmanlı Posta Nizamnamesi'ni incelenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda Avrupalı posta teşkilatları da faaliyet göstermekteydi. Önemli bir ihtiyacı karşılayan bu hizmetin yabancılar tarafından görülmesi, bir takım siyasi sorunları da beraberinde getirmiştir. Taner Aslan'ın kaleme aldığı makalede, imparatorluk bünyesinde faaliyet gösteren Avrupalı posta şirketleriyle rekabet edebilmek amacıyla ıslah edilmeye çalışılan Osmanlı posta teşkilatı, 1881 tarihli nizamname özelinde değerlendirilmiştir.

Geçmişin en uzun ömürlü devletlerinden birini kurarak onu, Orta Zaman sonlarından Yakın Çağ başlarına dek taşımayı başaran Osmanlıların hikayesi, benzerine az rastlanan bir serüvendir. Köklü değişimlerin ve buhranların yaşandığı çağları büyük bir dirayetle aşarak, şaşılacak derecede uzun süre var olmayı başaran bu Akdeniz imparatorluğunun emsalsiz bir tecrübeyi miras bıraktığı da muhakkaktır. Kitap boyunca ele alınan farklı konulardaki makaleler bu uzun ömürlü imparatorluğun girift tarihine dair genel bir manzara ortaya koymakta; süreklilik ve değişimi iktisadi perspektiften resmetmektedir. Bu değişim çizgisinde kuruluşta yalınkat bir yapı arz eden iktisadi örgütlenmenin zamanla gelişmiş bir form kazandığı, imparatorluğun ihtiyaçlarına uygun kurum ve uygulamaları ürettiği dikkati çekmektedir.

Yukarıda sözü edilen süreklilik ve değişimi iktisadi açıdan yansıtan bu kitaptaki makaleler, 14-17 Ekim 2015 tarihinde, Sakarya'da düzenlenen I. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi'nde sunulan tebliğlerden derlenmiştir. Kongre bildirileri konularına göre tasnif edilmiş ve tematik kitaplar olarak yayınlanmıştır. Elinizdeki eser bu serinin son kitabıdır.

Arif Bilgin – Burhan Çağlar

Ayşe'ye…

I.
MALİ DÜZENLEMELER VE UYGULAMALAR

KANUNNAMELERE GÖRE ERKEN DÖNEM OSMANLI GÜMRÜK SİSTEMİ*

Kerim İlker Bulunur**

Giriş

Osmanlı Devleti'nde ticaret politikaları uzun yıllar gümrükler aracılığı ile uygulanmış ve yürütülmüştür. Bu nedenle devletin gümrük rejimi ile ticaret ve imalat sektörleri arasında sıkı bir bağ vardır. Devletin ticaret politikalarını anlayabilmek için gümrük uygulamalarını iyi bilmek gerekir. Bunun için Osmanlı gümrükleri ile ilgili bilgi veren kaynaklar incelenmelidir. Bu kaynakların başında mufassal ve icmal gümrük defterleri, teslimat-bakaya, muhasebe, vazife ve ahkâm defterleri gelmektedir.[1] Ayrıca bunlara mukataa, mühimme ve maliye ahkam defterleri, şeriyye sicilleri ve dağınık halde bulunan kanunnameler ve kanun metinleri de eklenebilir.

Osmanlı ticaret tarihi ve gümrükler ile ilgili araştırmalarda en sık kullanılan kaynakların başında gümrük defterleri gelmektedir. Bu defterler bazı bölgesel ve dönemsel farklılıklarına rağmen gümrüğe giren tüccarlar, bunların getirdiği ürünler ve gümrükte alınan vergiler gibi çok önemli veriler sağlamaktadır.[2] Ancak bazen gümrük defterlerindeki verilerin anlamlandırılabilmesi için benzer veya farklı diğer kaynaklarla desteklenmesi gerekmektedir. Bu kaynaklardan biri de gümrükler ile ilgili kanunlar ve kanunnamelerdir. İstanbul, Gelibolu ve Bursa gibi önemli liman ve ticaret merkezlerine ait müstakil gümrük kanunnameleri bulunmakla birlikte çoğu yerde gümrük işleri sancak veya eyalet kanunnamelerindeki bir iki madde ile düzenlenmiştir.

---

* Bu makale, TÜBİTAK tarafından desteklenen (Proje No: 116K297) "Klasik Dönem Osmanlı Gümrük Sisteminin Kurumsal Yapısı ve İşleyişi (1520-1620)" başlıklı projeden elde edilen bulguların bir bölümüne dayanmaktadır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (ilkerbulunur@hotmail.com)

1 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1980), s. 219.

2 Gümrük defterleri ile ilgili yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Halil İnalcık, *Sources and Studies on The Ottoman Black Sea I: The Customs Register of Caffa, 1487–1490*, (Cambridge: Harvard University Press, 1995).

Burada bu kanunnameleri ve kanun maddelerini inceleyerek Osmanlı gümrükleri hakkında bazı genel değerlendirmelerde bulunacağız. Bu değerlendirmelere geçmeden bu çalışmanın erken dönem Osmanlı gümrük sistemi üzerine sürdürdüğümüz daha kapsamlı bir çalışmanın sadece bir ayağını oluşturduğunu söylemeliyiz. Osmanlı gümrük sisteminin tam anlamıyla kavranabilmesi için sadece bir belge veya defter türünün değil konu ile ilgili kaynakların tamamının incelenmesi gerekir. Bu nedenle burada sistemin bütün yönlerini yansıtma iddiasında değiliz.

Kanunnameler ve Osmanlı Gümrük Sistemi

Kanunnameler, belirli bir konuya dair hukuki maddeleri ortaya koyan padişahın verdiği hükmü ifade eder. Bunlar idarî, adlî ve vergi konularında olabilir.[3] Ticaretten alınacak vergiler, tür ve oran olarak kanunnamelerde ayrıntıları ile belirlenmiştir. Ayrıca kanunnameler, tüccarların ödeyecekleri gümrük miktar ve oranları, bir malın hangi durumda gümrüğe tabi olacağı gibi birçok konuda bilgi içermektedir. Ancak bunlara genel olarak bakıldığında karşımıza karmaşık bir tablo çıkar. Bunun nedeni imparatorluk çapında gümrük uygulama ve kanunlarının dönemsel ve bölgesel farklılıklarıdır. Yeni ele geçirilen bir bölgedeki diğer bütün kanunlarla birlikte gümrük uygulamaları da aynen benimsenmiştir. O bölgenin Osmanlılar zamanında hazırlanan ilk kanunnamesinde bunların izleri rahatlıkla görülebilmektedir. Hatta eski ve bölgesel dillerdeki vergi isimleri bile aynen kanunnameye dâhil edilmiştir.

II. Mehmed zamanında kanunnamelerle çerçevesi çizilen gümrük uygulamaları varlığını büyük ölçüde diğer dönemlerde de korumuştur. Gümrük vergi oranları veya miktarları değişse de bu genel ilkeler aynı kalmıştır. Mesela bir malın ne zaman gümrüğe tabi olacağı kanunnamelerde belirlenmişti. Buna göre bir mal gemiden çıkarılır ve satılırsa gümrüğe tabi olurdu. Ayrıca ticari emtianın bir gemiden başka bir gemiye nakli de gümrük ödenmesini gerektiriyordu.[4] Bu nakil işlemi malın satılmış olduğuna işaret olarak değerlendirilmiş olmalıdır. Kanunnamelerden tespit edilen bu ilkenin, ilerleyen yıllarda aynen geçerliliğini koruduğu daha geç tarihli (1553 ve 1563) belgelerde açık bir şekilde görülebilmektedir. Hatta bu husus zaman zaman tüccarlar ve gümrük eminleri arasında anlaşmazlık konusu olmakta ve tüccarların şikâyetlerini merkeze taşımalarına yol açmaktaydı.[5]

3 Halil İnalcık, "Kanunnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 333.

4 Bu ilke ile ilgili örnekler arttırılabilir ancak II. Mehmed ve II. Bayezid dönemi kanunnamelerinden birkaç örnek vermekle yetinilecektir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), s. 381, 413, 417, 430; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), s. 278.

5 BOA, KK, nr. 63, s. 742; BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 1228.

İstanbul'un 1453'te fethinden sonra gümrüklerle ilgili bazı Bizans uygulamalarının Osmanlılar tarafından benimsendiği görülmektedir. İstanbul gümrük bölgesinin sınırlarının kabaca Bizans dönemiyle aynı olduğu bilinmektedir.[6] 1476 tarihli İstanbul, Galata ve Gelibolu iskelelerine ait bir kanunnamede bu sınır, Marmara kıyılarını da içine alacak şekilde İstanbul'dan Çanakkale'ye kadar uzanıyordu. Aslında bu kanunname birkaç farklı mukataa ile ilgili çeşitli düzenlemeleri içeriyordu. Bunlar, İstanbul ve bağlı iskelelerin gümrüğü, Çeşme ve Foça iskeleleri ile İstanbul ve Galata dellallığı mukataaları idi.[7] Bu mukataaları yine 1476 tarihli bir maliye defterinde de aynen görebiliyoruz. Bahsi geçen kanunname bu mukataa için çıkartılmış olmalıdır. Hatta kanunnamedeki ve mukataa defterindeki mültezimlerin isimleri bile aynıdır.[8] 1476 tarihli bu kanunname ve mukataa kaydında Çeşme ve Foça iskelelerinin İstanbul gümrüğü ile birlikte kaydedilmesi, bu limanların da İstanbul gümrük bölgesine dâhil olduğu yorumuna yol açmıştır. Ayrıca Çeşme ve Foça'yı da kapsayacak şekilde tarif edilen İstanbul gümrük bölgesi, değişmez ve sabit sınırlara sahip bir alan gibi resmedilmiştir.[9]

Ancak aynı mukataa defterinde 1476 ve 1479 tarihli farklı kayıtlarda mukataa sınırlarının Rumeli yakasında Yoros'un karşısından Bigados'a; Anadolu tarafında ise Yoros'tan Edincik'e (Aydıncık) kadar uzandığı görülmektedir.[10] Bu durum gümrük sınırlarının her zaman aynı kalmadığını zaman içinde genişleyip daralabildiğini göstermektedir. Ancak Osmanlı gümrükleri ile ilgili yapılan yakın tarihli çalışmalarda sabit ve değişmez gümrük bölgeleri ile İstanbul gümrük bölgesinin Aydın sancağının ucuna kadar uzandığı bilgisi hâlâ sorgulanmadan tekrar edilmektedir. Bunun en önemli sebebi literatürün ağırlığını üzerlerinde hissetmeleri ve konuyu yeterince sorgulamadan mevcut bilgileri aynen kabul etmeleri olmalıdır.

Fakat burada gözden kaçırılan nokta çizilen sınırın gümrük bölgesinin değil mukataanın sınırları olmasıdır. Mukataa defterlerindeki verilere göre çizilen sınırın, gümrük bölgesinin değil mukataanın sınırı olduğuna, şimdiye kadar hiçbir çalışmada dikkat çekilmemiş ve daha da önemlisi dikkat edilmemiştir. Mukataa defterleri dikkatlice incelenirse gümrük bölgesi

6 İnalcık, *Sources and Studies on The Ottoman Black Sea*, 92.

7 "*Şimdiki halde İstanbul ve Galata ve iskelelerinün Kilidü'l-bahre gelinceye dek gümrüğüni ve Mudanya iskelesinden Yoros kal'asına gelinceye dek mâbeyninde olan iskeleleri ta Aydın elü'nün âhirine değin Çeşme ve Focılar iskeleleriyle ve İstanbul'da ve Galata'da olan çuka ve kumaş dellâllığile dârende-i misâl-i şerif Yakub'a ve Palologoz Kandroz ve Lefteri bin Galbanoz ve Andiriye bin Halkokandil'e ve Manul Palologoz'a üç yıla mukata'aya verdüm.*" Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 430.

8 BOA, *MAD*, nr. 7387, s. 136.

9 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, çev. Halil Berktay, (İstanbul: Eren Yayınları, 2000), s. 245.

10 BOA, *MAD*, nr. 7387, s. 137-140, 142.

olarak adlandırılan alanın, aslında mukataaya dâhil olan veya tek bir mültezime mukataa olarak verilen, içinde farklı limanların yer aldığı çok geniş bir bölgeye işaret ettiği görülecektir. Bilindiği gibi gümrük mukataaları sadece gümrük vergilerinden değil, dellaliye, masdariye, ihtisab, kapan resmi gibi pek çok gelir kaleminden oluşabiliyordu. Nasıl ki farklı gelir kalemleri tek bir mukataa haline getirilerek iltizama veriliyorsa, aynı şekilde birbirleriyle hiçbir bağı bulunmayan ve hatta birbirlerine uzak olan limanların gümrük gelirleri de tek bir mukataa haline getirilerek iltizama verilebiliyordu. Uzak bir limanın mukataa içinde yer alması o limanın da gümrük bölgesine dâhil olduğu anlamına gelmez. Bu durum mültezimin bahsi geçen limanın gümrük gelirlerini toplama imtiyazını elde ettiğini gösterir. Kaldı ki gümrük bölgesi ile kastedilen alan bundan çok daha sınırlıdır. Mehmet Genç, gümrük bölgeleri ile ilgili yaptığı tespitlerde bu durumu şöyle ifade etmektedir:

> Genellikle bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilâtı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire teşkil eder; bu dairenin dışından gelen mal, eğer şehir veya çevresindeki bölge içinde satılacaksa gümrüklendirilir, satılmayıp transit geçecekse, sadece bac almakla yetinilirdi. Gümrük dairesinin içinde yer alan ticarî mübâdelede gümrük ödenmezdi.[11]

Genç'in burada yaptığı gümrük bölgesi/dairesi tasviri oldukça dar bir alanı kapsamaktadır. Bu bölge/daire merkezdeki bir liman veya şehir ile ona bağlı birkaç küçük iskele veya kasabadan oluşuyordu. Bu iskeleler ve kasabalar arasındaki ticaretten gümrük vergisi alınmıyor ancak başka bir şehre veya limana gidildiğinde gümrük vergisi tahsil ediliyordu. Kanunnamelerde yakın kasaba ve kentlerle limanlar arasındaki ticaretten gümrük vergisi alınmadığı görülmektedir. Ancak başka bir kente veya limana götürülüp satışa sunulan mallardan gümrük vergisi alınmıştır.

Osmanlı gümrükleri ile ilgili mevcut çalışmalarda belirli bir gümrük bölgesi içinde vergisi alınan bir malın bu bölge içinde bir daha gümrüklendirilmediği görüşü hâkimdir. Ancak Osmanlı kanunnamelerindeki bu konu ile ilgili bahisler, literatürde yazılanlardan farklıdır. Mesela II. Mehmed dönemi İstanbul ve bağlı gümrükler ile ilgili kanunnamelere göre bir noktada gümrüklendirilen ticari meta eğer orada satılır ve başka bir yere götürülürse bir kez daha gümrük ödenmesi gerekiyordu. Ancak mal, başka bir yere götürülmez satıldığı yerde kalırsa ikinci kez gümrük ödenmesi gerekmiyordu.[12] Burada ilk gümrüğü ithalat ikincisini de ihracat olarak değerlendirebiliriz. Kanunnamelerde "*gayrı yer*" ile tam olarak neyin

11 Mehmet Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), s. 198.

12 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 418, 431.

kastedildiği belli değildir. Ancak farklı kanunnamelerde başka bir yere götürüldüğünde gümrük alınmasını isterken "*gayrı yer*" ifadesi yerine başka *vilayet* veya *sancak* ifadesi kullanılmıştır.

I. Selim (Yavuz) dönemi 1520 tarihli Avlonya Sancağı kanunnamesinden bu konu ile ilgili farklı bir ayrıntıyı daha öğreniyoruz. Buna göre bir tüccar getirdiği malların gümrüğünü ödedikten sonra başka bir yere gitmek isterse ondan ek bir gümrük alınmazdı. Ancak malları başka bir tüccar alırsa ve satın aldıkları ile birlikte deniz veya kara yolu ile *etraf-ı memâlik*'e giderse gümrüğünü ödemek zorundaydı.[13]

II. Mehmed dönemi İstanbul gümrük kanunnamelerinde Osmanlı sınırları dâhilinde yapılan ticaretin gümrüklendirildiği açık bir şekilde görülmektedir. Akdeniz'den veya Karadeniz'den gelen ve İstanbul, Gelibolu veya Mudanya'da demirleyen gemi gümrüğe tabi oluyordu. Demir atmadan geçip giderse bir şey ödemek zorunda değildi.[14] Herhalde bu maddenin amacı limana uğramadan ve gümrük vergilerini ödemeden açıkta gizlice yapılan ticareti önlemekti. Merkezi idare, demir atan gemiyi ve içindeki metaı gümrüklendirerek gümrüklerden mal kaçırmayı önlemeye çalışmış olmalıdır. Ancak bu uygulama zaman zaman gümrük görevlileri ve reisler arasında çeşitli anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Gümrük görevlileri fırtınalı havalarda limana demir atan gemilerden gümrük talep ediyorlardı.[15] 1476 tarihli İstanbul gümrüğü ile ilgili bir hüküm suretinde bu durum şöyle ifade edilmiştir: "*Ammâ bir gemi ki, katı güne uğrayub nâçâr gelüb zikrolunan yerlerde limana girse lenger atsa ki, gemisinden nesne çıkarmaya veyahud gemisine nesne koymaya, gümrük vermeye. Amma katı gün olmayub kendi irâdetiyle limana girse tamam gümrük vere...*"[16] Burada görüldüğü gibi limana fırtına sebebiyle giren gemilerden gümrük alınmaması isteniyordu. Ancak bunun şartı gemiden herhangi bir mal çıkartılmaması veya gemiye yükleme yapılmaması idi. Bunun dışında kendi isteği ile limana demirleyenler gümrüğe tabi idi.

Kanunnamelerde bir limanda vergilerini ödeyen geminin başka bir limana uğradığında gümrüklendirilemeyeceği yazmaktadır. Ancak bunun ön şartı gemideki malın karaya çıkartılmaması veya karadan gemiye bir

13 "*Amma tüccar taifesi kendü getürüb gümrüğini yaturduğı metâ'ı gerü alub giderse, andan gümrük alınmaz. Eğer getürdüği metâ'ın gümrüğini verdükden sonra âhar kimesneye satsa, satun alan kimesne yük dutub denizden veya kurudan etrâf-ı memâlike alub gitse, müslüman ise yüzde iki akçe, zimmî ise yüzde dört akçe, harbî ise yüzde beş akçe gümrük alınur.*" Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991), s. 371.

14 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 418, 431.

15 Mesela 1566'da İstanbul'dan yola çıkan bir Fransız gemisi rüzgar muhalefeti sebebi ile İskenderiye limanına demir atmak zorunda kalınca gümrük görevlilerinin gümrük vergisi talebi ile karşılaşmıştı (BOA, *MAD*, nr. 2775, s. 1228).

16 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 418.

mal yüklenmemesi idi. Kanunnamede bu durum şöyle ifade edilmiştir: "*Nesne çıkarursa veyahud nesne koyarsa ol çıkardığı metâ'dan gümrük vere.*" İstanbul'da gümrük vergilerini ödeyen bir gemi Mudanya veya Gelibolu'da demir attığında gümrükten muaf tutuluyordu. Ancak mal indirir veya yüklerse gümrük ödüyordu.[17] Buna rağmen merkeze, İstanbul'da gümrüğünü ödeyen gemilerden Gelibolu'da tekrar gümrük talep edildiğine dair sürekli şikayetler geliyordu.

Osmanlı merkezi idaresi ve gümrük mültezimleri vergi ödemeden gümrükten geçiş yapmak isteyenlerle baş etmek zorundaydı. Kanunnamelerde vergi kaçırmayı engellemeye yönelik bazı maddelere rastlanmaktadır. Tüccarların ve reislerin gümrük mülteziminin (amil) haberi olmaksızın gemiye bir mal yüklemesi veya gemiden mallarını indirmesi yasaklanmıştı. Mültezimden habersiz olarak mal yükleyen veya indiren tüccarın/reisin malına devlet adına el konur ve kendisi burnundan kıl geçirilerek şehirde gezdirilirdi. Ayrıca malları gümrükte beyan ettiklerinden fazla çıkarsa bu fazlalığa devlet adına el konurdu.[18]

Osmanlılar gümrük vergilerini genellikle kıymet üzerinden (*ad valorem*) ve tüccarın etnik ve dini aidiyetine göre değişen oranlarda alırlardı. II. Mehmed döneminde bu oranlar, bazı bölgelerde ve ürünlerde küçük farklılıklar gösterse de, genellikle Müslümanlarda ve zimmîlerde %4, harbilerde (yabancı) ise %5 idi.[19] II. Bayezid döneminde gümrük vergi oranlarında kısmî bazı değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler sonucunda gümrük vergisi Müslümanlardan % 1 veya 2, zimmîlerden %2 veya 4, harbilerde ise %4 veya 5 olarak tahsil edilmiştir.[20] Görüldüğü gibi en büyük düşüş Müslümanların ödediği vergi oranlarında olmuştur. I. Selim zamanında ise gümrük vergi oranları Müslümanlara %2, zimmîlere % 4 ve harbilere de %5 olarak uygulanmıştır.[21]

II. Bayezid'in, babası II. Mehmed döneminde yürürlüğe konan bazı uygulamaları kaldırdığı veya yumuşattığı bilinmektedir. Özellikle Müslümanların ödeyeceği gümrük vergi oranlarında gidilen indirim bu bağlamda değerlendirilebilir. Ancak II. Bayezid'in babasının gümrüklerdeki bütün uygulamalarını kaldırdığı veya vergileri düşürdüğü düşünülmemelidir.

17 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 418. Bu kanunnameye göre, aynı gümrük bölgesi içinde yer alan İstanbul, Mudanya ve Gelibolu limanları arasında yapılan ticaretten (hem çıkış hem de varış limanında) gümrük vergisi alınıyordu. Bu bilgi, aynı gümrük bölgesi içinde yapılan ticaretten iki kez vergi alınmadığı ve birbirinden uzak limanların tek bir gümrük bölgesi içine yer aldığı görüşünün ciddi bir şekilde sorgulanması gerektiğini göstermektedir. Daha önce de açıkladığımız gibi gümrük bölgeleri/daireleri çok dar bir alanı kapsıyordu. Bu alanın dışında kalan şehir ve limanlarla yapılan ticaretten muhakkak gümrük vergisi tahsil ediliyordu.

18 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 423, 431.

19 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 417-418, 430-431, 490.

20 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2, s. 160 (Aydın), 278 (Samsun 1482).

21 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3, s. 371 (1520 Avlonya).

Mesela 1488'de Midilli'de II. Mehmed'in ölümünden sonra ortaya çıkan bidatler kaldırılıyor, ancak II. Mehmed'in fetihten sonra koyduğu yeni vergiler aynen korunuyordu. Kanunnamede yazan tabirle "*Tekfur zamanında*" Ayazmend ile Midilli arasında yapılan ticarette sadece malın çıkış yaptığı limanda gümrük alınır, varış limanında alınmazmış. II. Mehmed zamanında Ayazmend ve Midilli arasındaki ticarette malın hem çıkış hem de varış limanında gümrük alınması kuralı getirilmiş. 1488 tarihli Midilli sancağı kanunnamesinde bu vergilerin alınacağı, ancak II. Mehmed zamanından sonraki uygulamaların kaldırılacağı belirtilmektedir.[22]

Osmanlıların tüccarların dini ve etnik aidiyetine göre malın değeri üzerinden gümrük vergisi alınmasını öngören kural yeni fethedilen yerlerin kanunnamelerinde görülmemektedir. Bu yerlerde gümrük vergileri şehir/kale halkından olanlar ve olmayanlar arasında farklılık göstermektedir. Mesela II. Bayezid zamanında fethedilen Akkirman'a ait 1484 tarihli ilk kanunnamede kale halkının yaptığı ithalat ve ihracatta %2, hariçten gelenlerin %5,5, transit geçenlerin de %3,3 gümrük vergisi ödemesi öngörülmüştür. Kale halkının yaptığı ticaret 1484 tarihli Kili kanunnamesinde ise %3 olarak vergilendirilmiştir. Ayrıca 1484'te Akkirman'da gümrük vergisi hem satandan hem alandan tahsil ediliyordu. Kili'de ise dışarıdan getirdiği malı satandan herhangi bir fark gözetmeksizin gümrük vergisi alınıyordu. Alan eğer şehir halkından ise gümrük tahsil ediliyor, haricten ise tahsil edilmiyordu. Şehir halkından olanlara ve olmayanlara uygulanan farklı gümrük oranları kuşkusuz Osmanlı öncesi uygulamaların yansımasıdır. Bilindiği gibi Osmanlılar yeni fethettikleri bölgelerde eski kanunları büyük ölçüde sürdürüyor bunları bölgedeki hâkimiyetini kalıcı bir şekilde tesis ettikten sonra klasik Osmanlı kanunları ile değiştiriyordu. Kili ve Akirman'daki kale/şehir halkından olanlara ve olmayanlara uygulanan farklı gümrük oranları bir müddet sonra değiştirilmiş ve din ve tabiiyete göre belirlenen vergi oranlarına geçilmiştir.

Kanunnamelere Göre Osmanlı İç Gümrük Rejimi

II. Mehmed zamanında çıkarılan kanunnamelerden itibaren kara yolu ile gelen mallardan gümrük alındığı görülmektedir. Karadan (kurudan) gelen mallardan alınan gümrük oranları denizden gelenlerle aynı idi. Bu durum

22 "*Ve sâbıkan Tekfur zamanında Ayazmend iskelesinde gümrük alınmak yoğimiş. Midillü feth oldukdan sonra gümrük vaz' olunmuş. Ayazmend'den Midillüye her ne metâ' gitse, hemân gümrük Ayazmend iskelesinde alınur imiş ve Midillü'ye gelicek nesne alınmaz imiş ve Midillüden giden metâ'dan dahi Ayazmend'de bir gümrük dahi alınmaz imiş. Sonra merhûm Sultan Muhammed -tâbe serâh-in evâhir-i eyyâmlarında Ayazmend iskelesinden Midillü'ye gelen metâ'dan ve Midillü iskelesinden Ayazmend'e gelen metâ'dan gümrük alınmak hâdis olmuş. İmdi bu gümrük kaziyyesi mukarrerdir. Bu bâbda dahi merhûm Sultan Muhammed vefâtına gelince nice olı-geldiyse gerü ol vech üzere amel eyleyesiz.*" Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2, s. 458-459.

1476 tarihli İstanbul gümrüğü kanunnamesinde şöyle ifade edilmiştir: "*kurudan her ne metâ' gelürse denüzden geldüği takdirde ne vechile gümrük verürlerse kurudan gelenden dahi ol vech üzere gümrük alına, illa meğer ki ba'zı meta' şimdiye dek denizden gelüb gümrük vermiyen nesnelerün kurudan gelse.*"[23] İnalcık, deniz yoluyla yapılan ticaretin her zaman gümrüğe tabi olmasına karşılık kara yolu ile gerçekleştirilen ticaretin II. Mehmed'den itibaren vergiye tabi olduğunu iddia etmektedir.[24] Ancak kanunnamelerde bu görüşü destekleyecek veya çürütecek herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

I. Selim döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethiyle birlikte bu bölgedeki önemli ticari yollar ve şehirler Osmanlı hâkimiyetine girdi. Kanunnamelerde bölgede karmaşık bir iç gümrük ağı olduğu görülmektedir. Birçok merkezde sadece geçiş vergisi alınıyordu. Bunlar büyük ihtimalle daha büyük ticaret şehirlerine giden güzergâhlar üzerinde bulunan tali öneme sahip merkezlerdi. İran'dan gelen kervanların yöneldiği ve yüklerini açtığı önemli ticaret merkezlerinden biri Diyarbakır olmalıdır. I. Selim döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile ilgili kanunnameler arasında gümrük kuralları açısından en karmaşık ve detaylı olanı Diyarbakır sancağı kanunnamesidir.[25] Bu durum Diyarbakır'ın ticari önemine işaret etmektedir.[26] I. Selim dönemine ait bu kanunların büyük bir kısmı özellikle Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan kanununun izlerini taşımaktadır. Osmanlılar bu kanunları bir müddet uygulamaya devam etmiş ve kendi kanunları ile uyumlu olmayanları zamanla değiştirmiştir. Ancak bu değişiklik çok radikal ve köklü değişiklikler değildir. Hatta bazı bölgelerde Osmanlı öncesi ve sonrası gümrük oranları bile aynen bırakılmıştır.[27]

Aslında kanunnamelerde, kara yolu ile yapılan ticaretten alınan gümrük vergilerini tespit etmek kolay değildir. Bu vergiler genellikle bac ve tamga gibi vergi anlamına gelen ifadelerle kaydedilmişlerdir.[28] Ayrıca pazarda satılan mal-

23 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1, s. 418.

24 İnalcık, *Sources and Studies on The Ottoman Black Sea*, 92.

25 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3, s. 222-223.

26 Diyarbakır'ın ticari önemi 16. yüzyılın ikinci yarısında devam etmiştir. Bu döneme ait bazı mühimme kayıtlarında İran'dan gelen kervanların yüklerinin Van'da açtırılmayıp Diyarbakır'a gönderilmesi emredilmekteydi. Böylece bu malların gümrük vergileri Diyarbakır'da alınabilecekti. Bkz. BOA, *MD*. nr. 36, s. 107/311.

27 Mesela I. Selim dönemi Mardin Sancağı Kanunnamesi ile Kanuni Dönemine ait 1526 tarihli Mardin Sancağı Kanunnamesindeki gümrük oranları arasında büyük bir fark yoktur. Uzun Hasan dönemi kanunlarına göre düzenlenen I. Selim dönemine ait kanunnamede geçip giden harir (ipek) yükünden 300 Osmanlı akçesi alınırken, Kanuni dönemine ait kanunnamede de bac-ı uburun 300 akçe olarak alınacağı belirtilmiştir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3, s. 271; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), s. 479.

28 M. Fuad Köprülü, "Bâc", İslâm Ansiklopedisi, 2, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s. 187-190.

lardan alınan bac ile gümrük vergisi bac arasında ince bir fark vardır. Pazarda alınan vergiler ile gümrük vergilerinin bir arada yazılması karışıklığı biraz daha arttırmaktadır. Ancak kanunnameler üzerinde yapılan detaylı bir okuma ile gümrük anlamında kullanılan bac vergilerini tespit etmek mümkündür.

Gümrük anlamına gelen bac vergisinin zaman zaman tamga olarak da kullanıldığı ve bunların daha çok Diyarbakır ve çevresindeki şehirlerde tahsil edildiği görülmektedir. Benzer şekilde Irak ve Suriye topraklarında da bu vergilerin gümrük anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Eğer bir mal bir şehre gelip satılırsa ondan gümrük anlamında bir vergi (bac veya tamga), satılmayıp geçip gidecekse (bac-ı ubur veya sadece geçiş vergisi) bir geçiş vergisi alındığı görülmektedir. Gümrük anlamında kullanılan bac, bir çeşit transit geçiş vergisi olan bac-ı uburun yaklaşık olarak iki katıdır. Kanunnamelerde hangi maldan ne kadar geçiş vergisi ne kadar bac (gümrük) alınacağı detaylı bir şekilde verilmiştir. Buna rağmen tüccarlar ve gümrük eminleri arasında bac ve bac-ı ubur vergileri konusunda sık sık anlaşmazlıklar yaşandığı arşiv belgelerine yansıyan şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Şikâyetlerin büyük bir kısmı tüccarların transit vergilerini (bac-ı ubur) vermemek için yeni yollar kullandıkları ve bu vergilerin hangi şehirlerde alınacağı üzerine yoğunlaşmaktadır.

Sonuç

Kanunnameler üzerine yaptığımız bu çalışmada Osmanlı gümrükleri ile ilgili elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz.

Gümrük vergilerinin sadece ülke sınırları dışından veya deniz yolu ile gelen/giden mallardan alındığına dair görüşün aksine hem ülke sınırları içinde hem de kara yolu ile yapılan ticaretten gümrük vergisi alındığı görülmektedir. Kanunnamelerde bu kategoriye giren vergiler her zaman gümrük olarak adlandırılmamış bazen bac, bazen de tamga tabirleri kullanılmıştır. Gümrük vergisi ile ilgili yanlış algının sebebi aynı vergiye farklı isimlerin kullanılmasıdır. Kanunnameler aracılığı ile tespit ettiğimiz bu hususu ayrıca Osmanlı Arşivi'nde çeşitli tasniflerde yer alan belgelerle de teyit etmiş bulunuyoruz. Bazı sancak kanunnamelerinde bac ve tamga olarak geçen vergiler, arşiv belgelerinde açıkça gümrük olarak adlandırılmıştır. Ancak burada kanunnamelerde geçen bütün bac ve tamga vergilerinin gümrük olmadığını söylemeliyiz.

Gerek İstanbul, Galata, Gelibolu gibi Marmara çevresindeki liman kentleri gerekse Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Diyarbakır, Urfa, Harput), Irak (Musul, Basra, Bağdat), Suriye (Şam, Halep), Mısır, Balkan (Silistre, Tuna iskeleleri) ve Orta Avrupa (Budin) şehirlerindeki gümrük, kanun ve vergileri büyük oranda Osmanlı öncesinde bölgeye hâkim olan çeşitli devletlerden miras alınmıştır. Bazı kanunnamelerde eski dönemlerden kalan gümrük uygulamalarının izlerine rastlanmaktadır. Osmanlı hâkimiyetinin bölgede yeni

tesis edildiği yıllarda eski kanunlar aynen muhafaza edilmiş, ancak zaman içinde Osmanlı hâkimiyeti bölgeye yerleştikten sonra, eski kanunlar Osmanlı kanunları ile değiştirilmiştir. Ancak bu değişiklik, eski kanunların tamamen kaldırılarak yerlerine eskisi ile hiçbir benzerliği olmayan yeni kanunların getirilmesi olarak anlaşılmamalıdır. Eski kanunlarda yapılan değişiklikler; vergilerin yerel para birimi ile değil Osmanlı akçesi ile ödenmesi, vergi oranlarının Müslüman, zımmî ve harbî olarak tüccarın dini ve tabiiyetine göre alınması ile eski dönemde halka zulüm olarak görülen uygulamaların kaldırılması gibi birkaç başlıktan ibarettir. Ancak gümrüklerin işleyişi, vergilerin hangi durumlarda tahsil edileceği gibi temel kural ve ilkeler aynen muhafaza edilmiştir. Hatta bu uygulamalarda herhangi bir değişiklik söz konusu olduğunda meselenin merkeze şikâyet edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Osmanlı gümrük uygulamalarının daha önce bölgeyi elinde bulunduran devletlerden miras alınması gümrük sisteminin birbirinden pek çok bakımdan farklılık arz eden bir mozaik görüntüsü sergilemesine sebep olmuştur. Bazı temel ilkeler imparatorluk genelinde aynı olsa da bölgesel farklılıkların daha fazla olduğu görülmektedir.

Osmanlı gümrük sisteminin temel dürtüsünün şehirler ve bölgeler arası ticaretin (hem satış hem de transit geçiş esnasında) vergilendirilmesi olduğu söylenebilir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır'daki önemli ticaret yolları üzerinde bulunan kentlerin bölgeler arası ve ülkelerarası ticaretleri gümrükler aracılığı ile vergilendirilirken; Balkanlar ve Orta Avrupa'da daha ziyade transit geçişlerin gümrükler vasıtası ile vergilendirildiği görülmektedir.

Kaynakça

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1-3, 5. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990-1992.

BOA, KK (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi), nr. 63.

BOA, MAD (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler), nr. 2775, 7387.

BOA, MD (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri), nr. 36.

Genç, Mehmet. "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi". *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000, s. 196-202.

İnalcık, Halil. "Kanunnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24 (2001): 333-337.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1. çev. Halil Berktay, İstanbul: Eren Yayınları, 2000.

İnalcık, Halil. *Sources and Studies on The Ottoman Black Sea I: The Customs Register of Caffa, 1487–1490*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.

Köprülü, M. Fuad. "Bâc", İslâm Ansiklopedisi, 2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 187-190.

Kütükoğlu, Mübahat S. "Osmanlı Gümrük Kayıtları". *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1980): 219-234.

17. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE RODOSÇUK GÜMRÜĞÜ

Ümit Ekin*

Giriş

Marmara Denizi'nin kuzey sahilinde yer alan ve Osmanlı döneminde Rodosçuk ya da Tekfurdağı olarak anılan[1] günümüzün Tekirdağ şehrinin geçmişi antik döneme dek uzanmaktadır. Traklardan itibaren pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan şehir, Osmanlılardan önce uzunca bir süre Bizans egemenliğinde kalmıştır. Orhan Bey zamanında Kantakuzenos ile yapılan anlaşma gereğince Trakya'ya geçen Osmanlılar, Çimpe Kalesi'nin ele geçirilmesiyle Gelibolu'da akınlara başlamışlardır. Şehzade Süleyman'ın ölümünün ardından göreve gelen Şehzade Murat, Tekirdağ üzerine yürüyerek 1357-58 civarında savaşmadan kenti ele geçirmiştir. Osmanlı politikası gereğince, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Türkmen toplulukları göçürülerek bölgenin kısa zamanda Türkleştirilmesi sağlanmıştır. Kaza merkezi yapılan şehir Çirmen Sancağı'na bağlanmış ve imar faaliyetlerine girişilmiştir. Şehrin asıl kalkınması ise Fatih Sultan Mehmet devrinde gerçekleşmiştir[2].

Osmanlı yönetimi altında Rodosçuk, kısa bir süre içinde hem Müslümanların hem de Gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları bir yer haline geldi. Ama Rodosçuk'u önemli kılan faktör sahip olduğu limandı. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra bu limanın etkin bir şekilde kullanımı şehri stratejik bir hale getirmişti. Sarayın ve İstanbul halkının bitmek bilmeyen gereksinimlerinin karşılanabilmesi amacıyla imparatorluğun uzak-yakın her köşesinden getirilen buğday, pirinç, demir gibi mallar en kısa yol olan Rodosçuk üzerinden başkente taşınıyordu[3]. Bu amaçla oluşturulan yol ağları içinde

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (uekin@sakarya.edu.tr)

1 Bazen Cebel-i Tekfur da deniliyordu.

2 Hacer Ateş, "Tekirdağ", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 359-362.

3 Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar)", *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980 Özel Sayısı*, Ankara 1981, s. 139.

Rodosçuk özel bir yere sahipti. Osmanlı yol sistemindeki sol kol üzerinde bulunması şehrin cazibesini arttıran başka bir faktördü[4]. 17. yüzyılın ikinci yarısında hüküm süren padişahların uzun sürelerle ikamet etmesi nedeniyle adeta eski günlerine dönmüş olan Edirne'nin başka bölgelerle yaptığı ticarette de önemli fonksiyonlar üstlenmişti[5]. İstanbul, Bursa, Halep gibi diğer Osmanlı şehirleriyle kıyaslandığında küçük ölçekli bir şehir olmasına rağmen ticari hayat oldukça canlıdır. Salgın hastalıklara ve güvenlik problemlerine rağmen İstanbul'a yakınlığı ve yukarıda belirtilen özellikleri nedeniyle Rodosçuk 17. yüzyılda da önemini korumuştu.

Rodosçuk'ta Osmanlı gümrük rejimi çerçevesinde örgütlenmiş bir iskele gümrüğü bulunmaktaydı. Bu gümrük İstanbul Gümrüğü'nün alt birimiydi. Ne yazık ki İstanbul Gümrüğü'ne ait defterler günümüze ulaşmadığından Rodosçuk Gümrüğü'nün işleyişini takip etmek zor görünmektedir. Bunun yerine Rodosçuk kadı sicillerinde bulunan kayıtlardan hareketle söz konusu gümrüğe dair bilgi vermeye çalışacağız. Bu amaçla, aralıklarla 1679-1699 yıllarını kapsayan 9 adet Rodosçuk şer'iyye sicilinden yararlanılmıştır[6].

Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi ve Rodosçuk Gümrüğü

Gümrük, bir ülkeye giren ve çıkan mal ve eşyadan alınan vergi anlamına gelmekle birlikte, çağdaşı diğer devletler gibi Osmanlılar da imparatorluk dâhilinde gümrükler oluşturmuştur[7]. Muhtemelen bu gümrük bölgeleri, Roma ve Bizans imparatorlukları döneminde Kırım'dan başlayıp boğazları da içine alarak Çanakkale'ye kadar uzanan canlı ticaret merkezlerinde oluşturulan gümrüklerin devamından başka bir şey değildi[8]. Günümüzde ülkeler

4 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 114.

5 Edirne'de üretilen pek çok ticari mal Rodosçuk'a getiriliyor ve buradan İzmir gibi başka kentlere dağıtılıyordu. Geniş bilgi için bkz. Reyhan Şahin, *Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'de İktisadî Hayat*, Trakya Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, Edirne 2006.

6 Danışmanlığımda Y. Lisans Tezi olarak hazırladığı ancak henüz tamamlamadığı 1614 numaralı sicildeki belgeleri kullanmama izin veren öğrencim R. Gökhan Sucu'ya teşekkür ederim.

7 İslam tarihinde ilk kez Hz. Ömer devrinde konulan gümrük vergisi, malı getiren tüccarın hangi dine mensup olduğuna göre alınmıştır. Yere ve zamana göre değişiklikler olmakla birlikte, İslam devletleri bu vergiyi, Müslümanlardan % 2,5, zımmîlerden % 5, gayrimüslim devletlerin uyruklarından % 10 oranında tahsil etmişlerdir. Bu konuda bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 261.

8 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, C. I, Çev. Hail Berktay, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Baskı, 2004, s. 244-245.

arasındaki sınırların geçilmesi anlamında kullanılan gümrük, sanayi öncesi çağda şehirler ve bölgeler arasında yapılan ticaretten de alınan bir vergidir[9]. Osmanlı gümrük teşkilâtında hem harici hem de dahili gümrükler bulunmaktaydı. Bu uygulamaya göre sınır kavramı iki devlet arasındakinden başka deniz ile karanın buluştuğu hat anlamına geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda iç gümrükler, iç ticarette trafiğin yoğunlaştığı kentler ve özellikle limanlarda kurulmuştu. Nüfus ve ticaret hacmi açısından en büyük şehirler olan İstanbul, İzmir, Edirne, Selanik, Erzurum, Trabzon, Halep, Bağdat, Şam ve Diyarbakır aynı zamanda birer iç gümrük merkeziydi[10].

Dış gümrük ise başka bir ülkeden getirilen malın ulaştığı ve vergisinin alındığı yer anlamında kullanılmaktaydı. Osmanlı gümrük sisteminde vergi oranları hem iç hem de dış gümrüklerde malın cinsi veya kaynağına göre değil getiren tüccarın uyruğu ve dinine göre belirlenmekteydi. Tüccar Müslüman ise vergi oranlarında herhangi bir fark bulunmuyor ancak Gayrimüslim ise Osmanlı teb'ası olup olmamasına göre muamele görüyordu. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren imparatorluğun önemli bir bölümünde geçerli olan oranlar şöyleydi: En düşük vergi uygulanan Müslümanlar için % 3, Zımmîler için % 4, harbî adı verilen ve başka devletlerin teb'ası olan Gayrimüslimler için de % 5 idi[11]. Osmanlı yönetimi, 1590'larda yukarıdaki vergi oranlarını birer puan arttırma kararı aldı. Zarar-ı kassabiye adı verilen bu zammın gerekçesi, askeri zümrenin tükettiği eti sübvanse etmekti[12].

Yabancı bir ülkenin teb'ası olan tüccarın vereceği verginin miktarı ahitnamelerle belirlenmişti. Osmanlı gümrük rejiminde yabancı ülkelerin tüccarlarından alınacak vergi % 6 olarak belirlenmişti. Ancak, ticaret yollarını değiştirmek için Hint Okyanusu'nda gemi yüzdüren İspanya ve Portekiz'e karşı avantaj sağlamak isteyen rakipleri İngiltere ve Hollanda'ya 17. yüzyılın başında verilen ahitname çerçevesinde bu oran % 3'e düşürüldü. Söz konusu ayrıcalık, aynı yüzyılın ikinci yarısında Fransa ve Cenova'ya, 18. yüzyıldan itibaren de tüm Avrupalı devletlere tanınmaya başlandı[13].

Sicillere yansıyan bazı kayıtlar, ilgili devletlerle yapılan anlaşmalara rağmen, yerel yöneticilerin fırsat buldukça aksine davranışlar sergilediklerini ortaya koymaktadır. Rodosçuk Gümrüğü'ndeki görevlilerin İngiliz tüccarlarından gümrük vergisi adı altında fazladan vergi almaları şikâyet konusu olmuştu. 1685 yılının Haziran ve Ağustos aylarında Rodosçuk

9 Mehmet Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 196.

10 Mehmet Genç, a.g.m., s. 197.

11 Mehmet Genç, a.g.m., s. 198; Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük", *DİA*, C. XIV, s. 264.

12 Mehmet Genç, a.g.m., s. 199.

13 Mehmet Genç, a.g.m., s. 199-200.

naibine gönderilen iki ayrı fermanda, gümrük görevlilerinin Rodosçuk'a gelen İngiliz tüccarına ait 18 araba çukadan bac ve harç akçası adı altında ahitnameye aykırı olarak fazladan para aldıkları belirtilmekte, alınan paraların sahiplerine iade edilmesi istenmektedir[14].

Osmanlı yönetimi, yukarıda sözü edilen gümrük bölgelerini emanet veya iltizam usulü ile idare etmekteydi. Her gümrük merkezi, birer mukataa haline getiriliyor ve kendi gümrük dairesi içinde yer alan yerleşim yerlerindeki ihtisap, damga, beytülmal gibi çoğunca nakit olarak tahsil edilen bazı gelirler bu mukataaya dahil ediliyordu. Bu mukataaların gelirleri timar ya da zeamet olarak kimseye tahsis edilmeden doğrudan doğruya merkezi hazineye aktarılıyordu[15]. Emanet olarak yönetilen mukataaların başına bir görevli getiriliyor ve maaşı devlet tarafından ödeniyordu. Bu şekilde herhangi bir mukataanın yönetimini üstlenen emin sadece maaş alıyor, kârdan pay alamıyor ama zararı da üstlenmiyordu. İltizam usulünde ise daha farklı bir uygulama ile karşılaşılmaktadır. İltizam, geliri devlete ait olan bir mukataanın çoğunlukla müzayede yoluyla kâr ve zararı alıcıya ait olmak üzere yıllık bir bedel karşılığında sınırlı bir süre[16] ile verilmesi anlamına gelmektedir. Tespit edilen bedelin bir kısmını peşin ödemesi ve güvenilir kefil bulması mültezimin sorumlulukları arasındadır[17].

Yukarıda bahsedilen iki yöntemden başka sıkça başvurulan bir yönetim biçimi daha bulunmaktaydı. Bu uygulamada eminler mukataayı emaneten yönetirken iltizama alırlar ve tahvil sonunda belirli bir meblağın ödenmesini de taahhüt ederlerdi. Bu durumda hem emin hem de mültezim unvanını kullanırlardı. Söz konusu unvanları kullanan eminlere *emîn ü mültezim (emin-mültezim)*, bu yönetim şekline de *emânet ber-vech-i iltizam* adı verilirdi. Emin, bu görevinden dolayı belirli bir ücret alır ve bu parayı iltizam bedeline mahsup ederdi[18].

14 R.Ş.S. No: 1612, s. 140 ve 191.

15 Mehmet Genç, a.g.m., s. 200.

16 Bu sürenin 1 ile 3 yıl arasında değiştiği yönünde genel bir kanı bulunmakla birlikte, 12 yıla kadar uzadığı da oluyordu. Ancak bunun da kesin bir kural olduğu söylenemez. Başka birinin daha yüksek teklifte bulunması halinde mültezimin iltizamını kaybetmesi nadir rastlanan bir durum değildi (Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 124.

17 Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 154-155.

18 Özer Ergenç, *XVI. XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara: TTK Yayınları, 2006, s. 158; Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darbhâne Mukataaları", İFM, XXIII/1-2 (1962-1963), ss. 146-147; Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul: Kitabevi, 2006, s. 65; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi, 2003, s. 121.

Son olarak *hazîne-mânde* uygulamasından bahsetmek gerekmektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısında sıkça karşılaşmaya başlanan bu yöntem şöyle işlemekteydi: Devletten ulufe alan görevliler, ulufelerini hazineye devretmekte ve bunun karşılığında da bir mukataayı üzerlerine almaktaydılar. Ulufelerinin karşılığı olan mukataanın yıllık bedelinin fazlası olan meblağ (kâr) ile geçimlerini sağlamaktaydılar. Devlet de ulufe ödemediği için kâra geçmekteydi[19].

Araştırmamızın kapsadığı döneme ait kayıtlar incelendiğinde, Rodosçuk Gümrüğü'nün bağlı olduğu İstanbul Gümrüğü'nün *emânet ber-vech-i iltizam* yöntemi ile yönetildiğini telmih eden tek bir belgeye rastlanmıştır[20]. Diğerleri ise bu gümrükte emanet yönteminin uygulandığını göstermektedir. Rodosçuk Gümrüğü ise İstanbul gümrük eminlerinin atadığı görevliler tarafından idare edilmekteydi. Sicillerdeki belgelerden incelenen dönemde görev yapan İstanbul ve Rodosçuk gümrük eminlerinin kimler olduklarını tespit etmek mümkündür.

Tablo 1: İstanbul ve Rodosçuk Gümrük Eminlerinin İsimleri ve Görev Yaptıkları Tarihler

Tarih	İstanbul	Rodosçuk	Kaynak
13 Haziran 1679	?	Ahmet Ağa	R.Ş.S. No: 1608, s. 54
14 Temmuz 1685	?	İbrahim Ağa	R.Ş.S. No: 1612, s. 18
7 Kasım 1685	El-Hac Osman	Ahmet Ağa	R.Ş.S. No: 1612, s. 189
3 Nisan 1686	Mir Ali	Ahmet Ağa	R.Ş.S. No: 1612, s. 166
15 Mart 1687	Ali	Ali Ağa	R.Ş.S. No: 1612, s. 139
14 Haziran 1687	Şaban Ağa	Osman Ağa	R.Ş.S. No: 1614, s. 8
23 Haziran 1688	El-Hac Ali	Sinan Ağazade Mehmet	R.Ş.S. No: 1615, s. 63
22 Ağustos 1688	El-Hac Ali	?	R.Ş.S. No: 1615, s. 57-58
8 Ekim 1687	El-Hac Ali	Murat Ağa	R.Ş.S. No: 1615, s. 95
10 Ekim 1687	El-Hac Ali	Mustafa Ağa	R.Ş.S. No: 1615, s. 97
2 Mayıs 1688	El-Hac Ali	Celep Mehmet Ağa	R.Ş.S. No: 1615, s. 78
8 Eylül 1688	Ali	?	R.Ş.S. No: 1616, s. 132-133
10 Ekim 1688	Ali	?	R.Ş.S. No: 1616, s. 131
29 Aralık 1688	Ali	?	R.Ş.S. No: 1616, s. 122
9 Ocak 1689	Ali	?	R.Ş.S. No: 1616, s. 101
21 Mayıs 1689	?	Ali Çelebi*	R.Ş.S. No: 1616, s. 41
20 Ekim 1689	El-Hac İbrahim	?	R.Ş.S. No: 1616, s. 69
28 Mayıs 1689	?	İbrahim	R.Ş.S. No: 1616, s. 86
30 Temmuz 1691	Dilaver	Mustafa Ağa	R.Ş.S. No: 1619, s. 70
9 Ocak 1692	?	Kenan Ağa bin Abdülmennan	R.Ş.S. No: 1620, s. 23
12 Şubat 1692	?	Kenan Ağa bin Abdülmennan	R.Ş.S. No: 1620, s. 33
5 Şubat 1695	El-Hac Ali	?	R.Ş.S. No: 1623, s. 78-79
29 Nisan 1698	Yeğen Mehmet	?	R.Ş.S. No: 1627, s. 63-64

* Ticaret maksadıyla Rodosçuk'a gelen ve burada boğularak ölen bir tüccarın zahirde varisi bulunmadığından mallarının satışıyla ilgili tutulan tereke defterinde Rodosçuk Gümrük Emini Ali Çelebi'nin bu görevi vekâleten yürüttüğü belirtilmektedir.

19 Baki Çakır, *a.g.e.*, s. 57.

20 "İstanbul, Edirne ve İzmir kadıları, İstanbul gümrüğü emininin şart-ı iltizamına dahil olan iskelelerin kadıları, İstanbul gümrüğü eminine hüküm …" (R.Ş.S. No: 1612, s. 140).

Gümrük yönetimi bir yandan hizmetlerini sunarken bir yandan da devlet kurumlarıyla olan ilişkilerini yürütebilmek için çok sayıda personele ihtiyaç duymaktaydı. Rodosçuk Gümrüğü'nde çalışan emin dışındaki diğer görevlilerin kimler oldukları ve işlerini nasıl yürüttükleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmasa da bazı belgelerden hareketle hangi kadroların bulunduğunu belirlemek mümkün olabilmektedir. Rodosçuk naibine gönderilen 6 Rebîülevvel 1100/29 Aralık 1688 tarihli bir hükümde gümrükte bulunan görevlilerin isimleri şu şekilde sıralanmaktadır: Kâtip, sarraf, mubassır, dideban, yasak kulu, kapıcı, ambarcı, demir sayıcı ve gümrüğe mahsus hüddâm-ı sâire. Fermanda ayrıca, gümrük eminlerinin istedikleri kimseleri istihdam edebildikleri de dile getirilmektedir[21].

Gümrükte istihdam edilen görevlilerin başında kâtipler gelmektedir. Rodosçuk gümrüğünde kaç tane kâtip olduğunu bilmiyoruz. Kayıtlarda sadece bir tane kâtibe rastlanmaktadır. O da askeri olduğu gerekçesiyle sefere gönderilmek istenen Kâtip Mehmet'in itiraz dilekçesinde hangi işleri yürüttüğü açıkça ifade edilmektedir. Buna göre adı geçen, "... berâtı mûcibince beher yevm iskeleye gelen gümrük eşyasını tahrîr eylemek üzere ..." görevlendirildiğini arzuhaline eklemiştir[22]. Ancak, gümrükle ilgili ticari işlemleri kayda geçirip belgeleri düzenleyen, defterleri tanzim eden kâtiplerin sayısının birden fazla olduğu kolayca tahmin edilebilir. Nitekim 18. yüzyılda İstanbul'daki gümrükte dört kâtip bulunmaktaydı. Hiyerarşik olarak konumlanan kâtiplerden biri başkâtip, diğerleri de ikinci, üçüncü ve dördüncü kâtip olarak adlandırılıyorlardı. Gümrükten ödenen maaşların teslim alınarak hak sahiplerine ödenmesi ve mahlûl kalan kadroların defterden düşülmesi gibi işler bu kâtiplerin görevleri arasında bulunmaktaydı[23]. Aynı şekilde, benzer özelliklere sahip Trabzon Gümrüğü'ne 1758'de ikinci bir kâtibin alınması ihtiyacı ortaya çıkmıştı[24]. Ne yazık ki Rodosçuk Gümrüğü'nde görev yapan kâtiplerin ne kadar ücret aldıklarına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

---

21 "...mahmiye-i İstanbul ve Galata ve Gelibolu ve Tekfurdağı ve Ereğli ve Silivri ve Mudanya ve İznikmid ve tevabi'i iskeleleri gümrüklerinde vâkı' olan kitâbet ve sarraf ve mubassır ve didebân ve yasak kulu ve kapucu ve anbarcı ve timur sayıcılığı ve gümrüğe mahsus hüddâm-ı saire bi'l-cümle İstanbul gümrüğü ümenâsının şart-ı iltizâmına dâhil olub dilediği kimesneleri istihdâm edegeldikleri mastûr ve mukayyed bulunmağın ..." (R.Ş.S. No: 1616, s. 122).

22 27 Receb 1100/17 Mayıs 1689 tarihli ferman (R.Ş.S. No; 1616, s. 76).

23 Saim Çağrı Kocakaplan, İstanbul Gümrüğü (1750-1800), Teşkilat ve Ticaret, Marmara Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 76.

24 Necmettin Aygün, *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)*, Gazi Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara 1997, s. 77.

Sarraflar, Osmanlı ekonomisinde[25] olduğu gibi gümrükteki ticari işlemlerin gerçekleşmesinde de hayati rol oynuyorlardı. Sarraflar ekonomik hayatta özellikle devlet görevlilerine ve mültezimlere kredi sağlamalarının yanı sıra[26] gümrüklerde para değişimi ve bozma yoluna da girerek adeta birer döviz bürosu gibi çalışıyorlardı[27].

Gümrükteki görevlilerden bir diğeri de mubassırlardır. Kelime anlamı, gözetleyen, bakan olan mubassır, denizden ve karadan gelen yükleri arayan ve kıymet tespitinde bulunan görevlidir[28].

Gümrüğe gelen malların korunmasından sorumlu olan personel ambarcılardır. Söz konusu görevli, Rodosçuk iskelesine gelen tüccarların mallarını burada muhafaza etmekte ve karşılığında da ücret almaktaydı. Ambarcıların atanmasıyla ilgili yerel görevlilerle yaşanan bir anlaşmazlık sonucunda gönderilen ferman, İstanbul Gümrüğü Emini'nin buraya dilediği kimseyi tayin edebileceğini açıkça ortaya koymaktadır[29].

İskeledeki ambarların en önemli özelliği burada damgalı miri kilenin bulunmasıydı. Ambarlara getirilen buğday, arpa gibi ürünler sözü edilen kile ile ölçülüyordu. Bu işlem için ayrı bir ücret ödememek için iskeledeki ambarlara mallarını getirmek istemeyen mübaşirlerle devlet görevlileri arasında zaman zaman anlaşmazlıklar yaşanıyordu[30].

Rodosçuk iskelesinde hizmet gören gruplardan biri de bölük hamallarıdır. Doğrudan doğruya gümrük bünyesinde bulunmamakla birlikte hamallar ücreti mukabilinde iskeleye getirilen emtiayı gemi ve kayıklardan mahzenlere ya da mahzenlerden deniz araçlarına naklediyorlardı[31].

Rodosçuk Gümrüğü'nde güvenlikten ve kaçakçıların takibinden sorumlu didebân, kolcu, yasak kulu ya da yasakçı adı verilen görevlilerle diğer hizmetleri yerine getiren hademeler de yer almaktaydı.

Gümrükte herhangi bir işlem gerçekleştiren tüccarlar gümrük vergisi dışında hademe harcı adında başka bir ücret daha ödemekteydiler. Gümrükte çalışan personelin maaşları işte bu harçtan karşılanmaktaydı[32].

25 17. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'da bir lonca etrafında örgütlenen sarrafların ekonomik pozisyonları hakkında bkz. Araks Şahiner, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul 1995; Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 30, İstanbul 2014, s. 19-96.

26 Ali Akyıldız, "Sarraflık" (Osmanlı Dönemi), *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 163-165.

27 Saim Çağrı Kocakaplan, *a.g.e.*, s. 77.

28 Saim Çağrı Kocakaplan, *a.g.e.*, s. 75.

29 R.Ş.S. No: 1616, s. 122.

30 R.Ş.S. No: 1612, s. 179.

31 R.Ş.S. No: 1612, s. 91.

32 Saim Çağrı Kocakaplan, *a.g.e.*, s. 75.

Gümrük görevlilerinin aldıkları maaşların ne kadar olduğu hakkında belgelerde bir bilgiye rastlanmamıştır.

Rodosçuk Gümrüğü'nün Gelirleri

Osmanlı Devleti'nde gümrük vergileri, çeşitli gümrük bölgelerinin mukataalara dönüştürülmesi suretiyle emanet, iltizam ve malikâne şeklinde toplanmıştır. Rodosçuk Gümrüğü'nün İstanbul Gümrüğü'ne bağlı olarak örgütlendiği daha önce de ifade edilmişti. Belgelerin diliyle söylenecek olursa, İstanbul ve Tevabi'i Gümrük Mukataası; İstanbul, İzmir-Sakız ve Sinop-Samsun şehir gümrüklerini kapsayan üç farklı gümrük bölgesine verilen toplu isimdir. Sadece İstanbul'a ait bir gümrük noktasını içermemekte, İstanbul içi deniz ve kara gümrükleri, Marmara Bölgesi'ndeki gümrük merkezleri, Karadeniz'de İstanbul'dan Sinop ve Samsun'a kadar uzanan havalideki gümrükler ve Ege Denizi'nde İzmir ve Sakız Adası gümrükleri bu mukataanın bileşenlerini oluşturmaktadır[33].

Osmanlı mali örgütlenmesinde gümrüklerin denetimi ve diğer işlemler, farklı bürolar tarafından yapılmaktaydı. Ancak büyük ve müstakil gümrük mukataaları maden mukataası kalemine bağlıydı. Maden kalemi, gümrük mukataalarından başka, altın ve gümüş madenlerinin gelirlerini, tütün, kahve ve üzümden alınan vergileri ve Rumeli kıptîlerinin cizye ve ispençe vergilerini kontrol etmekteydi[34].

İstanbul ve tevabii Gümrüğü çok parçalı bir yapı olarak tanımlanabilir. 18. yüzyılda kırkın üzerinde alt mukataaya sahip bu bütünün başında İstanbul gümrük emini bulunmaktaydı. Daha kolay yönetilebileceğinden olsa gerek, İstanbul içindeki ve dışındaki diğer gümrük mukataalarını ya iltizama vermekte ya da tayin ettiği alt eminler aracılığıyla yönetmekteydi[35]. Zecriye, dalyan-ı mâhî, pençik, serçin ve dercin mukataaları örnek olarak gösterilebilir[36].

Diğer gümrüklerde olduğu gibi, Rodosçuk Gümrüğü'ne gelen malların tartılması gerekiyordu. Aksi takdirde alınacak verginin miktarı belirlenemezdi. Bu işlem kantarcılar tarafından yapılmaktaydı. Rodosçuk iskelesinde *sahîhü'l-ayâr* bir miri kantar bulunmaktaydı[37]. Bunun dışındaki

33 Saim Çağrı Kocakaplan, *a.g.e.*, s. 2.

34 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 95; Gülfettin Çelik, "Osmanlı Devletinde Merkezi Hazinenin Maliye Büroları", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, C. I, Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006, s. 133-134.

35 Saim Çağrı Kocakaplan, *a.g.e.*, s. 54-55 ve 57.

36 Saim Çağrı Kocakaplan, *a.g.e.*, s. 26-27.

37 R.Ş.S. No: 1627, s. 22.

kantarlarda tartım yapılması yasaktı. Rodosçuk iskelesine getirilen emtiadan *kantariyye* adı altında bir resm alınırdı. Bazı büyük tüccarlar ise gümrük resmi ödememek için mallarını miri kantarda tarttırmaktan kaçınıyorlardı. 20 Temmuz 1691'de devletin uğradığı zararın engellenmesi için Rodosçuk naibine hüküm gönderilmişti[38]. Ama ordunun ve sarayın ihtiyaçları için alınan mühimmat ve emtia her türlü gümrük vergisinden muaf olduğu gibi resm-i kantardan da muaftı[39].

Yukarıda sözü edilen mukataaların kapsamına giren malların Rodosçuk'a getirilişi, depolanması ve buradan başka bir yere nakli sırasında alınması gereken vergi ve resimlerin tahsili bazen anlaşmazlıklara neden oluyor, merkezi hükûmete sık sık şikâyet dilekçeleri gönderiliyordu. İstanbul'dan gelen yazılardan hangi mukataalardan kaynaklanan hangi sorunların olduğu, Rodosçuk Gümrüğü'nde hangi verginin ne kadar alınması gerektiği, sistemin işleyişi gibi hususları öğrenebiliyoruz.

Bunlardan ilki, gayrimüslim reayanın elinde bulunan köle ve cariyelerden alınan vergilerden oluşan mukataadır. İstanbul Gümrüğü'ne bağlı olan bu kalem, Küçükçekmece, Silivri, Tekirdağ, Gelibolu ve Boğazhisarı'nda yaşayan gayrimüslimlerin sahip oldukları köle ve cariyelerin haraçlarını toplamakla mükellefti. 5 Mart 1679'dan itibaren bir yıllığına Mehmet Çelebi adlı birine iltizama verilmişti[40]. 17 Eylül 1686'da aynı mukataanın sadece Tekirdağ ve Gelibolu'yu kapsadığını ve belgede ismi belirtilmeyen bir mültezime devredildiğini görüyoruz[41]. Üç yıl sonraki bir başka kayıtta esir başına 200 akça resm-i miri alındığı belirtilmektedir[42]. 9 Ocak 1691 tarihli bir belgede ise mukataanın, İstanbul, Galata, Haslar, Bursa, Tekirdağ ve Gelibolu'yu da içine alacak şekilde kapsamının genişletildiği ve Ali Ağa isimli bir mültezim tarafından bir yıllığına 110.000 akçaya deruhte edildiği ifade edilmektedir[43]. 1695'te yapılan bir iltizam sözleşmesinde ise mukataanın gelirlerinin İstanbul, Galata, Tekirdağ, Bursa, Gelibolu, Üsküdar, İzmit ve Mihaliç kazalarında ikamet eden gayrimüslimlerin sahip oldukları köle

38 R.Ş.S. No: 1619, s. 62.

39 Tekfurdağı naibine ve gümrük eminine hitaben yazılan 6 Rebîülâhir 11032/27 Aralık 1692 tarihli bir hükümde, Tersane-i Âmire'de inşa olunan kalyonlar için Tatarpazarı tarafından dergâh-ı mu'allâ kapucubaşılarından Mehmed Ağa tarafından miri akça ile satın alınıp Tekfurdağı'na gönderilen iki bin Samakov kantarı demir geldiğinde gümrük ve kantariye namıyla akça talep olunmamak üzere gemilere yükletilip gönderilmesi emredilmektedir (R.Ş.S. No: 1620, s. 72).

40 R.Ş.S. No: 1608, s. 136.

41 R.Ş.S. No: 1612, s. 141.

42 R.Ş.S. No: 1616, s. 101.

43 R.Ş.S. No: 1620, s. 92.

ve cariyelerden alınan vergilerden oluştuğu bildirilmektedir[44]. Bütün bu bilgilere rağmen, Rodosçuk sicillerinde bulunan konuyla ilgili belgelerin hiçbirinde kazada kaç köle ve cariyenin bulunduğunu ve bunlardan ne kadar resim alındığını gösteren bir bulguya rastlanmamıştır.

Önemli bir gelir kaynağı olarak 17. yüzyılın sonlarında ihdas edilen *hamr ü arak ve resm-i duhan* mukataasını saymak gerekmektedir. Artan savaş masraflarını karşılamak amacıyla, daha önce içilmesi yasak olduğundan vergi alınmayan tütünden 1688'de *duhan resmi* adında gümrük vergisi alınmaya başlandı[45]. Verginin alınacağı bölgeler İsakça'dan Çanakkale'ye kadar Rumeli ve Hüdavendigar vilayetlerini kapsıyordu[46]. Bu konuda sicillerde rastladığımız ilk kayıt olan 22 Ağustos 1688 tarihli bir fermanda Silivri, Ereğli, Rodosçuk, Boğaz Hisarları, İnöz ve Megri kadılarına hitaben yazılan bir fermanda, Rumeli ve Anadolu'dan gelen Yenice tütününün okkasından 10 akça, Kırcaali tütününün okkasından 4 akça gümrük alınması emrediliyordu[47]. Nisan 1689'da da tütün gümrük vergisi ile alkollü içkilerden alınan vergiler birleştirilerek *hamr ü arak ve resm-i duhan mukataası* adında yeni bir mukataa oluşturuldu ve Temmuz 1691'de bağımsız bir mukataa haline getirilerek alanı genişletildi[48].

Rodosçuk sicilleri incelendiğinde konuyla ilgili olarak başkente şikâyetlerin gönderildiği görülmektedir. Bu şikâyetlerin ilkinde, Rodosçuk'ta yaşayan Rum ve Ermeniler, cizyelerini ve sahip oldukları bağların vergisini ödedikleri halde, kendi tüketimleri için ürettikleri hamrın her bir okkasından 2'şer akça gümrük resmi alındığını, bu yüzden üzümlerin bağlarda çürümeye bırakıldığını belirterek bu haksızlığın engellenmesini istemişlerdir[49]. 26 Zilhicce 1099/22 Ekim 1689 tarihli başka bir hükümde ise benzer bir konu ele alınmaktadır. Buna göre, Rodosçuk'ta ikamet eden zımmîler, o ana değin kendi aralarında alıp sattıkları şıra için herhangi bir vergi ödememiş olmalarına rağmen ilgili görevliler tarafından resm-i gümrük ödemeleri yönünde sıkıştırıldıklarını ve durumun araştırılarak gereken işlemin yapılmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine gönderilen fermanda, "mu'tâd-ı kadîm üzere kendi nefsleri için" ayırdıklarından vergi alınmaması gerektiği bildirilmiş, başka yerlere götürüp satmaları halinde hamrın 8 vukıyyesinden 20, arakın 8 vukıyyesinden de 25'er akça resm-i gümrük alınması emredilmiştir[50].

44 R.Ş.S. No: 1623, s. 78-79.

45 Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 273-274.

46 Fehmi Yılmaz, "Tütün", *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 2.

47 R.Ş.S. No: 1615, s. 57-58.

48 Fehmi Yılmaz, aynı yer.

49 5 Safer 1101/18 Kasım 1689 tarihli hüküm (R.Ş.S. No: 1616, s. 71).

50 R.Ş.S. No: 1616, s. 114.

Belgelerde yerel yöneticilerin fırsatçılıklarının yanı sıra vergi kaçırmak için çeşitli yollara başvuranlara da rastlanmaktadır. 20 Ramazan 1109/1 Nisan 1698 tarihli bir fermanda, bu yöntemlerin neler olduğu açık bir şekilde dile getirilmektedir. Buna göre, bazı tüccarların tütünlerini şehrin dışındaki çiftliklerde tuttukları ve geceleyin gizlice şehre sokarak evlerde ve mahzenlerde sakladıkları ya da kimi taşıyıcıların para karşılığında tütün tüccarlarının yüklerini *tavukçu yolu* diye adlandırılan yollardan geçirerek Rodosçuk'taki hanelerinde gizledikleri bildirilmektedir. Fermanda ayrıca, gümrük vermemek için tütün kaçakçılığı yapanların yakalanmaları ve yükleriyle beraber hayvanlarına da el konulması emredilmişti[51]. Bu tür girişimlerde bulunanlar belirlendiklerinde mahkemeye sevk ediliyorlardı. Örneğin, Rodosçuk kazasındaki duhan gümrüğü emini olan Mehmet Ağa, aynı kazadan İbrahim bin Sefer'i mahkemeye şikâyet etmiş ve adı geçen şahsın Yenice-i Karasu sakinlerinden Mehmet isimli kişiyle beraber 450 okka Yenice duhanını gizlice şehre getirdiklerini ve gümrük ödemediklerini iddia etmişti. Yapılan araştırma ve tanık ifadelerinden sonra eminin haklı olduğu ortaya çıkmıştı[52].

17. yüzyılın sonlarında kahveden de gümrük vergisi alınmaya başlandı. Kahvenin lüks tüketim maddesi olarak görülmesi nedeniyle normal gümrük resminin iki katı olarak belirlenen bu yeni verginin adı *resm-i bid'at* idi. Bu, her bir kıyye kahve için Müslümanlardan 8, gayrimüslimlerden de 10 akça alınacağı anlamına geliyordu. Avrupalı tüccarların da diğer mallarda olduğu gibi % 3 oranında vergi ödemesi kararlaştırıldı. 1698'de yapılan düzenleme ile vergi miktarlarına zam yapıldı[53].

Sicillerde yer alan bir dizi belge, sistemin nasıl işlediğini ortaya koymaktadır. Buna göre, Osmanlı topraklarına giren kahveden resm-i gümrük alınmakta, başkasına satıldığında da ayrıca okka başına 5'er para resm talep edilmekteydi. Rodosçuk'a gelen kahvenin gümrüğü emin tarafından toplanmakta, resm-i mirisi de eski Edirne Darphane emini adına şehirde bulunan vekili tarafından alıkonulmaktaydı[54].

Ne yazık ki, elimizdeki bilgiler Rodosçuk İskelesi Gümrüğü'nün gelirlerinin ne kadar olduğunu ortaya koyacak nitelikte değildir. Bununla beraber, 1748-1754 yılları arasında İstanbul Gümrük Mukataası dahilindeki

51 R.Ş.S. No: 1627, s. 84.

52 22 Muharrem 1110/31 Temmuz 1698 tarihli hüccet (R.Ş.S. No: 1627, s. 28).

53 Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 274-275; İdris Bostan, "Kahve", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 205.

54 R.Ş.S. No: 1627, s. 8, 65, 77, 78, 82, 84 ve 85. Nisan-Ağustos 1698 dönemini kapsayan söz konusu belgelerde Rodosçuk iskelesine gelen kahve miktarı ve sahiplerinin isimleri de yer almaktadır.

gümrüklerin ve diğer gelir kaynaklarının yıllık hasılatı içinde Rodosçuk İskele Gümrüğü'nün payının % 0,9 olduğu[55] göz önüne alındığında çok yüksek miktarda olmadığını iddia etmek herhalde yanlış bir yargı değildir.

Rodosçuk Gümrüğü'nden Yapılan Harcamalar

Gümrük emininin başlıca görevi, gümrük vergilerini toplamak ve devlete irsaliye ya da vezaif, mevacib, esham, ocaklık ve havale adı altında ödemeler yapmaktır[56].

Rodosçuk iskelesi gerek İstanbul'dan Edirne'ye gerekse Edirne'den İstanbul'a yapılan nakliyat sırasında sıkça kullanılmaktaydı. Başkentten deniz yoluyla Rodosçuk'a getirilen mal ya da cephane buradan arabalarla Edirne'ye yahut tersi istikamette taşınıyordu. Devletin ihtiyaç duyduğu malzemenin taşınması için gereken gemi ve arabaların temin edilmesi ve ücretlerinin ödenmesi gümrük emininin görevleri arasındaydı. Gümrük emini, bir anlamda kayıt altına aldığı gemiler vasıtasıyla deniz trafiğini kontrol etmekteydi. Söz konusu trafikte oynadığı rolden ötürü Rodosçuk iskelesi son derece önemliydi. Bahsedilen önemine binaen, zaman zaman iskelenin korunması hakkında emirler gönderilmekteydi[57].

İncelenen dönem, II. Viyana Kuşatması'ndan sonra yapılan savaşları kapsadığından sicillerde özellikle askeri nakliyatla ilgili çok sayıda kayda rastlanmaktadır. Bunlar arasında İstanbul'dan deniz yoluyla Rodosçuk'a gönderilen (ya da getirilen) gıda maddesi, cephane ve mühimmatın arabalarla Edirne veya ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırılması hakkında olanlar önemli bir yekûn teşkil etmektedir[58]. Gemi ve araba tedariki hakkında gönderilen fermanlarda, nakliye ücretlerinin bir kısmının gümrük malından karşılanması istenmektedir.

Osmanlı Devleti'nde bildiğimiz anlamda emeklilik sistemi bulunmadığından devlet hizmetinde uzun müddet çalışmış ancak ailesinin geçimi için herhangi bir gelir bırakmamış görevlilerin eş ve çocuklarına, duagû (padişaha ve devlete dua edenler anlamında) adı verilenlere gümrük ve bir takım mukataa gelirlerinden vazife adı altında maaş verilirdi[59]. Benzer

55 Saim Çağrı Kocakaplan, *a.g.e.*, s. 227-229.

56 Saim Çağrı Kocakaplan, *a.g.e.*, s. 3.

57 Yeniçeri Ağası tarafından Tekfurdağı naibi, yeniçeri serdarı ve ayan-ı vilayete hitaben yazılan Mayıs 1688 tarihli bir mektupta, kazada bulunan yeniçerilerin gece ve gündüz demeden iskeleyi korumaları gerektiği bildirilmişti (R.Ş.S. No: 1615, s. 75).

58 R.Ş.S. No: 1612, s. 121, 148, 154, 162, 171, 172; R.Ş.S. No: 1620, s. 35, 58, 59, 70, 71, 72, 93, 96; R.Ş.S. No: 1623, s. 65; R.Ş.S. No: 1627, s. 60.

59 Erhan Afyoncu, "Mevâcib", DİA, C. XXIX, Ankara 2004, s. 419.

şekilde, yaşlılık ya da başka bir nedenle görevlerini yapamayacak durumda olan yeniçeriler de emekliye sevk edilerek (bunlara mütekait denilirdi) kendilerine gümrüklerden tahsisat yapılırdı[60].

Belgeler, mütekaitlik prosedürünün nasıl gerçekleştiğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bazı nedenlerle görevini yapamayacak yeniçeri, sahip olduğu ulufenin bir kısmını hazineye bırakır (hazine-mânde) geri kalan yevmiyesini de aylık olarak[61] gümrükten alırdı[62].

Mütekait maaşları Rodosçuk Gümrüğü'nün önemli harcama kalemlerinden birini oluşturuyordu. Rodosçuk'ta bu durumda olan çok sayıda yeniçerinin olduğu görülmektedir. 1680'lerin başında hazırlanmış bir avarız tahririnde büyük çoğunluğu şehirde ikamet eden 113 mütekaidin 27 tanesinin Rodosçuk Gümrüğü'nden maaş aldığı kayıtlıdır[63].

Rodosçuk Gümrüğü'nden ödeme yapılan alanlardan biri de Bergos menzilidir. Osmanlı bakış açısına göre *umûr-ı mühimme*den sayılan menzilhaneler, haberleşme sisteminin yapıtaşlarından biriydi. Uygulamadaki hataları ortadan kaldırmak için 1691 yılında sisteme yeniden nizam verilmiş, 1698'den itibaren de yeni uygulamalar kanunlaştırılmıştı.[64] Menzilhânelerin finansmanı için çeşitli mukataaların gelirleri devreye sokulmuştu. Bu dönemden itibaren uygulanan iki yöntemden ilki, herhangi bir mukataanın bir ya da birkaç menzilhaneye ocaklık olarak tayin edilmesi, ikincisi de yakın olan bir mukataadan ilgili menzilhanenin giderlerinin tamamının veya bir kısmının karşılanması amacıyla havale yapılmasıdır[65].

İncelenen belgelerde bu şekilde yapılan 2 adet havale kaydına rastlanmıştır. 24 Aralık 1691 tarihli fermanda, çevre köylerden yapılan katkılar yetmediği için Rodosçuk Gümrüğü malından 12.805 akçanın Bergos menziline tahsis edildiği bildirilmektedir[66]. Çok geçmeden, 9 Ocak 1692'de düzenlenen bir hüccette ise Bergos menzilcisi Hacı Mustafa bin Mehmet'in, devlet tarafından menzil beygirlerinin masrafı için kendisine havale olunan 12.805 akçayı gümrük emini Kenan Ağa'dan aldığı belirtilmektedir[67].

60 Mehmet İpşirli, "Tekaüt", DİA, C. XL, İstanbul 2011, s. 340-341.

61 R.Ş.S. No: 1620, s. 74.

62 Örnekler için bkz. R.Ş.S. No: 1615, s. 92; R.Ş.S. No: 1616, s. 117; R.Ş.S. No: 1623, s. 64.

63 BOA TT. No: 816, s. 197 vd.

64 Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak, Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhâneler) (1690-1750)*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013, s. 200 vd.

65 Anadolu'daki menzilhanelerin finansmanı için çok sayıda gümrükten yapılan tahsisat için bkz. Cemal Çetin, *a.g.e.*, s. 328 vd.

66 R.Ş.S. No: 1620, s. 83.

67 R.Ş.S. No: 1620, s. 23.

Rodosçuk iskelesinde bulunan ve İskele Camii olarak anılan camide görev yapan imamların maaşı da gümrük tarafından ödenmekteydi. Bu camiye imam olarak atanmak isteyenler arasında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle tutulan kayıtlar ödenen maaşın ne kadar olduğunu anlamamızı sağlamaktadır. Söz konusu caminin imamı olan Hacı Mehmet görevden alınmış ve yerine Hafız Bahaeddin adlı başka bir imam atanmıştır. Hafız Bahaeddin'e verilen beratta her iki imamın da maaşlarının günlük 6'şar akça olduğu ve bu paranın gümrükten ödenmesi gerektiği bildirilmiştir[68]. Başka bir kayıtta ise bu camide görev yapanların gümrükten günlük 6'şar akça, caminin kurucusu Hacı Yusuf tarafından oluşturulan vakıftan da 5'er akça maaş aldıkları açıklanmaktadır[69].

Son olarak müteferrik masraflardan bahsetmek gerekmektedir. 26 Ocak 1680 tarihli bir beratta, Rodosçuk yakınlarındaki Karıştıran adlı mahalde yeniden yapılacak olan Saray-ı Hümâyûn'a suyolcu olarak atanan Nasuh'un günlük 5 akça ücretinin Rodosçuk Gümrüğü'nden ödenmesi istenmişti[70]. 30 Nisan 1698 tarihli başka bir kayıtta ise Ereğli İskelesi'nin yıkılmak üzere olduğundan tamiri için gereken 134.357,5 akçanın Rodosçuk Gümrüğü'nden verilmesi emredilmişti[71].

Sonuç

Bu araştırmada İstanbul ve Tevabii Gümrüğü'nün bir alt birimi olan Rodosçuk Gümrüğü'nün belli bir dönemi ele alınmıştır. Hem ticari hem de askeri ve idari açıdan önemli bir noktada bulunan Rodosçuk'un üstlendiği role vurgu yapılmış, sahip olduğu limanın fonksiyonu bu perspektiften değerlendirilmiştir. Yerel mahkeme kayıtlarına yansıyan belgelerden hareketle önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gümrük teşkilâtı ele alınmış, bu sistem içinde Rodosçuk Gümrüğü'nün yeri ortaya konulmuştur. Rodosçuk Gümrüğü'nün yöneticileri, burada çalışan görevliler belirlendikten sonra kaynakların elverdiği ölçüde sistemin yapısı, işleyişi, elde edilen gelirlerin ait olduğu kalemler ve buradan yapılan harcamalar tek tek gösterilmiştir. Ayrıca, gümrükten hizmet alan ticaret erbabı ile görevliler arasında yaşanan anlaşmazlıklar, çatışmaların nedenleri ve üretilen çözümlerin neler olduğu İstanbul'dan gönderilen emirler doğrultusunda yorumlanmaya çalışılmıştır.

68 Söz konusu belgeler Mart-Haziran 1679 tarihleri arasında düzenlenmiştir. Geniş bilgi için bkz. R.Ş.S. No: 1608, s. 126 ve 135.

69 12 Cemâziyelâhir 1100/3 Nisan 1689 tarihli belge (R.Ş.S. No: 1616, s. 95).

70 R.Ş.S. No: 1608, s. 105.

71 R.Ş.S. No: 1627, s. 12.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

BOATT. 816.

Rodosçuk Şer'iyye Sicilleri No: 1608, 1612, 1614, 1615, 1616, 1619, 1620, 1623, 1627.

2. Kitaplar ve Makaleler

Afyoncu, Erhan, "Mevâcib", DİA, C. XXIX, Ankara 2004, s. 418-420.

Akyıldız, Ali, "Sarraflık" (Osmanlı Dönemi), *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 163-165.

Ateş, Hacer, "Tekirdağ", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 359-362.

Aygün, Necmettin, *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)*, Gazi Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, Ankara 1997.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul: Kitabevi, 2006.

Bostan, İdris, "Kahve", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 202-205.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 30, İstanbul 2014, s. 19-96.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi, 2003.

Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Devletinde Merkezi Hazinenin Maliye Büroları", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, C. I, Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006, s. 115-147.

Çetin, Cemal, *Ulak Yol Durak, Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhâneler) (1690-1750)*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.

Çizakça, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara: TTK Yayınları, 2006, s. 158;

Faroqhi, Suraiya, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar)", *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980 Özel Sayısı*, Ankara 1981, s. 139-154.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 196-202.

Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 154-158.

Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, C. I, Çev. Halil Berktay, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Baskı, 2004.

İpşirli, Mehmet, "Tekaüt", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 340-341.

Kocakaplan, Saim Çağrı, *İstanbul Gümrüğü (1750-1800)*, Teşkilat ve Ticaret, Marmara Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 260-263.

Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darbhâne Mukataaları", İFM, XXIII/1-2 (1962-1963), s. 145-218.

Şahin, Reyhan, *Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'de İktisadî Hayat*, Trakya Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, Edirne 2006.

Şahiner, Araks, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.

Yılmaz, Fehmi, "Tütün", *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 1-4.

TANZİMAT DÖNEMİNDE VERGİ ADALETİNİ SAĞLAMA ÇALIŞMALARI: UYGULAMA ÖRNEKLERİ

Ayla Efe*

Vergi adaleti, kültürel ve sosyal şartlara göre değişen sübjektif bir konudur. Bu sebeple "her toplum" için "her çağda" geçerli olacak "adil bir vergilendirme modelinden" bahsedilemez. Ama vergi yükünü halkın çoğunluğunun kabul edeceği prensiplere göre dağıtma arayışından az çok söz edilebilir. İşte bu bildirinin konusunu oluşturan zaman diliminde Osmanlı devleti de böyle bir arayışın içine girmiştir. Arayışın gerekçesi; bir, devletin 1826'dan itibaren hız kazanan askeri ve idari yapılanmasına finansman sağlamak iki, Osmanlı halkının vergi yükü dağılımı ve tahsiline ilişkin kronikleşen şikâyetlerini ortadan kaldırmaktır.[1]

Bu çalışma Tanzimat yönetimin politik araç olarak yürürlüğe soktuğu vergi adaleti çalışmalarını konu edinmiştir. Odağına örfi vergilendirmenin ilgası sonrasında yürütülen iyileştirmeleri almıştır. Nasıl bir vergilendirme politikasının geliştirildiği hem hedeflenen vergilendirme sisteminden hem de bunların 1845-48 sürecindeki bölgesel uygulamalarından yola çıkarak yorumlanmıştır.

Nasıl Bir Vergilendirme?

Tanzimat yönetiminin hedeflediği vergi düzeninin öne çıkan özellikleri şöyle sıralanabilir:

1. Sayısı yüze yakın olan, tarh ve tahsili de şikâyet konusu haline gelen örfi verginin basitleştirilmesi,
2. Ödeme gücüne göre vergilendirme,
3. Aracı kurumların kaldırılması,

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (aefe@anadolu.edu.tr)

1 Carter Findley, *Modern Türkiye Tarihi 1789-2007*, (Çev) Güneş Ayaz,(İstanbul: Timaş yay, 2010), s. 107.

4. Vergi yükümlülüğünün herkesi ve her idari birimi kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi.

Bu hedefleri gerçekleştirmek üzere daire-i Tanzimat kapsamında yürürlüğe sokulmuş uygulamalar ise şunlar olmuştur:

1. Örfi vergiler kaldırılır yerine ancemaatin vergilendirme getirilmiştir.[2]

2. Kişilerin gelir ve servetleri üzerinden vergilendirilmesi için 1838 ve 1840'da mal/mülk sayımları yapılmıştır.

3. İltizam kaldırılmış yerine muhassıllık ihdas edilmiştir.[3]

4. İmtiyaz ve muafiyetler kaldırılmıştır.

Ama ne yazık ki ne mal/mülk sayımları zamanında tamamlanabilmiş, ne muhassıllık idaresi başarılı olmuş, ne de vergi mükellefiyetliğinde bir eşitlik sağlanabilmiştir. Bu yüzden Tanzimat'ın ilk beş yılı içinde uygulanan bu girişimler, hedeflenen vergilendirme düzenini kurmada başarılı olamamıştır. Ancak Tanzimat bürokrasisi vergi adaletini sağlama arayışından vazgeçmemiştir. 1845'te, Tensikat-ı mülkiye projesinin bir parçası olarak vergi iyileştirmelerini yeniden başlatmıştır.[4]

Vergi İyileştirmesinde İkinci Safha: 1845-48 Süreci

Bu safhanın bir önceki evreden en önemli farklılığı, iyileştirme çalışmalarının ülkenin zenginleşmesi ve halkın refah seviyesinin artırılmasının bir aracı olarak uygulanmasıdır. Zira bu yüzden hem toplumsal mutabakatın daha öne çıkarıldığı hem de eşgüdümlü bir planlamanın izlendiği görülür. Nitekim taşra vücuhun İstanbul'a daveti sözlü ve yazılı taleplerinin alınması, bölgesel kalkınmanın maliyetini çıkarmakla görevlendirilen İmar Meclislerinin aynı süreçte ihdası bir rastlantı değildir.[5]

İyileştirme çalışmalarında işe, imparatorluğu meydana getiren çeşitli idari birimlerin ve bu idari birimler içinde yaşayan nüfusun gerçek vergi ödeme gücünü ölçmekle başlanır.[6] Bu amaçla 13 eyalette temettuat sayımı

2 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861*, (Ankara: TTK. Yay. 1989), s.13; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, (İstanbul: İşaret Yay.1990), s.94

3 Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, (Doktora Tezi) Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

4 BOA, İ.MSM., 78

5 Bu sürecin 1843'ten 1845'dek uzanan planlama ve hazırlık evresi vardır. Ayrıntılar için bkz. Ayla Efe, 'Tanzimat'ın Tanzimat'ın Misyon ve Vizyonu: Ülkenin Zenginleşmesi, Halkın Refah Seviyesinin Yükseltilmesi" *Musa Çadırcı'ya Armağan Yazılar*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları 2012).

6 Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri," H. İnalcık ve Ş. Pamuk (der.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, DİE, (Ankara: 2000), s. 77.

yapılır.[7] Sayım talimatnamesi, Tanzimat bürokrasisinin sayımı bir yıl içinde tamamlayıp yeni vergi düzenlemelerini 1846 yılında uygulamayı planladıklarını gösterir. Ancak sayım sonuçları zamanında tamamlanamamış. Defterlerin yazım, kontrol kopyalama ve merkeze ulaşma süreleri de 1848'e dek devam etmiştir.

Bu tablo iyileştirme hedeflerinden vazgeçilmesine neden olmaz. Aşamalı, tedrici ve bölgesel özelliklerin öne çıktığı bir çalışmanın sürdürülmesinde karar kılınmıştır. Önce pilot proje olarak çalışmalar başlatılmıştır.[8] Ardından gerek sayım sonuçlarıyla ilgili prosedürün tamamlanmasına gerekse uyulama sonuçlarından çıkarılan deneyime bağlı olarak, nesf, tabi kazalar, tüm sancak ve eyalet kapsamında çalışmalar genişletilmiştir. 1848'e dek süren bu süreçte; üç temel ilkeye riayet edildiği görülür. Tanzimat bürokrasisinin vergi adaletini sağlama çalışmalarındaki hedef ve beklentilerini açık bir şekilde ortaya koyan bu ilkeler şunlardır:

1. Hazinenin zarar görmemesi,
2. Bakaya oranın düşürülmesi,
3. Halkın hoşnutluğunun ve kabulünün sağlanması,

Dolaysıyla Tanzimat bürokrasisinin kesin kriterler üzerinden şekillendirilen, her yer de aynı şekilde uygulanan adil bir vergilendirme modelinden söz edilemese bile, idari mali konjonktürün etkisiyle belirli ilkelerin gözetildiği bir vergi iyileştirme programından söz edilebilir. Bu programın o günkü imkânlar ölçüsünde kararlıkla sürdürüldüğü de söylenebilir.

İyileştirmelerin Uygulanma Biçimi

Elimizdeki veriler, 1846'da iki sancakta başlatılan çalışmaların 1847'de daha geniş bir kapsamda ve iki aşamada yürütüldüğünü göstermektedir. Meclis-i Vâlâ yine çalışmaların merkezindedir. Ama eyalet valileri ve bölge meclisleri de süreci yöneten diğer iki en önemli aktör konumundadır.

Uygulama iki aşamalıdır:

Birinci aşaması: merkeze ulaşan sancakların sayım defterlerindeki "1845 vergi yekûnu" verileri, hem "nüfus mevcudu", hem de "temettuat

7 Ankara, Aydın, Cezayir-i bahri sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, Konya Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Üsküp, Vidin eyaletleri olarak toplam on üç eyalette yapıldığını söyler. Sait Öztürk Türkiye'de Temettuat Çalışmaları" *TALİD*, 1/1,(2003), s. 292.

8 Hatta pilot sancaklarda dahi aynı anda başlatılmaz. Öce İzmit sancağında sonrasında Gelibolu da çalışmalar yürütülür. Ayrıntılar için bkz. Ayla Efe, " Tensikat-ı mülkiyye: İzmit ve Gelibolu Uygulaması," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 21,(2009), s.121-134.

miktarı" ile mukayese edilir. Bu kıyaslama Anadolu ve Rumeli'deki bazı sancakların vergi yükünün ağır olduğunu, önemli bir kısım sancağın vergisinin ise düşük olduğunu ortaya çıkarmıştır. Daire-i tensikat kapsamında adaletsiz bir vergi dağılımını da ortaya koyan bu sonuç, üç farklı yöntemle vergi iyileştirmelerinin sürdürülmesi kararının alınmasına neden olur:

1. Vergi yükü ağır olan sancaklara indirim yapılması,

2. Vergi yükü düşük olan sancakların vergisine tahammülleri oranında zam yapılması,

3. Toplam vergi yükü makul görünen sancakların vergi tevzinin kazalar nezdinde yeniden dağıtılması.[9]

İkinci aşaması: ilk aşamada alınan karar gereğince bir ve üçüncü maddeler de alınan kararın hemen uygulanması kabul edilir. Fakat ikinci madde uyarınca vergi yüküne zam öngörülen sancakların, bir defa daha araştırılması, bu bölgelerdeki halktan bir tepki veya sızıltı gelip gelmeyeceği konusunda nabız yoklaması yapılması istenir. Bu doğrultuda da vali, bölge ileri gelenleri ve merkez arasındaki yaklaşık 10 ay süren çalışmalar başlatılır.[10] Bu sürecin sonucunda vergi yüküne zam yapılan sancakların bazılarında kısmen bazılarında da tamamen zammın affedilmesi kararı alınır.[11]

Uygulama Örnekleri

Bu bildiri için üç eyalet seçilmiştir: Bursa, Edirne ve Aydın. Programa göre bu eyaletler, sancak merkezi olarak "toplam vergi yükü makul görünenler" arasındadır. Bu nedenle vergi yüklerinin kazalar nezdinde yeniden dağıtılması kararlaştırılmıştır. Ama eyalet olarak kendilerine bağlı bazı sancaklarda "vergi yüküne zam yapılması" kararı verilmiştir.

Bu üç eyaletten daire-i tensikata Ocak 1847'de dâhil edilen ilk sancak, nefs ve doğrudan merkeze bağlı 11 kazası ile Edirne olmuştur.[12] Tablo 1 de bu 11 kazanın 1845 vergi yükleri ve temettuat miktarları verilmiştir;

9 Sayım defteri merkeze ulaşmayan sancaklarda ise, iyileştirme çalışmaları ertelenir. BOA, İ.MSM., 147.

10 Valilerden gerçek ödeme gücünün bir defa daha araştırılması istenen eyaletler arasında; Konya, Edirne, Hüdavendigâr, Silistre, Vidin, Niş, Manastır, Sivas vardır. BOA, İ.MSM., 147.

11 Vergi yüklerinde indirim ve af kararı alınan sancaklar için bkz. BOA, İ.MSM., 158.

12 BOA, C.ML., 3421; Edirne de 1845 sayımında yapılan toplam harcama 56900 kuruştur. Bu meblağ eyaletin 1846 toplam vergi yüküne zam olarak yansıtılır. BOA, İ.MVL., 92/189.

Tablo 1: Edirne Merkez ve Bağlı Kazaların Vergi Yükü

Kaza	Temettuat yekûnu	1845 senesi Vergi-yi mahsusa	Oran %
Nefs Edirne ve nevahi-i erbaa	23902641,5	1877412,5	7,8
Dimetoka	9041837,5	783641	8,6
Cesr-i ergene	8093487,5	470521	5,8
Uzunca abad	6635423,5	1167994	17,6
Cesr-i Mustafa paşa	2407078	225083,5	9,3
Çirmen	3282284	321424,5	18,9
H (?)	1986157,5	166234,5	8,3
Bab-i atik	2074696	166843	8,0
Hayrabolu	4282919,5	221178	5,1
Kızılağaç	1094553	105223	9,6
Hatun ili	341881	29701	8,6
Toplam	63042989	5535257	8,7

BOA, C.ML., 3421

Tarh çalışmaları sonrası Haziran 1847 de kaza müdürleri, muhtarlar Edirne meclisine davet edilip, durum anlatılmış. Çirmen, Zağra-i cedit, Zağra-i atik, Dimetoka, Cesr-i Mustafa Paşa kazalarının vergi yüküne zam yapılmıştır. Dağıtımın hoşnud-u ahali ile yapılması istenmiştir. [13]

Eyalet bünyesindeki Vize, Filibe ve İslimiye sancaklarının toplam vergi yüküne ise zam kararı alınmıştır. Belirlenen zam miktarı Meclis-i Vâlâ' da aşağıdaki tabloda görüldüğü şekliyle tarh edilir. Ancak zam miktarı tahakkuk ettirilmeden, valinin ilgili sancakların gerçek tahammüllerinin bir defa daha bölgede incelemesi beklenmiştir. [14] Bu inceleme sonrasında, ilk planlanan 2630 keselik zam miktarının, tahammüllerin üzerinde olduğuna dikkat çekilerek, bu miktardan 370 keselik bir indirimin yapılmasının teklif edildiğini biliyoruz. [15]

Tablo 2: Edirne'ye tabi Filibe ve İslimiye Sancakları Vergi Yükü[16]

Sancak	Erkek nüfus	Vergi 1845	Beher nefere isabet eden	Beher nefere isabet eden
Filibe	111790	3711071	33,7	33,7
İslimiye	26133	903245,5	34,22	34,22

BOA, İ.MSM., 147

13 BOA, İ.MVL., 2162 ; BOA, Ayniyat, 408.

14 BOA, İ.DH.İ., 8856.

15 BOA. İ.MSM., 147.

16 Edirne'ye bağlı sancaklardan Vize'nin toplam temettüsü 35892809 kuruş, 1845 vergi yükü 2348190 kuruştur. Belirlenen zam miktarı 881161 kuruştur. Bunun nüfusa dağıtımında kişi başına 2,5 kuruş zam yapılarak 6,5 kuruştan 9 kuruşa çıkarılır. BOA, İ.MSM., 147. Yoksa Tablo 1'deki rakamlar diğer iki sancağın mukayese sonuçlarını göstermektedir.

Bursa'da ilk iyileştirmeler Bursa merkezdeki mahalleler ve merkeze bağlı köylerde uygulanmıştır. Toplam 195 mahalle ve 127 köyde yaşayan 22000 nüfus mevcudunun vergileri genişletilmiş eyalet meclisinde 50 gün süren çalışmalardan sonra 25 Haziran 1847'de dağıtılmıştır.

Hüdavendigar eyaleti kapsamında ise, temettuat ve eski vergi miktarı arasında yapılan mukayese sonrasında, Bilecek Sancağının vergisine 204713 kuruş zam yapılması kararlaştırılmış. Ancak bu zam miktarı tahakkuk ettirilmemiştir. Tablo 3'te planlanan zam miktarının ilk tarh hesaplaması verilmiştir.

Tablo 3: Bilecik Sancağı Vergi Tarhı

Sancak	Temettuat	Eski Vergi	Zam	Yeni Vergi	Beher Kişiye İsabet Eden		
					Eski	Zam	Yeni
Bilecik	29243877	3304542	204713	3509256	11	1	12

BOA, İ.MSM., 147

Aydın sancağındaki iyileştirme çalışmaları, Edirne ve Bursa örneğinde yürütülür. Tablo 4'te verilen ve Ocak-Şubat 1847'deki mukayese sonucunu gösteren bulgular, Aydın sancağındaki vergi dağılımının düşük olmadığını ortaya çıkarmıştır.

Tablo 4: Aydın Sancağı Vergi Dağılımı

Sancak	Erkek nüfus	Vergi 1845	Beher nefere isabet eden
Aydın	439325	27592225	62,32

BOA. İ.MSM., 158

Ne var ki gerek sancak merkezinin gerekse eyaletin imparatorluğun mamur bölgelerinden olması gözetilerek Aydın'ın vergi yükünün yeniden dağıtılması istenir. Önce, nefs Aydın'da çalışmalar başlatılır. Sonra da Saruhan ve Menteşe sancaklarının toplam vergi yüklerine zam yapılması kararı alınır. Fakat diğer zam kararı alınan sancaklarda olduğu gibi burada da Aydın valisinin durumu bir defa daha yerinde incelemesi istenmiştir.[17] Yalnız diğer sancaklardan farklı olarak Aydın'ın 1840-46 yıllarına ait birikmiş bakaya borcu vardır. İyileştirme çalışmaları esnasında 5700 keseye karşılık gelen bu meblağın affedilmesine ilişkin bir talep gündeme gelmiştir. Ancak merkez bu meblağın asla affedilemeyeceğini ama valinin inisiyatifine göre ya taksite bağlanabileceğini ya da sadece belli bir miktarının indirilebileceğini bildirmiştir. [18]

17 BOA,İ.MSM., 158

18 BOA ,İ.MSM., 2372

Sonuç

Vergi iyileştirmeleri, idari birimler ve haneler arasında ödeme gücüne göre adil bir vergi dağılımı sağlamak amacıyla yapılmıştır. İyileştirme çalışmalarının meşruiyet göstergesi; hazinenin zarar görmesine, bakaya oranın düşürülmesine ve tüm düzenlemeleri halkın kabulü ve onayı şartına bağlanmıştır.

İyileştirmelerin uygulama biçimi ise, tedrici ve bölgesel özelliklerin öne çıkarıldığı bir pratik şeklinde gerçekleşmiştir. Tevzii de yerel iktidar ağlarının rolü teyit edilmiştir. Bu nedenle bu iki olgu sanki hedeflenen vergi düzenin kurulamadığı gibi bir algı oluşturmaktadır. Oysaki bu durum, o günkü devletin doğrudan idari/mali yeterliliklerinin bir yansıması idi. Devleti yönetenler vergi yoluyla gelirleri artırmak ve toplumsal kontrolü sağlamak istiyorlardı. Bunu da bilinçli bir şekilde, yerel nüfuzlu kişileri sisteme dâhil ederek gerçekleştirmek istemişlerdir. Devlet gücünün sınırlı olduğu bir dönemde bu, pragmatik bir yaklaşım idi. Zira devlet, taşra memurları ve yerel nüfuzlu kişiler arasında yürütülen müzakere sürecinde bölgeyi iyi tanıyanların aracılık vasıfları, bu grupların bilgi ve iletişim ağlarından yararlanılmak anlamına gelmiştir. Nihayetinde belki, bireyle devlet arasında yüz yüze ilişki kurulamamış, vergilendirme de eşitlik sağlanamamıştır. Ama sonuç tümüyle olumsuz değildir. 1840'dan itibaren sürdürülen geliri esas alan bir paylaşım ve üleştirme yaygınlaştırılarak geçerliliğini korumuştur. Hem idari birimlerin hem de hanelerin vergi yükü değişmiştir. Hazinenin gelir artırımı hedeflenen boyutta başarılı olamasa da azalmamıştır. Özellikle vergi zamlarında yapılan indirim ve aflar nedeniyle halkın teşekkür mahzarları merkeze ulaştırılmıştır.

Kaynakça

Arşiv belgeleri

BOA, İrade Mesail-i Mühimme: 78, 147, 158, 2372.
BOA, Cevdet Maliye (C.ML): 3421
BOA, İrade Dâhiliye (İDH):8856
BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.):2162, 189
BOA, Ayniyat Defterleri: 408.

Kitap ve Makaleler

Efe, Ayla. " Tensikat-ı mülkiyye: İzmit ve Gelibolu Uygulaması" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 21, (İstanbul 2009), s.121-134.

_____ "Tanzimat'ın Misyon ve Vizyonu" Ülkenin Zenginleşmesi, Halkın Refah Seviyesinin Yükseltilmesi" *Musa Çadırcı 'ya Armağan Yazılar*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2012.

_____ *"Muhassıllık Teşkilatı"*, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Findley, Carter. *Modern Türkiye Tarihi 1789-2007*, (Çev) Güneş Ayaz, İstanbul: Timaş yay, 2010.

Güran, Tevfik. "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri," H İnalcık ve Ş. Pamuk (der.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: DİE Yay. 2000.

_____ *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861*, Ankara: TTK.Yay. 1989.

Öztürk, Said. "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları" *TALİD*,1/2, (2003), s.287-304.

Şener, Abdüllatif. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi,* İstanbul: İşaret Yay. 1990

OSMANLI MALİYESİNDE İMDÂDİYYE VERGİLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Tayfun Ulaş*

"(...) Devletlü pâdişâhum, hâlâ hazînenün müzâyakası kemâlindedür (...) akçe yetişmeyüb ekserine mevâcib verilmemüşdür, her gün gelüb ulûfelerin taleb etmeden hâlî değillerdür; mesârife nihâyet yok nereden tahsîl edeceğimüz bilemezüz (...) şimdi bir mevâcib dahî gelüb erişdi, hazîne olmadığından aklumuz başımuzda değildür, eğer memleket ma'mûr olub akçe tahsîli mümkin olsa devletlü pâdişâhumdan sakınur muydum? Memleket, hazîne ve kul cümlesi pâdişâhumun değil midür? Ni'metinüz hâkkı içün vâkî'-i hâl budur, bunda bir hilâf yokdur (...)"[1]

Veziriazam Yemişçi Hasan Paşa'nın yukarıdaki *telhîs*i, özellikle XVI. yüzyılın son çeyreği ile XVII. yüzyılın ilk yarısındaki uzun savaş dönemlerinin devletin maliyesi üzerindeki etkilerini göstermesi noktasında ciddi ipuçları vermektedir. Osmanlılar, XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın ortalarına kadar pek çok uzun ve yıpratıcı savaşlar, bunun doğal sonucu olarak mali sorunlar, bütçe açıkları, demografik değişimler ve siyasi iktidar mücadeleleri ile değişen dengeler noktasında geleneksel yapılarını korumak ve sürdürmek için çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu sorunların başında, mali kriz ve bununla başa çıkmaya çalışan yetkililerin karşılaştıkları zorluklar gelmekteydi. Merkezi hazine, kronik hale gelen bütçe açıklarına çözüm bulmak için çeşitli yollara başvurmuş ve yeni politikalar ile mali yapının sürdürülmesini amaçlamıştır.

Klâsik dönemde merkezi hazinenin temel giderlerinin başında kapıkulu maaşları (*ulûfe*) ve bahşişleri geliyordu. Klâsik dönemi izleyen süreçte ise askeri giderlerde merkezi hazineyi etkileyen ciddi bir artış söz konusudur.

* Arş. Gör., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (tayfunulas@osmaniye.edu.tr)

1 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970, s. 30

Bu artışın temel nedeni, o zamana kadar yaklaşık üç, dört katına çıkmış olan kapıkulu sayısı[2] ile ateşli silah kullanmasını bilen ve her askeri seferle sayıları artan *mîrî levend*, *sekban* ve *sarıca* birliklerinin nakdî ödenen ücretleriydi. Bu birliklerin harp meydanında mevsimlik savaşçı olarak kullanılmasından dolayı merkezi hazinenin savaşlar süresince nakdî çıkışında kayda değer bir artış oluşturmuştur.[3] Devletin temel kaygısı ise, vaktinde ve yüksek meblağda ödemeler yapabilmek için merkezi hazinece toplanan nakdî gelirleri nasıl temin edeceğiydi.[4] Başka bir deyişle devlet, gereken ihtiyaçlarını karşılamak ve özellikle nakit para bulmak için mali sistemini yeniden yapılandırma veya bir çözüm bulma mecburiyetindeydi.

Ayrıca 1580'lerde Avrupa kaynaklı gümüşün Osmanlı pazarına girmesi ve onu takip eden fiyat devriminin Osmanlı ekonomisi üzerinde de çarpıcı etkileri olduğu noktasında literatürde tartışmalar devam etmektedir.[5] Akçenin gerçek değerinin yarıya indirilmesi, *devalüasyon*, devlet gelir-

2 İnalcık bu artışın temel nedeni olarak Habsburglarla olan savaş dönemini (1593-1606) işaret etmiştir, Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivium Ottomanicum,* VI (1980), s. 289, 14. dipnot; İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* vol. I: 1300-1600, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 24. Fakat Gabor Agoston özellikle ateşli silah kullanımı ve artan kapıkulları hakkında Osmanlı ordusunun cephelerdeki mevcudiyetini karşılaştırmıştır, Agoston, "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History,* vol. 12/2, (Spring 2011), s. 304-306; Agoston, "Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450-1800", *Journal of World History,* 25/1 (2014), s. 96-97; Mark L. Stein, *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe,* London and New York: I. B. Tauris, 2007, s. 36-48.

3 Örneğin, 1683 yılında 324.566.230 akçe olan merkezi hazinenin harcamaları, yıl sonunda 525.165.640 akçeye ve 1699'a doğru ise 1.211.379.266 akçeye kadar çıkmıştı, Halil Sahillioğlu, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981, s. 1393; Sahillioğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Sıvış Yılı Buhranları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXVII (1969), s. 93; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Bütçelerine Dair Notlar", İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, XV/1-4 (1953-54), s. 282. Şüphesiz bu artışların sebebi, 1663-1699 yılları arasındaki Habsburglarla (1663-1664, 1683-1699), Ruslarla (1678-1681) ve Lehliler (1672-1676) ile olan uzun savaş dönemleriydi.

4 *"(...) ammâ yanında olan kapıkulu mevâciblerün kusûru için âdemleri tekazâdan hâli değildür (...) kal'â neferâtı ağaları gelüb mevâcib taleb ederler; hazîne de ise akça yok. Allah aşkına hazineyi bir gün mukaddem yetişdürmeğe himmet oluna (...) hazine gelüb yetişmezse hâl müşkîl olur (...)"* Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler, Telhisler*, s. 56.

5 Ayrıntılar için bkz.: Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi,* özel sayı (1978), s. 1-38; Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the

lerinde aynı oranda bir düşüşe yol açtığı açıktır. Dirlik sahipleri de gelirleri genellikle sabit miktarlarda tayin edildiğinden ciddi kayıplar yaşadılar.[6] Öyle görünüyor ki, merkezi yönetim enflasyona karşı önlem almak niyetinde olmasına rağmen geniş çaplı bir sosyo-politik karışıklığa yol açabileceği korkusuyla geleneksel vergilerde bir artışa gitmek istemiyordu. Devlet de çözüm olarak tımâr sisteminin bütüncül bir parçasını temsil eden klâsik vergi sisteminde değişiklikler yapmak yerine acil durumlarda devlet hazinesi tarafından toplanan olağanüstü vergileri yıllık düzenli vergilere dönüştürdü. Artmakta olan bütçe açığına çözüm olarak olağanüstü durumlarda nakdî ve aynî alınan vergiler, *'avârız-i divâniyye* ve *tekâlif*, düzenli gelir kaynakları haline getirilmişti.[7] Ayrıca bu dönemde nakdî bir gelir amacı güdülerek *imdâdiyye* adı altında yeni uygulamalara başlandı. Öte yandan, *tımâr* ve *hâs* arazilerinin gelirleri *mukâta'a*lar halinde devlet hazinesi adına doğrudan *mültezim*lere *iltizam*a verilmek üzere yeniden düzenlendi.[8] Aynı

Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies,* VI (1975), s. 3-28; Halil İnalcık, "The Ottoman Decline and its effects upon the Reaya", *Aspect of the Balkans -Continuity and Change-Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October, 23-28, 1969,* ed. H. Birnbaum - S. Vryonis Jr., Mouton, (1972), s. 338-354. Son olarak Osmanlı mâliyesi ve bütçeleri üzerinde yayınlanan kolektif bir eserde yer alan bilgilere göre, XVI. yüzyılın sonları ile birlikte (1592-1593 bütçesi ve 1597-1598 bütçesine göre) giderek artan bütçe açıklarına işaret edilmiştir: Erol Özvar, "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler,* c. I, Yay. Mehmet Genç – Erol Özvar, (İstanbul, 2006), s. 204, 206-207.

6 Dirlik sahiplerinin yanı sıra yaşanan fiyat devriminin özellikle nakit olarak maaşlarını merkezi hazineden alan kapıkulları üzerinde de sarsıcı etkileri olmuştur. Bu konuda en derli toplu çalışma ve tartışmalar Cemal Kafadar'a aittir, bkz.: "When coins turned into drops of dew and bankers became robbers of shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the end of the Sixteenth Century", *PhD Dissertation,* McGill University, 1986; Kafadar, "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *Turkish Studies Association, Bulletin,* XV (1991), s. 273-280; Kafadar, "Janissaries and other riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a cause?", *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz,* eds. B. Tezcan – K. Barbir, Madison, 2007, s. 113-134.

7 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800,* Cambridge, 1981, s. 112; Linda T. Darling, "The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the Cizye and Avarız Taxes, 1560-1660", *Unpublished PhD Thesis, Chicago University, Department of History*, Chicago, 1990; Ömer Lütfi Barkan, "Avariz", *İA*, II (1944), s. 14; İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 311-312.

8 Mehmet Genç, "Osmanlı Mâliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,* Ankara, 2000, s. 101-154; Genç, "İltizam", *DİA,* XXII (2000), s. 154-155; Genç, "A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman

yüzyılın sonunda gerçekleşen *cizye* reformu (1691) ile bu verginin daha etkin toplanması sağlandı ve buna bağlı olarak önemli bir gelir artışı da söz konusu oldu.[9] Yine bu dönemde gerçekleştirilen sikke tağşişleri ile nisbî bir gelir kaynağı yaratılmak istenildi. 1585-1650 dönemindeki Osmanlı tağşişlerine baktığımızda, bunların devletin mali güçlüklerinden kaynaklandığını ve akçenin gümüş içeriğinin düşürülmesiyle devletin kısa vadede ek mali gelir sağladığını görüyoruz.[10] Kısaca, imparatorluğun idari ve mali mekanizmalarında esaslı değişiklikler gerektiren bu acil tedbirler, dönemin önemli özelliklerini oluşturmaktadır.

XVII. Yüzyıl İkinci Yarısındaki İmdâdiyye Uygulamaları ya da *"Belâ-yi salyâne der ecnâs-i muhtelife"*[11]

Esasen XVIII. yüzyılda eyalet ve sancak mutasarrıflarına bir gelir olarak tahsis edilen *imdâdiyye* vergileri, bir önceki yüzyılın *imdâdiyye* uygulamalarından farklı bir niteliğe sahip olup *imdâd-i hazeriyye* uygulaması ile birlikte ele alınması gerekir. Burada ele alacağımız *imdâdiyye* uygulamaları, XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğundan bu yıllarda eyalet ve mutasarrıflarına tahsis olunan *imdâdiyye* uygulamalarına rastlanılmamaktadır.

Bu bağlamda, XVII. yüzyıl Osmanlı maliyesinde 1656, 1687, 1687 sonu ve 1697-1699 yıllarında çeşitli ihtiyaçları karşılamak için *imdâdiyye* uygulamalarına başvurulduğu görülmektedir.[12] XVII. yüzyıl *imdâdiyye* uygulamaları, Osmanlı maliyesinde hazine giderlerinin olağan gelirlerle karşılanmasına olanak kalmadığı zamanlarda başvurulan bir finansman yolu veya

---

Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy,* ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, 1987, s. 345-373.

9 Halil İnalcık, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* VIII (1993), s. 46-47; Linda Darling, "The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the Cizye and Avarız Taxes, 1560-1660", s. 149-156.

10 Örneğin, 1585-1586 tağşişi ile birlikte, 1580'lerin başında 100 dirhem "halis ayar" gümüşten 450 akçe kesilirken, tağşişten sonra aynı miktarda gümüşten 850 akçe kesilmeye başlandı. Böylece bir hamlede akçenin gümüş içeriği yüzde 44 azaltılmış oluyordu. Fakat 1585-1586 tağşişinin parasal istikrarsızlığa son veremediği açıktır. Nitekim akçenin 1640'lara kadar dalgalanmaları sürdü, Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* İstanbul, 1999, s. 143-154.

11 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, cilt: I-II, İstanbul, 1928, II, s. 306.

12 Na'îmâ, *Târîh-i Na'îmâ,* cilt: I-IV, İstanbul, 1281, IV, s. 298-334; "Taleb-i imdâd-i seferiyye ez-memâlik-i mahrûse", Mehmed Râşid, *Târîh-i Râşid*, I, s. 496-499; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Efendi, *Silâhdar Tarihi*, II, s. 262-263; Yavuz Cezar, "Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdâdiyye Uygulamaları", *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, II/2 (1984), s. 69-102.

bir tür iç borçlanma olması, söz konusu dönemdeki uzun savaşların sonucu olarak artarak devam etmiştir.[13] Ayrıca, savaşlarla bağlantılı olarak ilâve *levend* askeri almak ve savaş süresince bunlara nakdî ödemeler yapmak, donanmanın artan giderlerini karşılamak, sefer için gerekli giderleri ve ihtiyaçları sağlamak gibi temel ihtiyaçlardan dolayı *imdâdiyye* uygulamaları ile ek bir nakdî kaynak oluşturulmak istenmiştir.[14] Gerçekte ise, bu acil durum talepleri devlet bütçesinin hızla artan ihtiyaçlarını karşılamak için giderek daha çok bütün nüfusa yüklenen senelik nakdî vergiler haline dönüştürülecektir.

XVII. yüzyıldaki *imdâdiyye* uygulamalarına bakıldığında ise devletin ileri gelen kişilerinden, şehirli zengin halktan, valilerden, çeşitli selâtin vakıflarının gelir fazlalarından[15] ve hatta saray kadınlardan gelirlerinin yarısı bu anlamda talep edilmiştir.[16] Devlet, İstanbul'da zengin ve varlıklı kimseler arıyor ve bu kişilerden durumları göz önünde tutularak "*iç borçlanma*" şekliyle para talep ediliyordu.[17] Ayrıca, İstanbul'da ulema ve halkın önde

13 Bu dönemde uzun süren savaşlardan dolayı Osmanlı bütçesinin devamlı açık verdiğini biliyoruz: Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII (1969), s. 75-111 ve Özvar, "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", s. 219'daki tablo.

14 "Bu sene-i mübârekede iktizâ-yı vakt ü hâle binâen hengâm-i şitâda Bosna ve Tuna cânibleri muhâfazasına tertîb ve tahrîr olunan asâkirin bahşiş ve ulûfe ve zehâ'ir ve sâ'ir mühimmât-i lâzimelerine vâfir akçe sarf olunduğundan mâ'adâ, tekrâr Nemçe ve Venedik seferlerine ve donanma-yı hümâyûn için sinîn-i sâbıkadan efzûn tedârükü mühimm ve muktezî olan asâkir ve zehâir ve mühimmât-i sâire gibi mesârif-i külliyeye irâdât-i mukarrere-i devletten fazla bir mikdâr akçe tedârükü iktizâ etmekle (…), *Târîh-i Râşid*, II, s. 428.

15 BOA. MAD. 14935 [Tarih: 14 Safer 1100 / 8 Aralık 1688].

16 Örnek için bkz.: "-Vekâyi'-i sene-i tis'a ve mi'e ve elf (1109/1697)- Taleb-i imdâd-i seferiyye ez-ba'z-i ricâl-i devlet: (...) Âsitane-i Sa'âdet Kâ'im-i makâmı'ndan yigirmi kîse ve Cebecibaşı'ndan beş kîse ve Âsitâne Bostâncıbâşı'ndan üç kîse ve Âsitâne Defterdârı Vekili'nden ve Darbhâne Nâzırı'ndan ve Tersâne Eminî'nden beş kîse akçe ve Mîrâhûr-i sânî âğâdan üç kîse ve İstanbul Ağası'ndan iki kîse ve Mısır Kapu Kethüdası'ndan üç kîse ve İhtisâb Ağası'ndan bir kîse akçe istimdâd olunub cem'an bu mezkûrü'l-menâsib kimselerden kırk iki kîse ve evkâf-i selâtîn-i izâm izdiyâdından yüz otuz yedi kîse ve eyâlet-i Mısır-i Kâhire için vezir-i a'zamlar tarafına virile gelen elli kîse câ'ize ve sâir uzamâ-yi erkân-i devlete virile gelen altmış kîse akçe avâid-i mesârıf-i seferiyeye medâr olmak için taraf-i mîrîye teslîm olunmak üzre fermân olundu.", *Târîh-i Râşid*, I, s. 428; ayrıca "(…) sultânlar mutasarrıfe oldukları hâsslar yazûlarının nısfları dahî hesâb olunub yüz yük akçeye bâliğ olmağla kethüdâları yedinden teslîm-i hazîne olmak üzre fermân olundu". *Târîh-i Râşid*, I, s. 496.

17 XVI. yüzyılın sonlarına doğru mali problemlerin artmasıyla birlikte devlet, bir iç borçlanma politikası izlemiştir. Caroline Finkel'in yaptığı çalışmada padişahtan, vezirlerden ve yüksek düzeyli bürokratlardan borç almaya başlayan devletin, yüz binlerce akçeden milyonlarca akçeye kadar borç aldığı tespit edilmiştir: Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1988, s. 261-263 vd. Macaristan cephesindeki savaşın Osmanlı maliyesi üzerindeki

gelenlerinden *imdâdiyye* uygulamasına destek vermeleri için çağırıldıklarında buna dair şiddetli eleştiriler yükselmiştir.[18]

XVII. yüzyılda Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın tabiriyle "*alâ tarîki'l-karz*"[19] veya ilk ruznâmçe kayıtlarında yer aldığı gibi "*ber vech-i karz*" olarak geçen XVII. yüzyıl *imdâdiyye* uygulamaları, "olağanüstü durumlarda başvurulan bir iç borçlanma ya da *cebrî istikrâz*" mahiyetinde gösteriliyordu.[20] Fakat daha sonraki uygulamalarda "*karz*" ifadesinin zamanla yer almadığı görülür.[21] XVII. yüzyıl ikinci yarısındaki imdâdiyye uygulamaları genellikle *imdâdiyye*, *imdâd-i seferiyye* veya *i'ânet-i seferiyye* adı ile anılan ve olağanüstü durumlarda talep edilen bir "iç borçlanma" olmasına rağmen, XVIII. yüzyıl ile birlikte olağan, düzenli vergiler haline dönüştürüldüğünü görmekteyiz. Özellikle XVIII. yüzyılda beylerbeyi ve sancakbeyi gibi yüksek dereceli taşra görevlilerinin de gelirlerinin bir kısmı artık *imdâdiyye* vergilerinden oluşmaya başlayacaktır.

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Mâliyesinde İmdâdiyye Vergileri

XVII. yüzyılın ikinci yarısında muhtelif zamanlarda toplanan ve adına genel anlamda *imdâdiyye* denilen uygulamalar, XVIII. yüzyıl ile birlikte yeni bir forma sokup düzenli bir vergi haline getirildi. Muhtemelen 1700-1717 yılları arasında *imdâdiyye* vergisi olağan hale getirilip sınırları belirlenmiş olmalıdır. Bu bağlamda, 1711 Prut Seferi ile 1717 yılındaki Habsburglara karşı verilen mücadele ve sonucunda alınan mağlubiyetlerden sonra *imdâdiyye* vergilerinin olağan hale getirildiği tahmin edilebilir.[22] Fakat *imdâdiyye*

---

etkileri için ayrıca bkz.: Halil Sahillioğlu, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Giderleri", *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976,* II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981, s. 1401 vd.

18 (Silahdâr, c. II, s. 262-263) "*(...) biz bir alay fukarayız. Arpalık nâmına verdikleri kaza mevtimize bile yetmez, nerede bulub verelim? İstanbul'da bu denlü ehl-i hıdmet ribahorlar var, anlardan alın. Bu ana değin bu teklif olmamıştır (...)*", Cezar, "Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdâdiyye Uygulamaları", s. 74.

19 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât,* yay. A. Özcan, Ankara, 1995, s. 221.

20 Toplanan paralar kural olarak Hazine-i Âmire'ye *irad* olarak kaydedilirdi, Cezar, "Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdâdiyye Uygulamaları", s. 102; Krş. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Devletinin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler,* c. I, yay. Mehmet Genç – Erol Özvar, (İstanbul, 2006), s. 51-56; Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiyye", *DİA,* XXII (2000), s. 222.

21 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* İstanbul, 1985, s. 266-267.

22 Bu konuya dair genel bir tartışma ve ayrıntılı bilgi için bkz.: Tayfun Ulaş, "The Imdâdiyye Taxes in the Ottoman Finance", *Unpublished Master Thesis,* Bilkent University, Department of History, Ankara, 2018, chapter II.

vergilerinin düzenli vergi haline getirilmesindeki esas amaç, toplanan *imdâd-i seferiyye* vergisinin yarısıyla valilerin komutasındaki *sekban-levend*lerin masraflarının karşılanması, diğer yarısıyla da *kapu halkı*nın idame ettirilmesiydi. Tüm bu düzenlemeleri, hem XVIII. yüzyıldaki *imdâdiyye* uygulamasına dair gerçekleşen değişiklikleri gösteren, hem de bu verginin gerçek niteliğine ışık tutan çeşitli kayıtlardan öğrenmekteyiz.[23] Böylece önceki yıllarda toplanan *imdâd-i seferiyye* miktarının ortalaması esas alınarak merkezden eyalet başına belli bir meblağ tarh edilip sancaklara dağıtılmış, sancaklardan da imkânları dâhilinde kazalara tevzi edilmiştir: *"(...) isâbet eden hazeriyye ve seferiyyede a'lâ ve evsât ve ednâ i'tibariyle tahammülerine göre hisselerine düşeni vermek üzre mukayyed ve meşrût olub (...)"*. Bu şekilde *imdâd-i seferiyye* vergisi, eyalet ve sancak mutasarrıflarına tahsis edilen bir gelir haline dönüştürülerek *reâyâ*dan toplanması amaçlanmıştır.

Düzenleme ile birlikte her eyalet ve sancağın ne miktarda *imdâd-i seferiyye* ile yükümlü olduğu tespit edilecek, böylece beylerbeyleri ve sancakbeyleri doğrudan halka yönelmeyip merkezden belirlenen miktarları toplamakla yetinecekler; bu meblağın yarısını kendi (*daire*) giderlerine ayıracaklar, diğer yarısının her 70 kuruşu için "*silahlı ve mükemmel bir asker*" besleyeceklerdi.[24] Yine bu düzenleme ile sefer veya bir başka işle görevlendirilmemiş beylerbeylerinin *imdâd-i seferiyye* toplamaları yasaklanmıştı. İmdâd-i seferiyyenin savaş zamanında eyalet valilerine ve sancakbeylerine bir defada toptan ödenmesi gereği, değişiklik,[25] azil ve ölüm hallerinde[26]

23 Şüphesiz bu kayıtların başında merkezi hazine kalemlerince tutulan *Hazeriyye Defterleri* gelmektedir. Bu kaynak serisinde hem eyaletlere, sancaklara ve kazalara tarh edilmiş olan *imdâdiyye* miktarlarını hem de verginin tatbik olunduğu ilgili yerlere ait hükümlere rastlamaktayız. Bunun yanı sıra, verginin toplanması hususunda taşradan merkeze gelen veya merkezden taşraya giden şikâyet ve hükümlere dair kayıtları ve derkenarları bulmaktayız. Bu kaynak serisinin ayrıntıları için bkz.: Tayfun Ulaş, "The Imdâdiyye Taxes in the Ottoman Finance", chapter IV.

24 "(...) paşalar meblâğ-i merkûmun nısfını kendü mesârif ve levâzımına ve nısf-i aherinden her bir nefer yetmişer guruşa olmak üzere kapu halkı nâmına müsellâh ve mükemmel 'ademler tedârük edüb (...)" *Târîh-i Râşid*, IV, s. 385.

25 "(...) Eyâlât ve elviye mutasarrıflarından birisi imdâd-i seferiyyesin aldıkdan sonra sefere gitmezden mukaddem bi-hasebi'l-iktizâ mânsıbı âhere verilüb sefere me'mûr oldukda selefinin aldığı imdâd-i seferiyye halefine redd ve teslîm itdirülmek şurût-i seferiyyede mukayyeddir (...)" BOA, *Hazeriyye Defterleri*, 4 numaralı defter, s. 11; "(...) yerine âher nasb olunur ise selef ve halef mâbeyninde kıstü'l-yevm hesabı üzere muhâsebelerini görüb fukarâdan bir senede mükerrer imdâd-i hazeriyye mutâlebe olunmamak (...)", [tarih: evâil-i Rebiyü'l-evvel sene 1133 / 20-30, Ocak 1721], BOA. IE. ML. 119/11330.

26 "(...) hâlâ Trabzon vâlisi vezîrim Hüseyin Paşa -edâme Allahû Te'âlâ iclâlehû- mükemmel kapusu halkıyla sefer-i hümâyûna me'mûr olmağla eyâlet-i merkûmeden imdâd-i seferiyyesinin tahsîli muktezî olub lâkin mukeddemâ müteveffâ vezîr Abdurrahman

hesapların görülmesinde yetkinin mahallî kadılıklarda olduğu, vergi dağıtımının herkesin bilgisi dâhilinde yapılması gerektiği belirtilmişti. Ayrıca bazı durumlarda devlet doğrudan merkezi hazine için *imdâdiyye* talep edebilirdi. Ancak genel kaide, toplanacak *imdâdiyye* akçelerinin o bölgenin idarecisine ait olduğu şeklindeydi.[27]

Söz konusu dönemde, devlet tarafından benimsenen yeni maliye politikasının bir sonucu olarak valilerin gelirleri ciddi bir dalgalanmaya uğramıştı. İmdâd-i seferiyye yalnızca askeri seferler süresince alınan bir vergi olduğundan valiler barış dönemlerinde bu gelir kaynağından yoksundu ve hizmetleri altındaki *sekbân-levend* bölüklerinin çoğunu işten çıkarmak zorunda kalıyorlardı.[28] Geçimleri için eşkıyalığa başvuran bu işsiz *sekbân-levend* bölükleri ise, genelde şekâvete yani halka ve devlete karşı bir isyan haline geçiyorlardı. Taşradaki askeri görevliler ise sayıca yetersiz olduğundan eşkıyalık faaliyetlerine karşı koymada yetersiz kalıyorlar ve bu durum da eyaletlerdeki asayiş, can ve mal güvenliğini tehlikeye sokuyordu.[29] Bunun sonucunda devlet, valilerin birçok giderlerine karşılık barış dönemi sıkıntılarının üstesinden gelmek için *imdâd-i hazeriyye* adında yeni bir vergi koyma çaresine başvurdu. Olağanüstü durumlarda ve özellikle savaş yıllarında alınan *imdâd-i seferiyye*nin yanı sıra, *seferiyye* vergisinin "nısfı", yani yarısı miktarında kararlaştırılan *imdâd-i hazeriyye* adı altında barış yıllarında da yeni bir vergi alınması kararlaştırıldı. Böylece savaş ve barış yıllarında sürekli olarak devletin bu vergiden faydalanması amaçlandı. Barış dönemlerinde alınacak olan *imdâd-i hazeriyye* vergisi, eyalet ve sancak mutasarrıflarına

---

Paşa tarafından bin yüz kırk üç senesi imdâd-i seferiyyesi tahsîli ve ba'd-i vefâtı deyni içün taraf-i mirmirân 'ahz ü kabz olunmak üzere evâmir-i aliyyem sâdır olunmağın (...)", [tarih: fi evâhir-i Receb sene 1143 / Ocak ortası, 1731], BOA., *Hazeriyye Defterleri*, 4 numaralı defter, s. 14.

27 Tabakoğlu, "İmdâdiyye", s. 222; Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, s. 114-115.

28 "(...) Bu ana gelince seferler vukû'nda eyâlet ve elviye mutasarrıfları olan vüzerâ-yı izâm ve mîrmîran imdâd-i seferiyye nâmıyla re'âyâ fukarâsından bi-nihâye mâl alub nâm-i devr ile sükkân-i memâlik-i mahrûseyi pây-i mâl-i gadr ü cevr etdüklerinden sonra ordu-yu hümâyûna mülhâk ve mülâki olduklarında perişan kapu ile gelüb "mansıbımızdan gereği gibi imdâd-i seferiyyemizi alamadık" deyû muzâyaka-i hâllerinden şikâyet ve me'mûr oldukları hidemât-i seferiyyede bu 'özr ile izhâr-ı fütûr ve rehâvet itdiklerinden nâşî bu hâlet mutlakâ irâd ve masrâfları mazbût olmamakdan neş'et edüb (...)" *Târîh-i Râşid*, IV, s. 384.

29 Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, belge no. 21 ve 23. Bu konu ile ilgili iyi bir örnek için bkz. Şerif Korkmaz, "Âsi ve Eşkıya: Delilbaşı Kadıkıran Mehmed Ağa, 1825-1834", *Kebikeç*, XXXIII (2012), s. 149-172; Halil İnalcık, "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of Islam*, ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, B. Lewis, (Cambridge, 1970), c. I, s. 344-350.

tahsis edilmiş ve böylece savaşa götürmekle yükümlü oldukları *kapı halkı*nın ihtiyaçlarının sağlanması amaçlanmıştır. Unutulmamalıdır ki, XVII ve XVIII. yüzyıllarda çeşitli cephelerde savaşmakta olan Osmanlılar için ateşli silah kullanmasını bilen kuvvetlerin ihtiyacı göz önünde tutulduğunda, *kapu*sunda düzenli "*müsellah sekban ve sarıca*" birliklerine sahip olan valiler, devletin gözünde de "makbûl" ve "gözde vali" durumuna gelmekteydi.[30]

Ayrıca vergileri tahsile memur olan *mütesellim, voyvoda* ve *subaşılar* gibi görevliler de hizmet akçesine benzer çeşitli *tekâlif, pîşkeş* ve ücretler talep etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Bunlar arasında teftiş gezilerinde nakdî alınan *devir akçesi* veya *devriyye,* aynî iâşe tarhı veya nakdî karşılığı olan *zahîre-bahâ*, atların nallanması ile hayvan yemi için nakdî karşılığı olan *na'l-bahâ* vardı. Yine paşa ve ağalara uygun kıyafet ve ayakkabı tedariki veya bunun nakdî karşılığı olan *kaftân* ve *çizme-bahâ* ve kendi *kapuhalkı* için ekstra topladıkları harçlar gibi burada ayrıntısına giremeyeceğimiz çeşitli *bida' ve mezâlim* türü *resimler* mevcuttu.[31] İşte bu tarz uygulamaların ise, konulan *imdâd-i hazeriyye* vergisiyle tamamıyla kaldırılması ve söz konusu verginin düzenli gelir haline getirilmesi amaçlandı.

İmdâdiyye olarak toplanacak meblağ, devlet tarafından belirleniyordu ve bu vergilerin toplanmasına gözcülük etmek üzere başkentten eyaletlere mübâşirler gönderiliyordu.[32] Genellikle *imdâd-i hazeriyye* vergisi taksitler halinde toplandığı halde, *imdâd-i seferiyye* vergisi tek bir seferde toplanırdı.

30 Ayrıntılı bilgiler ve çeşitli örnekler için bkz.: Özgür Kolçak, "Yeniçeriler, Ümera Kapıları ve Timarlı Sipahiler: 1663-64 Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Ordu Terkibi", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar,* ed. Kahraman Şakul, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 245-246, 248; Metin Kunt, *The Sultan's Servants, The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650,* New York, 1983, s. 116 vd; Carter V. Findley, "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class", in *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920),* edi.: Osman Okyar and Halil İnalcık, Ankara, 1980, s. 227-235; Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlis,* Cambridge, 1997; Suraiya Faroqhi, "An Ulema Grandee and his Household", *Osmanlı Araştırmaları,* IX, (1989), s. 199-208.

31 Bu konu hakkında bir örnek vermek gerekirse, "(...) her bir karyeden üçer ve beşer re'âyâ 'ahz ve der-zincîr edüb, tokuz kîse akçe kendü için ve iki kîse akçe dahî *kapu harcı* deyû cemân on bir kîse akçelerin almışiken (...)", BOA. C. DH. 181/9019; İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 325-327.

32 Örneğin, "(...) kırk dört senesi duhûlünde taraf-i devlet-i 'aliyyeden mahsûs mübâşirler ta'yîn ve mahallerinden cem' ü tahsîl ve yine tamâmen teslîm-i hazîne itdirilmek üzere (...)", [tarih: 1143/1731], BOA., *Hazeriyye Defterleri,* 4 numaralı defter, s. 10; "Dergâh-i 'Âlî gedüklülerinden Ömer Ağa ahâli-i vilâyetden [imdâdiyye] tahsîl içün mübâşir ta'yîn olunmuşdur (...)" [tarih: fi 18 Muharrem sene 1144 / Haziran 23, 1731], BOA. C. DH. 195/9720.

Toplanacak olan *imdâd-i hazeriyye* vergileri ise, miktarları merkezce belirlenmiş ve bazen iki, üç ve hatta dört taksite bölünürdü.[33] Bu paylaştırma işleminde *avârız-hânelerin*[34] ve hatta *tevzî'-hânelerin*[35] kullanıldığı ise birçok vesikalarda karşımıza çıkmaktadır. Tahsilât akabinde vergisini veren kişiye *edâ tezkiresi* verilir, böylece resmî bir makbuz anlamı taşıyan bir belge ile yetkililerin tekrar talep etmesi önlenmek istenirdi. Ayrıca imparatorluk coğrafyası içinde meydana gelen doğal afetler, salgın hastalıklar vb. olağanüstü durumlarda veya reâyânın vergiyi ödeyecek durumu olmadığında ise vergilerden af veya muafiyet söz konusu olmaktaydı.[36]

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiş olan düzenlemenin temel amacı, toplanacak verginin reâyânın huzurunu bozmadan belirli şartlar altında düzenli bir şekilde toplanmasıydı. Ayrıca reâyânın esas sıkıntısı olan, *bayrak akçesi, konak akçesi, zâhire-bâhâ, kurban-bâhâ, mefrûşât-bâhâ, kaftân ve çizme-bâhâ, çavuş akçesi* vs. gibi adlarla toplanan ilâve ücretleri, devlet bu düzenleme ile birlikte ortadan kaldırmayı amaçlıyordu.[37] Fakat

33 "(…) Bin yüz seksen üç senesine mahsuben eyâlet-i Kars'da ber-mu'tad-i kadîm sefersiz vakitlerde imdâd-i hazeriyye senede iki taksit ile tevzî' ve taksîm ve hâlâ Kârs beylerbeği Ahmed Paşa -dâmet me'âlihû- tarafından kabzına me'mûra edâ ve teslîm olunmak fermânım olmağın (...) sefersiz vakitlerde virülegelen imdâd-i hazeriyyeyi sene-i mezbûrenin *ibtida-i Muharrem'inde senede iki taksit* ve beher taksiti vakt ü zamanında cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le tevzî' ve taksîm ve yerlü yerinde cem' ü tâhsîl (…)" BOA. C. DH. 62/3051.

34 "(...) evâmir-i 'aliyye ile vârid olan tekâlif mu'tad-i kadîm üzere *hâne-i avarızlarına* kıyâs ile tevzî' itdirilüb imdâd-i seferiyye ve hazeriyyeye göre tevzî' ile kadîme mugâyir hareket olunmamak üzere (...)", [tarih: 18 Ramazan sene 1138 / 20 Mayıs 1726], BOA. C. DH. 282/14089.

35 Michael Ursinus, "Avariz Hanesi und Tevzi Hanesi in der Lokalverwaltung des Kaza Manastir (Bitola) im 17. Jahrhundert", in *Prilozi za orijenttalnu filologiju,* 30, (1980), s. 481-493.

36 "(…) Adana sancağının imdâd-i hazeriyyesi yedi bin beş yüz guruşdan ziyâde mutâlebe olunmamak bâbında bin yüz elli iki senesi Şevvâl'i tarihiyle müvarrâh yedime emr-i âlîşân ihsân buyurulub lâkin elli üç senesine mahsûb devletlü inâyetlü efendimiz hazretlerinin teşrîflerinde taksît-i ûlâ i'tibariyle beş bin guruş verilib vakt-i mezkûrda bi-emrillâhi Te'âlâ vilâyete *vebâ* müstevlî olmakla mükedderü'l-hâl ve müşevveşü'l-bâl olduğumuzdan nâşî fermân-ı 'âlî ibrâzına vaktimiz olmayub ancak efendimizin kerem-i inâyetlerine mağrûren bundan akdem taksît-i sânî kabzına me'mûr buyurulan Musa Ağa kullarına gerek havâle ve gerek nakd iki bin beş yüz guruş teslîm olunub ziyâde mutâlebesi fukarâ kullarından '*afv buyurulmak ricâsına* i'lâm olunmuş idi (...)" [tarih: fî 22 Safer sene 1154 / 9 Mayıs 1741], BOA. C. SH. 26/1285. Başka örnekler için bkz.: BOA. C. ML. 265/10854; BOA. C. ML. 261/10722.

37 "(...) mugâyîr-i kuyûdât-i imdâd-ı hazeriyye ve memnû'âtdan olan kaftanbahâ ve zahirebahâ ve devriye ve kudûmiyye ve selâmiyye ve teftîş ve saray döşeme bahâsı ve sâ'ir mutâlebât-i anife (...)", BOA. C. DH. 120/5976.

amaçlanan bu *bida' ve mezâlimlerin* kaldırılması bir yana dursun, daha da çeşitlenen vergiler, yine halktan zorla talep edilip reâyânın zor durumda kalmasına neden oldu.

XVIII. yüzyılda gerçekleşen düzenlemelerle birlikte *imdâdiyye* vergilerinin toplanması sorumluluğu en küçük idari birim olarak kazalara verilmişti. Ahâliden, belirlenen meblağdan fazlasını almak kesinlikle yasaklanmıştı. Bu konuda yolsuzluklarla ilgili bütün şikâyetler doğrudan merkezi yönetime yapılacaktı. Fakat bu düzenlemeler de vergilerin toplanmasında bazı usulsüzlüklerin ortaya çıkmasını engelleyemedi. Bu bağlamda, birçok sorunların ortaya çıkışına baktığımızda ağırlıklı olarak taşradaki devlet görevlilerinin özellikle savaş dönemlerinde yetkilerini kötüye kullandıklarını görmekteyiz. Vergi toplamadaki usulsüzlükler, şedit ve kanuna aykırı davranışlar yüzünden birçok bölgelerde belli başlı sorunlara ve şikâyetlere rastlamaktayız.[38] Haliyle bölge halkı da gücü yettiğince ve cesaretleri el verdiğince vergi toplamadaki kanuna aykırı durumları merkeze bildiriyorlardı. Şikâyetlerin dile getirilmesi kimi zaman bölgedeki kadı yoluyla, kimi zaman da kendi çabalarıyla ve şehrin ileri gelenlerin aracılığı ile oluyordu. Fakat burada kanuna aykırı davranışların sadece taşradaki devlet görevlilerine özgü olmadığını da belirtmek gerekir. Devlet görevlilerinin yanı sıra kimi zaman da reâyânın vergiyi kasten ödememe yolunu seçtiği ve birçok sıkıntılar çıkardıklarını da görmekteyiz. Öte yandan taşradaki devlet görevlilerinin ve bilhassa valilerin karşılaştığı diğer sorunlar ise, genelde reâyânın vergilerini verdikleri halde gerek bölgenin *a'yân*ları, gerekse çeşitli devlet görevlileri tarafından verginin tekrar talep edilmesiydi. Bu durumda ise reâyânın güçleri yettiği kadar tekrardan

38 Bu konuda Müslüm-Gayrimüslim fark etmeksizin birçok kesimden şikâyetlerin merkeze ve ilgili kadılıklara geldiğini görmekteyiz: "Medine-i Maraş'da mütemekkîn 'ehl-i zimmet keferesi re'âyâları bâ-cem'uhum meclîs-i şer'-i şerife gelüb şöyle izhâr-i tazâllüm-i hâl eylediler ki, "bizler öteden beri üzerlerimize edâsı lazım gelen cizye ve resm-i ispence ve sâ'ir 'emr-i şerîf-i 'âlişân ile vâkî' olan tekâlifleri edâ idegelür iken, Maraş vâlileri ve müteselimleri bizlerden *kefere akçesi* ve *kilise akçesi* nâmı ve sâ'ir bahâne ile bizlerden beher sene bin guruş ve bin beş yüz guruş dahî ziyâde cebren ve kahren akçelerimizi almalarıyla bizler dahî bi'l-külliye perakende ve perişan ve Devlet-i 'Aliyye'nin merhâmet ve siyânetine muhtaç olduğumuzu (..)" [tarih: evâhir-i Şa'bân 1141 / 1-10 Mart, 1729], BOA. IE. ŞKRT. 6/540; "(...) bölükbaşılardan ol mikdar levendât (...) yine kazâmıza gelüb 'tekke ve kilise teftişine me'mûruz' deyû nicelerimizi (...) bi-gayr-i hakk tecrîm ve küllî akçelerimizi alub bunun emsâli fesâd ve şekâvetlerine hadd ve 'add olmayub ahvâlimiz ziyâdesiyle diger-gûn ve bizlere küllî gadr ve havf olmuşdur. Bu gûne zülm ve ta'addi (...) def' olunmak bâbında yedimizde olan müte'addid hatt-i hümâyûn-i şevket-mâkrûn ibrâz eylediğimizde (...) kapulu ve kapusuz levandât tabakasının zûlm ü ta'addisinden perâkende ve perişân (...)", BOA. C. DH. 103/5115.

vergiyi vermeye çalışmaları ya da vergiyi vermemek için çeşitli şiddet yollarına başvurdukları görülmektedir.[39]

Ayrıca düzenlemede, taşradaki beylerbeyi ve sancakbeyi gibi devlet görevlileri ile birlikte bölgenin yerel *a'yân* ve eşrâfı ve *kâdı*lar da bu verginin toplanmasında sorumluydular. Bir anlamda eyaletlerin belirli oranda özerklik sahibi olması anlamına gelen bu düzenleme ile birlikte hem yerel güvenlik meselesi ortaya çıkmış, hem de giderek artan adem-i merkeziyetçiliğin yolu daha da açılmış oluyordu. Ayrıca bu vergiyle ilgili uygulamalar, bölgenin yerel ileri gelen kişilerinin, yalnızca paşalar karşısındaki konumunu güçlendirmekle kalmadı, aynı zamanda taşra yönetimi meselelerine daha etkin katılımları için fırsat oldu.[40] *A'yân*lar kendileriyle birlikte bölge sakinlerini de zaten fazlasıyla ağır olan bu vergi yükünden korumak için pasif direnişe başvurarak bazen *imdâdiyye* kayıt, tahakkuk ve tahsilât gibi görevlerinin ifâsını dahi aksatıyorlardı.[41] Akabinde

39 " (...) Amasya Sancağı'nda vâkî' Gedegra kazâsında Sivas beğlerbeğisi için iş bu sene-i mübârekede verilmesi fermânım olan imdâd-i seferiyyeyi ve sâ'ir emr-i şerîfimle vâkî' tekâlifi kazâ-i mezbûr ahâlisi virmekde muhâlefet üzere olduklarından başka divân ve hükkâm ve şer'-i şerîfe adem-i ita'at ve inkiyâd birle tuğyân ve isyân üzere olduklarından nâşî livâ-yi mezbûr mutasarrıfı için dahî öteden beri mahsûs ve mu'âyyen olub bu def'a tahsîli fermân olan imdâd-i seferiyye için liva-yi mezbûr mütesellimi Mehmed -zîde kadrihû- tarafından ta'yîn ve irsâl olunan ademleri bir kaç gün kazâ-i mezbûrede mekr ve badehû Gedegra mahkemesine varub seferiyye-i merkûme tahsîli bâbında şerife-i feth-i sudûr üzere fermân-i âlişânım izhâr ve ibrâz ittirdiklerinde ahâli-yi merkûme ale'l-umûm üzere harb ü istica' ile *mahkemeyi basub ve taşa tutub ve kâdi-yi merkûma şütûm-i galîza ile şetm eylediklerinden* gayrı (...)", BOA. C. DH. 235/11720; "(...) bu sene-i mübârekede sâdır olan hatt-i hümâyûn-i şevket-makrûn ile mukaddemâ Sivas Sancağı'na ve eyâlet-i Sivas'da olan elviyede vâkî' kazâ ahâlîleri ittifâk ve ittihâdları ile tevzî' ve defter olunan Çorum sancağının hisselerine isâbet iden sâlyanelerinden zimmetlerinde bin üç yüz guruş imdâd-i seferiyye bâkî kalub ahâlî-i kazâdan tâleb olundukda 'kah veririz, kah ekrad Türkmeni virsün' deyû sâdır olan evâmir-i şerîfim ile ta'yîn olan mübâşir kullarına cevab vermeyüb vârid olan fermân-i alişanım bir-vechle adem-i ita'atleri olmayub (...)" [tarih: evâil-i Receb sene 1130 / Haziran 1-10, 1718], BOA. AE. SAMD. III. 88/8754.

40 "eyâlet-i Musul mukaddemâ mutasarrıfı olan *Rişvânzâde Mehmed Paşa* tarafından yüz kırk üç senesi seferiyyesinin tahsîli için emr-i şerîf verilmişidi", "Lîvâ-yi Malatya mîrî mukâta'a olub *Rişvânzâde Mehmed Paşa*'nın mâlikânesi olmağla (...)", 1731-1732 tarihli bu kayıtlara benzer çeşitli hükümler fazlasıyla mevcuttur, bkz.: BOA. *Hazeriyye Defterleri,* 4 numaralı defter, s. 1-13. Çeşitli yıllara ait örnekler ve izahat için bkz.: Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, belge no. 14, s. 111,. no. 16, s. 115, ve no. 39, s. 143; İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 322-326; "Centralization and Decentralization", s. 37-38 ve 46-52; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Âyanlık İddiaları", *DTCF Dergisi,* 34, (1966), s. 195-231.

41 Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda,* belge no, 14.

sabırsız paşalar, *imdâdiyye* vergilerini toplama işini doğrudan kendi üstlerine aldıklarında da yalnızca merkezi yönetimin emirleriyle ters düşmüş olmuyorlar, aynı zamanda yerel *a'yân*larla açık bir çatışma haline girmiş oluyorlardı. Ayrıca *a'yân*lar, *imdâdiyye* vergisinin ödenmesi için reâyâya borç vererek hem devlet hem de halkın gözündeki prestijlerini daha da yükselttiler. 1730 gibi erken bir dönemde, *a'yân* mensupları eyaletlerde kontrolü ele geçirme gayesiyle kendi başlarına hareket ederek devletin bu konudaki emirlerini beklemeden kayıtlar hazırladılar ve *imdâd-i seferiyye* ve *imdâd-i hazeriyye* vergilerini toplamaya başladılar.[42] Özetle, yapılan değişiklikler her ne olursa olsun, *imdâdiyye* vergileri *a'yân*ların yerel etkisini daha da arttırmış oldu.[43]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, XVII. yüzyılda ortaya çıkan *imdâdiyye* uygulamaları, Osmanlı maliyesinde hazine giderlerinin olağan gelirlerle karşılanmasına olanak kalmadığı zamanlarda başvurulan bir finansman yolu olmuştu. Söz konusu dönemlerde ise, uzun süren savaşların bir sonucu olarak önemini giderek arttıran acil bir yardım *vergisi* halini almıştı. XVIII. yüzyıl Osmanlı maliyesindeki *imdâdiyye* uygulamalarına bakıldığında ise, *imdâdiyye* vergilerinin XVIII. yüzyıldaki düzenleme ile birlikte uygulamanın genel çerçevesinin çizilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca savaş zamanlarından başka barış dönemlerinde de alınması kararlaştırılan *imdâd-i hazeriyye* vergisi ile hem taşradaki devlet görevlilerine hem de devlet hazinesine ek bir gelir sağlanması amaçlanmıştır. Bu bağlamda, vergi toplama işlerinde yaşanılan çeşitli olumsuzluklar gerek vergilerin içeriği ve gerek ise merkez-taşra ilişkisine dair yaşanılan sorunlardan kaynaklanması da genel bir yoruma açık konulardır. Özellikle, XVIII. yüzyıldaki savaş dönemlerinde halk bu vergileri vermekte zorluklar yaşamış ve kimi zaman da vergilere karşı direnme veyahut muaf kalma ihtiyacını zorunlu olarak hissetmiştir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte toplanmaya başlanan *imdâdiyye* vergileri, kabaca XVI. yüzyılın ikinci yarısında olağanüstü durumlarda alınmaktan çıkarılıp olağan vergi haline getirilen *avâriz* ve *tekâlif* ile XVIII. yüzyılda da alınmaya devam edildiğine göre, bu uygulamalarla reâyânın vergi yükü daha da artmıştır.

---

42 "Şumnu menzîlinin Gerlabad nâhîyesi (...) kazâ-i mezbûr a'yânı Çavuşzade [Şumnu ayanı Çavuşzâde Seyyid İsmail Ahmed] kullarının bölükbaşısı otuz kırk nefer sekbân ile karye-be-karye kesb ü güzar ve *imdâdiyye* ve mübaya'a tahsîli nâmıyla beher karyeden ayak-teri olarak otuzar kırkar guruş fukarâ ve ahâlîden 'ahz idüb (...)" [tarih: 21 Cemaziye'l-evvel sene (1)205 / 26 Ocak 1791], BOA. C. ML. 264/10832.

43 Tayfun Ulaş, "The Imdâdiyye Taxes in the Ottoman Finances", s. 57-63.

Kaynakça

a. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet Maliye Tasnifi: (C. ML). 261/10722; 264/10832; 265/10854.

BOA. Cevdet Dâhiliye Tasnifi: (C. DH.) 103/5115; 120/5976; 181/9019; 195/9720; 235/11720; 282/14089; 62/3051.

BOA. Cevdet Sıhhiye Tasnifi: (C.SH.) 26/1285.

BOA. İbnülemin Tasnifleri: (IE. ML.) 119/11330

BOA. İbnülemin Tasnifleri: (IE. ŞKRT.) 6/540.

BOA. Ali Emîrî III. Ahmed Tasnifi: (AE. SAMD.) III. 88/8754.

BOA. Maliyeden Müdevver Defterleri: (MAD.) 14935

BOA. Bâb-i Âsâfi Divân-i Hümâyûn Sicilleri, Hazeriyye Defterleri: (Hazeriyye Defterleri), 4 numaralı defter

b. Vakayinâmeler

Mehmed Râşid Efendi, *Târih-i Râşid*, I-IV, İstanbul, 1282/1865.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*. yay. A. Özcan, Ankara, 1995.

Mustafa Na'îmâ Efendi, *Târîh-i Na'îmâ*, I-IV, İstanbul, 1281.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi*, I-II, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928.

c. Araştırma ve İnceleme Eserler

Agoston, Gabor, "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 12/2, (Spring 2011), s. 281-319.

_____, "Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450-1800", *Journal of World History*, 25/1 (2014), s. 85-124.

Barkan, Ömer Lütfi, "Avariz", İA, II (1944), s. 13-19.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Bütçelerine Dair Notlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1953-54), s. 251-329.

_____, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, VI (1975), s. 3-28.

Cezar, Yavuz, "Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdâdiyye Uygulamaları", *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, II/2 (1984), s. 69-102.

Darling, Linda T., "The Ottoman Finance Department and the Assessment and Collection of the Cizye and Avarız Taxes, 1560-1660", *Unpublished PhD Thesis, Chicago University, Department of History*, Chicago, 1990.

Faroqhi, Suraiya, "An Ulema Grandee and his Household", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, (1989), s. 199-208.

Findley, Carter V., "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class", in *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, edi.: Osman Okyar and Halil İnalcık, Ankara, 1980, s. 227-235.

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606,* Viyana, 1988.

Genç, Mehmet, "A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy,* ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, 1987, s. 345-373.

_____, "İltizam", *DİA,* XXII (2000), s. 154-155.

_____, "Osmanlı Mâliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,* Ankara, 2000, s. 101-154.

Hathaway, Jane, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlis,* Cambridge, 1997.

İnalcık, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History, Papers on Islamic History,* IV, eds. Thomas Naff ve Roger Owen, (1977), s. 27-52.

_____, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* VIII (1993), s. 46-47.

_____, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivium Ottomanicum,* VI (1980), s. 283-337.

_____, "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of Islam,* ed. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, B. Lewis, (Cambridge, 1970), c. I, s. 324-353.

_____, "The Ottoman Decline and its effects upon the Reaya", *Aspect of the Balkans -Continuity and Change- Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October, 23-28, 1969,* ed. H. Birnbaum - S. Vryonis Jr., Mouton, (1972), s. 338-354.

_____, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* vol. I: 1300-1600, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Kafadar Cemal, "When coins turned into drops of dew and bankers became robbers of shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the end of the Sixteenth Century", *PhD Dissertation,* McGill University, 1986.

_____, "Janissaries and other riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a cause?", in *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz,* eds. B. Tezcan – K. Barbir, Madison, 2007, s. 113-134.

_____, "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *Turkish Studies Association, Bulletin,* XV (1991), s. 273-280.

Kolçak, Özgür, "Yeniçeriler, Ümera Kapıları ve Timarlı Sipahiler: 1663-64 Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Ordu Terkibi", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar,* ed. Kahraman Şakul, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 217-251.

Korkmaz, Şerif, "Âsi ve Eşkıya: Delilbaşı Kadıkıran Mehmed Ağa, 1825-1834", *Kebikeç,* XXXIII (2012), s. 149-172

Kunt, Metin, *The Sultan's Servants, The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650,* New York, 1983.

McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800,* Cambridge, 1981.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler (1597-1607),* İstanbul, 1970.

Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Âyanlık İddiaları", *DTCF Dergisi,* 34, (1966), s. 195-231.

Özvar, Erol, "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler,* c. I, Yay. Mehmet Genç – Erol Özvar, İstanbul, 2006.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* İstanbul, 1999.

Sahillioğlu, Halil, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976,* II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981, s. 1389-1406.

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda Sıvış Yılı Buhranları", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* XXVII (1969), s. 75-111.

_____, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi,* özel sayı (1978), s. 1-38.

Stein, Mark L., *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe,* London and New York: I. B. Tauris, 2007, s. 36-48.

Tabakoğlu, Ahmet, "İmdâdiyye", *DİA,* XXII (2000), s. 222

_____, "Osmanlı Devletinin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler,* c. I, yay. Mehmet Genç – Erol Özvar, İstanbul, 2006.

_____, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* İstanbul, 1985.

Ulaş, Tayfun, "The Imdâdiyye Taxes in the Ottoman Finance", *Unpublished Master Thesis*, Bilkent University, Department of History, Ankara, 2018.

Uluçay, Çağatay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955.

Ursinus, Michael, "Avariz Hanesi und Tevzi Hanesi in der Lokalverwaltung des Kaza Manastir (Bitola) im 17. Jahrhundert", in *Prilozi za orijenttalnu filologiju,* 30, (1980), s. 481-493.

XVII ve XVIII. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETI'NDE MUHASSILLIK UYGULAMASI

Tanju Demir* – Bülent Çelik**

Osmanlı tarihi dönemlenirken, Viyana kapılarına dayanarak Avrupa'yı tehdit eden merkezileşmiş güçlü imparatorluk ile üstün Avrupa tarafından parça parça edilmeyi bekleyen âdem-i merkezileşmiş "hasta adam" arasında kalan dönem genelde pek önemsenmez veya araştırma yapmaya değecek nitelikte bulunmaz. Ne var ki bu dönem, imparatorluğun "yükselme" ve "gerileme" dönemlerini daha iyi anlamamızı sağlayacak bir karşılaştırma yapma olanağı sunması açısından hayati önem taşımaktadır. Bu dönemin incelenmesiyle Devlet'in güçlü dönemlerindeki bazı uygulamalarının, uzun vadeli ve etkili bir hâkimiyet sağlama bakımından pek de yerinde olmadığı, ayrıca, yüzyıllarca sürdüğü varsayılan gerilemenin de aslında gerileme olmadığı düşünceleri ortaya çıkmaktadır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Devlet yöneticilerinin aynı anda hem farklı idari-mali uygulamalar denedikleri, hem topluma uyum sağlamaya çalıştıkları, hem de iktidarlarını merkezileştirmek için uğraştıkları görülmektedir. Devlet gelişimi süreci, sivri doruklardan ve derin vadilerden geçerek ilerledi ama varılan sonuç farklı bir merkezileşme tarzı oldu[1].

İşte bu uygulamalardan ve örneklerden biri de Osmanlı Devleti'nin bazı sancaklarda uygulamaya soktuğu muhassıllık yönetimi idi. Timar sistemi çözülürken bıraktığı boşlukları, mukataa[2]-iltizâm sistemi doldurmaya

* Prof. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (tdemir@adu.edu.tr)

** Dr. Öğretim Üyesi, Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (bcelik@adu.edu.tr)

1 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet. Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev: Zeynep Altok, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.19.

2 Mukataa kavramı için bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar Bütçeler 1*, İstanbul, Hazırlayan: Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006, s.57- 64.

çalışıyordu. Boş kalan ya da havâss-ı hümâyûna dönüştürülen, yani dirlik özelliklerini kaybedip has halini alan timarlar, büyük mukataalar oluşturularak iltizama veriliyordu. Bunların bazıları o denli büyümüştü ki, idare edebilmek için sadece uzaktan kontrol etmek yeterli olmuyordu. Bu büyük mukataalar çoğunlukla padişah ve ailesine ait hasları besliyordu. Bu hasların denetlenebilmesi için yeni bir mekanizmaya ihtiyaç duyulacağı kesindi. Bu hasların statüleri zaman zaman değişikliğe de uğramaktaydı.

Bu ortam içinde yeni bir uygulama gündeme geldi. Eyaleti oluşturan sancaklarda, üst üste konmuş şeffaf iki ayrı idarî-mâli sistem haritası oluşturuluyordu bir bakıma. Eski sistem, timar sancakbeyleri, beylerbeyleri ile devam ederken; bir taraftan voyvoda ve muhassıllar yeni sistemin aktörleri olarak ortaya çıkıyorlardı. Muhassıl-ı emvâl çok yeni bir kavram olmasa da taşıdığı anlam ve getirilen yeni yetki görev ve sorumluluklarla apayrı bir gücün ifadesi oluyordu. Özetle 17. yüzyılda başlayan yeni Osmanlı idarî-malî sisteminin ikili bir yönü olduğu anlaşılacaktır.

Anadolu'nun çeşitli sancaklarında bu ikiliği gösteren belge örnekleriyle karşılaştık. Bunlardan biri Rebiülevvel 1061/Mart 1651 tarihinde Manisa Sancağı kadılarına hitaben yazılan bir fermandır. Belgede vezir Mehmed Paşa, Saruhan livâsı'nda bulunan Gömebadre ve Horzumbadre haslarının 1061/1651 yılı başlangıcında kendisine has tayin olunduğundan, Aydın, Saruhan ve tevabihu sancaklarında muhassıl-ı emvâl olan Yakup Paşa tarafından bu bölgelere müdahale olunmaması için kendisine bir emr-i şerif verilmesini istemektedir. Bu arzdan sonra hazine-i âmîre'de saklanan haslar mukataası kalemine bakılmış ve sözkonusu yerlerin Vezir Mehmed Paşa'ya 1061 yılında has olarak tayin edildiğini belirlemiştir. Yazılan emirde bölgede yaşayan reayanın vergilerinin has voyvodası tarafından toplanması gerektiği, muhassıl veya başka görevlilerin bu yerlere müdahale etmemeleri istenmektedir.[3] Yine 18 Zilhicce 1061/2 Aralık 1651 tarihli ve Anadolu eyaletine mutasarrıf olan vezir'e hitaben yazılan bir beratta Saruhan sancağı alaybeyi Mehmed'in ordu-yı hümâyûn'a gönderdiği mektuptan bahsedilerek Manisa nahiyesi'nde Görezli kariyesi'nde ve gayrıdan 2000 akçe tımara mutasarrıf olan Hamza'nın 1059/1649'da Girid seferinden izinsiz olarak firar ettiği ve boş olan tımarının başkasına tevcih edilmesi isteniyordu.[4] Yine Zilhicce 1061/Ekim 1651'de Anadolu eyaleti valisine gönderilen bir hükümde Saruhan sancağı alaybeyi'nin divan'a gönderdiği mektuptan bahsedilmektedir. Liva'da Manisa nahiyesinin Bektaşlu köyünde 10000 akçelik bir tımara mutasarrıf olan Mehmed Bey'in 1059/1649 yılında Girit seferinden izinsiz

3 Manisa Şeriyye Sicili (M.Ş.S.)102, s.270-d.

4 M.Ş.S.102, s.269-a.

olarak firar ettiği gerekçesiyle tımarının başka birisine verilmesi isteniyordu.[5] Konuyla ilgili başka bir örneği de Mustafa'nın 1061/1651 yılında divana sunduğu arzuhal oluşturmaktadır. Bu belgede Hüdavendigar, Karesi, Biga, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Teke, Hamid, Alaiye, Aydın, Saruhan, Ankara, Sığla, Menteşe ve Sultanönü sancakları ile Kocaili sancağı'ndaki *tahrirden hariç kalan* Görele, İznik, Karamürsel ve Yalakabad kazalarının seferiyelerinin 2278320 akçe olduğu ve 1062/1652 yılında bir yıl tamamına dek bu gelirin toplanması görevinin kendisine verilmesini rica etmektedir. Bu isteği kısmi olarak, 1062 Muharrem/1651 yılı Aralık ayından itibaren ve sadece Karesi ve Teke ve tevabihu sancakları için geçerli olacak biçimde kendisine muhassıl-ı emvâllik görevi verilerek yerine getirilmiştir. Mustafa, Karesi ve Teke ve tevabihu sancaklarında muhassıl-ı emvâl olarak görev yapacak, bu sancaklardaki mukataat eminleri ve mübaşir-i emvâlleri her neredeler ise bulup, şimdiye dek görülmeyen muhasebelerini görecek ve mîrîye ait üzerlerinde ne borçları kalmışsa onları toplayacaktı. Ayrıca sancaklarda bulunan ferman ve berat sahipleri, mütekaid sipahi, sipahizade, tekkenişîn, zaviyedarân, derbendciyân, köprücü, muaf kul ve başka yerlerden gelip Karesi ve Teke sancaklarına yerleşen çeşitli vilayetlerden kişileri raîyyet olarak âvârız hanelere kaydedecek ayrıca sancakta bulunup da bilcümle avârız-ı divaniyeden muaf olanlardan muafiyetleri karşılığında kişi başına 100'er akçe güherçile bedelleri ve koyunu olanlardan alışılageldik uygulama ile koyun başına 1'er akçe adet-i ağnamlarını cem ve tahsil edecekti.[6]

Burada kesin bir yetki paylaşımı sözkonusudur. Aynı sancak içersindeki tımar sistemine bağlı tasarruflar üzerinde ve sadece eyalet valisine ayrılan bazı gelir kalemlerinde eyalet valisinin sözü geçerken, mîrî mukataalar muhassıllar tarafından kontrol edilmektedir. Örneğin Gurre Safer 1112/18 Temmuz 1700 yılında Anadolu valilerine devriye ve kaftan baha karşılığında tayin edilen haslar arasında Kütahya Danişmedlü, Kütahya, Teke, Hamid livaları mabeyn züema ve erbab-ı tımar gelirleri vardı.[7] Yine 1134/1721-22 yılında Aydın sancağı'nda Tire kazası ve bu kazaya bağlı köylere isabet eden toplam 2049 guruşluk imdad-ı hazeriye Anadolu valisince toplanmıştı.[8]

Osmanlı idarî yapılanması ile ilgili yapılmış bir çalışmada da 1149/1736 yılında Anadolu eyaleti'ni oluşturan Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarının Anadolu valiliği'nden ayrılarak Mora ve Anadolu muhafızlığı karşılığında

5 M.Ş.S.103, s.8.

6 Belgede *tahrirden hariç kalan* tabiri aynen geçmektedir ve bizce bu tabir mukataa-tımar toprakları arasındaki farklı görev ve görevlileri işaret etmektedir. M.Ş.S. 102, s.267-268 ve M.Ş.S.103, s.48.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Maliye, 19366.

8 BOA Cevdet Maliye, 9710.

Vezir Ahmed Paşa'nın tasarrufuna bırakıldığını görüyoruz.[9] XVI. yüzyılın son çeyreğinde maliye alanındaki yetkileri üzerlerine alan muhassıllar sadece eyalet yöneticilerinden daha az olmakla birlikte eyalet yönetiminde geniş yetkiler kazanmışlardır. Eyalet defterdarlarının eski görevlerini yerine getiren fakat daha büyük bir yetkiyle donatılan muhassıllar, Devlet hazinesinin kontrolü altında olan mîrî mukataalardan eyalet gelirlerinin toplanmasından sorumluydular. Buna ek olarak sancakbeyi haslarını ilgilendiren geleneksel gelirler şimdilik eyalet hazinesi mukataalarına tahsil edilmiş ve muhassılların kontrolleri altına alınmıştır. Savaş dönemi boyunca 1593 ve 1610 arasındaki ayaklanma ve eyaletin güttüğü politika valilerin gücünü zayıflatıp onları fakirleştirirken, muhassılların gücünü artırmış ve geniş uygulama alanları bulmuştur.[10] Muhassılların görev ve imtiyazları sadece eskiden defterdara ait görevlerin yapılmasıyla sınırlı kalmıyor, aynı zamanda muhassılllar mültezim (vergi toplayıcı) ve mütesellimler(vekil) aracılığıyla yetkilerini kullanan güvenilir bir askerî komutan da oluyordu. Paşa rütbesiyle atanan bu muhassıllar ayrıca eyalet valilerinin bazı yetki ve sorumluluklarını da üzerilerine almışlardır. Sonuçta, 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bazı bölgelerde bu alanlarda hizmet vermek için oluşturulan ilk görevli tipi olan muhassıların âyânlar arasından atandığı ve bu uygulamanın yerel ayanların valilik yetkilerine sahip olmasında bir basamak teşkil ettiği bilinmektedir." [11]

Osmanlı mâli tarihi için oldukça önemli bir kurum olan Aydın muhassıllığı[12]'nın yanında benzer bir uygulama Halep muhassıllığı olarak adlandırılan mali-idarî yapılanma için de geçerlidir. Ancak, 18. yüzyılda varlıkları bilinen Kıbrıs, Mora ve Canik muhassıllıklarının aynı derecede bu yapıya benzemedikleri görülmektedir. Coğrafî konum, gelir kaynakları, nüfus ve diğer etmenler Aydın ve Halep muhassıllıklarını diğerlerinden

9 Asuman Aktepe, *Osmanlı İdarî Taksimatı.* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998, s. 20. Bu çalışma H. 1128-1149/M. 1716-1736 tarihli ve B.OA, ARSK 121, 65, No:1572 sayılı sancak tevcih defteri esas alınarak hazırlanmıştır.

10 Ulaşılan aynı sonuç için, E. Şükrü Batmaz, *XVIII. Yüzyıldaki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma.* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s.179.

11 Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History, Carbondale I* 1, Ed. T.Naff and R. Owen, London 1977, s.28-29.

12 Aydın muhassıllığı için bkz. Bülent Çelik ve Tanju Demir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdarî - Mâlî Yeniden Yapılanma Uygulaması Örneği Aydın Muhassıllığı*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın 2010.

farklı kılmıştır. Mühimme kayıtlarında bu muhassıllıklara ait incelediğimiz hükümlerde değişik konulara ait bilgilere ulaştık. Muhassıl ve muhassıllıkların kendi aralarında hiyerarşi ya da uhdelerinden istenen görevler itibarıyla bir takım değişikliklere uğradıkları görülmektedir.

Örneğin Canik muhassıllığı ile ilgili hükümler genellikle eşkıya takibi ve cezalandırılması üzerineydi. Bunlardan bazıları şu şekildedir: Evâil Şevval 1170/Haziran sonu 1757, Evâil Zilkade 1170/Temmuz ortaları 1757 ve Evâhir Zilkade 1170/Ağustos başları 1757'de Canik muhassılı Süleyman'a gönderilen bir dizi emirde Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Karahisar-ı Şarkî taraflarındaki eşkıyanın ele geçirilip cezalandırılması, yol güvenliğinin sağlanması, reâyâ fukarasının güvenliğinin sağlanması ve mîrî malların tahsili gibi konularda Trabzon valisi İbrahim Paşa'nın maiyetinde görevlendirildiği belirtilmekteydi.[13]

Sakız ve Halep muhassıllığı ile ilgili hükümler ise genelde uluslararası (özellikle de İngiltere ve Fransa'nın etkin olduğu) ticaret ile ilgiliydi. Gerçi bunda baktığımız kaynakların bu türden konularla ilgili kayıtlar olmasının etkisi bulunmaktadır. Mühimme kayıtlarından farklı olarak muhassıllıklarla ilgili ahkâm defterlerindeki kayıtlar genellikle ticaret ile ilgiliydi. İstanbul'daki Fransa elçisi saray'a altın ve gümüşü başka yere götürmek isteyen kimselere yasak getirilmişken, bu işle ilgili olmayan Akdeniz'deki gemilerinin arandığını, sandıklarının kırılıp, kaptanlarının 25-30 gün bekletildiğini şikâyet etmişti. Evâil Receb 1137/Mart ortaları 1725'de Sakız naibi ve muhassılına yazılan hükümde bu türden uygulamaların yasaklanması isteniyordu.[14] Ancak Sakız muhassıllığı ile ilgili mühime defteri kayıtlarına baktığımızda ele alınan konuların değiştiğini görüyoruz. Evasıt Şevval 1165/Ağustos sonları 1752'de Sakız muhassıl, naib, kale dizdarı ve zabitlerine yazılan bir hükümde eski sadrazam vezir Mehmed Emin Paşa'nın dergâh-ı muallâm kapıcıbaşılarından El-hac Mustafa ile birlikte deryâ ümerâsından Mezomorto zâde Numan çektirisiyle Girit'te Resmo'ya seyahati sırasında Sakız'a uğradığında, güvenliği için Sakız kale neferât'ından 30 neferin gemisine bindirilmesi istenmişti. Seçilen neferler seçkin (güzide) ve güçlü (tuvanâ) olacak, Resmo'ya gidiş ve dönüşü sırasında Paşa'ya eşlik edeceklerdi.[15] Evâsıt Rebiülevvel 1165/Şubat başları 1752'de Sakız naibi ve muhassılı İstanbul'da inşa edilecek bazı binaların inşaatında görev alacak oymacı ve silici ustalarını gemiyle acele olarak göndermekle

13 BOA MD 159/ 192, 685, 742.

14 BOA MD 113, s.219. Aynı tarihli bu emir BOA Mora Ahkâm Defteri 2, s.219-a1'de de mevcuttur.

15 BOA MD 155/440.

görevlendirilmişlerdi. Tamamı gayrimüslim olan 24 kişi hükümde isimleriyle beraber yer almaktaydılar.[16]

Özellikle Halep'deki muhassıl paşa, bu şehirdeki uluslar arası ticaretin tam merkezindeydi. Muhassıl İsmail Paşa'nın İstanbul'daki vekili olan Hacı Ahmed Ağa ile İstanbul'daki İngiltere elçisi James Porter; Halep muhassılı ile Halep'teki İngiliz tacirleri aralarında yaptıkları bir takım ticari anlaşma ve taahhütleri görüşmüşlerdi. Bu tacirler harir ticareti yapmaktaydılar ve ödeyecekleri harir rüsumatı konusunda bir takım problemler vardı. 1134/1721-22 yılında geçen bu olayla ilgili vergilerin çokluğundan yakınan İngiltere elçisine Evahir Safer 1061/Ocak sonları 1651 yılında Halep kadısı Mehmed Emin Efendi tarafından verilen bu vergiyle ilgili bir hüccet gösterilmişti. İngiliz tacirleri ahidnâme-i hümâyûn gereği haririn her bir dengi için reftiye resmi adıyla 10'ar akçe, im'itad adıyla 80'er akçe ve tegâvet-i riyal adıyla da 25'er riyal guruş ki 24 riyal guruş 120 akçe etmekteydi, ödemekteydiler.[17] Aynı defterde Halep muhassıllığı ile ilgili olarak İngiltere elçisi Abraham'ın bir şikâyeti kayıtlıdır. Halep sakinlerinden Musa, kardeşleri Yakop ve Baran Sasun adlı yahudilerin muhassıl ve gümrük kâtibi ile birlikte yabancı tüccardan ve İngiliz tacirlerinden götürdükleri her mal için fazla akçe talep ettikleri belirtilmekteydi. Elçi bu konunun araştırılmasını istemişti.[18] Muhassıllık gelirlerinin başta askeri harcamalar olmak üzere çeşitli giderleri oluşturduğu bilinmelidir. Evâsıt Şaban 1170/Mayıs başları 1757'de 1170 yılı Halep muhassıllığı cebelü bedeliyesi geliri ile 1171 yılı Halep hazinesi malından ayrılan 75.000 guruşluk meblağ serhat kalelerinde görevli yeniçeri mavâcibleri ile mehterhâne-i âmire masrafı için harcanacaktı. Bu meblağ muhassıl tarafından biran önce teslim edilecekti.[19]

Mora muhassılları da tıpkı Halep muhassılları gibi ticari konularla ilgiliydiler. Bölgedeki ticaret ile ilgili bazı problemlerin çözümü muhassıllardan istenmekteydi. Evâsıt Cemaziyelahir 1138/Mart başları 1726'da Fransa elçisinin arzuhalinde; Mora'da 1136/1723-24 yılında Mora'daki iki Osmanlı tacirine 1100 varil zeytinyağı ile 1300 kile hınta siparişi veren ve parasını ödemiş olan Cevan Edvard Platur adındaki Fransız tacirinin siparişini alamadığı belirtilmektedir. Mora muhassılı ve Anabolu kadısına hitaben gönderilen emirde bu akçelerin geri alınması istenmektedir.[20]

16 BOA MD 155/1193.

17 BOA Mora Ahkâm Defteri 2, s.9.

18 BOA Mora Ahkâm Defteri 2, s.63.

19 BOA MD 159/367.

20 BOA Mora Ahkâm Defteri 1, s. 231/b1. Aynı defterde Mora'dan zeytinyağı ticareti yapan başka Fransız elçileri ile ilgili hükümler bulunmaktadır ve bunlar genellikle ticari anlaşmazlıklara düşen tüccarlar arasındaki problemleri ihtivâ etmektedir.

Zeytinyağı dışında Mora'dan peynir ve yapağı almaya gelen yabancı tacirlerle de ilgili emirler bulunmaktadır. 15 Muharrem 1192/13 Şubat 1778'de Mora muhassılına yazılan emirde; Mora kazalarından Anabolu, Ayapetros, Arhos ve Gördüs kazalarında muhassılların ağnam, peynir ve yapağı gibi malların müstamen tüccara satışına bazen izin verdikleri belirtilmişti. Gümrük eminlerinin peynir satışından peynirin kantarına 40-50 şer para resm istedikleri, oysa alınması gereken meblağın 10'ar para olduğu, bu yüksek vergi talebi yüzünden reâyânın diğer vergilerini ödemekte sıkıntı çektiği, bu miktar dışında akçe alınmaması istenmişti.[21] Mora muhassılının Mora'dan; bedel-i sancak, mal-ı muhassıllık, mal-ı avârız, bedel-i nüzûl, cebelü bedeliyesi ve mal-ı cizye kalemlerini toplayıp başkente göndermek gibi bir görevi bulunmaktaydı.[22] 30 Muharrem 1193/17 Şubat 1779'da Mora ceziresi ile Mezistre kaleminin cizye ve avârız vergilerinin peşinat, birinci ve ikinci taksitleri toplamı 217 977,5 guruş tutuyordu. Bu tarihte Mora muhassılı olan vezir Mehmed Paşa, eski muhassıl Ahmed Paşa'dan bakayâ kalan 138.088 guruşu toplamakla görevlendirilmişti.[23] Vergilerin toplanmasında muhassılların bazen çok sıkıntı çektikleri de görülüyordu. Evasıt Rebiülahir 1167/Şubat başları 1754'de Mora muhassılı vezire, Kalavitra ve Gaston kadılarına yazılan bir hükümde buna dair bir örnek buluyoruz. Kalavitra kazasındaki köyler ahalilerinin vekil ve kocabaşları; köylerde 200'den fazla reâyâ'nın kalmadığını çünkü bunların Gaston kazası sakinlerinden Hetman oğlu Osman Ağa olarak bilinen kişinin çiftliklerinde bulunduklarını onun için çalıştıklarını devlete ödemeleri gereken vergileri de ona ödediklerini bildirmişlerdi. Daha önce beraber ödedikleri vergilerin ödenmesine bu kişinin engel olduğunu, mütegallibeden olan bu kişinin 24000 guruşu bu şekilde kendisi için topladığı yine aynı kişiler tarafından belirtilmişti. Muhassıl ve kadılardan buna engel olmaları isteniyordu.[24] Öte yandan yine merkezi devletin çok önem verdiği canlı hayvan temini konusunda da Mora muhassılları görev almaktaydılar. Evail Cemaziyelahir 1167/Mart sonları 1754'de Mora muhassılı vezire, Trapoliçe, Fartuna ve Anabolı kadılarına yazılan bir hükümde; hassa kasapbaşı Abdullah tarafından 1167 yılı için Yenişehir ve Mora havalilerinden mübayaa olunacak mîrî ağnâm için görevlendirilen Yahudi Macanne'nin, Mora'da çeşitli kaza ve köylerinde

21 BOA Cevdet Maliye 28029.

22 BOA Cevdet Maliye 22425. 10 Şevval 1200/6 Ağustos 1786 tarihli hüküm. 1142/1729/1730 yılı için Mora 3000 âlâ, 12000 evsat, 60500 ednâ cizye evrakına sahipti. BOA Cevdet Maliye 12587.

23 BOA Cevdet Maliye 22362.

24 BOA Mora Ahkâm Defteri 6, s.39.

yaşayan 23 kişi'den, toplam 24286 guruş alacağının olduğu ve bunun tahsil edilmesi bildirilmişti.[25]

İngiltere elçisi Abraham Estenyan, Evahir Rebiülahir 1138/Ocak başları 1726'da Kıbrıs muhassıllığında mütemekkin İngiltere tüccarından Corcio Nervazel, Tomas Vefk, Somerset Palmer ve Gilliam Loyan adlı tacirlerin iflas etmelerinden dolayı sahip oldukları mal ve eşyalarının satıldıktan sonra borçlarının ödenip kendilerinin gemiyle İngiltere'ye gönderilmelerini rica etmişti.[26]

Evahir Cemaziyelevvel 1161/Mayıs sonları 1748 yılında Kıbrıs muhassılı Halil, Magosa naibi, Kıbrıs'taki kazaların kadı ve naibleri ile zabit, ağa ve ayânlarına hitaben yazılan bir hükümde Kıbrıs reâyâsının üzerinde olan saraya döşeme tekâlifinin kaldırıldığı bildirilmişti.[27] Kıbrıs öteden beri bir sürgün yeri olarak da kullanıldığından bu tür emirlerin muhassıllara hitaben yazıldığına da tesadüf ettik. Evahir Ramazan 1165/Temmuz ortaları 1752'de müteveffâ darüssaade ağası çukadârlarından Gürcü Mustafa Magosa'ya kalebend olarak gönderilmişti. Muhassıl ve İstanbul ile Kıbrıs arasındaki yerlerin kadı, naib ve zabitlerine bu durum bildirilmişti.[28]

Genel olarak buraya kadar incelediğimiz belgelerin ışığında muhassılların başlıca görevleri şunlardı:

1- Muhassılın yetki dairesine ayrılmış coğrafyalarda bulunan mîrî mukataalardan iltizâm ve malikâne sistemleri çerçevesinde elde edilecek gelirlerin ve bu gelirlerden bakâya kalan miktarların toplanıp merkeze yollanması.

2- Muhassıllığa bağlanan bazı vergilerin ve bunlardan bakayâ kalan miktarların toplanıp merkeze yollanması.

3- Merkez tarafından bölgeden talep edilen asker ve lojistik malzemenin temini ve istenilen yerlere gönderilmesi.

4- Yargıyı ilgilendiren bazı yerel suçlarda bölgedeki adlî yetkililere yardımcı olunması.

5- Muhassıllık yetki alanı içinde veya dışında ortaya çıkan eşkıyanın ve eşkıyalık olaylarının soruşturulması.

6- Bölgede iskân edilmiş olan cemaat ve aşiretlerin denetlenmesi. Zaman zaman bu aşiretlere yönelik verilen para ve diğer cezaların uygulanması.

7- Osmanlı merkezi yönetimi tarafından bölgede uygulanması istenen para kurları ve para politikaları (meskûkât) ile ilgili görevlerin yerine getirilmesi.

25 BOA Mora Ahkâm Defteri 6, s.53.
26 BOA Mora Ahkâm Defteri 2, s.79.
27 BOA MD 155/455.
28 BOA MD 155/1034.

Gerek muhassıldan devlet tarafından beklenen görevlerin niteliği, gerekse yetki alanının büyüklüğü gibi nedenler yüzünden 17. yüzyılda Osmanlı coğrafyasındaki bazı bölgelerdeki Osmanlı idari yapılanmasının değişmiş olduğuna yönelik güçlü şüphelerimiz bulunmaktadır. Bunlardan en önde geleni; Osmanlı merkezi yönetiminin, bazı eyaletlerdeki bazı sancakları muhassıllıklara bağlayarak idarî ve malî açılardan ikiye bölmüş olabileceğidir. Muhassıllık coğrafyasını oluşturan sancaklardaki mîrî mukataaların ve bunlardan doğan iltizam işlerinin muhassıllığa, aynı coğrafyada zayıflayarak devam eden tımar sisteminin ise eskiden olduğu gibi eyalet valilerine bağlı kaldığını düşünmekteyiz. Yukarıda sıralanan görevler 16. yüzyılda Osmanlı eyaletlerindeki valilerinden istenen standart görevlerdir. Bu görevler neden valilerinden değil de muhassıllarından istenmektedir? Ve neden muhassıllardan tımar sistemi ile ilgili yerine getirilmesi istenen bir işlem bulunmamaktadır? Bu iki soru arka arkaya sorulduğunda yukarıdaki cevap açık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu yüzyılda muhassıllığı oluşturan sancakların beylerinin yerini, muhassıllar tarafından göreve getirilen mütesellimler almıştır. Muhassıllık görevine getirilen kişilerin toplumsal statülerinde zaman içinde görülen değişiklikler de bölgedeki yerel güçlerle ilgili bilgilerimizi doğrulamaktadır. Başlangıçta muhassıllık görevine yukarıda sayılan niteliklere sahip Osmanlı bürokratları getirilirlerken, zaman içinde bu görev yerel ailelerin eline geçmiştir. Ancak bu değişiklik 17. yüzyılda var olan bütünsel bir muhassıllık alanını da ortadan kaldırmıştır. Sancak mütesellimliklerine gelen Karaosmanoğulları, Cihanzadeler ya da İlyaszadeler gibi Anadolu'daki âyân aileleri sancaklardaki mîrî mukataaların kontrollerini ellerine geçirmişlerdir. Buna benzer âyân ailelerinin Rumeli, Suriye ve Kıbrıs'ta muhassıllık uygulamasının görüldüğü coğrafyalarda da ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Çünkü muhassıllık uygulaması sadece Anadolu'ya özgü bir uygulama olmamıştır. 17. yüzyılda Mora, Kıbrıs, Sakız ve Halep gibi farklı Osmanlı coğrafyalarında da aynı uygulamanın hayata geçirildiği gözlemlenebilir. Mukataa gelirleri farklılık gösterse de bu farklı coğrafyalarda muhassılların yerine getirdikleri görevler birbirine benzemektedir. Uluslararası ticaretin ön planda olduğu yerlerde yabancı tüccarın sorunları diğer sorunlardan daha öndeyken, bu ticarete pek dâhil olamamış bölgelerde genelde yerel sorunlar çözülmeye çalışılmaktadır. Coğrafi farklılıklar bir kenara bırakıldığında bu tip idarî-malî uygulamaların tümünün taşradaki Osmanlı idari düzenini yeniden kurgulamak ve Osmanlı maliyesinin nakit ihtiyacını karşılamak üzere uygulamaya sokulduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet (Maliye);9710, 12587, 19366, 22362, 22425, 28029.

BOA. Mora Ahkâm Defterleri 1, 2, 6.

BOA. Mühimme Defterleri MD 113,155,159.

Manisa Şer'iyye Sicilleri 102,103.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Aktepe, Asuman. *Osmanlı İdarî Taksimatı.* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Barkey, Karen. Eşkıyalar ve Devlet. Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev: Zeynep Altok, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Batmaz, E. Şükrü. *XVIII. Yüzyıldaki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma.* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

Çelik, Bülent ve Tanju Demir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdarî - Mâlî Yeniden Yapılanma Uygulaması Örneği Aydın Muhassıllığı*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın 2010.

Genç, Mehmet. "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar Bütçeler 1*, İstanbul, Hazırlayan: Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006, s. 57- 64.

İnalcık, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History, Carbondale I* 1, Ed. T.Naff and R. Owen, London 1977, s.28-29.

BİR TANZİMAT KURUMU: ES'AR MECLİSİ

Zafer Çınar*

Arapça (أسعار) es'âr[1] kelimesi sözlük anlamı itibariyle 'fiyatlar' manasına gelmektedir. Güncel Türkçe sözlükte yeri olmayan es'ar kavramını anlayabilmek için onun karşılığı olan 'narh'[2] kavramına bakmamız gerekir. Narh; "*Tüketiciyi korumak amacıyla, özellikle temel ihtiyaç maddeleri için resmî makamlarca belirlenen ve her yerde geçerli olan fiyat*" demektir. Narh konusunda temel başvuru kaynaklarından biri olan M. Kütükoğlu'nun *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* eserinde de hemen hemen aynı tanım yapılmakla[3] birlikte Osmanlı idaresinde her türlü mal ve hizmetin narha tabi olduğu da belirtilmektedir[4].

* Öğretim Görevlisi, İstanbul Arel Üniversitesi (zinar2000@gmail.com)

1 أسعار kelimesi Arapça fiyat anlamına gelen سَعَرَ kelimesinin çoğuludur. Arapça-İngilizce sözlüklerde de karşılığı 'price' kelimesidir. Bkz.; "أسعار - [As'ar]; price, rate, exchange rate, quotation (stock market)". C. M. Cowan (ed.), *Arabic-English Dictionary- The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic*, Illinois, 1960, s.479

2 Es'ar, Osmanlı Türkçesi'nde Farsça kökenli bir kelime olan 'Narh' (Bkz. Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük) kelimesi ile aynı anlama gelmekteydi. Es'ar kavramı Esar Meclisinden evvel de kullanılmakta olup, meclisin lağvından çok sonraları da karşımıza çıkmaktadır. Klasik dönem Osmanlı tarihinde geniş olarak hazırlanmış narh defterlerine esar defteri de denmekteydi, daha geniş malumat için Bkz. Yücel, Yaşar, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara, 1982. Ayrıca saray mutfağına alınan meyve, sebze gibi malzemelerin çetelesinin tutulduğu defterlere de Es'ar Defteri denmekteydi, örnek olarak bkz. BŞM.MTE. d.11387

3 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1983, s.3

4 Osmanlılarda 'narh' yalnızca bir malın belirlenen fiyat üzerinden satılması demek değildi. Bir denetim mekanizması olarak alışverişte düzenin sağlanması ve kalite kontrol uygulamasıydı. "İhtiyaç maddelerine uygulanan narh sistemi ile çarşıdaki fiyat, ölçü ve ağırlıkların sürekli denetlenmesi; cemaatin başı olarak sultanın veya yerel kadının en önemli sorumlulukları arasındaydı ve Osmanlı idarecilerinin bu görevi son derece

Fiyat tespiti, kadı başkanlığındaki bir komisyon tarafından gerçekleştirilirdi. Komisyon; ilgili esnafın, şeyh, lonca sorumlusu, kethüda, bulunulan esnaf çevresinin muteberanı vb. kimselerden oluşmaktaydı. Malın cinsine ve narhın verildiği yere göre bu kişiler değişebilirdi[5]. Tesbit edilen bir narhın pratikte uygulanıp uygulanmadığını ise *muhtesib* adlı görevli kontrol ederdi. Osmanlı klasik döneminde kadıların iktisadi meselelerdeki yardımcıları konumunda bulunan muhtesibler çarşı ve pazar hayatının düzenini sağlamak ve temel ihtiyaç maddelerinin halkın eline ucuz ve uygun bir şekilde geçmesyini temin etmek, işyeri açma ruhsatı vermek, ihtisab vergisini toplamak gibi görevleri haizdiler[6]. Klasik dönemde 'İhtisab Müessesesi'[7] olarak bilinen bu kurumun yerine 19. yüzyılda karşımıza 'İhtisab Nezareti'; 'İhtisab emini' ya da 'İhtisab Ağası' yerine İhtisab Nazırı çıkmaktadır.

Tıpkı İhtisab Müessesesinin, İhtisab Nezareti olarak karşımıza çıktığı gibi, kurumsal olarak 19. yüzyılda devletin klasik kurumlarının form değiştirerek karşımıza çıktığı, aynı zamanda kendine yeni yer açan modern kurumların da oluştuğu bir dönemdir. Eski kurumların kimisi birbiri ile birleştirilmekte ya da mevcut bir kurum iki ayrı kuruma bölünmekte, yeni kurumların kimisi ihdas edildiği gibi lağvedilmekte ya da lağvedilen kurumların bazıları kısa sürede yeniden ihdas edilebilmekteydi[8].

İşte bu sancılı değişim döneminin çok kısa süreli kurumlarından biri de Es'ar Meclisi olmuştur. İhtisab Nezareti'nin Mayıs 1851 tarihinde lağvedilerek görevlerinin Zabtiye Müşirliği'ne havale edilmesinden[9] 3 ay sonra 13 Ağustos 1851 tarihinde Zabtiye Müşirliği bünyesinde *Es'ar Meclisi*

---

ciddiye aldıkları bilinmektedir." Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* , İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, c.I , s.84

5 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform,* İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993, s.287

6 İbrahim Erdoğdu, 'Osmanlı iktisadi düzeninde ihtisab müessesesi ve muhtesiblik üzerine bir deneme', Ankara, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2000, s.II, s. 123-145

7 Detaylı bilgi için bkz.; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Yerel Yönetim İhtisab Müessesesi,* İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2006

8 Bu gelişmeler devletin 'modern anlamda kurumsallaşma' yolundaki bakış açısından kaynaklandığı şeklinde genelleştirilse de her kurumun kendi iç dinamiklerinin de bu değişim ve dönüşümlerdeki etkilerini göz ardı etmemek gerekmektedir.

9 BEO., *Ayniyat Defteri,* Nr. 777, s.47, (Bu evrakta Receb 1267 tarihi görülmekle beraber gün belirtilmemiştir.)
Lağvolunan İhtisab Nezareti memurlarının maaş çizelgesi ise Es'ar Meclisinin kuruluşuna dair olan ervakta yer almaktadır, Bkz. Ek 1.; İhtisab Nezaretinin lağviyle birlikte nazırlık görevi sona eren Hüseyin Bey'in de aynı miktar maaş ile Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye azalığına atandığı 5 Receb 1267 tarihli ayrı bir evrakta görülmektedir, İ.DH., Nr. 14139

adıyla bir meclis kurulmuştur. İhtisab Nezaretinin lağvolup, henüz Esar Meclisinin de kurulmamış olduğu bu dönemde narh tespitine, çarşı pazar kontrolüne dair yazışmalar ve kararlar kısmen Maliye Nezareti[10] kısmen de Zabtiye Müşirliği tarafından gerçekleştirilmiştir.[11]

Henüz Es'ar Meclisi kurulmadan İhtisab Nezareti'nin lağvı ile görevlerinin Zabtiye Müşirliğine havalesine dair olan evrakta yer alan; ..... *Nezaret-i mezkûre'nin hususat-ı müteferri'sinden ve ibadullahın havayic-i zaruriyesinden olan erzakın kesret ve narhı maddesinde saye-i şevketvaye-i hazreti mülûkanede ziyadesiyle dikkat olunarak* ..... şeklindeki ifade İhtisab Nezareti'nin aslî görevini ortaya koymakta ve bu bakımdan Es'ar Meclisi'ne de bu aslî görevin yüklendiği anlaşılmaktadır.

Es'ar Meclisi'nin kuruluşuna baktığımızda ise bu aslî görevin daha detaylı bir şekilde vurgulandığını görmekteyiz[12]. Nitekim bu işin o dönem için önemini ya da aksatıldığında nelere yol açabildiğini ortaya koyan bir arşiv kaydında fiyatların kontrolsüz bir şekilde yükselmiş olmasından dolayı Nizamiye Hazinesi olarak zikredilen askeri hazinenin açık verildiği ve bu açığı kapatmak için daha evvelden tasarruf edilen bir meblağın kullanılmak zorunda kalındığı dile getirilmiştir.[13]

Henüz Esar Meclisi kurulmadığı dönemde Zabtiye Müşirliği bünyesinde narh işinin standart kural ve kaidelere bağlı olarak yürütülmekteyken bunun zaman içinde pek de sağlıklı sonuçlar vermediği görülmüştür. Bu duruma, merkezden belirtilen bir fiyatın, mahallî bir bölgedeki fiyat ile uyuşmaması mahalli bir yerdeki fiyata nakliye ve benzeri masrafların da eklenmesiyle ortaya daha farklı bir satış fiyatının çıkması, merkezden verilen narhın sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutulmadan verilmiş eksik bir narh olması neden gösterilmiştir. Bunun yanında esnaf kethüdaları ve loncaların ilgi ve alakalarında esnafa karşı bazı adaletsiz muamelelerde bulundukları anlaşılmış ve bu sorunların kanunlara dayalı uygulamalar ile ortadan kaldırılması ve adil bir düzenin getirilmesi için Meclis-i Umumi-i Zabtiyenin bir şubesi olarak Es'ar Meclisi namında bir meclisin tertibine karar kılınmıştır.[14]

Meclisin başına kurumsal anlamda işlerden anlayan, birikimli bir idareci ve Zabtiye Meclisi'nden âzâ statüsünde birkaç kişi ile, üç kâtib tayin edilmesi, haftada üç gün tüccar ve esnafın muteberanından iki kişinin de üye statüsünde olmak üzere mecliste bulunması gerektiği kararlaştırılmış; bu hedefle Zabtiye Meclisi azasından Raşid Efendi Meclis Başkanlığı

10 A. MKT. NZD. 10/61
11 A. MKT. MVL. 43/2
12 İ.MVL. 7256
13 İ. DH. 233/14056
14 İ. MVL 217/7256

sıfatıyla beraber müdürlüğe, yine Zabtiye Meclisi azalarından Hasan Bey, Ali Ağa, Atıf Bey ve İsmail Efendi ile farklı kurumların memuriyet pozisyonlarından Mustafa Ağa, İbrahim Bey, Abdullah Bey, Akil Bey, Hacı Arif ve Hacı Tevfik Efendiler ise Esar Meclisi azalığına ve Es'ar meclisinde farklı memuriyetlere getirilmişlerdir.[15] Nezaretin öneminden dolayı nazırlarının zamanla itibarları da artarak Meclis-i Vükela ve Meclis-i Umûmi üyesi oldukları görülmektedir[16].

Meclis müdür, aza ve katiplerinin maaşlarının ise lağvedilmiş olan İhtisab Nezaret'inden terk-i hizmet edilmiş bazı memuriyetlerin boşta kalan maaşlarının tahsisatından sağlandığı görülmektedir. 19600 kuruş olan bu tahsisatın Es'ar Meclisi çalışanlarına aktarılarak pay edilmesinden sonra geriye kalan 2000 kuruşluk miktar ise hazineye tasarruf olarak kaydedilmiştir.[17]

Meclisin başlıca ve en önemli görevi; her nevi eşya fiyatının tüccarından ve diğer satıcılardan bizzat yerinde yoklanmasıydı. Narh miktarının, ilan edilmeden evvel Meclis tarafından yazılı talepler doğrultusunda fiyatlara dair bilgi edinilmesi, edinilen bilgiler doğrultusunda gereken mahallere derhal kontrol memuru gönderilmesi; bu gerçekleştirilecek tahkikatlar sonucunda yerel fiyatı üzerine nakliye vesair benzer masrafların da hangi oranda esas fiyat üzerine eklendiğinin anlaşılmasıyla belirlenmesi kararlaştırılmıştır.[18]

Çarşı pazarda her daim halkın ihtiyacı olan her türlü eşya bolluğunun sağlanması temel düsturlardan biriydi. Bu nedenle muhtekirlerin, yani mal stokçuluğu yapanların önüne geçilmesi, stokçular yüzünden bir malın piyasadaki yokluğuna mahal verilmemesi ve bu yolla fiyatlarda dönem dönem pahalılığın ortaya çıkmasının mutlaka önüne geçilmesi de Meclisin bir diğer görevi olarak belirtilmiştir. Özellikle hilebaz muhtekirlerin tespit ve cezalandırma işlemlerinin loncalara bırakılmayarak bizzat meclis tarafından gerçekleştirilmesi de bu minvalde meclisin diğer bir ciddi göreviydi.[19]

Her esnaf, meclisin aldığı narh kararına uymak zorundaydı. Aksi şekilde hareket eden esnaflara meclisin prosedüründe belirtilmiş olan uyarı ve cezai yaptırımlara göre muamele olunacağı her esnaf grubundan seçilen birer temsilciye aktarılmış, aralarında bir akit oluşturulmuştu. Narh ilan edildikten sonra zaman zaman Es'ar müdürünün dahi çarşı pazar dolaşarak

15 *Aynı evrak*

16 Akyıldız, *a.g.e.*, s.287

17 *Aynı evrak*. Lağvolunan İhtisab nezaretinden boşta kalan maaşlar için bkz. Ek 1.

18 İ. MVL 217/7256. Evrakta *"malumat-ı sıhhiye hasıl olduktan sonra"* yani güvenilir, gerçek bilgi edinildikten sonra gereken narhın belirlenmesi gerektiği söylenmektedir. Bu da yetkililerin o dönemde narh tespitinde sıkıntı yaşamış olduklarından dolayı, tekrar aynı sorunlarla karşılaşmamak için ihtiyatlı davrandıklarını göstermektedir.

19 *Aynı evrak.*

ve diğer azaların da her daim nöbetleşe olmak üzere çarşı pazara çıkarak belirlenen narh fiyatından ziyadeye satanların ve tartı ayarlarında hile yapanların tespitinde bulunmaları da meclisin prosedüründendi.[20]

Dirheminde hile yapan, narh fiyatının üzerinde satan ya da muhtekirlik/karaborsacılık yaptığı tespit edilen esnafa dair cezai uygulama ise şöyleydi; birinci seferinde sözlü uyarı, aynı suçu ikinci defa işlediği tespit edildiğinde 3 gün hapis, üçüncü sefer işlediğinde ise 10 gün hapis cezası verilmekteydi. Şayet dördüncü kez aynı suçta devam ettiği görülürse yine 10 gün hapis cezası ve dükkanın tamamen kapatılması cezası verilmekteydi. Daha evvel yürürlükte olan 4. defa suçun cezası olarak dükkanın tamamen kapatılması ve suçsuz çırakların da süresiz olarak Rıştehane-i Amire'ye[21] işçi olarak gönderilmeleri uygulamasının da haksız bir uygulama olduğu görülerek Es'ar Meclisi tarafından kaldırıldığı görülmektedir.[22]

Meclisin aldığı narh ve icap eden diğer mevzular hakkındaki kararlar Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis ve Fransızca, Rumca gibi muhtelif dillerdeki gazetelerde yayımlanmaktaydı. Alınan kararların tüm resmi ve sivil kanallarla paylaşımını kuvvetlendirmek için münasip olan diğer meclislerden birer temsilcinin haftada bir ya da iki gün Es'ar Meclisinde bulunması da uygulamalardan biriydi.

Tanzimat döneminin kurumsallaşma açısından yaşadığı hareketliliğin girdabından etkilenmiş olan Zabtiye Müşirliği esas işi olan asayiş haricinde zamanla mali kontrol, tahsil, teftiş, vb. işleri de bünyesinde toplamıştı. Bu işlerin zabtiye maslahatı ile beraber sağlıklı bir şekilde yürümediği anlaşıldığından kurumun bünyesindeki bazı memuriyetlerin daha münasip bir nezaret ya da kuruma havale edilmesi gerekliliği görülmüştü[23]. Bu minvalde Es'ar Meclisi'nin 12 Kasım 1851 tarihinde Zabtiye Müşirliği'ndeki değişiklikten sonra yapı itibariyle kendisine daha yakın olduğu düşünülen Ticaret Nezareti'ne nakledilmesi kararlaştırılmıştır[24]. Zabtiye Bünyesi'nden

20 *Aynı evrak.*

21 "1826/27 senesinde -yine orduya ait olmak üzere- Rıştehane-i Amire de denilen İplikhane adlı tesis Eyüp'te bir zamanlar üç sultana ait yalının bulunduğu yerde kuruldu. 350 m.'ye yakın cephe uzunluğuyla fevkalade bir intiba uyandıran iki katlı bir bina idi." Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s.74

22 İ. MVL 217/7256.

23 Aynı zamanda Zabtiye Müşirliği de Nezaret-i Askeriye bünyesine aktarıldı. İ.MVL. 223/7582

24 İ. MVL., 223/7582; Ayrıca bkz. Akyıldız, *a.g.e.* s.288. Akyıldız Zabtiye Müşirliğindeki bu değişimden bahsettiği bölümde kaynak olarak aynı zamanda BEO. A.M. 10/48 numaralı evrakı göstermiştir. Fakat bu evrak arşiv kayıtlarında mezkur konudan tam 11 ay sonrasına ait yani Zilhicce 1268 tarihine ait görünmektedir. Ve fakat evrak

kimi memurluklar Maliye Nezareti'ne, kimisi Ticaret Nezareti'ne havale edildikten sonra Maliye, Ticaret ve Zabtiye'de bulunan memurların da gösterdikleri yeterliliklere göre yeniden düzenlemeye tabi tutuldukları, kimilerinin görevlerine son verilerek, yetkin ve işinin ehli olanların devam ettirildiği anlaşılmaktadır.[25]

Lağvedildikten 11 ay sonra İhtisab Nezareti yeniden vücut bulmuş 4 Nisan 1852 tarihinde[26] tekrar ihdas edilmiştir. Nezaretin kethüdalığına, ihdas edildiği gün başvuruda bulunan Hüseyin Bey'in talebi[27] 11 gün sonra uygun bulunmuştur[28]. Nezaretin yeniden kurulmasında narh gibi önemli bir meselenin yalnızca bir meclis tarafından yürütülmesinin yeterli olmadığı düşünülmüş olabilir. Fakat aynı işi yapan iki farklı kurumun bulunması bir süre sonra bazı sıkıntılar doğurmuştu. Sorumluluk ve yetkilerde karışıklıklar söz konusu olduğu gibi yazışmalarda da diğer makamlar arasında ikileme düşülmekteydi, bununla beraber aynı işi yapan farklı memurların varlığı da hazineye fuzuli yük gibi görülmeye başlanmıştı[29].

Tanzimat döneminde çıkarılan kaimelerin halkın benimsememesinden dolayı piyasadan çekilmesi amacıyla 1851 yılında halktan toplanan yardım[30] olarak da bilinen iane-i umumiye vergisinin toplanması görevinin İhtisab Nezareti'ne havalesi ile ilgili olan 28 Nisan 1852 tarihli evrakta aynı zamanda Es'ar Meclisinin de İhtisab Nezareti'nin bünyesine havale edilmesi kararlaştırılmıştır[31]. İane-i umumiye akçesinin tahsiline memur kılınan Hıfzı Paşa hakkındaki başka bir evrakta da yine Es'ar meclisinin İhtisab Nezaretinin bünyesine havale edilmesinin gerekliliği zikredilmiştir[32].

Ancak bu iradenin hükmü uygulamaya konmadan İhtisab Nazırı Hüseyin Bey yazdığı bir yazı ile İhtisab Nezaretinin narh, fiyat, kontrol, ticari eşya bolluğunu takip gibi işlerde hayli yeterli olduğundan ve İhtisab Nezareti'ne nakledilmesi kararlaştırılmş olan es'ar meclisinin teşekkülüne dahi lüzum kalmadığından bahsederek Esar Meclisi'nin tamamiyle lağvedilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Meclis-i Vala'da yapılan görüşmeler

---

incelendiğinde Akyıldız'ın bahsettiği konu ile birebir örtüşmektedir. Şu halde üzerinde ne yazık ki tarih de bulunmayan evrakın arşiv kayıtlarında muhtemelen harf hatası ile yanlış kaydedildiği düşünülebilir.

25 İ. MVL., 223/7582

26 Akyıldız, *a.g.e.*, s.288

27 İ. DH., 15387

28 MKT.MHM. 48/83

29 İ. MVL. 244/8827

30 Nuri Özbalkan, *BEST Ekonomi Terimleri Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1997

31 08 B 1268, MKT. MHM. 46/17

32 27 C 1268, İ.DH. 15376

sonrasında[33] 26 Ağustos 1852 tarihinde meclis lağvedilerek üyelerinin muhtelif meclis ya da nezaretlere nakilleri kararlaştırılmıştır[34]. Lağvolunduğu sırada Es'ar Meclisi azası ve maaşları şu şekildedir;

Meclis Reisi Raşid Efendi	3500 kuruş
A'za Ali Ağa	1000 kuruş
A'za Hasan Bey	1000 kuruş
A'za Abdullah Ağa	1000 kuruş
A'za Mustafa Ağa	750 kuruş
A'za Atıf Bey	750 kuruş
A'za İbrahim Bey	750 kuruş
A'za Lazaraki	750 kuruş
Kâtib Sâkıb Efendi	750 kuruş[35]

Bu memurlardan Ali ve Abdullah Ağalar ile Hasan Bey biner; Atıf Bey ile Lazaraki yedi yüz ellişer kuruş maaş yani eski maaşlarıyla aynı miktarda bir maaş ile Zabtiye Meclisi'nde görevlendirilmişlerdir. Ticarethane'de kalan Raşid Efendi, Mustafa Ağa, İbrahim Bey ve Sakıb Efendiye ise Ticarethane hasılatından münasip miktar maaş tahsis edileceği belirtilmiştir[36]. Es'ar Meclisi'ne lağvından evvel tahsis edilmiş olan 11250 kuruşluk tahsisatın ise 4500 kuruşu Zabtiye Meclisi'ne havale olunan memurların maaşlarına aktarılmış geriye kalan 6750 kuruşun ise İhtisab Nezaretinde yeniden kullanılacak olan katip vesair memurlara tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.[37]

Meclis lağvolduktan 1 ay sonra Mustafa Ağa, İbrahim Bey ve Sakıb Efendilerin birlikte yazmış oldukları 23 Eylül 1852 tarihli bir arzuhalde 1267 senesinden bu yana 7 aylık maaşlarını alamadıklarını belirttikleri görülür. Üstüne üstlük tayin oldukları Ticarethanede oranın hasılatından münasip miktar maaş tahsis edilmesi kararlaştırıldığı halde Ticarethanede

33 Akyıldız, *a.g.e.*, s.289

34 İ. MVL., Nr. 244/8827

35 İ. MVL., Nr. 244/8827, Yaklaşık 13 ay boyunca yürürlükte kalmış olan Es'ar Meclisinin kuruluşundaki aza listesi ile lağvı esnasındaki azaların büyük çoğunluğu aynı olmakla beraber birkaç isim değişikliği de göze çarpmaktadır. Bu durum, süreç içerisinde gerçekleşen bazı tayin ya da memuriyetlerin kimisinin tesviyesinden kaynaklanmıştır. Örneğin Zabtiye Müşirliği bünyesindeki işlerin farklı nezaretlere dağıtılmasından sonra memurların yeniden değerlendirilip, lüzumu olmayanların görevden alınmış olması gibi.

36 *Aynı evrak*

37 Meclisin lağvedilmesinden 10 gün sonra Maliye, İhtisab ve Ticaret Nezaretlerine tek kalemde yazılarak tüm bu gelişmeleri özetleyen bir yazı gönderilmiştir. 20 Za 1286, MKT.MVL. 56/1

kendilerine tahsis edilebilecek bir miktar ayarlanamadığı görülmüştür. Eski maaşlarının da İhtisab Nezareti'ndeki katipler vesair memurlara aktarılmasından dolayı maaşsız bir şekilde arada kalmışlardır. Yaklaşık 2,5 ay sonra 7 Aralık 1852 tarihli cevap yazısında bu duruma çözüm olarak da bu azaların tıpkı Zabtiye Nezareti'ndeki bazı örneklerde olduğu gibi maaşsız olarak işlerine devam edebilecekleri, Ticarethanede ileride biriken bir meblağ olur ise maaşlarının oradan karşılanabileceği, bunun dışında yine ancak Ticarethane tarafından bir hal çaresine bakılabileceği belirtilmiş yani net bir çözüm bulunamamıştır.[38]

Takriben meclisin lağvından 10 yıl sonra 1277 yılında Edirne'de erzak fiyatlarının tespiti için bölgesel bir "esar komisyonu" teşkil edilmesine dair Edirne valiliği tarafından bir talepte bulunulmuş fakat bu talep reddedilerek işlerin çarşı ağaları ile yürütülmeye devam edilmesi gerektiği cevabı verilmiştir.[39]

İhtisab Nezareti'nin, Esar Meclisi'nin lağvı sonrası tam randımanla çalışmaya başlaması ile birlikte et, süt, yoğurt, kömür, odun vb. temel tüketim malzemelerinin fiyatlarını belirlemede esnaf ile ortak karar alarak hareket ettiği görülmektedir.[40] Buna rağmen 25 Temmuz 1855 tarihinde İhtisab Nezareti tekrardan ve tamamen lağvedilerek görevleri Şehremaneti kurumuna devredilmiştir.[41]

19. yüzyıl Osmanlı idari tarihinin kurumsal dönüşüm, değişim açısından hızlı ve karmaşık hareketliliğini hemen her kurumda görmek mümkündür.[42] Esar meclisi de bu hareketlilik içerisinde hem sivil hem resmi ihtiyaçlar doğrultusunda kurulmuş, kurumlar arası iş bölümünün paylaşılmasında gidilen yeni düzenlemeler doğrultusunda önce Ticaret Nezareti'ne nakledilmiş, ardından tekrar kurulan İhtisab Nezareti'ne havale edilmesi düşünülürken tamamiyle lağvedilmiştir. Kurum 13 aylık kısa süren bu macerasında ciddi bir icraatın boşluğunu doldurarak narh ve kalite kontrol çalışmalarında ihtiyaca cevap vermeye çalışmış bir 'nezaret meclisi' olarak geçici bir ünite rolü oynamış ve Tanzimat döneminin klasik kurumsal hareketliliğine örnek teşkil etmiştir.

38 İ. MVL. 255/9454

39 MKT. UM. 472/74

40 A.MKT.NZD 59/81; A.MKT.NZD 93/41

41 *"filhakika o tarihten sonra İhtisab Nezareti bir daha teessüs edememiştir."* Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul, 1922, c.I, s.340

42 Nitekim yukarıda askeri hazinede açık verilmiş olduğuna dair bahsettiğimiz evrakta geçen; *".... Birçok seneden berü bazı memuriyetlerin lağvı ve bazı hususatın tesviye ve tadilinden naşi ...* şeklindeki ifade o dönem için de bu durumun çok hissedilebilir bir hal almış olduğunu göstermektedir. İ. DH. 233/14056

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi: (BOA)
BOA. A. MKT. NZD. 10/61
BOA.A. MKT. MVL. 43/2
BOA.A.MKT.NZD 59/81
BOA.A.MKT.NZD 93/41
BOA.BŞM.MTE. d.11387
BOA.BEO., *Ayniyat Defteri,* Nr. 777, s.47
BOA.BEO. A.M. 10/48
BOA.İ.DH., Nr. 14139
BOA.İ.DH. 233/14056
BOA.İ.MVL. 7256
BOA.İ.MVL 217/7256
BOA.İ. MVL., 223/7582
BOA.İ. DH., 15387
BOA.İ. MVL. 244/8827
BOA.İ.DH. 15376
BOA.İ. MVL., Nr. 244/8827
BOA.İ. MVL. 255/9454
BOA.İ. DH. 233/14056
BOA.MKT.MHM. 48/83
BOA.MKT. MHM. 46/17
BOA.MKT.MVL. 56/1
BOA.MKT. UM. 472/74

Kitap ve Makaleler
Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform,* İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993
Cowan, C. M. (ed.), *Arabic-English Dictionary- The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic,* Illinois, 1960
Erdoğdu, İbrahim, 'Osmanlı iktisadi düzeninde ihtisab müessesesi ve muhtesiblik üzerine bir deneme', Ankara, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2000, s.II, s. 123-145
Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul, 1922, c.I
İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992
İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* , İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, c.I
Kazıcı, Ziya, *Osmanlıda Yerel Yönetim İhtisab Müessesesi,* İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2006
Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* İstanbul, Enderun Kitabevi, 1983
Özbalkan, Nuri, *BEST Ekonomi Terimleri Sözlüğü,* Alfa Yayınları, İstanbul, 1997
Yücel, Yaşar, *1640 Tarihli Es'ar Defteri,* Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara, 1982

II.
PARA VE MAL TİCARETİ, KREDİ ARZI VE REKABETÇİ DAYANIŞMA

THE REASONS AND THE MECHANISM OF COIN TRADE BETWEEN EUROPE AND THE OTTOMAN EMPIRE*

Numan Elibol** – Abdullah Mesud Küçükkalay***

Introduction

Pre-industrial economies using precious metal coins are known to have been exposed to various economic pressures which can hardly be seen in modern economies making use of paper money. That the value of gold and silver were universally accepted and metal coins combined both the real and nominal values in themselves are the two reasons why they were conceived differently in pre-industrial economies than in modern economies. That the gold and silver coin had a real value in the former case gave rise to the speculative operations, arbitrage and the buying and selling of them like a good. In this case, the merchants tempted by the difference between markets attempted to make profits by simply dealing in monetary transactions. Certain European merchants making use of differences between the European and Ottoman markets brought their native coins to the Ottoman lands, subjected these coins to arbitrage and then returned. The reports of travelers and the Ottoman archival documents point out to an increase in the activities of arbitrage particularly in the 18th century.[1]

---

* This study is based on the article written by N. Elibol and M. Kücükkalay in *Balkan Studies*, 2007/3, pp. 55-77 under the title of "Currency Trade: Some Remarks on the Ottoman Monetary Market and Foreign Coins" and aims to open the findings of it into discussion. Thus, it should not be regarded as a new research.

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University Faculty of art and Science, Department of History (nelibol@ogu.edu.tr)

*** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University Faculty of Economics and Business Administration, Department of Economics (amesud@ogu.edu.tr)

1 P. Mason stated that one third of the ships coming to the Levant in the 17th and 18th centuries were loaded with metal coins. See: Paul Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe Siècle*, Librairie Hachette & Cie, Paris-?, pp. 487-492-493; Felix Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grèce, Formé d'après une année moyenne,*

This presentation tries to bring into forward the basic problems of the Ottoman monetary system and the general course of movement of precious metals and it focuses primarily on the coin trade, which can be seen as the most complex of these movements. The aim of the study is to solve the basic problems connected to the coin trade on the basis of economic theory and to open the solutions into discussion.

The first of the problems relevant to coin trade is about the reasons why and how similar or different coins (gold and silver) can be exchanged with each other. The second question, which is a derivative of the first one, is about how the dealers buying and selling these coins benefited from this transaction. The third problem is about why the European coins went on to be accepted in Ottoman markets still after they were debased. The answers to be found in replay to these questions will help to bring into light the way how the economies using precious metals as money had different motives than the rationality of modern economies and how the mechanism of the former functioned.

The Basic Problems of the Ottoman Monetary System

The monetary system of pre-industrial economies had to face problems different than those of modern economies. Some of these problems were common to all metal coins using economies while some others had peculiar characteristics depending on economic policies followed by different states. This was also true for the Ottoman monetary system. The first and most important one of these problems was the collapse of the dual parity between precious metals (gold and silver) on the one hand and the collapse of the triple parity between precious metals and goods (gold, silver and goods) on the other, which could be seen in all of the countries using bimetallist monetary systems. Once the equilibrium between precious metals themselves and the equilibrium between goods and precious metals was lost the result was a series of successive effects that gave rise to the corruption of economic structure.

In case the above assumption was applied to the Ottoman case the primary cause of the collapse of the equilibrium was the debasement resorted to by the central government as a means of creating extra income.[2] Debasements gave rise to increases in prices, dealings in forgery, and decreases in state revenue in the long term, the operation of the Gresham

depuis 1787 jusqu'en 1789, C. ?, Paris, p. 225-227.

2 Halil İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı Journal*, Articles I, Ankara–2005, pp. 155–156.

Law and loss of trust in state, which required the establishment of a new monetary equilibrium. In the collapse of this equilibrium the lack and abundance of precious metals played an important role.[3]

Equilibrium between Mines and Coins	1 gram gold=20 gram silver
	1 gold coin=0,5 gram gold
	1 silver coin=1 gram silver
	1 gold coin=10 gram silver coin
Equilibrium between Coins, Mines and Goods	1 meter long cloth=10 gram silver
	1 meter long cloth=0,5 gram gold
	1 meter long cloth=10 silver coin
	1 meter long cloth=1 gold coin

The second problem of the Ottoman monetary system is rooted in the operation of the Gresham Law. Non-Ottoman coins in circulation in the Ottoman Empire, if they had a higher value than the Ottoman coins, disappeared from circulation and the indigenous coins with lower quality dominated the market. This upset the economic equilibrium and resulted in the decrease of precious metals in circulation, the inequality of income distribution, the disproportioned geographical distribution of money within the country and the necessity of rearranging the financial structure of the state.

Other factors harmful to the Ottoman monetary system include population increases, the instant changes in the amount of production, social unrests, unexpected increases in state expenditure, wars, and changes in the velocity of money exchange which occurred depending on the changes in the consumption attitudes of the people.

The Ottoman monetary system has also experienced the impact of external developments against which the state tried to take necessary measures. Among the external developments affecting the Ottoman monetary system, the imbalance of foreign trade[4] and the monetary

3 The causes of the lack and abundance of precious metals in the Ottoman Empire are various. It is generally believed that the Ottoman State was rather under the pressure of the lack of precious metals. Wars, the flow of the precious metals towards the East, the increasing expenses of running the mines which rendered enterprise unprofitable and the demand towards the precious metals by motives other than monetary transactions can be seen as the primary causes. Harry A. Miskimin, *Cash, Credit and Crisis in Europe 1300-1600*, Veriorum Reprints, London-1989, p. 178; Halil Sahillioğlu, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *BTTD.*, No. 28, May-1968, p. 53.

4 Edhem Eldem, "The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in Istanbul in Second Half of the 18th Century", *5. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, TTK., Ankara-1990, p. 580.

movements caused by the regional differentiation of the purchasing power of money, ranked first. The destructive impact of the monetary movements occasioned by the imbalance of foreign trade in an environment where the mass production was lacking and the differentiation of cost was low while the cost of transportation came close to the value of the transported goods, remained relatively low. The circulation of the money between different regions due to the differences of purchasing power was more influential in the disruption of the monetary equilibrium. When the European merchants attempted to utilize their currencies in regions with higher purchasing power, especially towards the 1600's, they began to visit the Ottoman territories. That the prices in Europe were higher than the Ottoman territories did also encourage contraband trade with the Ottoman Empire.[5] The currency trade, owing to the fact that the state could not tax it, did also lead to a loss of revenue for the treasury.[6] Other external developments destroying the monetary equilibrium included the increase in the total reserves of the precious metals in the world, the innovations in extracting and processing the gold and silver, the decrease seen in the costs depending on the novelties in the technology of minting, the changes taking place in the assortment of the consumed goods and consumption culture, the dissolution of the household economy and the increase of the expansion of commercial trade relations.

The Movements of Precious Metals in the Ottoman Empire

There can be seen primarily four types of movements as regards the precious metals and coins. The first is the flow of precious metals from Europe to the Ottoman Empire and then to India, a course of movement often mentioned by economic historians. The precious metals brought from America particularly, caused price increases in Europe which rendered to use precious metals in the Ottoman Empire more lucrative. Besides, coins were in demand in India for motives other than exchange purposes which strengthened the tendency among the people to obtain precious metals through foreign trade. Therefore, Ottoman foreign trade was active towards Europe while displayed a passive character against India. According to Fernand Braudel that was why Ottoman territories were regarded as a

5 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, 6th Edition, November-2003, p. 250.

6 Dariusz Kolodziecczyk, "The Export of Silver Coin through the Polish-Ottoman Border and the Problem of Balance of Trade", *Turcica*, 29, 1996, p. 111.

neutral region by historians.[7] The second type of movement was simply the arbitrage of precious metals. It was quite likely that the commercial transactions stemming from the differences of parity of the precious metals (gold and silver) in Europe and Ottoman Empire began to be less lucrative after a while. It is also quite obvious that the flow of precious metals from one region to another would eradicate the differences of parity. If, for example, 1 gram gold was equal to 4 gram silver in a European town, whereas the same amount of gold was equal to 6 gram silver in the Ottoman Empire, the European merchant could acquire profits through arbitrage. In such a case, the European merchant could return to his home country with a profit of 2 gram silvers but this profit could be reduced to 1 gram of silver if he had to share his profit with the Ottoman merchant. It seems more reasonable that under normal conditions the European merchant had to share his profit with the Ottoman merchant in order to be able to induce them to take part in the transaction. Otherwise, it was not rational for the Ottoman merchant to cooperate with their European colleagues. This arbitrage was applied to precious metals in the form of ingots.

The third movement was the movements of coins. This type of movement derived from the differences of purchasing power of the coins in different regions. For instance, a European merchant thinking that he could buy much more goods by his coins in the Ottoman Empire than in his own country, would certainly prefer to use his coins in the Ottoman territories. The parities below show how a European merchant could use his coins in the Ottoman territories profitably:

The Price of Wheat in Europe (1 kg)	*The Price of Wheat in the Ottoman Empire (1 kg)*
1 gold coin (1 gram gold)	1 gold coin (0,5 gram gold)
4 silver coin (4 gram silver)	4 silver coin (2 gram silver)

This parity at the same time show that the wheat prices in Europe was higher than in the Ottoman Empire and therefore the European merchant could buy 2 kg of wheat in the Ottoman Empire instead of 1kg in Europe. This would lead to a flow of coin from Europe to the Ottoman Empire and a flow of goods from the Ottoman Empire to Europe. Such a circulation was not, however, tolerated by the Ottoman

7 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık-Mübadele Oyunları*, (Trans. M. A. Kılıçbay), İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara–2004, s. 171. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300–1750), *METU Development Studies, Special Edition*,, 1978, p. 14.

administration owing to primitive technology, low productivity, inelasticity of supply and provisionist policies adopted in the economy. The Ottoman administration did also try to bring limitations to exports, to the export of wheat especially, and attempted to prevent the contraband trade along the coastal regions. In this regard, the policies followed by the Ottoman state were not mercantilist. It was also a period for the Ottomans which witnessed the flow of precious metals towards the Far East while the people in the interior tended to hoard them. The Ottomans did not consider it rational to get rich through exports while the accumulation of capital was restricted, the dominant economic model was closed household economy and the consumption was confined to big cities.

The fourth type of the monetary movements, which is the most interesting one in terms of economic history, is to barter the European coins with Ottoman currencies, that is to say the sale of European coins in exchange for Ottoman coins. Such a movement, in retrospect, seems to be a perplexing mechanism which needs to be elaborated.

Coin Trade: the Causes and the Operation of the Mechanism

The trade of coins conducted in Ottoman territories by European merchants has been one of the major topics puzzling the Ottoman economic historians. The real problem dwells on the point that how the sale of a coin with a real value in exchange for another kind of currency could be economically rational. Why the European gold coins were being exchanged with silver coins in Ottoman lands which were also true for the European silver coins exchanged for Ottoman silver currencies? If a commercial transaction requires making profits for both buyers and sellers, what was the profit acquired by both merchants from the exchange of two different coins with real values? What were the reasons behind the exchange of unequal real values arising from the occasional exchange of European gold coins with Ottoman gold currencies and how the merchants of both sides benefited from such an exchange? And lastly, once the exchange began to be made and was followed by debasements by the European merchants, why the Ottoman merchants and people continued to accept the debased currencies?

The first procedure of the coin trade consisted of the arbitrage on coins which was normally made in the form of ingots. The European merchants, by making use of the differences of parity between gold and silver in their own countries and those in the Ottoman Empire, sold the currencies they brought with themselves and made profits from this sale. In doing that, however, they had to share some part of the profit with the Ottoman

merchants, whereby, both sides could gain from the exchange. The sample below shows how this mechanism operates concretely. Suppose that the parity of gold and silver coins between the Ottoman Empire and some region of Europe was as follows:

Parity in Europe	*Parity in the Ottoman Empire*
1 gram gold=4 gram silver	1 gram gold=6 gram silver
1 gold coin=0,2 gram gold	1 gold coin=0,5 gram gold
1 silver coin=0,1 gram silver	1 silver coin=0,2 gram silver
1 gold coin=8 silver coin	1 gold coin=15 silver coin

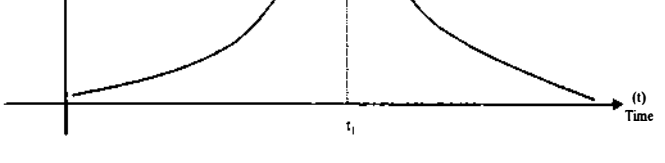
Suppose that a European merchants comes to the Ottoman Empire with 5.000 gold coins (5.000x0,2=1.000 gram gold) and seeks for an exchange with Ottoman silver coins. In this case, he would be given 30.000 silver coins which is equal to 6 kg silver (30.000x0,2=6.000 gram silver). If this European merchant, after he returned to his own country, wishes to exchange the silver coins he brought from the Ottoman Empire he would be paid, in accordance with the parity valid there, 3.500 gold coin, which is equal to 1,5 kg gold. The profit of the European merchant after the sale of his money in the Ottoman Empire is 0,5 kg gold. But the problem is that the Ottoman merchant normally should not participate in such a monetary transaction without any prospect of profit. So, the European merchant well-aware of the situation would have to be compelled to offer to sell his 5.000 gold coin (1 kg gold) to the Ottoman merchant in return for 28.000 Ottoman silver coins (5,6 kg silver) instead of 30.000 silver coin (6 kg silver). In this case the profit would be shared by both sides. Indeed, with the 5.000 gold coins he received from the European merchant, the Ottoman merchant could obtain 30.000 silver coins (6 kg silver) which means an excess of 2.000 silver coins or its equivalent of 400 gram silver. The European merchant, on the other hands, with 28.000 Ottoman silver coins (5,6 kg silver) he received from the Ottoman merchant, could obtain 1.400 gram gold which corresponds to an excess of 400 gram gold.

After the exchange was completed the flow of gold from Europe to the Ottoman Empire would increase while the increase of the flow of silver would be from the Ottoman Empire towards Europe. It can be argued that this increasing flow of gold and silver in opposite directions would continue until the difference of parity between the Ottoman Empire and Europe disappears.

The second procedure of the coin trade which has a pretty complicated nature is to barter the coins of the same kind with each other. It is not

easy understand, with the logic of economics, an exchange of a silver coin with another silver currency. In such a case, the trade of the coins must have been carried out in two different ways and this trade to be of long life we should assume that both merchants were making profit from the deal. In the first case, the European merchant could sell his coin above the official parity established by the Ottoman central authority. To give a concrete example, the European merchant who possessed a certain amount of gold coin consisting of 1 kg gold sold his money in return for Ottoman gold coins including 1,2 kg gold and then returned to his own country.

Especially in the 18th century the French gold coin Louis seems to have been traded intensively as shown by the Ottoman documents. The most important reason behind this intensive trade was most probably the fact that they were demanded by motives beyond monetary transactions. As the exchange motive was relatively weak in the demand of this coin among the Ottoman people, the unequal real values of two different coins, namely the Louis and the Ottoman gold coins, could have been subject to an exchange. Indeed, the Ottomans went on to demand these coins because of their stability, which did not undergo frequent debasements, the high quality of the coins, their purity and high level of decoration and ornamentation, were the factors behind the exchange of unequal values as in modern economies. Another reason why these coins were demanded by non-transactional motives was that they were also widely demanded among the woman as an object of ornamentation. But they were also regarded as a means of saving as good quality coins. The last reason was owing to the fact that it became so popular among the people that they came to be conceived as o good of fashion. For these reasons, the people in the Ottoman Empire resorted to a sort of dollarization and fostered their trade by their demands.

To give a concrete example for this process of exchange, a European merchant bringing 1.000 Louis with an equivalent of 1 kg gold was paid a given amount of Ottoman coins with an equivalent of 1,2 kg gold by the Ottoman merchants while he entered the Empire. And the Ottoman merchant exchanged the gold coins he received from the European merchant in the domestic market in return for Ottoman gold coins that corresponded to 1,4 kg gold. In this way both the European and Ottoman merchants benefited from their monetary operations. Ottoman documents indicate that the central authority did not welcome such transactions and tried to prevent them by sending frequent decrees to the countryside. The Ottoman state often attempted to fix the parity between the Ottoman and foreign coins and tried to keep the monetary market stable. This trade caused the escape of precious metals abroad, decreased emission and tended to interrupt the commercial activities. The Ottoman central authority believed that both the Ottoman and foreign merchants acquire unjust profits from the people through speculations. The increase of these foreign coins within the Empire threatened the sovereignty of the Ottoman central authority and paved the way for the operation of the Gresham Law.

In the second case, the European merchants dealing in the currencies they introduced in the Ottoman Empire sold their money below the official parity established by the Ottoman central administration. This stemmed from the desire of the European merchants to utilize their money more profitably in Ottoman lands.[8] In order that the European merchants proceed to sale their money in this way (because of the higher of purchasing power of their coins in the Ottoman Lands) they had to decide to utilize their money in the Ottoman Empire on the one hand and the Ottoman merchant had to refuse to accept the European Merchants` coins neither over nor at the official parity. This transaction was also bolstered by the decreases in prices within the country in times of scarcity of money during which people, in order to be able to sell their produce, were being forced to accept lower prices offered to their produce.

The above situation can be exemplified by concrete examples. Suppose that a European merchant comes to the Ottoman Empire with 1.000 gold coin (1.000x0,2=200 gram gold) and attempts to buy goods with his money. If his money would not be accepted and offered a lower value

8 According to R. Davis, for example, due to their higher purchasing power some of the Spanish coins in the 18th century were brought to the Levant and used there. Ralp Davis, *Aleppo and Devonshire Squire*, McMillan, London-1967, pp. 191-195.

below the official parity, it is still possible that the European merchant can be persuaded to sell his money when he is offered 800 Ottoman gold coin (800x0,2=160 gram gold) by Ottoman merchants. In this case the profit of the latter from this exchange would be 40 gram gold. Now the European merchant has in his hands 800 Ottoman gold coins consisting of 160 gram gold. If we further suppose that he buys 10 meter long *londrin* cloth from the Ottoman Empire and return to his own country, he would still be able to make a profit due to the difference of prices between the European and Ottoman territories as he would not be given more than 8 meter long *londrin* cloth in return for 1.000 gold coin in his country. Now, however, by sharing his profit with the Ottoman merchant (since he had sold his money below the official parity), he managed to return his own country with extra 2 meter long *londrin* cloth. In fact, there was no other way for the European merchant to sell his money below the official rate.

The prolongation of the period in fact accounts for accepting the debased European currency by the Ottomans. In the graph the relation between the time and demand for Louis by the Ottomans is shown:

It can be seen in the graph that the demand for Louis by the Ottomans continued to increase until t_1 (the time when the Louis was debased). But the debasement of Louis did not destroy the demand for it at once. This is quite natural, if we admit that it took for some time for the Ottomans to change their point of view regard to Louis and to form negative attitude towards this currency and decrease their demand increasingly.

Conclusion

Money whether in form of precious metals, such as gold and silver, or in form of paper money, has always had a deep impact on the economic structures in history. The scope of the impact of money has been so widespread that it affected the distribution of income, foreign trade, wealth accumulation, prices, national income and many other sectors of economy.

The economies using precious metals and paper money differ from each other in terms of the problems they faced. One of the chief causes of this differentiation is that precious metals combine both the real and nominal values of the money. This renders the money in use a kind of good having a real value beyond its nominal value. Another reason for the differentiation arose from the fact that the use of the money inform of precious metals was extremely widespread. No matter how the shape, the weight, the content and quality of these currencies differ from each other,

the relation between them got stronger with respect to gold and silver. The widespread use of gold and silver eased the circulation of money between different regions in contrast to paper money as they helped various currencies being accepted easily in different regions and this acquired them a power to influence the economies of different countries.

As for the Ottomans, the monetary problems they faced did not differ in itself so distinctively. But the Ottomans experienced other problems in addition to the problems seen in countries using metal coins. First of them was that the Ottoman territories were a transit region on which the currencies flowed from the west to the east. The second problem was about the speculative monetary operations by the European merchants in Ottoman territories. These operations were disfavored by the Ottoman authorities who claimed that they had negative effects and caused the loss of balance in economy. The foremost of these speculative operations was the arbitrage on precious metals which was made in the form of ingots. The second type of the arbitrage was put into effect by buying and selling the metal coins instead of ingots. In this type of arbitrage the gold coins were exchanged for silver coins or vice verse and the resulting profit arising from the differences of parity between different regions were benefited mutually.

A second form of the currency trade suggested the exchange of gold and silver coins with their indigenous Ottoman counterparts either above or below the official rates of parity in the Ottoman Empire. A transaction made by currencies with equal real values would naturally render the deal meaningless. In transactions above the official rates both the European and Ottoman merchants could make profits but this kind of transaction was certainly to the detriment of the Ottoman people. The psychological and sociological factors together with economic concerns must have been decisive in this transaction. In case the transaction was executed below the official rates owing to the differences in the purchasing power of the currency, the European merchants tended to utilize their money in the Ottoman Empire which could assure more goods for them.

In the event that gold and silver coins were accepted above official rates other factors were operative. In this case the European merchants were inclined to maximize their profits by selling the debased currencies to the Ottoman merchants. This was one of the reasons why the forged foreign coins were accepted by the people, although limited for a certain while, in the Ottoman Empire. It took some time for the people to decrease their demand on these debased currencies so that the demand throughout the Empire would also decrease. The operation of the above said mechanisms

makes it clear that different periods were exposed to different economic problems but it also verifies that each different period has its own economic rationality. These rationalities could not overcome the urge for profit no matter how the ages were elapsed.

Bibliyography

Archival Sources

CM. (Cevded Maliye) 242417, 29513, 8640, 10401, 19443.

AE. (Ali Emiri) I. Abdülhamid 3588, 2843,

CD. (Cevded Darphane) 340, 288, 289, 454, 1936, 1652, 2028, 2781, 2497.

Published Sources

Beaujour Felix, *Tableau du Commerce de la Grèce, Formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1789*, C. ?, Paris.

Braudel Fernand, *Maddi Uygarlık-Mübadele Oyunları*, (Trans. M. A. Kılıçbay), Second Ed., Ankara: İmge Kitabevi, 2004.

Cipolla Carlo, *Fatihler Korsanlar Tüccarlar*, (Trans. T. Altınova), , Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Cipolla Carlo, *Neşeli Öyküler*, (Trans. T. Altınova), Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Davis Ralp, *Aleppo and Devonshire Squire*, London: McMillan, 1967.

Eldem Edhem, "The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in Istanbul in Second Half of the 18th Century", *5. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara: TTK.,1990.

Elibol N. ve Kucukkalay M., "Currency Trade: Some Remarks on the Ottoman Monetary Market and Foreign Coins", 2007/3: 55-79.

İnalcık Halil, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı Journal*, Articles I, Ankara–2005: 151-180.

Kolodziecczyk Dariusz, "The Export of Silver Coin through the Polish-Ottoman Border and the Problem of Balance of Trade", *Turcica*, 29, 1996: 105-116.

Masson Paul, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe Siècle*, Paris: Librairie Hachette & Cie.

Miskimin Harry A., *Cash, Credit and Crisis in Europe 1300-1600*, London: Veriorum Reprints, 1989.

Sahillioğlu Halil, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *BTTD.*, S. 28, May-1968: 53-57.

Sahillioğlu Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750), *ODTU. Development Studies,* 1978: 1-37.

Tabakoğlu Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, 6th Edition, İstanbul: Dergah Yayınları, 2003.

Ubucini M. A., *Letters on Turkey*, (Trans: L. Easthope), Part I, London: John Murray, 1856.

SIR HENRY MIDDLETON VE EAST INDIA COMPANY'NİN KIZILDENİZ'DE TİCARET ARAYIŞI (1610-1612)

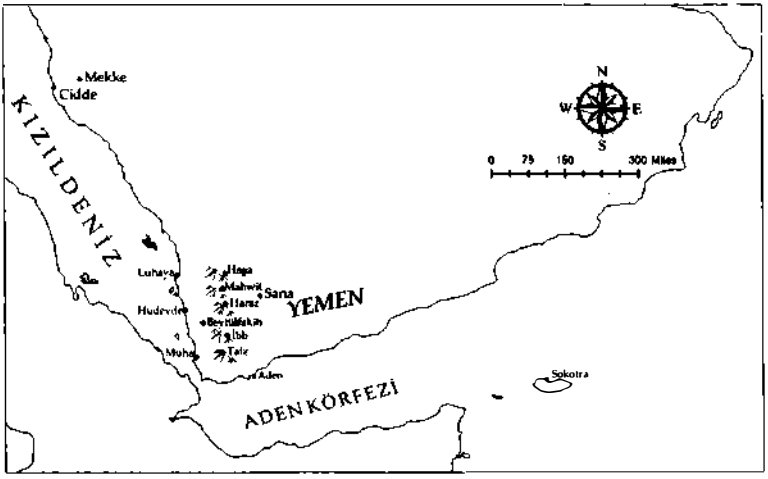
Abdulmennan M. Altıntaş*

Portekizli denizcilerin Ümit Burnu güzergâhını keşfedip 1498'te Hindistan'a ulaşmasından yaklaşık yüzyıl sonra, Hollandalı ve İngiliz tüccarlar da aynı güzergâhı kullanarak Hint Okyanusu ticaretine dâhil olmuşlardır. Bu yüzyıllık süreç içerisinde Portekiz, Güney Asya ve Uzak Doğu'da Goa ve Malaka gibi önemli ticaret üslerine sahip olmuş ve bu limanlarla Avrupa limanları arasında ticaret bağlantıları kurmuştur. Dolayısıyla 1590'lardan itibaren Hint Okyanusu ticaretinde kendine yer bulmak isteyen İngiliz ve Hollandalı şirketlerin önündeki seçenekler başlangıçta sınırlı olmuştur. Bu noktada, herhangi bir Portekiz ticaret üssünün veya bağlantısının bulunmadığı bölgeler Hint Okyanusu ticaretinin yeni sakinlerinin önünde değerli hedefler olarak belirmiştir.

Portekiz ticaret bağlantısının bulunmadığı önemli bölgelerden biri de Kızıldeniz ve çevresindeki limanlar olmuştur. Kızıldeniz, tarih boyunca kıtalararası ticaretin ana güzergâhlarından birisi olmuştur. Ancak Ümit Burnu güzergâhının kontrolünü elinde bulunduran Portekiz, eski yolların etkisi kırmak ve Hint Okyanusu ile Avrupa arasındaki ticarette bir tekel yaratmak niyetindedir. Bu amaca Habeşistan'daki Hıristiyanlarla ittifak kurmak ve Müslümanların kutsal topraklarını tehdit altında tutmak da eklenmiş ve Kızıldeniz ve çevresinde ticareti olumsuz etkileyen, uzun süreli savaş ve gerginlik dönemi başlamıştır. Başlangıçta Osmanlı destekli Memlük donanmasıyla Portekiz arasında gerçekleşen deniz savaşları, 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Artık bir Osmanlı deniz üssü olan Süveyş ile Portekiz'in Hindistan'daki merkezi olan Goa arasında 16. yüzyılın ortalarına kadar devam edecek bir savaş dönemi

* Dr, Hisart Canlı Tarih Müzesi, (mehmet@hisartmuseum.com)

başlamıştır[1]. Bu dönemin ardından Kızıldeniz ticaretinin eski hareketliliğine kavuşması hemen gerçekleşmemiştir. Kızıldeniz ile Hint limanları arasında ticaret yapan Hint gemileri Portekizliler tarafından kendi tekellerine karşı bir tehdit olarak görülmüş ve faaliyetleri sınırlandırılmıştır[2].

Harita: Yemen ve çevresi.

17. yüzyıla gelindiğinde Kızıldeniz limanları için yeni bir dönem başlamıştır. Çeşitli milletlerden Avrupalı şirketlerin Hint Okyanusu'ndaki ticarete katılması ve kahvenin küresel bir ticaret emtiası olarak dünya ticaretindeki yerini alması bu bölgeyi yeniden ticari cazibe merkezlerinden biri haline getirmiştir. Yukarıda bahsedilen uzun savaş dönemi süresince Arap Yarımadası'nın güneyindeki en canlı ticaret merkezi olan Aden yıpranmış ve Hint Okyanusu'ndan gelecek Portekiz saldırılarına açık olması sebebiyle de ticari cazibesini yitirmiştir. Aden'in gerileyişiyle eş zamanlı olarak, Bâbülmendeb Boğazı'nın hemen kuzeyinde yer alan ve güvenli bir Kızıldeniz limanı olan Muha yükselişe geçmiştir. 1599-1600 yılı kayıtlarına

1 Osmanlı-Portekiz mücadelesi için bkz. İdris Bostan, "XVI. Yüzyılda Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz Mücadelesi: Süveyş, Cidde ve Muha Deniz Üsleri", *Osmanlı Tarihinin İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun Emecen v.dğr. (İstanbul: Timaş, 2013).

2 Portekiz kendi hâkimiyet bölgesinde ticaret yapmak isteyen ticaret gemilerine *cartaz* adı verilen koruma hizmeti satmaktaydı. *Cartaz* sahibi olmayan gemiler ise Portekiz tarafından yağmalanma tehdidi altında ticaret yapıyordu. Özellikle Müslüman gemileri bu tür saldırılara maruz kalmaktaydı. C. R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, (London: Hutchinson, 1969), s. 48.

göre Muha Limanı gelirleri Aden'in yaklaşık beş katı seviyesine ulaşmıştır[3]. Muha Limanı ilerleyen dönemde kahve ticaretiyle özdeşleşse de çok daha çeşitli ticari imkânlara sahiptir. Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e uzanan Kızıldeniz güzergâhının önemli bir limanı olarak geniş Hint Okyanusu havzasının çeşitli limanlarından gelen gemilerin buluşma noktası haline gelmiştir. Bu da ticaret mevsiminde tüccarlar arasında geniş bir ürün yelpazesinde ticaret yapılabilmesine imkân tanımıştır. Ayıca Kraliçe Elizabeth döneminden itibaren Osmanlılarla yakın ilişkilere sahip olan İngilizlerin Akdeniz'deki Osmanlı limanlarında ticaret yapmalarına olanak sağlayan ahitnamesi bulunmaktadır. Dolayısıyla Muha Limanı, Hint Okyanusu'nda yeni ticari bağlantılar peşinde olan East India Company için de değerli bir seçenek olmuştur.

East India Company, aralarında Levant Company üyelerinin bulunduğu bir grup İngiliz tüccarın ortaklığıyla 1600 yılında kurulmuş bir anonim şirkettir. İngiliz Kraliyeti bu şirkete Ümit Burnu'nun doğusundaki İngiliz ticaretinin tekelini sağlayan bir patent vermiştir[4]. Şirketin 1601 ve 1604 yıllarında Güneydoğu Asya adalarına küçük filolarla yaptığı ilk iki seferde mütevazı kârlar elde edilmiş ve Banda ile Bantam'da ticaret bağlantıları kurulmuştur. Ancak İngiliz tüccarlar bu gelişimi yeterli bulmamış ve şirketin ayakta kalabilmesi için yeni pazarlar bulunması gerektiğine inanmıştır[5]. Bu sebeple 1607'den itibaren ticaret filolarının sefer planlarına Kızıldeniz ve Hindistan'ın batısındaki Gucerat da dâhil edilmiştir. Böylelikle tüccarlar baharat için gittikleri Güneydoğu Asya adalarından önce farklı limanlara uğrayacak ve ticaret potansiyellerini artırmış olacaktır[6]. 1608 yılının Mayıs ayında Yemen'in güneyindeki Sokotra Adası'na ulaşan İngiliz gemileri esen ters rüzgâr sebebiyle Aden'e gitmekten vazgeçerek yönlerini Hindistan'a çevirmiştir. East India Company gemilerinin Osmanlı kontrolündeki Aden'e ulaşması şirketin dördüncü seferi dâhilinde olmuştur. İngiliz gemileri 7 Nisan 1609'da Aden önlerinde demirlemiştir. Kaptan Alexander Sharpeigh, Aden ve Muha'da yaklaşık beş ay ticaret yapabilmek ve mümkünse bir ticaret

3 Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, (Ankara: TTK, 1985), s. 303.

4 Judith Farrington, "The First Twelve Voyages of the East India Company, 1601-13: A Guide to Sources", *Indonesia and the Malay World*, 85 (2001), s. 141.

5 William Foster, *England's Quest of Eastern Trade*, (London: A & C Black LTD, 1933), s. 183.

6 K. N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 90.

acentesi kurmak için çok çaba sarf etmiştir. Bu süre zarfında şirketin ticari temsilcilerinden John Juardain, Sana'ya giderek Yemen Beylerbeyi Cafer Paşa'yla görüşmüştür. Paşa, her ne kadar İngilizlerin elinde bir ahitname olsa da sultandan özel bir izin alınmadığı takdirde Yemen limanlarında ticaret yapmalarına izin verilmeyeceğini bildirmiştir[7]. Kızıldeniz'in kutsal topraklara komşu olması sebebiyle özel bir statüde olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple, İngiliz tüccarlar Yemen limanlarında ticaret yapamamış ve sefer planlarında yer alan diğer Hint limanlarına doğru seyahatlerine devam etmişlerdir. Osmanlı sultanının yazılı bir izni olmadan tekrar Kızıldeniz sularına girilmemesi uyarısı şirketin sonraki sefer planlarının değişmesine sebep olacaktı. Ancak bu haber henüz İngiltere'ye ulaşmadan şirketin altıncı seferi için hazırlanan gemiler Yemen limanlarına uğramak için yola çıkacak ve burada büyük sorunlarla karşılaşacaktı.

East India Company'nin ilk seferleri farklı yerlerden derlenen gemilerle organize edilmiştir. Bu seferlerden elde edilen ilerlemeler istenilen seviyede olmasa da Asya'daki ticari potansiyel umut vericiydi. 1609'da şirketin ticaret tekelinin süresi uzatılmış ve altıncı sefer için iki büyük gemi inşa ettirilmiştir. Bu gemilere Kral James ve Prens Henry tarafından sırasıyla "Trades Increase" ve "Pepper-Corne" isimleri verildi. 1293 tonluk "Trades Increase" o döneme kadar İngiltere'de inşa edilen en büyük ticaret gemisi olmuştur[8]. Ayrıca gemilere verilen isimler şirketin bu ticaret seferine özel bir önem atfettiğini göstermektedir. Altıncı sefer filosunun idaresi Trades Increase'in de kaptanı olacak olan Sir Henry Middleton'da olacaktı. Onun yardımcılığına da Pepper-Corne'nun kaptanı Nicholas Downton atanmıştı. Bu iki gemiye Darling adında küçük bir gemi eşlik edecekti[9]. Kaptan Middleton, East India Company'nin ilk seferlerinden itibaren şirkete hizmet etmiş tecrübeli bir kaptan ve tüccardı. Ticari temsilci olarak bulunduğu şirketin ilk seferindeki yetenekleri, şirket yöneticilerini etkiledi ve ikinci sefere amiral olarak atandı. Bu seferde gösterdiği yararlılıkları sebebiyle kendisine Mayıs 1606'da şövalyelik unvanı verildi[10].

---

7 *The Journal of John Jourdain, 1608-1617, Describing His Experiences in Arabia, India, and the Malay Archipelago*, ed. William Foster, (Cambridge: Hakluyt Society, 1905), s. 89-90.

8 Richmond Barbour, "Command Performances: Early English Traders in Arabia Felix", *Early Modern Encounters with the Islamic East: Performing Cultures*, ed. Sabine Schülting v.dğr., (Farnham: Ashgate, 2012), s. 53.

9 Foster, *England's Quest of Eastern Trade*, s. 193-194.

10 Margaret Makepeace, "Middleton, Sir Henry", *Oxford Dictionary of National Biography*, (Oxford University Press, 2004), online edn.

Altıncı sefer filosu Nisan 1610'da yola çıktı. Sefer komisyonu raporunda, filonun ilk olarak Socotra'ya ulaşması ve orada coğrafi ve ticari şartlara göre Kızıldeniz yönüne mi yoksa Hindistan yönüme mi yol alınacağına karar verilmesi planlanmıştı[11]. Yaklaşık yedi ay süren yolculuğun ardından filo 18 Ekim'de Socotra açıklarında demirlemiş ve ardından 12 Kasım'da Aden'e ulaşmıştır. Gemiler arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre Middleton ve filosu, Yemen'de ticaret yapmalarının yasak olduğunun farkında değildir. Osmanlı yetkililerinin tavırları da İngilizlerin bu yanlışı fark etmelerine engel olmuştur. Aden yöneticisi, İngilizlere limana girmelerinin yasak olduğu söylemek yerine, onlarla ticari bir görüşme yaparak yüzde beşlik bir gümrük vergisi üzerinde anlaşmıştır[12]. Bu arada filonun Hindistan yönüne gitmek için gerekli olan muson rüzgârlarını yakalayabilmesi için kış sonuna kadar beklemesi gerekmekteydi. Bu durumda Pepper-Corne'un Aden'de kalıp burada ticaret yapmasına ve Trades Increse'nin Darling'le beraber Muha'ya gitmesine karar verildi. Middleton, Muha'ya ulaştıklarında hoş karşılandıklarını ve ticaret yapmaları için gerekli şartların hazırlanacağı sözünü aldığını sefer notları arasına eklemiştir[13].

20 Kasım'da Muha Beyi Receb Ağa, Middleton'a şu haberi göndermiştir: " Eğer savaşçı değil tüccarsan ve ticaret için buradaysan Kaptan Sharpeigh ve tüm Hintli kaptanlar gibi karaya çıkarsın". Bu haber üzerine kaptan karaya çıkmaya karar vermiştir. Karaya çıkan İngilizler resmi bir törenle karşılanmış ve konaklamaları için bir eve yerleştirilmişlerdir. Bu ana kadar bir olumsuzluk yaşanmamasına rağmen, 28 Kasım akşamı İngilizler esir alınmak istenmiş ve yaşanan arbedede sekiz İngiliz ölmüştür. Henry Middleton ve çok sayıda mürettebatı esir alınarak mallarına el konulmuştur. Bu arada limandan botlara binen yaklaşık 150 asker Darling'i ele geçirmeyi denemiş, ancak bu girişim başarısız olmuştur[14]. İngilizler neden tutuklandıklarını Sir Middleton'un Recep Ağa'yla yaptığı görüşmeyle öğrenebilmiştir. Ağa, kutsal şehir Mekke'ye çok yakın olan Muha Limanı'na hangi cesaretle geldiklerini sormuş ve Middleton, bunun yasak

11 *The First Letter Book of the East India Company: 1600-1619*, ed. Sir George Birdwood, (London: Bernard Quaritch, 1893), s. 333-334.

12 *Letters Received by the East India Company from its Servants in the East*, ed. William Foster, vol. I, (London: Sampson Low, Marston & Company, 1896), s. 45.

13 *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes: Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others*, ed. Samuel Purchas, vol. III, (Glasgow: James MacLehose and Sons Publishers to the University, 1905), s. 124.

14 *Purchas His Pilgrimes*, s. 127-129.

olduğu konusunda herhangi bir bilgisi olmadığını, karaya liman idaresinin verdiği izin ve güvenceyle çıktıklarını söylemiştir[15]. Ancak Recep Ağa, Hıristiyanların kutsal şehirlere yaklaşmasının yasak olduğunu ve padişahın Kızıldeniz'e giren Hıristiyanların tutuklanmasını emrettiğini söylemiştir[16].

Limanda bekleyen İngiliz gemilerinin Kızıldeniz dışına çıkabilmeleri için gerekli olan kuzey rüzgârının mayıs ayına kadar esmeyeceğinin farkında olan liman yöneticileri, Middleton'a İngiliz gemilerinin teslim olması için emir vermesi yönünde baskı yapmaktaydı. Ancak gemiler teslim olmadı ve 20 Aralık'ta Beylerbeyi Cafer Paşa tutsakların Sana'ya gönderilmesini istedi. Middleton, Sana'da paşanın huzuruna çıktı. Paşayla arasında geçen diyalogu şu şekilde anlatır:

> Paşa bana sinirli bir yüz ifadesiyle hangi milletten olduğumu ve neden buraya geldiğimi sordu. Bir İngiliz tüccar olduğumu ve sultanın dostu olarak ticaret yapmak için buraya geldiğimi söyledim. Paşa, Hıristiyanların bu ülkeye gelmelerinin yasak olduğunu ve Kaptan Sharpeigh'i İngilizlerin bir daha buraya gelmemeleri konusunda uyardığını söyledi. Ben de Sharpeigh'in gemisinin Hindistan kıyılarında battığını ve ondan haber alamadığımızı, bu sebeple bu sıkıntıya düştüğümüzü söyledim. Ayrıca Recep Ağa'nın Muha'da güvence vererek bizi aldattığını anlattım. O, Recep Ağa'nın kendi kulu olduğunu ve böyle bir yetkisi olmadığını ve tutuklamaların kendi emriyle gerçekleştiğini söyledi… Paşa'dan gemiye dönmemize izin vermesini istedim. Böylece milletimizi uyaracak bir daha buraya gelmeyecektik. Ancak o bunun sadece İstanbul'daki İngiliz elçisine mektup yazmam ve onun da sultandan izin almasıyla mümkün olabileceğini söyledi.[17]

Bu görüşme sonucunda İngilizler Sana'da tutsak olarak kalacaklarını anlamışlardı. Tutsaklar, Henry Middleton'ın idam edilmesinden ve kalanların da köleleştirilmesinden endişe etmekteydi. Bu durumda Middleton'ın önünde çok fazla seçenek yoktu. Kendini ve sorumluluğundaki adamları özgürlüğe kavuşturmak için dostluklar kurdu ve müzakere yöntemini denedi. İngilizler tutsaklık süreleri buyunca Sana'ya paşayla görüşmeye gelen Guceratlı tüccarlarla görüşme iznine sahipti. Bunlardan bazıları Sir Middleton ile arkadaşlık kurdu ve onların paşayla görüşme yapabilmesi

15 *Purchas His Pilgrimes*, s. 134.
16 *Purchas His Pilgrimes*, s. 130.
17 *Purchas His Pilgrimes*, s. 139.

için aracı oldu. Ancak İngilizlerin Sana'daki en büyük yardımcısı bizzat paşanın kahyasıydı. Middleton özgürlüklerine kavuşmalarına yardımcı olması karşılığında kahyaya rüşvet sözü verdiğini itiraf eder[18]. Kahya İngilizlere paşayla görüşmeleri için yardımcı olmuş ve onlara nasıl bir tavır sergilemeleri konusunda ip uçları vermiştir. Nihayet 11 Şubat 1611'de İngilizlere Muha'ya oradan da gemilerine dönme izni verilmiştir. Middleton Sana'dan ayrılmadan bir gün önce 17 Şubat'ta paşayla son bir görüşme daha yapmıştır. Paşa bu görüşmede "Hıristiyanlar veya Luteranlar, sultanın izni olsa bile bu topraklara yaklaşmamalı" uyarısını yinelemiştir[19].

Muha'ya giden İngilizler bir süre de burada tutsak olarak kalmıştır. Recep Ağa, 11 Şubat'ta paşaya yazdığı mektupta Muha limanı ve Hint gemilerinin güvenliği için İngilizlerin Aden'e gönderilip gemilerine orandan binmelerini talep etmiştir. Ancak paşanın İngilizleri Aden'e göndermek yerine Muha'da bir süre daha tutsak olarak tutmaya karar verdiği anlaşılmaktadır. Bu da Yemen'deki Osmanlı yöneticilerinin, İngilizlerin gemilerine döndüklerinde limana ya da limandaki gemilere saldırmasından çekindiğini göstermektedir. Nisan ayında gemiler Hint Okyanusu limanlarından Muha'ya doğru akın akın gelmeye başlamıştı. Henry Middleton gün gün hangi limanlardan gemi geldiğini kaydetmiş ve bu gemilerdeki ticaret malları hakkında bilgiler vermiştir[20]. Muha'daki esaret sırasında İngilizlerin liman açıklarında bekleyen gemileriyle yazışma yapmalarına izin verilmiştir[21]. Middleton bundan faydalanıp bir kaçış planı yapmaya karar vermiştir. Plana göre Middleton gözetimi altında olduğu askerleri sarhoş edecek ve ardından sahile kaçacaktır. Plan 11 Mayıs 1611'de tam da Middleton'un istediği gibi işlemiş ve kaptan sahilde kendini bekleyen bir filikaya binerek Trades Increase'e dönmüştür[22].

Henry Middleton gemisine dönse de birçok İngiliz hala Muha'da tutsak kalmıştı. Bu tutsaklar yaklaşık iki ay süren görüşmeler sonucunda kurtarıldı. Ancak Middleton'ın talepleri burada sona ermiyordu. Muha'da yaşanan kriz İngilizler için büyük bir ekonomik zarara yol açmıştı. Gemiler uzun

18 *Purchas His Pilgrimes*, s. 142.

19 *Purchas His Pilgrimes*, s. 145.

20 Bu gemilerin geldiği limanlar Dabul, Aden, Malabar, Cannanor, Calicut, Goa ve Mogadişu'dur. Gemilerde pamuk, biber ve fildişi gibi mallar bulunmaktadır. *Purchas His Pilgrimes*, s. 154-155.

21 Middleton ve İngiliz gemileri arasındaki yazışmalar için bkz: *Letters Received by the East India Company*, s. 51-87.

22 *Purchas His Pilgrimes*, s. 156-157

bir süre Muha açığında beklemiş ve filonun sefer planı bozulmuştu. Muha'da hiç ticaret yapılamadığı gibi başka limanlara gitme fırsatı da kaçırılmıştı. Ayrıca limana indirilen mallara el konulmuştu. Dolayısıyla Middleton zararının karşılanmasını ve hayatını kaybeden mürettebatı için tazminat ödenmesini talep etmiştir. İstediğini elde edebilmek için toplarla donatılmış gemilerinden faydalanıp güç kullanmıştır. Bu doğrultuda şehri bombardımana tutmakla tehdit etmiş ve limanı bloke ederek gemi giriş çıkışlarını yasaklamıştır. İngilizler niyetlerini göstermek için limana gelen bazı Hint gemilerine el koymuştur. Yemen'deki Osmanlı idaresi, üç İngiliz gemisinin ticaret mevsiminde limandaki bütün alışverişi kesmesine ve limana gelen ticaret gemilerini yağmalayarak Muha'nın ticari imajını zedelemesine engel olamamıştır. Yapılan uzun pazarlıkların ardından İngilizlere 18.000 "rials of eight" ödenmesi kabul edilmiştir. Ticaret maksadıyla geldikleri Kızıldeniz'de hiç ummadıkları hadiseler yaşayarak 10 ay geçiren İngilizler 2 Temmuz 1611 tarihinde son ödemenin yapılmasıyla Muha'dan ayrılmıştır[23].

1610 sonbaharında yaşanan bu hadise East India Company'nin Hint Okyanusu'nda yaşadığı ilk ciddi krizdir. Şirketin ilk seferinden itibaren İngiliz ve Portekiz gemileri arasında ticari rekabetten kaynaklanan bazı sorunlar yaşanmıştır. Ancak bunlar rakip gemilerinin yağmalanması ve ele geçirilmesi gibi olaylardır. İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki olumlu siyasi ilişkiler sebebiyle Kızıldeniz limanlarında başarılı bir ticaret yapabileceğine inanan şirket yönetimi için sonuç hayal kırıklığı olmuştur. Bu başarısızlıkta Yemen'deki Osmanlı idaresinin çelişkili uygulamaları etkili olmuştur. Yemen Beylerbeyi Cafer Paşa, Frenklerin Kızıldeniz'e girmesinin yasak olduğunu ve bunun sadece sultandan alınacak bir izinle mümkün olabileceğini kesin olarak bildirmesine rağmen, Aden ve Muha'daki liman yöneticileri limana gelen İngiliz tüccarlarla ticaret yapmaya çalışmışlardır. İngiliz tüccarlar uğradıkları Osmanlı limanlarında sultanın dostu ve ahitname sahibi olduklarını bildirseler de bu sorunların çözümü için yeterli olmamıştır. Bu noktada ahitnamelerin taşra vilayetlerinde uygulanılmasını konusunda yaşanan problemler akla gelmektedir[24].

23 *Purchas His Pilgrimes*, s. 168-170.

24 Middleton'ın yaşadıklarına benzer bir şekilde, 1580 ahitnamesinden sonra Trablusgarb'a giden bir İngiliz gemisi Osmanlılar tarafından müsadere edilmiştir ve mürettebatı esir alınmıştır. Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem İpek, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), s. 37. East India Company Kızıldeniz ticaretinin önündeki bu sorunu çözmek İstanbul'daki İngiliz elçisi vasıtasıyla sultandan gerekli izni almıştır. 18 Şubat 1611 tarihli ferman için bkz. *The First Letter Book of the East India Company:*

Henry Middleton'ın gemisine döndükten sonra güç kullanarak zararını tazmin etmesi ve limana gelen ticaret gemilerini yağmalaması Hint Okyanusu ticaretindeki başka bir gerçekliğe ışık tutmaktadır. Evlerinden binlerce mil uzakta ticaret yapan Avrupalı denizciler ülkelerinin kendilerine sağlayacağı güvenlikten mahrum bir konumda bulunuyordu. Bunun için güvendikleri tek unsur toplarla donatılmış yüksek bordalı gemileriydi. Bu gemiler bir araya geldiklerin caydırıcı bir askeri güce sahip oluyorlardı. Sadece saldırıya uğradıklarında değil bir ticaret merkezini kendi istedikleri şartlar altında ticaret yapmaya ikna etmek içinde bu güçten faydalanıyorlardı[25]. 17. yüzyılda Hint Okyanusu'nda Avrupalılara karşı koyacak bir deniz gücü olmadığı için Avrupalılar ticareti kendi lehlerine şekillendiriyordu. 1611'de üç İngiliz gemisinin Muha Limanı'nını uzun süre bloke etmesi ve herhangi bir Osmanlı gemisinin bu olaya müdahale etmemesi, bu dönemde Kızıldeniz'in güneyinde bir Osmanlı deniz gücünün olmadığını göstermektedir.

Sonuç

East India Company, Hint Okyanusu'ndaki ticari hayatının ilk döneminde Muha'da ticaret yapabilmek için ısrarlı girişimlerde bulunmuştur. Kızıldeniz'e gönderdiği ilk üç filonun ticari başarısızlığına rağmen, şirket İstanbul'daki İngiliz elçisi aracılığıyla diplomatik yolları kullanarak Muha'da ticaret yapma hakkını elde etmiştir. Henry Middleton ile Yemen'deki Osmanlı yöneticileri arasında yaşanan hadiseler, Osmanlı başkentine en uzak eyaletlerden biri olan Yemen'de bir otorite boşluğu olduğunu ve Osmanlı yöneticilerinin tavırlarının keyfi ve tutarsız olduğunu göstermektedir.

İngiliz tüccarların Yemen'deki ticari girişimleri East India Company kayıtlarından detaylı bir şekilde takip edilebilmektedir. Gemi kaptanları-

1600-1619, s. 434-436. 1612'de bu izinle Muha'ya gelen bir başka İngiliz tüccar ve kaptan John Saris, yaşanan krizin sorumluğu olarak görülen Recep Ağa'nın görevden alınıp yerine Haydar Ağa'nın getirildiğini kaydetmiştir. *Purchas His Pilgrimes*, s. 377.

25 1620'de İngilizlerin Surat ile Kızıldeniz arasında ticaret yaparak kendilerine rakip olduklarını düşünen Guceratlı tüccarlar, East India Company tüccarlarını boykot etmeye karar verdiler. Soruna diplomatik yollardan çözüm bulamayan İngilizler Surat limanını bloke ederek gemi giriş-çıkışına izin vermediler. Bu şekilde istedikleri alıp 1621'de Surat-Muha ticaretine tekrar başladılar. Foster, *England's Quest of Eastern Trade*, s. 293-294. East India Company bu olaydan bir yıl sonra Hürmüz için Portekizlilerle savaşan Safevilere destek verdi. Portekiz'in Hürmüz üzerindeki kontrolünü yitirmesiyle İngilizler Basra Körfezi'nde ticaret yapma imkânına sahip oldu. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean*, s. 85.

nın ve mürettebatlarının tuttukları günlükler ve tüccarlarla şirket merkezi arasında yapılan yazışmalar sayesinde bir olay birkaç farklı kaynaktan takip edilebilmektedir. Muha'da yaşanan bu krizle alakalı herhangi bir Osmanlı kaydının olmaması, yaşanan olayların karşılaştırmalı olarak incelenmesini engellemektedir.

Kaynakça

Barbour, Richmond. *The Third Voyage Journals: Writing and Performance in the London East İndia Company*, New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Barbour, Richmond. "Command Performances: Early English Traders in Arabia Felix." *Early Modern Encounters with the Islamic East: Performing Cultures*. ed. Sabine Schülting v.dğr. Farnham: Ashgate, 2012, s. 43-66.

Bostan, İdris. "XVI. Yüzyılda Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz Mücadelesi: Süveyş, Cidde ve Muha Deniz Üsleri." *Osmanlı Tarihinin İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*. haz. Feridun Emecen v.dğr. İstanbul: Timaş, 2013, s. 331-357.

Boxer, C. R. *The Portuguese Seaborne Empire*. London: Hutchinson, 1969.

Chaudhuri, K. N. *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Farrington, Judith. "The First Twelve Voyages of the East India Company, 1601-13: A Guide to Sources." *Indonesia and the Malay World*, 85 (2001), s. 141-160.

Foster, William. *England's Quest of Eastern Trade*. London: A & C Black LTD, 1933.

Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes: Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others. ed. Samuel Purchas, vol. III, Glasgow: James MacLehose and Sons Publishers to the University, 1905.

Letters Received by the East India Company from its Servants in the East. ed. William Foster. vol. I, London: Sampson Low, Marston & Company, 1896.

Makepeace, Margaret. "Middleton, Sir Henry," *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford University Press, 2004, online edn.

Sahillioğlu, Halil. "Yemen'in 1599-1600 Bütçesi." *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*. Ankara: TTK, 1985, s. 287-319.

The First Letter Book of the East India Company: 1600-1619. ed. Sir George Birdwood. London: Bernard Quaritch, 1893.

The Journal of John Jourdain, 1608-1617, Describing His Experiences in Arabia, India, and the Malay Archipelago. ed. Sir William Foster. Cambridge: Printed for the Hakluyt Society, 1905.

Wood, Alfred C. *Levant Kumpanyası Tarihi*. çev. Çiğdem İpek. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.

DOĞU AKDENİZ'DE İNGİLİZ TİCARETİ: İSKENDERUN-LONDRA HATTINDA İNGİLİZ TİCARET FİLOSU (1704-1706)*

M. Sait Türkhan**

Giriş

Osmanlılar bulundukları coğrafya itibariyle genişleyen siyasi sınırların neticesinde Akdeniz, Karadeniz ve Kızıldeniz başta olmak üzere denizler ve kara yolları üzerinden gerçekleştirilen uluslararası ticaret üzerinde önemli bir aktör olmuşlardır. 14. yüzyıldan itibaren Ceneviz ve Venedik başta olmak üzere Akdeniz devletlerine verilen ahidnameler ile Bizans devrinde süre gelen uluslararası ticaret, Osmanlılar tarafından da devam ettirilmiş; 16. yüzyıl sonlarından itibaren İngiltere'ye ve ardından 17. yüzyıl başlarında Hollanda'ya verilen ahidname ile Avrupalı ticaret gemilerinin Osmanlı limanlarında serbestçe ticaret yapmasına imkân tanınmıştır[1]. Söz konusu bu ticaretin net bir biçimde anlaşılması için mallar, tüccarlar, bölgesel emtia akışı ve akış hacmi ile bölgeler ve tüccarlar arası ilişki ağları gibi farklı konuların incelenmesinde gümrük kayıtları, liman kayıtları ve tüccarların şahsi arşivleri daha da önem kazanmaktadır[2]. Öte yandan, Osmanlı gümrük

* Bu makale daha önce aynı başlıkla, Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD), IV/1 (2015), s. 27-60'da yayınlanmış olup, bu kitap için tekrar gözden geçirilerek bazı küçük değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır.

** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (saitmehmet@gmail.com)

1 Ahidnameler hakkında bkz. Halil İnalcık, "İmtiyâzât (The Otoman Empire)", *Encyclopedia of Islam,* c. III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 1179-1189; Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidname (Türk Tarihi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1988, I, s. 536-540.

2 Bu konuları farklı yönleriyle inceleyen çeşitli araştırmalar yapılmıştır W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi,* (çev. Enver Ziya Karal), (Ankara: TTK yay., 1975); Alfred C., Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi,* (çev. Çiğdem Erkal İpek), (Ankara: Doğu Batı yay., 2013); M. Epstein, *The Early History of Levant Company,* (London: 1908); Abdul-Karim Mahmud Gharaybeh, "English Traders in Syria 1744-1791", (PhD. Thesis), University of London School of Oriental and African Studies, London, 1950; Ina S. Russel, "The Later History

kayıtlarının sayıca az olması ve belirli bir dönemi kapsayacak şekilde seri halinde bulunmaması, ticaret tarihi araştırmaları bakımından büyük bir eksiklik teşkil etmektedir[3]. Bu eksiklik çoğu kez bölgesel olarak gümrüklerdeki emtia akışını ve uluslararası ticaret hacmine dair büyük resmi görmemize engel olmaktadır[4]. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan, farklı bölgelere ve tarihlere ait bazı gümrük defterlerinin bir kısmı araştırmacıların dikkatini çekmiştir[5]. Ticaret tarihi bakımından bir diğer önemli kaynak gurubunu, farklı gerekçelerle tutulan gemi geçiş kayıtları oluşturmaktadır. Osmanlı arşivinde bu tür gemi kayıtlarının en önemli yekûnunu izn-i sefine defterleri oluşturmaktadır. Rusya, önce 1739 Belgrad Antlaşması şartları uyarınca Osmanlı gemileri ile ticaret yapmaya başlamış, daha sonra da 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ile Karadeniz'de gemi bulundurma, ticaret yapma ve boğazlardan gemi geçirme hakkını elde etmiştir[6]. Bu tarihten

---

of the Levant Company 1753-1825", (PhD. Thesis), The Victoria University of Manchester, 1935; Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the 18th Century,* Glasgow 1967; Paul Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant and her Exchange of Goods with the Romanian Countries under the Latter Stuarts (1660-1714),* (trans. Mary Lazarescu), (Bucharest: 1972); Paul Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe siècle,* (Paris: 1896).

3 Edhem Eldem, Osmanlı arşivlerinde ticaret tarihine dair ayrıntılı rapor ve değerlendirme türünden belgeler ile gümrük kayıtları gibi istatistiki veri kaynaklarının bulunmamasını Batı ve Osmanların ticarete yaklaşım farklılıklarından ve Osmanlıların meseleye sadece fiskalist zaviyeden bakmaları ile açıklar. Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu,* c. III, edt. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, (İstanbul: Kitap yay. 2011), s. 344-346.

4 Bu resmi görmeye yönelik olarak elde mevcut malikane kayıtlarına dayalı kantitatif bir inceleme denemesi için bkz. Mehmet Genç, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetlerin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* (İstanbul: Ötüken yay. 2013), s. 143-183.

5 Mübahat S. Kütükoğlu "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları,* I, (1980), s. 219-234. Bu defterler ile ilgili bir değerlendirme ve mevcut defterlerin bir listesinin de verildiği son bir çalışma için bkz. Linda T. Darling, "Ottoman Customs Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction", *Review of Middle East Studies,* IL/1 (February 2015), s. 3-22. Liman gümrükleri üzerine yapılan bazı örnek çalışmalar için ayrıca bkz. Halil İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea: The Customs Register of Caffa 1487-1490,* haz. Gönül Alpay Tekin, Şinasi Tekin, (Cambridge: 1995); Cahit Telci, "Hicri 1135 (M. 1723) Tarihli Kuşadası Gümrük Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XII/1, (1997) İzmir, s. 135-154; Zübeyde Güneş Yağcı, "H. 1015/1016 (M. 1606/1607) Tarihli İstanbul Gümrük Defteri", *History Studies,* V/2, (March 2013), s. 507-537.

6 Rusya'nın karadeniz'de ticarete başlaması hakkında bkz. İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,* (İstanbul: Kitap yay. 2006), s. 285-324.

itibaren Rusya ve daha sonra diğer devletlerin ticaret gemilerinin resmi geçiş izin ve kayıtları tutulmaya başlanmıştır. Bu kayıtlar sayesinde geminin ve kaptanın adı, hangi limandan mal yüklediği ve nereye mal götürdüğü, emtianın cinsi ve miktarı gibi bilgilere sahip olmaktayız[7]. Benzer şekilde Dimyat şer'iyye sicilleri içinde bulunan 1760-1798 yıllarına ait manifesto kayıtları da, Fransız ticaret gemilerinin Dimyat'tan, başta İstanbul olmak üzere diğer Osmanlı limanlarına yapılan taşımacılık faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Bu kayıtlardan geminin türü ve kaptanın adı, Dimyat'tan hangi limana mal taşımakta olduğu, malı karşı limanda teslim alacak olan tüccarın adı, toplam mal miktarı, belgeyi düzenleyen katibin adı, yükleme tarihi gibi bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır[8].

Dimyat belgelerine benzer bir diğer kaynak gurubu ise İngiliz arşivinde bulunan ve bu makalenin esas kaynağını oluşturan gemi yükleme belgeleridir. 18. yüzyıl başlarına ait bu belgeler üzerinden İskenderun limanı ile Londra limanı arasında emtia taşıyan İngiliz gemilerinin ticari faaliyetleri ve taşıdıkları mal çeşitliliğine dair bir değerlendirme yapmak mümkündür. Bu değerlendirmeye geçmeden önce Osmanlı İngiliz ilişkileri ve İskenderun limanı hakkında kısa bilgi vermek yerinde olacaktır.

Haleb ve İskenderun'da İlk İngiliz Tüccarlar

1580 yılında, Osmanlı padişahı III. Murad tarafından İngiltere'ye verilen ahidname ile resmen başlayan Osmanlı-İngiliz diplomatik ve ticari ilişkileri[9], ahidnamenin 1583 yılında uygulamaya girmesi ile de fiili olarak uygulanmaya başlanmıştır. Bu ahidname uyarınca İngilizler kendi bayrakları altında Osmanlı limanlarında serbestçe ticaret yapma, Osmanlı başkentinde bir elçi ile liman ve şehirlerde konsoloslar ve ticari misyonlar

7 İzn-i sefine defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İdris Bostan, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya ile Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları, 1780-1846", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,* (İstanbul: Kitap yay. 2006), s. 325-347.

8 Bu kayıtlar, konu ile ilgili tamamlayıcı başka Fransız arşiv belgeleri ile bir makalede değerlendirilmiştir. Bkz. Daniel Crecelius - Hamza Abd Al-Aziz Badr, "French Ships and their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports 1777-1781", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* XXXVII/3 (1994), s. 251-286.

9 Osmanlı İngiliz ticari ilişkilerinin başlangıç devirleri hakkında bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi 1553-1610,* (Ankara: AÜ. DTCF yay., 1953); Susan A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations,* (London: 1977); Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri,* (1580-*1850),* (Ankara: 2013).

bulundurma hakkını elde etmişlerdir[10]. Doğu Akdeniz'deki önemli ticaret merkezlerinin birisi olan Haleb'de 16. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupalı devletlerin tüccar ve konsoloslarının yerleşmeye başladığı görülmektedir. Zira Haleb, Hindistan menşeli emtia ile özellikle İran menşeli ve yakın bölgelerde üretilen ipeğin ulaştığı önemli merkezlerden birisiydi ve Avrupalı tüccarlar bu mallara karşı özellikle ilgiliydiler. Bu ilgi nedeniyle 1545'te Şam'dan Trablusşam'a taşınan Venedik konsolosluğu da, 1548'de Haleb'e taşınmıştı[11]. İngilizler ise ilk konsolosluğu 1583 yılında Trablusşam'da açtılar ve 1586'da bu konsolosluğu Haleb'e taşıdılar[12]. Haleb'in limanı olarak ilk dönemlerde Trablusşam limanı kullanılmıştır. Fakat Trablusşam'da aşiretler arası sorunların artması, Trablusşam-Haleb arası mesafenin uzaklığı, yol güvenliğini tehdit eden aşiretlerin varlığı ve özellikle bölgede yönetime hakim olan Seyfoğullarının Osmanlı merkezi idaresi dışında müstemen tüccara yönelik olumsuz uygulamaları gibi nedenlerle 1562'den itibaren Avrupalı tüccarlar faaliyetlerini İskenderun limanına kaydırmaya başlamışlardır. İngiliz tüccarlar da 1593 yılından itibaren faaliyetlerini İskenderun limanına kaydırmaya başlamışlar ve 1596 yılında da Haleb konsolosluğuna bağlı çalışan İskenderun konsolos vekilliği açılmıştır. Aynı tarihlerde Fransız tüccarların da İskenderun limanına geçmek için fırsat kolladıkları anlaşılmaktadır. Fransızlar da ticareti bu limana aktarmak için arayışlara girişmişti 1594'te Fransa'nın Trablusşam konsolosu Jean Reynier konsolosluk merkezini İskenderun'a taşımıştı[13].

Sürekli yağış almasına bağlı olarak nemli havası ve bataklık olan kimi bölümlerine karşın Haleb'e yakınlığı İskenderun'un tercih edilmesindeki en önemli etkenlerden biridir. Limanın fiziki özellikleri nispeten uygun şartlara sahip olmasından başka, limanın Haleb valilerinin idari sorumluluk bölgesinde olması ve İskenderun'da Trablusşam'daki gibi henüz bir Osmanlı gümrük idaresinin teşekkül etmemiş olması tüm müstemen tüccarlar tarafından avantaj olarak değerlendirilmiş olmalıdır. Avrupalıların bu tercihleri karşısında Osmanlılar ilk önceleri İskenderun'un uluslararası

10 1580 Ahidnamesinin öncesindeki ilk ilişkiler ve ahidname süreci için bkz. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey.*

11 Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Haleb, İzmir ve İstanbul,* haz.: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, çev. Sermet Yalçın, (İstanbul: Tarih Vakfı yay. 2000), s. 29.

12 Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", s. 30; Bruce Masters, "Halep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1997, XV, s. 245.

13 P. R. Harris, "The Letter Book of William Clarke Merchant in Allepo, 1598-1602", (MA. Thesis,) University of London, 1953, s. 51-52.

liman olarak kullanımına karşı çıkmışlarsa da 1593'te burada bir gümrük idaresi kurulmasına karar vermişlerdir. Trablusşam'daki Seyfoğulları'nın engelleme çabalarına karşın 1612'den itibaren İskenderun, Avrupalı tüccarların depoları ve liman temsilcilikleri ile ana ticaret limanı haline geldi[14]. 1624'te İskenderun'da gümrük idaresinin etkin bir biçimde işlediği görülmektedir[15]. Osmanlı idaresi, İskenderun'da etkin bir idari sistem kurmak ve limanın güvenliğini sağlamak için 17. yüzyıl başlarında çeşitli tedbirler almış ve Nasuh Paşa limanı kontrol altına almak üzere bir kale inşasına girişmiş ise de, bu girişimler akim kalmıştır[16]. 17. yüzyılda Haleb'e, 18. yüzyılda ise Belen kazasına bağlı bir kadılık merkezi olan İskenderun 17. yüzyılın ortalarından itibaren 19. yüzyıl başlarına kadar uluslararası ticarete merkezlik eden etkin bir liman olmuştur.

Levant Kumpanyası, Konsoloslar ve Liman Temsilcileri

Osmanlı topraklarında İngiliz ticaret organizasyonu, Londra merkezli İngiliz Levant Kumpanyası tarafından organize edilmekteydi[17]. Osmanlılar tarafından verilen ahidname sonrasında 11 Eylül 1581 yılında kurulan Turkey Company'ye İngiltere Kraliçesi tarafından, Osmanlı topraklarındaki ticari faaliyetlerinde tekel imtiyazı verilmiş, şirket yönetimi de bu imtiyaz karşılığında elçi ve konsolosların maaşları ile başta pahalı ve masraflı hediyeler başta olmak üzere tüm diplomatik masrafların karşılanmasını kabul etmiştir. 1591'de Venice Company ile birleşerek Levant Company adını alan şirketin tekel imtiyazı yenilemiş ve tüccarlar yanında elçi ve konsolosların Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini kapanış tarihi olan 1825 yılına kadar sürdürmüştür. Böylece diplomatik yetkilere haiz İngiliz elçi ve konsolosları ticari organizasyonda da etkinlikleri 19. yüzyıla kadar devam etmiştir[18].

14 Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", s. 33.

15 1624-1628 yıllarına gümrük kayıtlarına dayalı bir inceleme için bkz., J. Kaldy-Nagy, "Names of Merchandises in a Mediterranean Turkish Customs Register", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* XVIII, (1965), s. 299-304.

16 Evliya Çelebi, *Seyahatname,* III. Kitap, haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi yay. 1999), s. 31.

17 İngiltere'de uluslararası ticarette şirket organizasyonları için bkz. Robert Brenner, *Merchants and Revolution Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders 1550-1653,* (London-New York: Verso pub., 2003).

18 Levant kumpanyasının tarihi için bkz. Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi,* çev. Çiğdem Erkal İpek, (Ankara: 2013); M. Epstein, *The Early History of Levant Company,*

Konsolosların asıl görevleri, bulundukları bölgelerdeki İngiliz ticaretinin sağlıklı bir şekilde işleyişini organize etmek olmuş ve bu anlamda düzenli olarak Londra merkezli Levant şirketi ile yazışmalar gerçekleştirmişlerdir. Levant şirketine bağlı tüccarlar arasından seçilen İngiliz konsoloslar, görev alanlarındaki ticaret merkezlerindeki tüccar, diğer konsolosluk memurları, konsolos vekilleri ve liman temsilcileri gibi yetkililerin amiri sıfatıyla İngiliz ticaret ağının tamamından sorumluydular. İngiliz kraliyeti tarafından verilmiş olan imtiyaz ve Osmanlı ahidnamesi şirkete, Osmanlı topraklarında İngiliz vatandaşlarının çıkarlarını koruma ve kollama yetkisini vermekteydi. Bunun dışında ticaret merkezlerinde ve limanlarda ticaretin organizasyonu, tüccarların ticari ve mali açıdan denetlenmesi, iflas ve ölüm gibi durumlarda mallarının koruma altına alınması, İngilizler arasındaki davaların görülmesi, Osmanlı yerel idarecileri ile ilişkilerin yürütülmesinden de konsoloslar sorumluydu. Konsoloslar yetkilerini konsolosluk meclisinde alınan kararlar ile uygulamaya koymaktaydı. Konsolosluk bünyesinde görevli memurlardan kançılarya, hazinedar ile Haleb'de ticaret ile meşgul olan acente ve tüccarların katılımı ile oluşan bu meclis konsolosluğun temel karar alma organı olarak çalışmaktaydı[19].

1586'dan itibaren konsolosluk merkezi olan Haleb'de ikamet eden İngiliz konsolosunun sorumluluk alanı tüm Suriye bölgesi ile Kıbrıs adasından oluşmaktaydı. Haleb'den başka, İskenderun, Akka, Sayda Beyrut, Trablusşam, Lazkiye ve 1722 yılına kadar Kıbrıs adasındaki Tuzla (Larnaka) limanında bulunan konsolos vekilleri ve liman temsilcileri Haleb konsolosuna bağlı olarak görev yapmışlardır. Larnaka konsolos vekilliği 1722 yılından sonra bağımsız bir konsolosluk haline gelmekle[20] birlikte, ticari anlamda Haleb ve İskenderun başta olmak üzere diğer Suriye limanları ile sürekli bağlantılı kalmıştır.

İskenderun limanı, 18. yüzyıl boyunca Haleb konsolosunun görev bölgesinde İngiliz ticaret filosunun ana ticaret limanı olarak kullanılırken, adı geçen diğer Doğu Akdeniz limanları mal temin edilen daha küçük, ara

(London: 1908); Gwilym Prichard Ambrose, "The Levant Company Mainly from 1640-1753", (PhD. Thesis), Oxford Univeristy, 1935; Clarence Matterson, "English Trade in the Levant 1693-1753", (PhD. Thesis), Harward University, 1936.

19 Haleb konsolosluğunun idari işleyişi ve ticari organizasyondaki yetki ve sorumlulukları için bkz. M. Sait Türkhan, "18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Haleb", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi,* İstanbul 2014, s. 185-222.

20 Wood, *Levant Kumpanyası,* s. 123.

limanlar olarak kalmışlardır. Trablusşam, Lazkiye, Beyrut ve Sayda gibi bu ara limanlarda bulunan malları yükleyen İngiliz gemileri çoğunlukla tekrar İskenderun'a geri dönmekte, buradan Londra'ya hareket etmektelerdi. 17. ve 18. yüzyılın yüksek kâr hadlerine karşın ticaret hacmi ve gelen gemi sayısının azlığı dikkate alındığında gerekmedikçe birden fazla limanı aktif olarak kullanmak ve büyük depolar inşa etmek ticarete ek maliyetler getireceği için Levant şirketi tarafından kârlı bulunmamış olmalıdır. Bu sebeple İskenderun dışındaki diğer limanlara ancak gereklilik halinde konsolos vekilliği atanmıştır.

Haleb konsolosuna bağlı tüm limanlardaki ticari organizasyon ise konsolos vekili tarafından sağlanmaktaydı. Diplomatik görevleri itibariyle *konsolos vekili (vice konsolos)*, ticari görevleri itibariyle de *liman temsilcisi (factor marine)* olarak anılan bu kimseler, Levant Company adına ticaretin organizasyonunu yürütmekteydiler. Mısır ve Suriye bölgesinde ana ticaret merkezleri olan Kahire ve Haleb şehirleri birer iç kara şehirleri olmaları nedeniyle bu şehirlerin liman bölgesini oluşturan iskelelerdeki liman temsilciliği görevi daha önemli hale gelmiştir. Haleb-İskenderun ve Kahire-İskenderiye bağlantısı ticari organizasyon için önem arz etmektedir. Öte yandan İstanbul, İzmir, Selanik gibi aynı zamanda konsolosluk merkezi de olan şehirlerde ise liman temsilciliğine gerek duyulmamıştır. Bu bağlamda İskenderun limanının 17. yüzyıldan itibaren İngiliz ticaretinin ana limanı haline gelişi ile İskenderun liman temsilciliği de daha önemli bir konuma yükselmiştir. İskenderun liman temsilcisi, Haleb konsolosluk meclisinin önerisi ile Londra Levant Company merkezi idaresi tarafından atanmaktaydı. Liman temsilcisinin görevi; limandan gerçekleşecek tüm İngiliz ithalat ve ihracatını, gemi yükleme-boşaltma ve malların Haleb'e gönderilmesi işlemlerini organize etmek ve limandaki altı İngiliz deposunun düzenini sağlamaktı. Limana gelen gemiye ait manifesto liman temsilcisi tarafından hızlıca, çoğunlukla aynı gün Haleb'e ulaştırılmaktaydı. Haleb'e ulaşan bu manifesto toplanan konsolosluk meclisinde değerlendirilirdi. Ardından, liman temsilcisine geminin mallarını teslim almasına yönelik, gemi kaptanına da malları liman temsilcisine teslim etmesine yönelik birer emir yazılırdı. Böylece Haleb'deki tüccarların gelen mal miktarına göre piyasada daha net bir pozisyon almaları sağlanmaktaydı. Bundan sonra liman temsilcisi geminin boşaltılıp malların İskenderun'da sahile yakın bir konumda bulunan İngiliz depolarında saklanmaktaydı. Daha sonra ise, malların kervanların durumuna göre peyderpey ve acentelerin talepleri doğrultusunda Haleb'e gönderimini gerçekleştirirdi.

Haleb'den limana getirilen malların da, acente ve tüccarların talepleri doğrultusunda gemiye yüklenmesi veya hazırda bir gemi yok ise depoda muhafaza edilmesi, gemiye yükleme sonrasında konşimentonun teslim alınması ve gerekli yerlere ulaştırılması, gemi manifestolarının birer kopyasının alınıp Haleb ve Londra'ya gönderilmesi gibi işlemlerin tamamından da liman temsilcisi sorumluydu.

İskenderun Limanında İngiliz Ticaret Gemileri

İngilizce'de "bill of lading" olarak ifade edilen konşimento belgeleri, malın gemiye yüklenmesi sonrasında gemi kaptanı tarafından düzenlenen ve kaptanın malı teslim ve emanetine aldığını gösteren belgelerdir.

Bir konşimentoda sırasıyla malı gemiye teslim eden liman temsilcisinin ve malı gönderen tüccarın adları, malı gönderen tüccarın bulunduğu yani malın temin edildiği şehir, geminin ve kaptanın adı, yüklemenin yapıldığı liman, malın indirileceği liman, malın cinsi ve brüt ağırlığı, malı teslim alacak olan tüccarın veya vekilinin adı ile konşimentonun kaç nüsha olarak düzenlendiği yazılır ve belgenin sonuna düzenlenme yeri ve tarih yazılarak kaptan tarafından imzalanırdı. Bu sayılan özelliklerinden de anlaşılacağı üzere bu belge ile kaptan, teslim aldığı malı, yolda İngiltere'nin düşmanlarından gelebilecek saldırılar ve olası deniz kazaları gibi istisnai durumlar dışında sağlam ve emin bir şekilde alıcısına teslim etmeyi taahhüt etmiş olmaktaydı. Bu istisnai durumlarda mal kaybından ve zararlardan kaptan sorumlu tutulamazdı. Konşimento belgeleri genellikle dört kopya olarak düzenlenirdi. Bu kopyalardan ikisi gemi kaptanına teslim edilirdi ve kaptan birini varışta mal sahibine teslim ederdi. Üçüncü nüsha liman temsilcisi tarafından malın yüklendiği gemiden önce alıcı tüccara ulaşacak şekilde denizden veya karadan posta yoluyla karşı limana gönderilirdi. Dördüncü nüsha ise liman temsilcisinde kalırdı[21].

Bu incelemenin ana kaynağını oluşturan konşimento kopyaları İngiliz Ulusal Arşivi'nde (The National Archives), SP (State Papers) tasnifinde 110/71 numarada kayıtlıdır. 1704-1706 yıllarına ait 269 adet konşimentoda, toplam 381 birim mal kaydı bulunmaktadır. Muhtemelen İskenderun'daki İngiliz liman temsilcisi Walter More'da kalan kopyalardan oluşan bu belge koleksiyonu Londra, Livorno ve Venedik'e emtia taşıyan toplam

21 J. R. M'Culloch, *A Dictionary Practical, Theorical, and Illustorical Commerce and Commercial Navigation,* (London: 1869), s. 152.

sekiz gemiye aittir. Bu gemilerden beş tanesi İngiliz bandıralı olup, dört tanesi *(Mediterranean, Drayton, Massareen, Leghorn)* Londra'ya mal taşımıştır. Beşinci İngiliz gemisi *(Sun)* ise İskenderun'dan Livorno'ya emtia taşımıştır. Bu makalede dört İngiliz gemisinin İskenderun-Londra arasında gerçekleştirdiği beş sefere ait konşimento kayıtlarındaki veriler değerlendirilmiştir. Gönderilen emtianın tamamı Haleb ve Trablusşam piyasalarından İngiliz acentelerce temin edilmiştir. Londra'ya mal gönderen acente sayısı toplam 33'tür ve bunların 32'si Haleb'de 1'i de Trablusşam'da bulunmaktadır. Haleb'deki acenteler gerek bireysel olarak gerekse birbirleriyle ortaklaşa mal temin edip Londra'daki patron tüccarlara göndermişlerdir.

Geriye kalan 4 gemiden; *Santa Justina* isimli gemi Venedik bandıralıdır ve İskenderun'dan İngiliz tüccarlar adına yüklenen 18 balya ipek ve az miktardaki ilaç ürününü Venedik'e götürmektedir. St. Berbardo gemisi de Venedik bandıralıdır[22] ve İskenderun'dan İngiliz tüccarlar adına az miktardaki çeşitli malları Venedik'e taşımaktadır. *Saint Stephen* isimli gemi Fransız bandıralı olmalıdır, zira geminin kaptanının adı James de Goives French olarak belirtilmiştir. Haleb'deki İngiliz acenteler tarafından temin edilen 7 balya ipek, İskenderun'dan Livorno'daki acentelere teslim edilmek üzere Saint Stephen gemisine yüklenmiştir[23]. Sun gemisi

22 Haleb konsolosu 4 Temmuz 1704 tarihli Londra'ya şirket merkezine gönderdiği mektubunda, birkaç gün önce İskenderun'a gelen Venedik bandıralı St. Bernardo gemisinin limanında İngiliz himayesine girdiği haberini vermekteydi. The National Archives, State Papers (bundan sonra: SP), 110/23, s. 45, Halep'ten Londra'ya Levant şirketi merkezine, (23 Haziran 1704/4 Temmuz 1704). Nitekim 18. yüzyıl başlarında Haleb bölgesinde Venedik ve Hollanda konsolosu bulunmadığı zamanlarda bu devletlerin tüccar ve gemileri İngiliz himayesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Türkhan, "18 Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Haleb", s. 192-193. İskenderun'daki Fransızlar Ekim 1705'te İskenderun limanında bulunan İngiliz himayesindeki Venedik bandıralı St. Bernardo gemisine yönelik himaye iddiasında bulunmuşlardır. Venediklilerin bunu reddetmeleri üzerine gemiye ateş açmışlar ve iki Venedikliyi yaralamışlardır. Bu saldırı karşısında Venedikliler İngiltere'nin İskenderun liman temsilcisine sığınarak kurtulabilmişlerdir. SP, 110/23, s. 129-129v, Haleb'den İstanbul'a elçi Robert Sutton'a (8 Ekim 1705/19 Ekim 1705). (Dipnotlarda SP belgelerinde parantez içinde verilen ilk tarih belgenin Julian takvime göre yazılmış olan orijinal tarihidir. İkinci tarih ise bugün de geçerli olan Gregorian takvimdeki karşılığıdır. Gregorian ile Julian arasında 11 günlük fark vardır.)

23 Tarafsız bir liman olan Livorno özellikle savaş dönemlerinde mal transferi için özellikle tercih edilen bir limandı. İranlı Ermeni tüccarlar ile İngiliz tüccarların Livorno'daki acentelerine sürekli ipek gönderdikleri bilinmektedir. Culfalı Ermenilerin Akdeniz'deki faaliyetleri için bkz. Sebouh Aslanian, "The Salt in a Merchant's Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean", *Journal of World History,* XIX/2 (Jun., 2008), s. 127-188;

ise, İngiliz bandıralı olup İskenderun'dan İngiliz tüccarlar adına 45 balya pamuk ipliği ve 11 balya ipek ile bir miktar balmumu ve çiviti Livorno'ya taşımıştır.

Sayılan bu 4 geminin Akdeniz içinde Venedik ve Livorno limanları ile Osmanlı limanları arasında nakliye yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu gemilerin İskenderun'dan yükledikleri mal miktarı da Londra'ya gidenlere nispetle oldukça azdır ve bu da sadece İskenderun'dan değil başka yakın limanlardan da mal yüklediklerini düşündürmektedir. Nitekim Londra'dan Batı Akdeniz'e mal taşıyan İngiliz gemicilerinin Batı Akdeniz'den Londra'ya taşımak için navlun bulamadıkları zamanlarda Doğu Akdeniz'e doğru gelerek Akdeniz içinde kıyı taşımacılığı veya Doğu Akdeniz limanlarından Livorno'ya mal taşıma işi yaptıkları görülmektedir. İngiliz tüccarlar da kimi zaman tam olarak bir gemiyi doldurmayacak miktardaki mallarını bu gemiler ile Livorno'daki depolarına aktarmaktaydılar[24]. Dolayısıyla yukarda adı geçen Sun gemisinin de bu şekilde Akdeniz içinde mal taşıyan bir İngiliz gemisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışma sadece İskenderun-Londra arasındaki taşımacılığın incelenmesi hedeflendiği için adı geçen diğer dört gemiye ait veriler bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Tablo 1. 1704-1706 Yıllarında İskenderun'dan Londra'ya Mal Taşıyan İngiliz Bandıralı Gemiler

Gemi	Kaptan	İskenderun'dan Ayrılış Tarihi	Yüklenen Mal miktarı
Mediterranean	John Bacon	16 Eylül 1704'ten sonra	44.964 lb. (20 ton 395 kg.)
Drayton	James Peacock	8 Mayıs 1705	149.456 lb. (67 ton 792 kg.).
Massareen	Peter Tedder	26 Mayıs 1705'ten sonra	154.530 lb. (70 ton 093 kg.)
Leghorn	James Winstanley	14 Temmuz 1705'ten sonra	114.600 lb. (51 ton 981 kg.).
Mediterranean	John Bacon	23 Şubat 1706'dan sonra	12.457 lb. (5 ton 650 kg.)

Kaynak: SP. 110/71.

Yukardaki tabloda ayrıntıları verilen İngiliz bandıralı dört kalyon ise 1704-1706 yılları arasında Londra'ya toplam 5 sefer gerçekleştirmişlerdir. Bu gemilerden Mediterranean, 1704 ve 1706 yılında olmak üzere iki sefer gerçekleştirmiştir. Çalışmada takip edilen metod kısaca şöyledir:

24 Davis, *Allepo and Devonshire Square*, s. 177-180.

Konşimentolardaki gemiye yüklenen her birim mal temel alınarak veriler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Elde edilen veri listesi her bir gemiye göre sınıflandırılarak, her bir gemiye yüklenen toplam mal miktarları ve oranları tespit edilmiştir. Yüklenen malların brüt ağırlık birimleri konşimentolarda 18. yüzyılda İngiltere'de kullanılan ve 112 lb.'ye eşit olan cwt. (long hunderenweight) olarak verilmiştir. Ancak bu miktarların hemen hemen tamamı daha alt birimler olan quarter (qr.) ve libre (lb.) gibi alt birim ağırlıkları da içermektedir[25]. Bu durum ağırlıkların alt alta toplanmasını zorlaştırmaktadır. Bu sebeple cwt. cinsinden ağırlıklar en alt birim olan ve 16 onsa eşit olan lb.'ye çevrilmiş ve ağırlıkların tamamı lb. ve ton olarak tablolara yansıtılmıştır. Ayrıca bazı ağırlıkların Haleb'de sıklıkla kullanılan "rotello" olarak kaydedildiğine rastlanmaktadır. Rotello cinsinden veriler de lb.'ye çevrilerek ölçü birliği sağlanmıştır[26].

Adı geçen dört İngiliz gemisinin gerçekleştirdiği beş seferdeki emtia dağılımları şu şekildedir.

1- Mediterranean Gemisi, 1704

Kaptan John Bacon idaresindeki Mediterranean gemisi, İskenderun limanından Londra'ya 1704 Eylül ve 1706 Şubat aylarında toplam iki sefer yapmıştır.

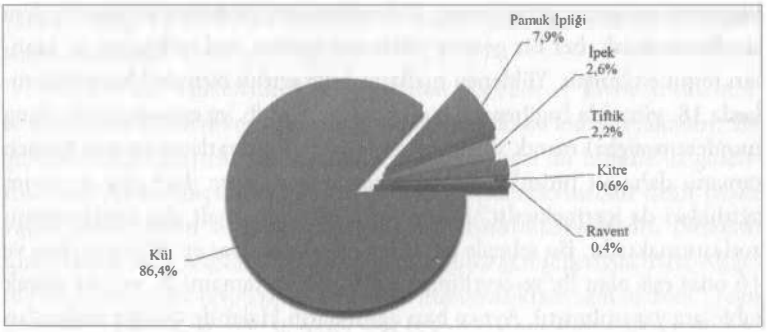
Eylül 1704'teki ilk seferde, Mediterranean'a yüklenen İngiliz mallarının toplam miktarı 44.964 lb. (20 ton 395 kg.)'dır. Bu miktar, diğer üç gemiye nazaran oldukça düşük bir miktardır. Bu düşük miktar göz önüne alındığında geminin mal yüklemek üzere Akdeniz'de başka bir limana daha uğrama ihtimali güçlenmektedir. Ancak buna dair herhangi bir bulgu tespit edilmemiştir. Bir diğer ihtimal ise bu geminin diğerlerine nazaran yükleme kapasitesinin daha az oluşudur. Nitekim aşağıda da görüleceği üzere gemiye 1706 yılındaki seferinde sadece 12.457 lb. (5 ton 650 kg.) mal yüklenmiştir.

Gemiye 1704 yılındaki seferinde İskenderun'dan yüklenen malın tamamı Haleb'teki İngiliz acenteler tarafından temin edilip Londra'ya gönderilmiştir. Gemiye yüklenen emtia dağılımı şu şekildedir.

25 Örneğin konşimentolarda bir balya ipek ortalama 2 cwt olarak ölçülmüştür. Ancak tekli hesaplamalarda balyaların hemen hemen tamamı, 2.01.27, 2.01.18 gibi hatta 3.01.01 gibi küsuratlı ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bkz. SP, 110/71, muhtelif yerler. 1 cwt=112 libre; 1 quarter=28 libre'ye eşittir.

26 1 Rotello=4 lb. + 12 oz, yani 2.154 gr.'dır; bkz. Davis, *Aleppo and Devonshire Square*, s. 33.

Grafik 1. Mediterranean Gemisi Emtia Dağılımı

Tablo 2. Mediterranean Gemisi Emtia Dağılımı

Emtia	Miktar (lb.)	Oran %
Kül	38.826	% 86,4
Pamuk İpliği	3.557	% 7,9
İpek	1.151	% 2,6
Tiftik	1.011	% 2,2
Kitre	256	% 0,6
Ravent	163	% 0,4
Toplam	**44.964**	**% 100**

Gemiye yüklenen malların içinde en yüksek miktarı %86,4 (38.826 lb.) ile kül oluşturmaktadır. Külü %7,9 (3.557 lb.) ile pamuk ipliği, %3 (1.151 lb.) ile ipek ve %2 (1011 lb.) ile tiftik takip etmektedir. Kitre ve Ravent gibi ilaç ürünleri ise toplamda %1'den az miktardadır.

2- Drayton Gemisi

Kaptan James Peacock idaresindeki Drayton gemisi, 6 Ocak 1705 tarihinde İskenderun limanına yünlü kumaş, karanfil ve karabiber getirmiştir[27]. Haleb konsolosu George Brandon'un 6 Mart 1705 tarihli yazışmalarına göre; geminin zengin bir kargo yükü ile 20 gün içinde İskenderun'dan ayrılması beklenmektedir[28]. Ancak anlaşılan geminin yükleme işlemleri planlanan zamanda tamamlanamamıştır ve 1705 Mart ortası itibariyle konşimentoda

27 SP, 110/23, 85v, Haleb konsolosu George Brandon'dan İzmir'e Richard Kemble'ye 19 Şubat 1705; SP, 110/23, 85v, Haleb konsolosu George Brandon'dan Galata'ya John Hefterman'a, 19 Şubat 1705; SP, 110/23, 86v, Haleb konsolosu George Brandon'dan Galata'ya Samuell Barnardiston'a, 20 Şubat 1705/3 Mart 1705.

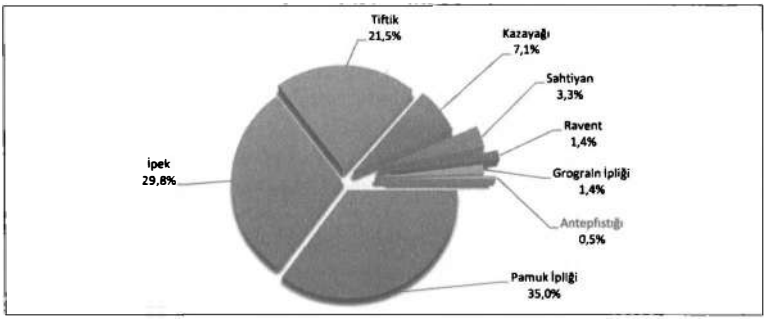
28 SP, 110/23, 86v, Haleb konsolosu George Brandon'dan Livorno'ya Gould, Dorman ve Harriman'a, 23 Şubat 1705/6 Mart 1705.

belirtilen mallardan en son ipeğin de yüklenmesi ile 1705 Nisan ayı ortalarında limandan harekete hazır olacağı liman temsilcisi Walter More tarafından Haleb'e bildirilmiştir[29].

Ancak Tolon'dan İran'da Fransız elçilik heyetini taşıyan Fransız donanmasına ait 54 toplu bir kalyon ile bir Fransız ticaret filosu 10 Nisan 1705 tarihinde İskenderun'a gelmiştir[30]. Fransız filosunun İskenderun'a gelişi, Drayton ve Massareen gemileri ile o sırada Kıbrıs'da bulunan Leghorn gemisinin güvenlik amacıyla bulundukları limanlarda kalmaları ve kesinlikle yerlerini terk etmemeleri yönünde bir karar alınmasına neden olmuştur[31]. Zira İspanyol veraset savaşının devam ettiği bu tarihte gemilerin açık denizde Fransız donanmasına ait gemi ile karşılaşmalarından endişe edilmektedir. Erteleme sonrasında Drayton, ancak 8 Mayıs 1705 akşamı İskenderun limanından ayrılabilmiştir[32].

Konşimento kayıtlarına göre; Drayton gemisine İskenderun liman temsilcisi tarafından 26 Mart - 7 Mayıs 1705 tarihleri arasında yükleme yapılmıştır. Trablusşam'daki İngiliz acente John Carew tarafından gönderilen bir balya ipek hariç, gemiye yüklenen malların tamamı Haleb'deki İngiliz acenteler tarafın temin edilmiştir. İskenderun'dan yüklenen mal miktarı toplam 149.456 lb.'dir (67 ton 792 kg.).

Grafik 2. Drayton Gemisi Emtia Dağılımı

29 SP, 110/24, s. 23v, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e Harvey, Rawstorn, Maynarde'ye, (13 Mart 1705/24 Mart 1705).

30 SP, 110/23, s. 96, Haleb konsolosu George Brandon'dan Trablusşam'a John Carew'e, (30 Mart 1705/10 Nisan 1705).

31 SP, 110/23, s. 96, Haleb konsolosu George Brandon'dan Trablusşam'a John Carew'e, (30 Mart 1705/10 Nisan 1705); SP, 110/23, s. 96v, Haleb konsolosu George Brandon'dan Kıbrıs'a Kaptan James Winstanley'e (8 Nisan 1705/19 Nisan 1705); SP, 110/23, s. 97, Haleb konsolosu George Brandon'dan Kıbrıs'a Konsolos Samuell Turner'a, (8 Nisan 1705/19 Nisan 1705).

32 Geminin 8 Mayıs akşamı hareket ettiği 10 Mayıs 1705 tarihli mektup ile Haleb'e bildirilmiştir. SP, 110/24, s. 31, İskenderun'dan Haleb'e Sherman ve Lethieullier'e, (29 Nisan 1705/10 Mayıs 1705).

Tablo 3. Drayton Gemisi Emtia Dağılımı

Emtia	Miktar (lb.)	Oran %
Pamuk İpliği	52.383	% 35,0
İpek	44.504	% 29,8
Tiftik	32.086	% 21,5
Kazayağı	10.606	% 7,1
Sahtiyan	4.919	% 3,3
Ravent	2.100	% 1,4
Grograin ipliği	2.088	% 1,4
Antepfıstığı	770	% 0,5
Toplam	**149.456**	**% 100**

Gemiye yüklenen malların %35'ini (52.383 lb.) pamuk ipliği oluşturmaktadır. Pamuk ipliğini % 29,8 ile (44.504 lb.) ipek ve %21,5 ile (32.086 lb) tiftik izlemektedir. Ayrıca %3,1 oranında (4.919 lb.) sahtiyan ile %1,4 oranında (2.088 lb) grograin ipliği de gemiye yüklenen mallar arasındadır. Bunlardan başka kazayağı, ravent, gibi bitkisel ilaçlar ve %1'den daha az miktarda antepfıstığı Londra'ya ihraç edilen emtiayı oluşturmaktadır.

Ancak Drayton gemisi Londra'ya ulaşamamıştır. Geminin İskenderun'dan çıkışından bir süre sonra, Temmuz 1705 başlarında, Malta yakınlarında Fransız korsanlarının eline geçtiği haberi Haleb konsolosuna ulaşmıştır[33]. İspanya veraset savaşlarının[34] devam ettiği bu dönemde, Fransız korsanların İngiliz ticaret filosuna zaman zaman bu şekilde zarar verdikleri anlaşılmaktadır. Zira Drayton gemisinden önce de, *Delawall* isimli bir başka İngiliz tüccar gemisinin de bir Fransız korsan gemisi tarafından

33 Haziran sonunda Trablusşam'a gelmiş olan bir Fransız gemisinin verdiği haberlerde korsanların eline düşen geminin bir İngiliz gemisi olduğu belirtilmişken, (SP, 110/23, 111-111v, Belen yaylasından İzmir'e Richard Kemble'ye, (26 Haziran 1705/7 Temmuz 1705), Drayton kaptanı James Peacock'un Malta'dan Temmuz 1705'te, o sırada Belen'de bulunan İngiliz konsolosuna gönderdiği mektupla korsanların eline geçen geminin Drayton olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. SP, 110/23, 117v, Belen yaylasından İstanbul'a Jasper Abbott'a, (24 Temmuz 1705/4 Ağustos 1705); SP, 110/23, 118, Belen yaylasından İstanbul'a Charles Phillips'e, (24 Temmuz 1705/4 Ağustos 1705).

34 İngiltere, İspanya veraset savaşları sonundaki 1713 Utrecht Antlaşması ile İngiltere Akdeniz'de Cebelitarık ve Minorka adasını alarak konumu güçlendirmiştir. Amerika'da ise bazı önemli sömürge toprakları ile birlikte köle ticaretini tekeline almıştır. 1707'de sağladığı ada birliği ile birlikte artık Birleşik Krallık olarak dünya ticaretinde ve diplomaside daha etkin hale gelecektir. Bkz. Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çev. Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, (Ankara: İmge Kitabevi 2006), s. 672-673.

Manş denizi kıyılarında St. Malo yakınlarında ele geçirildiği haberi İskenderun'a ulaşmıştır[35]. Wood'un tespitleri bu kayıplara rağmen İngiliz Levant ticaretinin büyük bir değer kaybına uğramadığı yönündedir[36]. Aksine 1702-1706 arasında tüm denizlerde Fransa İngiltere savaşında Fransızlar 100 kadar korsan gemisi ve 1400 ticaret gemisi kaybetmişler, buna karşılık İngilizlerin ticaret gemisi kaybı 800 kadardır[37].

3- Massareen Gemisi

Kaptan Peter Tedder idaresindeki Massareen gemisi Londra'dan yüklediği 400 balya kadar yünlü kumaş, bir miktar kötü kalitede demir ve Brezilya kerestesi ile önce Kıbrıs'a[38], 22 Şubat 1705 günü İskenderun limanına gelmiştir[39]. Gemiye İskenderun'da mal yüklenme işlemi Nisan ayında başlanmış ve Mayıs ayı sonlarında tamamlanmıştır. İskenderun liman temsilcisi, 15 Mayıs 1705'te Haleb'deki İngiliz acentelere geminin 7 ila 10 gün içinde harekete hazır olacağı bildirilmekteydi[40]. 25 Mayıs 1705'te ise geminin bir veya iki gün içinde demir almasının beklendiği bildirilmiştir[41]. Nitekim gemiye ait konşimentoların 18 Nisan – 26 Mayıs 1705 tarihleri arasında düzenlenmiş[42] olmasına bakılarak geminin 26 Mayıs 1705 tarihinden hemen sonra İskenderun limanından demir aldığı söylenebilir. Gemiye

35 SP, 110/24, s. 18v, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e George Brandon'a, (4 Şubat 1705/15 Şubat 1705). Belgede Dellawal'ın hangi tarihte korsanlar tarafından ele geçirildiği belirtilmemektedir. SP, 110/23, 82v, Haleb'den Gambroon'da bulunan William Lee, James Rawlins ve Edward Dennis'e (9 Şubat 1705/20 Şubat 1705). Daha büyük bir kayba örnek olarak, 1693 yılındaki Hollanda-İngiliz ortak ticaret filosunun Fransızlar tarafından imhası hakkında bkz. Wood, *Levant Kumpanyası,* s. 152-153.

36 Wood, *Levant Kumpanyası,* s. 162-163.

37 Şenay Özdemir, "Osmanlı Sularında Yabancı Devletlerin Korsanlığı Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tarafsızlık Konumu", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* XXIII/36, (Ankara 2004), s. 192.

38 SP, 110/23, s. 86v-87, Haleb'den İzmir'e Richard Kemble'ye (23 Şubat 1705/6 Mart 1705).

39 SP, 110/24, s. 21, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e Thomas Whately, (20 Şubat/3 Mart 1705); SP, 110/24, s. 21-21v, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e George Brandon'a, (23 Şubat/5 Mart 1705).

40 SP, 110/24, s. 23v, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e Snelling ve Bird'e, (4 Mayıs 1705/15 Mayıs 1705); SP, 110/24, s. 23v, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e Robert Marriott'a, (4 Mayıs 1705/15 Mayıs 1705); SP, 110/24, s. 34, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e Maudsley ve Foley'e, (4 Mayıs 1705/15 Mayıs 1705); SP, 110/24, s. 34, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e Thomas Jolliffe'ye, (4 Mayıs 1705/15 Mayıs 1705).

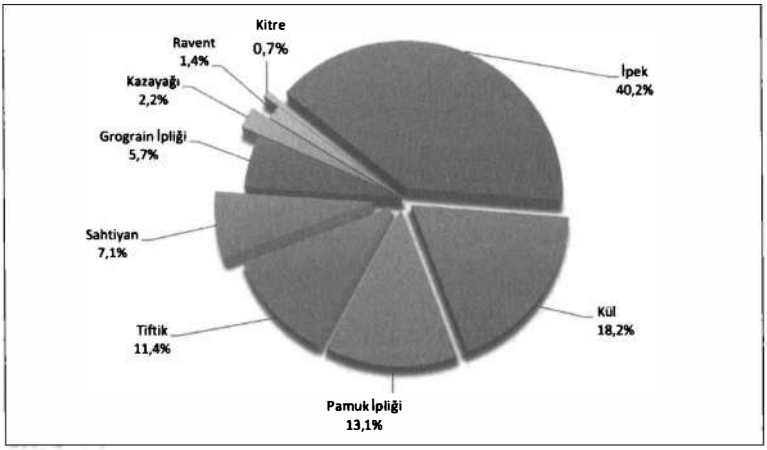
41 SP, 110/24, s. 34, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e George Brandon'a, (14 Mayıs 1705/25 Mayıs 1705).

42 SP, 1107/71, s. 31-56.

yüklenen malların tamamı, Trablusşam'dan İngiliz acente John Carew tarafından gönderilen toplam üç balya ipek hariç, Haleb'deki İngiliz acenteler tarafından gönderilen mallardır.

Gemiye yüklenen mal miktarı toplam 154.530 lb. (70 ton 093 kg.)'dır.

Grafik 3. Massareen Gemisi Emtia Dağılımı

Tablo 4. Massareen Gemisi Emtia Dağılımı

Emtia	**Miktar (lb.)**	**Oran %**
İpek	62.093	40,2
Kül	28.096	18,2
Pamuk İpliği	20.267	13,1
Tiftik	17.666	11,4
Sahtiyan	10.917	7,1
Grograin İpliği	8.800	5,7
Kazayağı	3.429	2,2
Ravent	2.220	1,4
Kitre	1.042	0,7
Toplam	**154.530**	**100**

Gemiye yüklenen malların %40,2'sini (62.093 lb.) ile ipek oluşturmaktadır. İpekten sonra % 18,2 ile (28.096 lb.) kül, % 13,1 oranında (20.267 lb.) pamuk ipliği, % 11,4 oranında (17.666 lb.) tiftik, %7,1

oranında (10.917 lb.) sahtiyan ve %5,7 oranında (8.800 lb.) grograin ipliği gemiye yüklenen emtiayı oluşturmaktadır. Bunlardan başka kazayağı, ravent ve kitre gibi ilaç ürünlerinin toplam oranı %4,3'tür.

4- Leghorn Gemisi

Kaptan James Winstanley idaresindeki Leghorn gemisi, Massareen gemisi ve İzmir'e gidecek mal taşıyan diğer İngiliz gemilerinin de katılımı ile oluşturulan bir konvoy ile Londra'dan 1704 yılı Aralık ayı sonlarında yola çıkmış olmalıdır[43]. Geminin 1705 yılı Mart veya en geç Nisan ayında İskenderun'a geldiği tahmin edilebilir[44]. Ancak gemiye Mayıs 1705 ortasına kadar mal yüklenmesi yapılamadığı anlaşılmaktadır. Bu gecikmenin sebebi geminin cıvadra direğinin kırılmış olmasıdır[45]. Cıvadra direğinin tamirine kadar mal yükleme işlemleri ertelenmiş olmalıdır. İskenderun liman temsilcisi Walter More'un Haleb'deki acentelere yazdığı 15 Mayıs 1705 tarihli bir dizi mektuptan, Leghorn gemisine yüklemenin 16 Mayıs 1705'te başlanacağını bildirmiştir[46]. Yüklemenin tamamlanması Temmuz ayı ortalarına kadar sürmüştür. Haleb konsolosunun Belen yaylasından Haziran ayında Londra ve Haleb'e yazdığı mektuplarda *Leghorn* gemisi 21 Haziran itibariyle İskenderun limanından harekete hazır olacağı bildirilmektedir[47]. Ancak bu tarihten sonra da yüklemeye devam edilmiştir. Son konşimentonun 14 Temmuz 1705 tarihinde[48] düzenlenmiş olması göz önüne alındığında gemiye yüklemenin bu tarihe kadar devam ettiği ve geminin en erken bu tarihten sonra İskenderun'dan ayrıldığını anlaşılmaktadır.

---

43 2 Mart 1705 tarihli bir mektuba göre, Leghorn ve Massareen gemilerinin 12 Aralık 1704 itibariyle Londra'dan hareket etmek için hazır oldukları haberi Haleb'e Mart ayında ulaşmıştır. (SP, 110/23, 85v, Haleb'den İzmir'de bulunan Richard Kemble'ye 19 Şubat 1705/2 Mart 1705).

44 6 Mart 1705'te Massareen gemisinin Kıbrıs'a geldiği Leghorn'un da çok kısa bir zaman içinde gelmesinin beklendiği haberi gelmiştir. (SP, 110/23, 86v, Haleb'den Livorno'ya Gould, Dorman ve Harriman'a, 23 Şubat 1705/6 Mart 1705).

45 Direğin ne zaman ve hangi nedenle kırıldığı tespit edilememekle birlikte direğin kırık olduğunun belirtildiği yazışmanın tarihinin 12 Mart 1705 tarihli oluşu direğin yolda veya İskenderun'a geldikten hemen sonra kırıldığını düşündürmektedir. SP, 110/23, 87v, Haleb'den İskenderun'a Kaptan Peter Tedder'e (1 Mart 1705/12 Mart 1705).

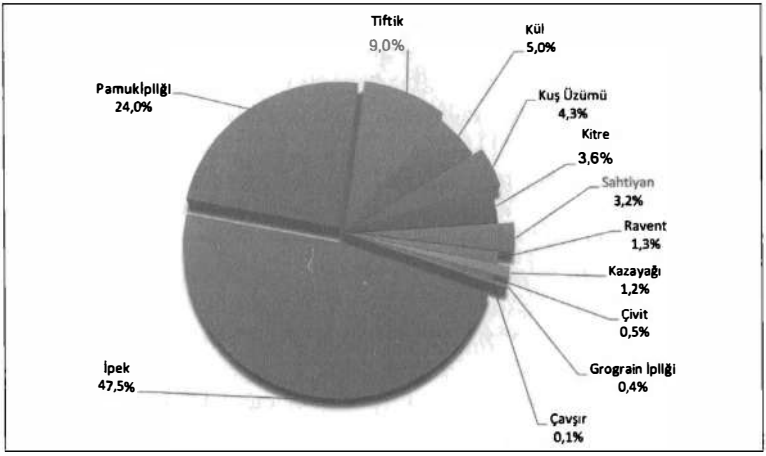
46 SP, 110/24, s. 23v, İskenderun'dan Walter More'dan, Haleb'e Robert Marriott'a, (4 Mayıs/15 Mayıs 1705); SP, 110/24, s. 33v, İskenderun'dan Walter More'dan Haleb'e, Snelling ve Bird'e (4 Mayıs/15 Mayıs 1705); SP, 110/24, s. 34, İskenderun'dan Haleb'e, Edwin Rawstorn'a 4 Mayıs/15 Mayıs 1705; SP, 110/24, s. 34, İskenderun'dan Haleb'e, Maudsley ve Foley'a 4 Mayıs/15 Mayıs 1705.

47 SP, 110/23, s. 106, Belen yaylasından Londra'ya Phillips Jackson'a, (10 Haziran 1705/21 Haziran 1705).

48 SP, 110/71, s. 83, (4 Temmuz 17005/14 Temmuz 1705).

Leghorn gemisine yüklenen malların tamamı, Trablusşam'daki İngiliz acente John Carew tarafından gönderilen bir balya ipek hariç, Haleb'deki İngiliz acenteler tarafın temin edilmiştir. Gemiye yüklenen mal miktarı toplam 114.600 lb.'dir (51 ton 981 kg.).

Grafik 4. Leghorn gemisi Emtia Dağılımı

Tablo 5. Leghorn Gemisi Emtia Dağılımı

Emtia	Miktar (lb.)	Oran %
İpek	54.465	% 47,5
Pamuk İpliği	27.485	% 24
Tiftik	10.289	% 9
Kül	5.685	% 5
Kuş Üzümü	4.887	% 4,3
Kitre	4.154	% 3,6
Sahtiyan	3.616	% 3,2
Ravent	1.475	% 1,3
Kazayağı	1.375	% 1,2
Çivit	623	% 0,5
Grograin İpliği	427	% 0,4
Çavşır	119	% 0,1
Toplam	**114.600**	**% 100**

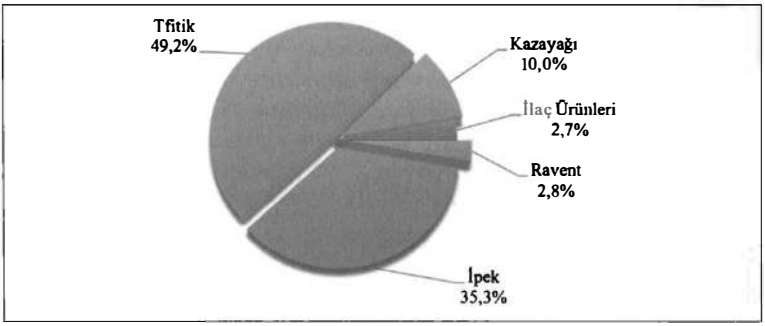
Gemiye yüklenen malların yarıya yakın kısmını %47,5 ile (54.465 lb.) ipek oluşturmaktadır. İpekten başka %24 oranında (27.485 lb.)

pamuk ipliği, %9 oranında (10.289 lb.) tiftik, %5 oranında (4.887 lb.) kül, %4,3 oranında (4.887 lb.) kuş üzümü, %3,2 oranında (3.616 lb.) sahtiyan gemiye yüklenen emtiadır. Ayrıca az miktarlarda, çivit, grograin ipliği ve kitre ile ravent, kazayağı ve çavşırdan oluşan çeşitli ilaç ürünlerinde de *Leghorn*'a yüklenen emtiadır.

5- Mediterranean Gemisi, 1706

Kaptan John Bacon idaresindeki *Mediterranean* gemisi, inceleme dönemi içindeki ikinci İskenderun seferini 1706 yılında gerçekleştirmiştir. Gemiye ait konşimento kayıtlarının tamamı 23 Şubat 1706 tarihlidir dolayısıyla geminin bu tarihten kısa bir süre sonra İskenderun'dan ayrıldığı tahmin edilebilir. Gemiye yüklenen toplam mal miktarı 12.457 lb. (5 ton 650 kg.). Malların tamamı Haleb'deki İngiliz acenteler adına İskenderun'da Londra'ya gönderilmek üzere gemiye yüklenmiştir. 1704 yılında olduğu gibi 1706 yılındaki seferde de Mediterranean gemisi diğer gemilere nazaran daha az mal yüklendiği görülmektedir. Bu durum geminin tonaj olarak diğerlerinden daha küçük olduğunu düşündürmektedir.

Grafik 5. Mediterranean Gemisi Emtia Dağılımı

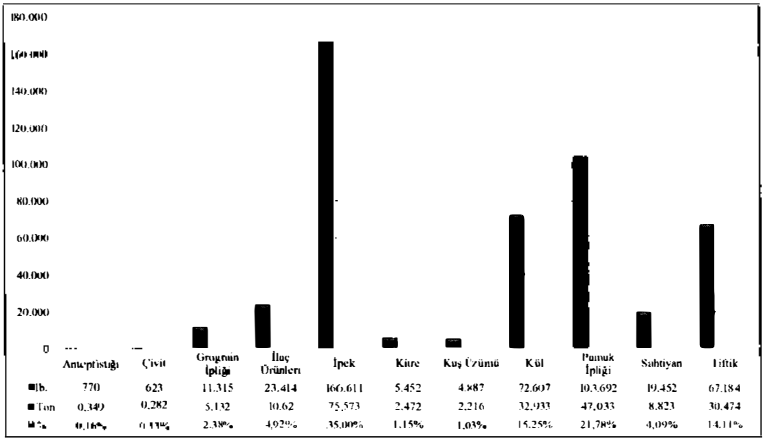

Tablo 6. Mediterranean Gemisi Emtia Dağılımı

Emtia	Miktar (lb.)	Oran %
Tiftik	6.132	% 49,2
İpek	4.398	% 35,3
Kazayağı	1.248	% 10
Ravent	347	% 2,8
İlaç Ürünleri	332	% 2,7
Toplam	**12.457**	**% 100**

Gemiye yüklenen mal miktarı gibi çeşit de azdır. Emtianın % 49,2'sini (6.132 lb.) tiftik oluşturmaktadır. Tiftikten başka, %35,3 oranında (4.398 lb.) ipek ve toplamda %16 oranında (1.927 lb.) ilaç ürünleri toplam emtiayı oluşturmaktadır.

Grafik 6. Beş İngiliz Gemisi ile İskenderun'dan Londra'ya Gerçekleştirilen İhracattın Emtia Dağılımı (1704-1706)

Tablo 7. İngiliz Gemileri ile İskenderun'dan Londra'ya İhraç Edilen Toplam Mal Dağılımı (1704-1706)

Emtia	lb.	Ton	Oran %
İpek	166.611	75,573	% 35,00
Pamuk İpliği	103.692	47,033	% 21,78
Kül	72.607	32,933	% 15,25
Tiftik	67.184	30,474	% 14,11
İlaç Ürünleri	23.414	10,62	% 4,92
Sahtiyan	19.452	8,823	% 4,09
Grograin İpliği	11.315	5,132	% 2,38
Kitre	5.452	2,472	% 1,15
Kuş Üzümü	4.887	2,216	% 1,03
Antepfıstığı	770	0,349	% 0,16
Çivit	623	0,282	% 0,13

Dört İngiliz gemisi ile gerçekleşen toplam beş seferde İskenderun'dan Londra'ya taşınan emtia içinde en yüksek miktarı ipek oluşturmaktadır. İngilizlerin en fazla rağbet gösterdikleri Levant ürünü olan ipek 17. ve 18. yüzyıllarda İngilizlerin ve diğer Avrupalı devlet tüccarlarının Levant piyasasından ihraç ettikleri malların başında gelmektedir. İngiltere'de gelişmekte olan ipek endüstrisinin talebi bu ihracatın gerisindeki en önemli etkendir[49]. İskenderun limanından Londra'ya 1704-1706 arasında toplam 166.611 lb. (toplam ihracatın %35'i) ipek ihraç edilmiştir. Bu ipeğin menşei açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte büyük oranda İran menşeli olduğu tahmin edilebilir. Ancak 18. yüzyıl başlarından itibaren kalite olarak İran ipeği ile yarışamamakla birlikte Suriye bölgesinde üretilen ipeğin de İngiltere'ye ihraç edilmeye başlandığı görülmektedir.

İpekten sonra en fazla ihraç edilen ürün ise 103.692 lb. ile (toplam ihracatın %21,78'i) pamuk ipliğidir.

1704-1706 yıllarına ait İskenderun limanı ihracat rakamları içinde en fazla ihraç edilen mal olarak üçüncü sırada 72.607 lb. ile (% 15,25) kül gelmektedir. Konşimento kayıtlarında sadece "ash" (çoğul: ashes) olarak zikredilen malın odun külü olduğu anlaşılmaktadır[50]. Londra gümrüğünün 1703 ve 1705 yılına ait kayıtlarında da, tüm Osmanlı limanlarından Londra'ya ithal edilen ürünler arasında sadece "weed ashes"e rastlanmaktadır[51] ki bu da söğüt ağacından elde edilen küldür[52]. Farklı bölgelerde farklı ağaçlardan ve bitkilerden elde edilen, kalya taşı,

49 İngiltere'de ipek endüstrisi ile ilgili olarak bzk. Gerald B. Hertz, "The English Silk Industry in the Eighteenth Century", *The English Historical Review,* XIV/96 (Oct., 1909), s. 710-727.

50 18. yüzyıl başlarında İzmir'de İngiliz konsolosluğunda ticari acente ve hazinedar (SP, 105/116, Londra'dan İzmir Konsolosu William Sherrard'a, 19 Aralık 1711/30 Aralık 1711) olarak görev yapan ve İngilizler için bir Türkçe gramer kitabı hazırlayan Thomas Vaughan, kitabın sonuna eklediği küçük Türkçe-İngilizce sözlükte kül kelimesine karşılık olarak ashes kelimesini vermektedir. Bkz. Thomas Vaughan, *A Grammar of the Turkish Language,* London 1709, s. 98.

51 Londra limanı gümrük kayıtlarına göre Osmanlı limanlarından Londra'ya İngiliz gemileri ile 1703 yılında toplam 3.731 cwt. (=417.938 lb.) miktarında; 1705 yılında da toplam 369 cwt. (=41.328 lb.) miktarında "weed ashes" ithal edilmiştir. Bkz. The National Archives (TNA), Ledgers of Imports and Exports (CUST) 3/8, (1703), s. 23, CUST 3/9, (1705) s. 20.

52 Nancy Cox, Karin Dannehl, "Weed ash", *Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820, Originally published by University of Wolverhampton,* (Wolverhampton: 2007), http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820/weavers-loom-west-indian-pickle#h2-0002, (erişim tarihi: 23 Aralık 2015).

bitkisel kaynaklı küller[53] özellikle yüksek sodyum ve potasyum içerikleri nedeniyle modern kimyasal teknikler gelişmeden önce Avrupa'da ve Osmanlılar tarafından güherçile, barut[54], cam ve sabun[55] imalatında ve boyama sanayiinde[56] kullanılmıştır. Odun külü ayrıca şeker üretimi ve tıpta da kullanılmıştır[57].

İskenderun'dan ihraç edilen emtia içinde dördüncü sırada toplam 67.184 lb. (% 14,11) ile tiftik gelmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı topraklarından önemli miktarda tiftik ve tiftik ipliği İngiltere'ye ihraç edilmiştir. Özellikle Ankara tiftiği gerek işlenmemiş vaziyette, gerekse sof adı

53 Nancy Cox, Karin Dannehl, "Ashes", *Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820, Originally published by University of Wolverhampton,* (Wolverhampton: 2007), http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820/asa-foetida-asunosds#h2-0010, (erişim tarihi: 23 Aralık 2015).; Nancy Cox, Karin Dannehl, "Wood ash", *Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820, Originally published by University of Wolverhampton,* (Wolverhampton: 2007), http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820/wood-ash-wort-trough#h2-0001, (erişim tarihi: 23 Aralık 2015).

54 Osmanlılarda güherçile ve barut imalatında odun kömürü ve külü kullanımı hakkında bzk. Yunus İnce, "Kârhâneden Baruthâneye Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi (18- 19. Yüzyıllarda)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* XIII/1 (İstanbul 2011), s. 13-14; Osmanlı baruthanelerinde kullanılan farklı kömür türleri için bkz.: Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askesi gücü ve Silah Sanayisi,* çev.: Tanju Akad, (İstanbul: Kitap yay. 2006), s. 143-144; ayrıca, Zafer Gölen, *Osmanlı Devletinde Baruthane-i Amire (XVIII. yüzyıl),* (Ankara: TTK yay., 2006), s. 142-144. Selanik baruthanesinde asma kömürü kullanımı hakkında bkz. Mustafa Altunbay, "Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi", (Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2010, s. 179-181. Avrupa'da odun kömürünün güherçile imalatında kullanımı için bzk. Georgius Agricola, *De Re Metallica,* trans.: Herbert Clark Hoover-Lou Henry Hoover, (New York: Dover Publications 1950), s. 561-564.; James Massey, "A Treaties on Saltpetre", *Memories of the Literary and Philosophical Society of Manchester,* I, (London: 1785), s. 184-223.

55 Erken tarihlerden itibaren bitkisel kaynaklı küllerin sabun imalatında kullanımını hakkında bkz. John A. Hunt, "A Short History of Soap", *The Pharmaceutical Journal,* (December 1999), http://www.pharmaceutical-journal.com/opinion/comment/a-short-history-of-soap/20066753.article, (erişim tarihi: 21 Aralık 2015); Nancy Cox, Karin Dannehl, "Soap ashes", *Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820, Originally published by University of Wolverhampton,* (Wolverhampton: 2007), http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820/soap-ashes-soy#h2-0001, (erişim tarihi: 23 Aralık 2015); Nancy Cox, Karin Dannehl, "Kelp ashes", *Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820, Originally published by University of Wolverhampton,* (Wolverhampton: 2007), http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820/kelp-ash-kitchen-stuff#h2-0001, (erişim tarihi: 23 Aralık 2015).

56 *The Whole Art of Dying,* London 1705.

57 *A New and Complete Dictionary of Arts and Science,*. I, London 1763, s. 202-203.

verilen kumaş türü olarak İngiltere'de oldukça revaç bulmuş ve tekstil sanayiinde farklı ürünlerin imalatında kullanılmıştır[58]. İskenderun'dan ithal edilen tiftik ise bölgesel menşeli olmalıdır.

Tiftik yanında, ipek-tiftik, veya ipek-sof karışımı bir iplik çeşidi olan grograin ipliği[59] ise toplam 11.315 lb. (% 2,38)'lik bir paya sahiptir.

Konşimentolara "cordivant" olarak kaydedilen mal çeşidi, ayakkabı ve eldiven imalatında kullanılan ve genellikle keçi ve oğlak derisinden elde edilen sahtiyan[60] cinsinden bir deri çeşididir[61]. Cordivant Arap hakimiyeti devrinde İspanya'nın Kurtuba şehrinde üretildiği ve buradan yayıldığı için Kurtuba'ya nispetle bu şekilde adlandırılmıştır[62]. 17. yüzyıl ortalarından itibaren cordivant derinin İngiltere'de oldukça revaçta olduğu anlaşılmaktadır. 1660'lardan sonra Osmanlı devleti ve Hindistan'dan önemli miktarlarda ithal edilmeye başlanmıştır[63]. 16. yüzyılda Osmanlı gümrüklerinden ihracı yasaklanmış (memnu meta') olarak zikredilen deri üzerindeki bu yasağın zamanla ortadan kalktığı ve 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya ihraç edilmeye başlandığı görülmektedir[64]. Aynı tarihlerde cordivant türü derinin İngiltere'de oldukça revaç bulması bu derinin önemli bir kısmının Osmanlı menşeli olduğuna işaret etmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısında

58 18. yüzyılda Osmanlı-İngiliz tiftik ve tiftik ürünleri ticareti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Webb Yıldırmak, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti,* (Ankara: TTK yay. 2011).

59 Grograin ipliği ve bu iplikten elde edilen kumaş türü kimi zaman "Grogam" şeklinde de ifade edilmiştir. bkz. J. W. Redhouse, *A Lexicon English and Turkish,* (Constantinople: 1861), s. 337; George s. Cole, *A Complete Dictionary of Dry Goods and History of Silk, Cotton, Linen, Wool and other Fibrous Substances Including a Full Explanation of the Modern Processes of Spinning, Dyeing and Weaving, with an Appendix Containing a Treatise on Window Trimming, German Words and Phrases, with their English Pronunciation and Signification, Together with Various Useful Tables,* (Chicago: 1892), s. 170-171.

60 Redhouse bu kelimeyi "cordovan" olarak zikretmektedir. Redhouse, *A Lexicon English and Turkish,* s. 180.

61 *The Art of Tanning and of Currying Leather with the Processes for Dying Leather Red and Yellow, as Practised in Turkey Collected from the French of Monsieur De Le Lande and Other,* (Dublin: 1773), s. 25; Nancy Cox, Karin Dannehl, "Cordovan", *Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820, Originally published by University of Wolverhampton,* (Wolverhampton: 2007), (http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=58728&strquery=cordovan), (Erişim tarihi: Ekim 2015).

62 Thomas B. Irving, "Kurtuba", *DİA.,* 2002, XXVI, s. 452.

63 "Cordivant", *Dictionary of Traded Goods and Commodities,* (http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=58728&strquery=cordovan), (Erişim tarihi: Ekim 2015).

64 Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)" *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi yay. 1991), s. 293-294.

da İstanbul gümrüğünden farklı deri türlerinin Osmanlı ülkesi dışına ithal edildiği görülmektedir[65]. İskenderun limanından 1704-1706 yılları arasında İngiliz gemileri ile toplam 19.087 lb. (toplam ihracatın % 4,09'u) ve ayrıca adet olarak da 1214 adet cordivant deri Londra'ya ithal edilmiştir.

Sayılan bu emtia dışında kazayağı, ravent, çavşır gibi bitkisel ilaç türleri, bir çeşit zamk olarak kullanılan kitre[66], antepfıstığı, kuş üzümü gibi ürünlerin de ihraç edilen emtia arasında bulunmaktadır.

Sonuç olarak, İspanya veraset savaşlarının devam ettiği 1703-1713 arası dönem Akdeniz'de İngiliz ticari gemiciliği için sıkıntılı bir dönem olmakla birlikte İngiliz ticareti çok büyük bir gerileme kaydetmemiş[67], başta ipek olmak üzere pamuk ipliği, tiftik gibi Levant'tan ihraç edilen temel ürünlerin ihracatına devam edilmiştir. Özellikle Fransız korsanların Akdeniz içinde ve Atlantik kıyılarında İngiliz gemilerine yönelik faaliyetleri sonucu yaşanan gemi kayıplarına rağmen, İngiliz ticaret filosu özellikle Batı Akdeniz'de İngiliz donanmasının refakatinde faaliyetlerini sürdürmüştür[68]. Akdeniz'deki İngiliz gemiciliği, 1713 Utrecht anlaşması ile İngiltere'nin Cebelitarık'a ve Minorka'ya hakim oluşu ile büyük bir rahatlama sağlamıştır. Bu yıllar Levant ticareti için umutların yeniden canlanması olarak algılanmış ise de 1720'lerde başlayan Osmanlı-İran savaşları başta ipek olmak üzere Haleb'e ulaşan İran mallarının kesintiye uğramasına neden olmuş ve Haleb-İskenderun hattında yürütülen İngiliz ticareti bu tarihten itibaren giderek daha da kan kaybetmiştir.

---

65 Saim Çağrı Kocakaplan, "İstanbul Gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret", (Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2014, s. 213.

66 Konşimento kayıtlarında "gum dragant" olarak, Londra gümrük kayıtlarında da "gum tragagant" kaydedilmiş olan bu bitkisel ürün, Türkçe'de geven veya ejder dikeni denilen çalı türü bir bitkiden elde edilen zamk/reçine olup, bu reçine Türkçe'de titre veya kitre/kesire şeklinde ifade edilmiştir. Bu zamk ilaç olarak kullanıldığı gibi kağıt ve pamuk imalatında da kullanılmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet 1317, s. 379; Arif Bilgin, "Osmanlılarda İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler", *Osmanlılarda Sağlık*, I, (ed. C. Yılmaz – N. Yılmaz), (İstanbul: Biofarma yay. 2006), s. 257-263; Malachy Postlethwayt, "Marbled Paper", *Universal Dictionary of Trade and Commerce*, I, (London: 1774). Bu bitki anzerut olarak da adlandırılmıştır. Ahmet Acıduman, "Ayaşlı Şair ve Hekim Şa'bân Şifâ'î'nin Eseri Tedbîrü'l-Mevlûd'da Makrosefali ve Hidrosefali Üzerine", *Türk Nöroşir Dergisi*, XXV/1, (Ankara 2015), s. 11; Bilgin, "Osmanlılarda İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler"; Uğur Demlikoğlu, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar", *Turkish Studies*, X/1, (Winter 2015), s. 301.

67 Wood, *Levant Kumpanyası*, s. 162-163.

68 Fransız korsanlar ile İngiliz ticaret filosunun Akdeniz içindeki çekişmesi için bkz. Wood, *Levant Kumpanyası*, s. 153-154.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

The National Archives (TNA-Londra)

CUST, 3/8, (1703).

CUST, 3/9, (1705).

SP, 110/23.

SP, 110/24.

SP, 110/71.

Kitap ve Makaleler

A New and Complete Dictionary of Arts and Science, I, London: 1763.

ACIDUMAN, Ahmet, "Ayaşlı Şair ve Hekim Şa'bân Şifâ'î'nin Eseri Tedbîrü'l-Mevlûd'da Makrosefali ve Hidrosefali Üzerine", *Türk Nöroşir Dergisi,* XXV/1, (Ankara, 2015): s. 9-15.

AGOSTON, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askesi gücü ve Silah Sanayisi,* çev.: Tanju Akad, İstanbul: Kitap yay., 2006.

AGRICOLA, Georgius, *De Re Metallica,* trans. by Herbert Clark Hoover-Lou Henry Hoover, New York: Dover Publications, 1950.

ALTUNBAY, Mustafa, "Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi 2010.

AMBROSE, Gwilym Prichard, "The Levant Company Mainly from 1640-1753", PhD. Thesis Oxford Univeristy, 1935.

ARIKAN, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)" *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi yay., 1991, s. 293-294.

ASLANIAN, Sebouh, "The Salt in a Merchant's Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean", *Journal of World History,* XIX/2, (Jun., 2008): s. 127-188.

BİLGİN, Arif, "Osmanlılarda İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler", *Osmanlılarda Sağlık,* I, edt. Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofarma yay., 2006, s. 257-263.

BOSTAN, İdris, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya ile Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları, 1780-1846", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,* İstanbul: Kitap yay., 2006, s. 325-347.

BOSTAN, İdris, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,* İstanbul: Kitap yay., 2006, s. 285-324.

BRENNER, Robert, *Merchants and Revolution Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders 1550-1653,* London-New York: Verso pub., 2003.

CERNOVODEANU, Paul, *England's Trade Policy in the Levant and her Exchange of Goods with the Romanian Countries Under the Latter Stuarts (1660-1714),* trans. Mary Lazarescu, Bucharest: 1972.

COLE, George S., *A Complete Dictionary of Dry Goods and History of Silk, Cotton, Linen, Wool and other Fibrous Substances Including a Full Explanation of the Modern Processes of Spinning, Dyeing and Weaving, with an Appendix Containing a Treatise on Window Trimming, German Words and Phrases, with their English Pronunciation and Signification, Together with Various Useful Tables,* Chicago: 1892,

COX, Nancy – DANNEHL, Karin, *Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820, Originally published by University of Wolverhampton,* Wolverhampton: 2007, http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820/kelp-ash-kitchen-stuff#h2-0001, (erişim tarihi: 23 Aralık 2015).

CRECELIUS, Daniel – BADR, Hamza Abd Al-Aziz, "French Ships and their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports 1777-1781", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* XXXVII/3, (1994), s. 251-286.

DARLING, Linda T., "Ottoman Customs Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction", *Review of Middle East Studies,* IL/1, (February 2015), s. 3-22.

DAVIES, Norman, *Avrupa Tarihi,* çev. Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, Ankara: ;İmge yay., 2006.

DAVIS, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the 18th Century,* Glasgow: 1967.

DEMLİKOĞLU, Uğur, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal ve Kimyasal İlaçlar", *Turkish Studies,* X/1, (Winter 2015), s. 297-310.

ELDEM, Edhem, "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu,* III, edt. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap yay., 2011, s. 341-396.

EPSTEIN, M., *The Early History of Levant Company,* London: 1908.

Evliya Çelebi, *Seyahatname,* III. Kitap, haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi yay., 1999.

GENÇ, Mehmet, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetlerin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* İstanbul: Ötüken yay. 2013, s. 143-183.

GHARAYBEH, Abdul-Karim Mahmud, "English Traders in Syria 1744-1791", (PhD. Thesis) University of London School of Oriental and African Studies, 1950.

GÖLEN, Zafer, *Osmanlı Devletinde Baruthane-i Amire (XVIII. Yüzyıl),* Ankara: TTK yay., 2006.

HARRIS, P. R., "The Letter Book of William Clarke Merchant in Allepo, 1598-1602", (MA. Thesis), University of London, 1953.

HERTZ, Gerald B., "The English Silk Industry in the Eighteenth Century", *The English Historical Review,* XIV/96 (Oct., 1909), s. 710-727.

HEYD W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi,* çev. Enver Ziya Karal, Ankara: TTK yay. 1975.

HUNT, John A., "A Short History of Soap", *The Pharmaceutical Journal,* (December 1999), http://www.pharmaceutical-journal.com/opinion/comment/a-short-history-of-soap/20066753.article, (Erişim tarihi: 21 Aralık 2015)

IRVING, Thomas B., "Kurtuba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 2002, XXVI, s. 451-453.

İNALCIK, Halil, "İmtiyâzât (The Otoman Empire)", *Encyclopedia of Islam,* III, 1986, s. 1179-1189.

İNALCIK, Halil, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea: The Customs Register of Caffa 1487-1490,* haz. Gönül Alpay Tekin, Şinasi Tekin, Cambridge: 1995.

İNCE, Yunus, "Kârhâneden Baruthâneye Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* XIII/1 (2011), s. 11-30.

J. R. M'Culloch, *A Dictionary Practical, Theorical, and Illustorical Commerce and Commercial Navigation,* London: 1869, s. 152.

KALDY-NAGY, J., "Names of Merchandises in a Mediterranean Turkish Customs Register", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* XVIII, (1965), s. 299-304.

KOCAKAPLAN, Saim Çağrı, "*İstanbul Gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret*", (Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2014.

KURAT, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi 1553-1610,* Ankara: AÜ. DTCF yay., 1953.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Ahidname (Türk Tarihi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* 1988, I, s. 536-540.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850),* Ankara: TTK yay., 2013.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları,* 1980, I, s. 219-234.

MASSEY, James, "A Treaties on Saltpetre", *Memories of the Literary and Philosophical Society of Manchester,* I, London: 1785, s. 184-223.

MASSON, Paul, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe siècle,* Paris, 1896.

MASTERS, Bruce, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Haleb, İzmir ve İstanbul,* haz.: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı yay., 2000, s. 19-87.

MASTERS, Bruce, "Halep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), 1997,* XV, s. 245-247.

MATTERSON, Clarence, "English Trade in the Levant 1693-1753", (PhD. Thesis) Harward University, 1936.

ÖZDEMİR, Şenay, "Osmanlı Sularında Yabancı Devletlerin Korsanlığı Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tarafsızlık Konumu", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* XXIII/36, (2004), s. 189-203.

POSTLETHWAYT, Malachy, "Marbled Paper", *Universal Dictionary of Trade and Commerce,* 1, London: 1774.

REDHOUSE, J. W., *A Lexicon English and Turkish,* Constantinople: 1861.

RUSSEL, Ina S. , "The Later History of the Levant Company 1753-1825", (PhD. Thesis) The Victoria University of Manchester, 1935.

SKILLITER, Susan A., *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations,* London: 1977.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî,* Dersaadet: 1317.

TELCİ, Cahit, "Hicri 1135 (M. 1723) Tarihli Kuşadası Gümrük Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XII/1, (1997), s. 135-154.

The Art of Tanning and of Currying Leather with the Processes for Dying Leather Red and Yellow, as Practised in Turkey Collected from the French of Monsieur De Le Lande and Other, Dublin: 1773, s. 25.

The Whole Art of Dying, London, 1705.

WEBB YILDIRMAK, Gülay, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti,* Ankara: TTK yay., 2011.

WOOD, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi,* çev. Çiğdem Erkal İpek, Ankara: 2013.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, "H. 1015/1016 (M. 1606/1607) Tarihli İstanbul Gümrük Defteri", *History Studies,* V/2, (March 2013), s. 507-537.

NATIONAL ECONOMY AND BUSINESS INTEREST GROUPS IN THE OTTOMAN EMPIRE: A COMPARATIVE STUDY OF BURSA AND KONYA

Semih Gökatalay*

1) Introduction

Scholars have put an emphasis on the formation of business interest groups and their significance for entrepreneurial activities.[1] The studies which investigate evolution of interest groups and their effects on businesses have been mainly interested in countries from Western Europe, North America and East Asia. Yet, history of business forms and connections between commercial enterprises in the Middle East have rarely been studied.

With respect to historical evolution of the business, how business interest groups emerged and how they function in the national economies matter not only for progress of business activities but also for their interactions with political authorities. Being affiliated with political parties and governments, these interest groups might benefit from advantages which political centre provide them. Therefore, an examination of how political elite regarding corporate sector might shed light on political economy of business firms.

In this study, political economy of business interest groups in the late Ottoman Empire is analysed with the help of two case studies which are based on Bursa and Konya. This paper aims to examine how business groups emerged in the Second Constitutional Period and how they gave a direction to Ottoman economy during World War I. Focusing on the cases of Bursa and Konya, The legacy of the late Ottoman Empire for the Turkish Republic within the framework of business activities and national economy is also discussed by comparing pre- and post-1918 periods.

The plan of this paper is as follows: In the second section, a brief summary of national economy policies of *İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)* (Committee

* Research Assistant, University of California San Diego (sgokatal@ucsd.edu)

1 Beth Mintz and Michael Schwartz, "Interlocking directorates and interest group formation." *American Sociological Review* (1981), p.852.

of Union and Progress) is provided. Benefiting from contextualisation of political events, importance of Bursa and Konya for national economy period is presented. In the third section, general structure of business interest groups in Bursa and Konya from 1908 to 1918 is examined by a comparative perspective. Looking at the survival of these groups in the 1920s, how business activities during the İTC period determined the progress of private entrepreneurship in these two cities is shown. The fourth section concludes this paper and lays the ground for future comparative work.

2) The Importance of Bursa and Konya in the National Economy

With the arrival of the Second Constitutional Era in 1908, the Unionists emerged as a powerful political group in the Ottoman Empire. Especially, after *Bâb-ı Âli Baskını* (the Raid on the Sublime Porte) on 23 January 1913, one-party rule of İTC began and it started to dominate Ottoman politics until 1918. According to Ottoman-Turkish historiography, İTC leaders endeavoured themselves to nationalize Ottoman economy in this period.[2]

A brief examination on the traditional view of national economy policies leads us to following results: İTC aimed to establish a national-Muslim economy in the Empire and supported Turkish-Muslim businessmen by making decisions at the expense of non-Muslim Ottoman minorities. To this end, they introduced a series of protectionist and interventionist laws. For the İTC cadre, national economy and bourgeoisie could be achieved only by a rapid industrialisation. For all these purposes of the Unionist movement, establishment of *milli şirketler* (national corporations) was an essential practice of national economy policies. Following İTC's so-called national economy policies, many corporations were founded by Muslims both in Istanbul and in Anatolian provinces.[3]

During its industrious efforts to support Muslim merchants and artisans, İTC interacted with various social groups and formed alliances with them. New corporations, which started to operate in the course of national economy practices, took an essential place in alliances between members of İTC and local interest groups. Accordingly, İTC managed to make new allies in the provinces with the establishment of national corporations and *eşraf* (local elite groups) enriched as a result of İTC's support.

In the particular cases of Bursa and Konya, one can observe both the rise of national corporations and presence of business interest groups which were related to governmental authorities. During the decade after

2 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni-Cilt:1* , (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1996), p.263.

3 Zafer Toprak, *Türkiye'de" Millî iktisat" 1908-1918*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2012).

the 1908 Revolution, 3 and 24 corporations were founded in Bursa and Konya, respectively. Taking the statement that 70 corporations founded in Anatolian regions during this period into account, one can understand the importance of these two cities for economy policies of İTC.[4]

Although both cities were historically important for Ottoman economy, their integration with the rest of the Empire remained very limited due to the absence of developed transportation facilities.[5] However, thanks to İTC's national strand and construction of new railways, urban economies in Bursa and Konya revived in the very beginning of the twentieth century. As a result of these developments, there were new commercial firms which founded in these cities. Yet, in the first years of the Constitutional Period, non-Muslim ownership in the firms did not cease to exist. Rather, both Muslim and non-Muslim Ottomans established new firms either by themselves or by collaborating with other groups.[6]

Only with the advent of the World War I and mass migration of non-Muslim groups from the Empire, Muslims began to dominate corporate sector. If one looks at Anatolian cities in which Islam was the majority religion of the dwellers, s/he will see that non-Muslims had certain economic privileges prior to 1908. The existence of capitulations and partnerships between foreign entrepreneurs and non-Muslim merchants prevented progress of Muslim entrepreneurship and Muslim corporate sector. In spite of Muslims' disadvantageous position in Ottoman economy compared to their non-Muslim counterparts, thanks to İTC's attempts to support Muslim segments of business life, there emerged Muslim owned corporations during the Second Constitutional Period.

Connections between political authorities and Muslim merchants and artisans had evolved throughout time according to balances between these groups. To be more specific, while İTC made an effort to encourage establishment of new corporations all around the empire, its members also became founders and managers of these corporations. In addition to their direct participation in these corporations, İTC members took the advantage of Muslim merchants' political support. As discussed in the next

4 Semih Gökatalay, "The Political Economy of Corporations in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic (1908 – 1929)" (Unpublished Master's Thesis), Middle East Technical University, 2015, p.22.

5 Leila T. Erder and Suraiya Faroqhi. "The development of the Anatolian urban network during the sixteenth century." *Journal of the Economic and Social History of the Orient/ Journal de l'histoire economique et sociale de l'Orient* (1980), p.275.

6 Turgay Akkuş. "Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat ve Bursa." İZMİR, 2010 (2008), p.125.

section, while İTC tried to enrich Muslim merchants and artisans with the help of corporations, they supported and represented İTC in the provinces. Hence, business networks in Bursa and Konya might provide not only business group affiliations but also political economy of the corporations.

3) Business Networks in Bursa and Konya

As explained in section 2, Konya took a central place in practices of national economy policies and foundation of national corporations. Since corporations in Bursa were not as common as Konya, one cannot observe any change in the ethno-religious identity of corporations' owners.[7] In other words, as Muslims dominated corporations in Konya, non-Muslims continued to be founders or managers of corporations in Bursa. For example, *Koço Mihailidi*, *Eugene Efendi*, *Karnik Şişmanyan Efendi*, *İstepan Saadetyan Efendi* and *Parnak Rüstemyan Efendi* were owners of *Hüdavendigar Osmanlı Seyr-ü Sefain Anonim Şirketi* which was founded in 1911.[8]

Before the analysis of business networks of these companies, there is one point that should be mentioned firstly: As there was no developed capital stock or exchange market in the Ottoman Empire, only a few part of Ottomans managed to have shares of the corporation. At this point, Ottoman corporations (especially, those started to operate outside Istanbul) seemed to be closely-held firms rather than publicly-held corporations. As such, despite the adaptation of the French Commercial Code in 1850,

7 Corporations which were founded in Bursa are *Bursa Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi*, *Hüdavendigar Osmanlı Seyr-ü Sefain Anonim Şirketi* and *Bursa Şehri Tramvay ve Tenvir-i Elektirik ve Kuvve-i Elektirikiyye Osmanlı Anonim Şirketi*. The ones founded in Konya were *Konya Osmanlı Şirket-i Sarrafiyesi*, *Meşrik-i İrfan Şirketi*, *İktisad-ı Milli Anonim Şirketi (Konya Milli İktisat Bankası)*, *Konya Osmanlı Anonim Şirketi*, *Uyanık Köylüler Osmanlı Anonim Şirketi*, *Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi*, *Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi*, *Konya Ticaret-i Umumiyye Türk Anonim Şirketi*, *Konya Emtia-i Umumiyye Saadet Osmanlı Anonim Şirketi*, *Konya Emtia-i Umumiyye-i İkbaliyye Osmanlı Anonim Şirketi*, *Konya Kantariye Osmanlı Anonim Şirketi*, *Konya Köylü Bankası*, *Konya Levazım-ı İrkabiye Osmanlı Anonim Şirketi*, *Konya Milli Mensucat ve Eşya-i Ticariyye Umran-ı Osmani Anonim Şirketi*, *Beyşehir İnkişaf-ı Milli Osmanlı Anonim Şirketi (Beyşehir İnkişaf-ı Milli Ticaret ve Sanayi Osmanlı Anonim Şirketi)*, *Konya Attariye Osmanlı Anonim Şirketi*, *Konya Ayakkabıcılar Osmanlı Anonim Şirketi*, *Konya Çiftçi Celaliye Osmanlı Anonim Şirketi*, *Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi (Konya Ahali Bankası Türk Anomim Şirketi)*, *Konya Köylü Ticaret ve Sanayi Osmanlı Anonim Şirketi (Konya Köylüler Osmanlı Anonim Şirketi)*, *Konya Milli Köylü Ticaret Anonim Şirketi*, *Tefeyyüz Osmanlı Anonim Şirketi* and *Konya Osmanlı İktisat ve Teavün Şirketi* (Gökatalay, the Political Economy, p.115-138).

8 Ali Akyıldız. *Osmanlı dönemi tahvil ve hisse senetleri*. (Türk Ekonomik Bankası, 2001), p.208.

the emergence of commercial corporations was determined by the local conditions of the Ottoman Empire.

Regarding the challenges which the adaptation of European Commercial Codes might have created, the time to establish a corporation was another problematic area. For the owners needed official permission from the government in İstanbul, it generally took a long time to found a corporation outside Istanbul (e.g. for those corporations that based in Konya, it might vary from one month to two years). For instance, *Tombakzade Mehmet Murat Bey* applied for governor in Konya to found a corporation (*Konya Osmanlı Anonim Şirketi*) on 15 March 1910. However, the Sultan approved the charter on 12 March 1912.[9] Conversely, the founders of *Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi* were able to get the permission within four weeks.[10] To make the above time differences more meaningful for our analysis, it should be mentioned that the abundance of founders for the latter and the powerful position of its owners must have shortened the mentioned period.

Secondly, Ottoman institutional heritage might have had a decisive role in the progress of corporate sector. That is, Ottoman corporations might have owned certain characteristics of the classical Ottoman institutions (e.g. waqfs), and the corporations which were founded in the late Ottoman Empire might be emerged as hybrid forms. For example, *Konya Çiftçi Celaliye Osmanlı Anonim Şirketi* was established by the initiatives of *Konya Celaliye Vakfı* (Celaliye Waqf of Konya), which had been operated by the Mawlawis up to 1918.[11] Up until this year, there existed numerous criticisms about how the administration of the Waqf attempted to manipulate its privilege; but, the owners were able to protect their property by transferring it to the corporation. Thanks to the religious orientation of the corporation, the demand of the public for the corporation's share rose very quickly.[12] As such, this particular case exemplified how an Ottoman institution (i.e. waqf) transformed to a European-oriented one (i.e., corporation).

For a better understanding of this transformation, one needs to mention the crucial role that the waqfs played in the Ottoman Empire. The primacy of the waqfs was due to both the capital which they possessed and their functions for the urban economics.[13] What is more, waqfs became a channel to save private ownership from the possibility of confiscation (*müsadere*).

9 Ahmet Atalay, Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya'da Kurulan Milli Şirketler ve Bankalar, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2011), p.133-134.

10 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA.), İradeler - Dosya Usulü (İ..DUİT.), 34-35.

11 BOA., İ..DUİT, 122-39.

12 Atalay, Meşrutiyetten Cumhuriyete, p.174-187.

13 Kayhan Orbay, Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi. Ele (1990), p. 272.

Before the government abandoned the application of confiscation in the 1830s, the provincial élite, to a limited extent, took the advantage of the waqfs for the sake of protecting their property and transferring it to their successors.[14] Although some scholars argue that the presence of such an institution prevented economic progress in the Middle East,[15] as the particular case of *Konya Çiftçi Celaliye Osmanlı Anonim Şirketi* suggests, a waqf might be transformed to a corporation without any problems. More importantly, the Ottoman corporation had characteristics of both Islamic and modern institutions, which supports their hybrid structures.

On account of this combination, for almost all firms, the distinction between ownership and administration was not obvious. As can be seen from the case of Konya, those who obtained the shares of the corporations were urban notables to a large extent (e.g., *Keleşzadeler)*, and as explained below, they were families who might mutually found the corporation. As the Ottoman corporations lack openness to the public, business networks analysis is based not only on founders, but also managers in the case of Konya.[16] Moreover, it is impossible to show business networks in Bursa because there were only three corporations founded in the city.

Figure 1 shows existing business networks in Konya from 1908 to 1918. *Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi,* which began to operate in 1918, was the most affiliated corporation with the others. It had more than 100 founders who came from the powerful families of Konya (*Kitapçızadeler, Termiyecizadeler, Mendizadeler, Efendizadeler* etc.).[17] In other words, several local interest groups had the opportunity to pool their capital within the corporation. However, ideological disputes among these groups led to challenges for the operation of the corporation. In fact, there were two separate groups within the corporation. The first group included people whose strand was more liberal and close to *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* (The Freedom and Accord Party), whereas the second group comprised of people who had supported İTC until 1918 and then *Kuva-yi Milliye Hareketi* (National Forces) during the Turkish War of Independence. As the first group participated to the rebellion *(i.e. "Delibaşı Mehmet İsyanı")* against the

14 Murat Çizakça, "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları." Türkiye'de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet Araştırması, (İstanbul: TÜSEV, 2006), p.22-24.

15 Timur Kuran, The long divergence: How Islamic law held back the Middle East. (Princeton University Press, 2012), p.11-33.

16 In Konya, 28 people associated with two corporations, 4 people associated with three corporations and two people associated with four corporations (Gökatalay, the Political Economy and p.115-138.).

17 BOA., İ..DUİT., 120-34, 35.

government in Ankara, the nationalist second group left the corporation. However, after the Ankara government suppressed the upheaval, only the members of the second group remained in the corporation and it became a bank (*Konya Ahali Bankası Türk Anonim Şirketi*) on 3 April 1924.[18] As can be seen from this case, political division among the corporations' owners might have affected both formation and survival of business networks.

	Akşehir Çiftçi Bankası	Akşehir Osmanlı İktisat AŞ	İktisad-ı Milli AŞ	Konya Attariye OAŞ	Konya Çiftçi Celaliye OAŞ	Konya Elektrik OAŞ	Konya Emtia-ı Umumiyye Saadet OAŞ	Konya Emtia-ı Umumiyye-i İkbaliyye OAŞ	Konya Kantariye OAŞ	Konya Köylü Ticaret ve Sanayi OAŞ	Konya Levazım-ı İrkabiye OAŞ	Konya Mensucat ve Emtia Yurdu OAŞ	Konya Milli Mensucat ve Eşya-ı Ticariyye Umran-ı OAŞ	Konya Rençber Ticaret ve Sanayi OAŞ	Tefeyyuz OAŞ	Teşebbüsat-ı İktisadiye OAŞ
Akşehir Çiftçi Bankası		2														
Akşehir Osmanlı İktisat AŞ	2															
İktisad-ı Milli AŞ				1		2						1			1	
Konya Attariye OAŞ			1			5			1						1	
Konya Çiftçi Celaliye OAŞ						3			1			1	1			
Konya Elektrik OAŞ			2	5	3		5	1	5	2		2	1		4	1
Konya Emtia-ı Umumiyye Saadet OAŞ						5		1	1	1						
Konya Emtia-ı Umumiyye-i İkbaliyye OAŞ						1	1									
Konya Kantariye OAŞ				1	1	5	1			1		1	1			
Konya Köylü Ticaret ve Sanayi OAŞ						2	1		1			1				1
Konya Levazım-ı İrkabiye OAŞ														1		
Konya Mensucat ve Emtia Yurdu OAŞ			1		1	2			1	1			3			
Konya Milli Mensucat ve Eşya-ı Ticariyye Umran-ı OAŞ					1	1			1			3				
Konya Rençber Ticaret ve Sanayi OAŞ											1					
Tefeyyüz OAŞ			1	1		4										
Teşebbüsat-ı İktisadiye OAŞ						1				1						

Figure 1. Business Networks in Konya during the Second Constitutional Period[19]

18 Atalay, Meşrutiyetten Cumhuriyete, p.272-274.

19 İ..DUİT., 119-116; İ..DUİT., 119-117; İ..DUİT., 120-11; İ..DUİT., 120-12; İ..DUİT., 120-33; İ..DUİT., 120-34; İ..DUİT., 120-40; İ..DUİT., 120-41; İ..DUİT., 120-42; İ..DUİT., 120-45; İ..DUİT., 120-46; İ..DUİT., 121-38; İ..DUİT., 122-21; İ..DUİT., 122-36; 122-30; İ..DUİT., 122-39; ŞD. 1259-16, ŞD. 1262-1.

As Figure 1 shows, another important corporation in the business networks was *Konya Kantariye Osmanlı Anonim Şirketi.* This corporation was founded in 1917 with the initial capital of *Osmanlı Lirası* (OL) 40,000. The official permission to establish the corporation was given to Kadızade Ahmet Efendi who was a merchant in Konya. Again, members of wealthy families became founders of the corporation who were *Kadızade Ahmet Efendi, Termiyecizade Hüseyin Efendi, Tenekecizade Kamil Efendi, Hacı Bahri Efendizade Hacı Pertev, Ehuinade Nuri, Aşçızade Mustafa.*[20] These people might refer to the fact that while powerful families collaborated with each other to raise their capital with the help of corporations, at the same time, they contributed to formation of business networks. At this point, one can claim that business networks shown in Figure 1 illustrate alliances among local family business groups.

As the third corporation which had owners or managers in common with the others, *Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi* was founded in 1915 with the initial capital of OL 100,000. The primary aim of the corporation was to build a textile factory and do any business related to textile. One more time, founders of the company were members of notable families such as *Kellecizade Hacı Hasan Efendi, Yüzbaşızade Hacı Halil Efendi, Sofyalızade Hacı Mustafa Efendi, Tahralızade Ali Efendi, Tenekecizade Hacı Mehmet Efendi.*[21] The owners' attitude towards the nationalist government in Ankara might reflect how political position of the owners might have changed operation of the corporations.[22]

For a deeper analysis of how these networks were formed, several important local people should be mentioned. One of them, *Abaoğlu (İbaoğlu) Hacı Mustafa Efendi,* was either became the founder or the manager of four corporations, which were: *Konya Osmanlı Şirket-i Sarrafiyesi, Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi, İktisad-ı Milli Anonim Şirketi* and *Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi.* His sons, *Ali* and *Hacı Tevfik* also became the shareholders of *Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi.*[23]

The second individual, *Kâzım Hüsnü Bey* (a.k.a. *Halil İbrahim Nakipoğlu b.1881-d.1934*), was a member of the board of directors in *İktisad-ı Milli Anonim Şirketi.*[24] He was born in Konya. He was a merchant and also an instructor in *Konya Sanayi Mektebi* and the editor of *Konya Gazetesi* (Journal of Konya). He was a deputy both in the İTC and *Cumhuriyet Halk Fırkası*

20 BOA., İ..DUİT., 120-33,34.

21 BOA., İ..DUİT., 122-9.

22 Atalay, Meşrutiyetten Cumhuriyete, p.141-143.

23 Gökatalay, the Political Economy, p.140.

24 Gökatalay, the Political Economy, p.140-141.

(CHF) periods. It should be noted that the government in Ankara sent him into exile after *Delibaş Mehmet Rebellion,* since the government thought that he played a role in the rebellion. Later, the government let him to come to Ankara.[25] He took in charge for important duties in the Assembly (www.tbmm.gov.tr). Aside from being a partner of the corporation, he was also a member of board of managers *in Konya Anadolu Alat-ı Ziraiye ve Ticariye Türk Anonim Şirketi* which was founded in 1925.[26]

Another individual who involved in business networks formed in Konya was *Kurrazade Hacı Bekir Efendi* (1867-1927): He was a merchant and the founder of *Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi* and *Akşehir Çiftçi Bankası.* Additionally, he served as the chairman of the board for *Şark Değirmenleri Anonim Şirketi.* He graduated from madrasahs of *Fatih* and *Akşehir*. He was a member of Konya Chamber of Commerce and İTC. He was the shire board of governors. He was deputy in Chamber of Deputies in the Second Constitutional Era. Then, he continued to be deputy in Grand National Assembly of Turkey for three times. During the 1920s, he was the chairman in the commission of economy. He was married and had five children.[27]

Musa Kâzım Efendi (Onar) (1881-1930) who was born in Konya was another important individual for the emergence of business networks in Konya. He graduated from the Law School of Konya. He worked as an attorney and an instructor both in Konya and Thessaloniki. He was deputy for four times both in pre- and post-1918 periods. He was the Vice-President in Grand National Assembly of Turkey twice and also he was the chairman of Agricultural Commission in the Assembly. It should be noted that he supported the abolishment of the Caliphate system in 1924 and signed the fetwa which declared that it was appropriate for Islamic Law. He was district governor of war during World War I. In addition to being a member, he also donated to the Association for Ottoman Navy. He was the founder of *Tefeyyüz Osmanlı Anonim Şirketi* and *Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi.* He was also the founder of *Konya Darül- Fünun Mektebi Anonim Şirketi* which was founded in 1920.[28] Moreover, his son, *Ahmet Onar* (1917-1987), was a lawyer and he worked as a deputy from 1961 to 1968.[29]

Zeynelabidin Efendi (1869–1940), being Naqshi sheikh and Khoja, used to be a member of İTC but he resigned in February, 1910 and joined

25 Osman Akandere, "1/3 Numaralı Konya İstiklal Mahkemesi'nin Konya İsyanı" ile İlgili Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na Sunduğu Raporu. *Atatürk Dergisi*, 4(2), 2004, p.61.

26 Hamit Tahsin and Remzi Saka. *Sermaye hareketi.* (Amedî Matbaası, 1930), p.513.

27 www.tbmm.gov.tr

28 BOA., İ..DUİT, 123-36

29 www.tbmm.gov.tr

Ahali Fırkası (People's Party). He was also a member of first board of managers in *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*.[30] He was one of the five non-Unionist deputies who could become a deputy in 1912. The Unionists tried to kill him during the assassination of *Mahmud Şevket Pasha* on 11 June 1913 but he was not in Istanbul that time and had to live in exile until the World War I ended. Then, he returned from exile and revived *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. According to Kemalist government, he was one of the two leaders (the other was the former governor of Konya) in Konya Rebellion.[31] He was one of the *150likler* (150 Undesirables) and sent into exile again after the foundation of the Republic. He died in Medina in 1940.[32]

As explained above, there was no such business network in Bursa. Nevertheless, *İnegöllüzade Hacı Saffet Bey*, being founder of *Bursa Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi*[33] and *Hüdavendigar Osmanlı Seyr-ü Sefain Anonim Şirketi*[34] seemed as an important figure within the framework of corporations centred in Bursa. He became first the manager of *Osmanlı Bankası* (Ottoman Bank), and then *Selanik Bankası* (Banque de Salonique Societe Anonyme Ottomane), in Bursa. He was the chief of *Bursa Ticaret Odası* (Bursa Chamber of Commerce) for three times. He became one of the founders of *İş Bankası* (the Business Bank). Together with his brother, *Refet Bey*, he took a central place in commercial and industrial activities in Bursa.

To understand survival of the business networks among the corporations in Konya and Bursa during the 1920s, three points seem to be important. The first one is the decreasing role of Konya within the framework of corporations after 1923. While six corporations were founded in Konya from 1919 to 1929, only one corporation whose centre was in Bursa started to operate at the same period.[35] The second point about the permanence of business networks and corporations which emerged during the İTC period is that the attitude of political authorities towards owners and founders of these corporations was a decisive factor for the operations of big enterprises in these two cities. The third aspect of the change in the context of corporations in the early Turkish Republic was intra-group conflicts among business interest groups, as seen from the case of Konya. In other words, despite being owners of the same corporation, the ideological division

30 Tarik Zafer Tunaya, *Türkiye'de siyasal partiler. 1. İkinci Meşrutiyet dönemi, 1908-1918*. (Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984), p.315.

31 Akandere, 1/3 Numaralı, p.74-75.

32 Touraj Atabaki. *The state and the subaltern: modernization, society and the state in Turkey and Iran*. Vol. 66. (IB Tauris, 2007), p.137.

33 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA.), Şûra-yı Devlet Belgeleri (ŞD.), 1233-2.

34 BOA., ŞD., 1232-1.

35 Gökatalay, the Political Economy, p.24.

among them might have caused either the dissolution of the corporation or it might have prevented progress of entrepreneurial activities. Therefore, not only economic concerns of businessmen but also their political position might have determined formation and disintegration of business networks.

4) Conclusion

This study briefly examined business networks in Konya and Bursa during the Second Constitutional Period. Thanks to legal and institutional backgrounds that İTC provided to Muslim-Turkish merchants and businessmen, the number of national corporations increased after 1908 (particularly during World War I). Owing to the increasing number of corporations, there emerged business networks in Anatolian provinces such as Bursa and Konya.

As a result of relatively higher number of corporations compared to other Anatolian cities, Konya became a practice area for the İTC leaders with regard to their so-called national economy policies. While Muslims dominated corporate sector during the course of these policies, there were problems among Muslim business interest groups. That is to say, being politically divided, intra-elite conflicts among owners of the corporations negatively affected strength and survival of existing business networks.

Even though there was not any apparent business network in Bursa due to the existence of only three corporations, there were certain important figures such as İnegöllüzade Hacı Saffet Bey, *Osman Nuri (Özpay)* and *Mehmet Refet Bey*. These people were not only founders of national corporations but also chief or representative of larger corporations which operated all around the country.

Regarding political economy of business networks among corporations in Bursa and Konya during the İTC period, it is possible to conclude that the presence of political authorities changed the structure of business networks directly or indirectly. While people who associated with İTC might be founders or managers of the corporations, the relations between governmental authorities and corporations' owners might have accelerated or prevented entrepreneurial activities which were seen through the corporations.

The crucial role that the central government played in the foundation of national corporations was not striking. Rather, the existence of a patrimonial political centre in the Ottoman Empire for centuries might naturally have affected the progress of the Ottoman corporations in the beginning of the twentieth century. Even though İTC made many alterations in the Ottoman politics, the concept of centralization in the mind of Ottoman bureaucrats continued after 1908 and there were interdependent relations between political authorities and corporate owners.

To sum up, as long as their interests matched, the Ottoman government favoured the establishment of new corporations and encouraged participation of Muslim artisans and merchants in these corporations. However, when their interests conflicted with each other, the government did not hesitate to use punishment mechanisms for those who did not support them.

Bibliyography

Akandere, Osman. "1/3 Numaralı Konya İstiklal Mahkemesi'nin Konya İsyanı" ile İlgili Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na Sunduğu Raporu. Atatürk Dergisi, 4(2), (2004).

Akkuş, Turgay. "Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat ve Bursa." İZMİR, (2008).

Akyıldız, Ali. *Osmanlı dönemi tahvil ve hisse senetleri.* (Türk Ekonomik Bankası, 2001).

Atabaki, Touraj. *The state and the subaltern: modernization, society and the state in Turkey and Iran.* Vol. 66. (IB Tauris, 2007).

Atalay, Ahmet. Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya'da Kurulan Milli Şirketler ve Bankalar, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2011).

Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni-Cilt:1,* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1996).

Çizakça, Murat. "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları." *Türkiye'de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet Araştırması,* (İstanbul: TÜSEV, 2006).

Erder, Leila T., and Faroqhi, Suraiya. "The development of the Anatolian urban network during the sixteenth century." *Journal of the Economic and Social History of the Orient/Journal de l'histoire economique et sociale de l'Orient*(1980), 265-303.

Gökatalay, Semih. "The Political Economy of Corporations in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic (1908 – 1929)" (Unpublished Master's Thesis), Middle East Technical University, 2015.

Kuran, Timur. *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East.* Princeton University Press, 2012.

Mintz, Beth and Schwartz, Michael. "Interlocking directorates and interest group formation." *American Sociological Review* (1981), 851-869.

Orbay, Kayhan. Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi. *Ele* (1990), 271-336.

Tahsin, Hamit and Saka, Remzi. *Sermaye hareketi.* (Amedî Matbaası, 1930).

Toprak, Zafer. *Türkiye'de "Millî iktisat" 1908-1918,* (İstanbul: Doğan Kitap, 2012).

Tunaya, Tarik Zafer. *Türkiye'de siyasal partiler. 1. İkinci Meşrutiyet dönemi, 1908-1918.* (Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984).

Archival Sources

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA.), İradeler - Dosya Usulü (İ..DUİT.), 119-116; 119-117; 120-11; 120-12; 120-33; 120-34; 120-40; 120-41; 120-42; 120-45; 120-46; 121-38; 122-9; 122-21; 122-36; 122-30; 122-39; 123-36.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA.), Şûra-yı Devlet Belgeleri (ŞD.), 1232-1; 1233-2; 1259-16; 1262-1.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İZMİR'DEN İSTANBUL'A KURU ÜZÜM VE İNCİR SEVKİYATI

Safiye Kıranlar*

Giriş

Bu makalede Birinci Dünya Savaşı yıllarında değişen dengelerin ışığında kuru üzüm ve incir ticareti ele alınacak ve İzmir Limanı'nın abluka altında olduğu savaş yıllarında bu iki ürünün hasadından satışına kadar geçen süreç değerlendirilecektir. Değerlendirmenin sağlıklı bir şekilde yapılması amacıyla savaş öncesi dönem gözden geçirilecek ve İhracat Heyeti başta olmak üzere nakliyattan satışa kadar bütün evreler ele alınacaktır. Osmanlı arşiv belgeleri, basın kaynaklı haberler makalenin temel dayanağı olup, belirtilen döneme ait kuru üzüm ve incirle ilgili eserler de değerlendirme kapsamında olacaktır.

Bir liman şehri olan İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bambaşka bir silüete büründü. İzmir'in art bölgesiyle bağlantısını sağlamak için açılan Aydın ve Kasaba Demiryolu hatları yanında rıhtım ve liman inşaatı ve daha sonra kent içi ulaşımı kolaylaştıran tramvayın hizmete girmesi şehrin gelişimi adına önemli adımlardı. Telgraf hatlarıyla Avrupa'ya bağlanmak da ticaret açısından dikkate değerdi. İzmir'in art bölgesinden gelen tarım ürünlerinin iç ve dış piyasalara ulaşmasında bu bayındırlık faaliyetlerinin katkısı çok oldu[1]. Denizin doldurulmasıyla oluşturulan ve kuru üzüm ve incirin pazarlandığı Yemiş Çarşısı'nın öne çıkmasıyla uluslararası piyasada yaşanan değişiklikler aynı zamanda oldu ve kuru meyve*, meyan kökü, meşe palamudu gibi ürünler yaşanan değişimin etkisiyle pamuk yerine tercih edilmeye başladı.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (kiranlar@sakarya.edu.tr)

1 Sabri Yetkin-Erkan Serçe, *Kuruluştan Günümüze İzmir Ticaret Borsası Tarihi*, İzmir, 1998, s. 21-23.

* Bu makalede kuru meyve terimi kuru incir ve üzümü tanımlamak için kullanılmaktadır.

Batı Anadolu'da kuzeyden güneye doğru Bakırçay, Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes vadilerinde yetiştirilen tütün, üzüm, incir ve pamuğun alıcısı olan Avrupalılar Küçük Menderes vadisinin üzüm, Büyük Menderes vadisinin de incir bölgesi olduğunu çok iyi biliyorlardı[2]. İstanbullu esnafın da bildiği ve Avrupa'da da tanınan kaliteli üzümler Karaburun, Urla ve Kemalpaşa'da[3], kaliteli incirlerse Köşk, Germencik ve Erbeyli'de yetişiyordu. Özellikle Erbeyli ve Germencik incirlerinin yabancı piyasalarda oldukça saygın bir yeri vardı[4]. Avrupalılar üzüm ve incirin kurutulmuşunu tanıyorlardı; bu iki meyvenin tazesini tüketmiyorlardı.

Üretimden İhracata Kuru Üzüm ve İncirle İlgili Hatırlatmalar

Kuru üzüm ve incirin kalitesinin belirlenmesinde kurutulma işlemi sırasında geçirilen safhaların etkisi büyüktü. Üzümün kaliteli olup olmadığının temel göstergesi rengi, yumuşaklığı, pürüzsüzlüğüydü. Rengi altın sarısına yakın, yumuşak etli, görünüm olarak elastiki ve çatlaksız olan üzümler birinci kalite üzümlerdi[5]. Üzümler tam olarak kurutulmadan önce parlak olmaları için bandırma suyu denilen bir suyun içine batırılır ve suya bir miktar da zeytinyağı ilave edilirdi. Bandırılan üzümler Amerikan bezleri ya da top halinde sarılan kağıtlar üzerine serilerek kurutulurdu. Kuruyan üzümler sofralık ve iyi cins olarak da bilinen sultani ve çekirdeksiz üzümle, pastacılık ve mutfaklarda kullanılan, küçük taneli ve özellikle İzmir Sultanisi olarak anılan iki tür üzerinden sınıflandırılırdı[6]. Üzüm çöpleri ayrıldıktan sonra bir kısmı alıcıların isteği doğrultusunda, karıştırmak anlamına gelen tabiriyle "paçal" edilerek kutulara konulurken, bir kısmı da çuvallara yerleştirilerek satışa hazır hale getirilirdi. Daha farklı

2 S. Güney, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul, 1975, s. 425.

3 "Başlıca İhracat Emtiamız", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Yıl. 1, 1 (Kanun-i sani 1926), s. 35. Özellikle üzümle ilgili olarak hazırlanan bir raporda Karaburun üzümlerine vurgu yapıldığı belirtilmelidir (*İzmir'de Çekirdeksiz Üzüm Tedkikatı Hakkında Rapor*, İstanbul, 1341, s. 31).

4 Cevad Sami-Hüsnü, *Aydın Vilayet-i Celilesinin Ahvâl-i Tabiiyye, Ziraiyye, Ticariyye ve İktisadiyye ve Sair Ahvâlinden Bahis 1321 Sene-i Maliyyesine Mahsus Nevsâl-i İktisad*, İzmir 1323, s. 32. Bu incirlerin güzelliği yönündeki benzer ifadeler için bkz. "Ticaret-i Umumiyye-İncir Mahsulü", *Osmanlı Ticaret ve Ziraat Mecmuası*, 12 (8 Temmuz 1323-21 Temmuz 1907), s. 145.

5 Basit gibi görünen kurutma usulünde ince ayrıntılara dikkat edilmediği takdirde üzümün rengi esmerleşmekte, kabuğu sertleşmekte ve buruşmaktaydı ki bu şekil ve tat bozukluğu ürünün piyasadaki değerini düşürüyordu (*İzmir'de Çekirdeksiz Üzüm Tedkikatı Hakkında Rapor*, İstanbul, 1341, s. 3).

6 Hakkı Nezihi, *İhracat Maddelerimiz*, İzmir, 1928, s. 21; *İzmir'de Çekirdeksiz Üzüm Tedkikâtı Hakkında Rapor*, s. 4; "Üzüm Mahsulümüz", *Akşam*, 17 Mart 1928, s. 3.

bir paketleme usulündeyse iyi kalitede olanlar birer kiloluk mukavva kutulara, bir kısmı 13-15 kiloluk tahta kutulara, bir kısmı da yarım ve çeyrek kantarlık[7] kasalara konulmaktaydı[8].

Batı Anadolu'nun, kurumaya elverişli olması ve kuruduğu zaman ticari anlamda kıymet ve ehemmiyet kazanmasıyla tanınan, inciri için de durum aynıydı[9]. İncirin olgunlaşıp ağaçtan düşmesi ve "üzerindeki çiğin kalkması" beklenir ve düşen incirler toplanarak sergi alanı adı verilen, üzeri kuru otlarla örtülü ya da üzerine hasır serilmiş alana getirilir, birbirine temas etmeyecek şekilde kurutulurdu[10]. Sergiden kaldırılırken süzme, allame, bezirgan, natural ve hurda olmak üzere bir sınıflamaya tabi tutulan incirin üretildiği yıl satılması gerekiyordu[11]. Üretici bir sonraki yıl, düşük kalitede incir olarak tanımlanan hurda kalitesine inmemesi için malını elinden çıkarmak zorundaydı. Belirtilen beş sınıflamaya tabi tutulan incirlerin bir kısmı herhangi bir işlemden geçirilmeden torba, karton kutu, selefon, ağaç kasa, değişik sepet ve kaplar içinde ambalajlanarak özellikle iç piyasada satışa çıkarılırken bir kısmı da önce sıcak ve tuzlu veya bir antifermatik içeren suyla yıkanırdı. Kuru incirler işlenme şekillerine göre lokum, layer, bonbon adlarıyla anılmaktaydı. İncirlerin bir kısmı ise ezme haline getirilir ve bu tür pasta, bisküvi, şekerleme ve marmelat sanayisinde kullanılırdı[12]. Kuru incir piyasasında 19. yüzyılda işlenmiş incir revaçta

7 1 kantar=56,5 kg

8 "Başlıca İhracat Emtiamız", s. 35.

9 O dönemin kayıtlarında kaliteli incirin özellikleri şöyle tarif edilmişti: "Balının ziyadeliği, çekirdeğinin inceliği, kabuğunun kalın olmayışı, renginin göze sevimli görünecek derecede tatlılığı beher tanesinin ağzının çatlak ve yarık olmayışı, ele alınca hem ağır hem de süngerimsi bir yumuşaklığa sahip bulunması sapının çarık gibi sert ve bozuk olmayıp hâl-i tabiide kurumuş olması üzerine benekler karalıklar bulunmaması" (Mehmet Ziya, *İncir*, İzmir, 1928, s. 20).

10 Mehmet Ziya, *a.g.e*, s. 19; "İncir", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, c. 5, İstanbul 1950, s. 241-242.

11 Birinci kalitedeki incir süzme incirdi. İrilik, renginin beyazlığı ve üzerinde herhangi bir yara ve leke olmaması temel özellikleri arasında sayılabilir. İkinci kalite olan ve allame incir olarak adlandırılan incir birinci kalitedeki süzme incirlerle neredeyse aynı özellikleri taşıyordu; tek farkı ebat olarak daha küçük olmasıydı. Ebadı süzme ve allameye göre daha küçük ve rengi daha koyu olan üçüncü kalitedeki incire bezirgân inciri deniliyordu. Dördüncü kalitedeki natural incirse çok daha küçük, yarık ve lekeliydi. Onun bir alt kalitede olanı hurda incirse en küçük incir olup balı tamamen akmış lekeli ve yarık üründen oluşuyordu (Ragıp Ziya, "Dünyada Ne kadar Kuru Üzüm Hasıl Oluyor ve Rakiplerimiz Hangi Milletlerdir", *İktisat Vekâleti Mecmuası*, 10 (1928), s. 61-62).

12 Abdullah Özdemir, *Türkiye'de İncir Ekonomisi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2001, s. 57; Mehmet Ziya, *a.g.e*, s. 43-44.

iken yüzyılın sonuna gelindiğinde durum tersine dönmüş ve işlenmiş incir ihracı azalmıştır[13]. Ayrıca savaş yılları boyunca İstanbul'a taşınan incirlerin önemli bir kısmının ya bir önceki yılın mahsulü ya da aynı yılın kıymetten düşmüş ve hurda olarak adlandırılan incirler olduğu belirtilmelidir.

Gayrimüslimler kuru üzüm ve inciri kutsal günlerde pişirdikleri çöreklerde kullanıyordu ve bu iki meyve Noel'de yapılan pudingin önemli malzemelerindendi. Bu nedenle İzmir'deki hanlarda işlenen incirin ihraç işlemleri Aralık ayında yani Noel ayında artmakta ve İzmir Limanı'ndan yüklü miktarda kuru meyve ihraç edilmekteydi[14]. Rumların ve Ermenilerin Paskalya, Yahudilerin ise Hamursuz Bayramlarına denk gelen dönemlerde de piyasa hareketlenmekteydi. İncirlerin demiryolu ile taşınmasından sonra her yılın 15 Ağustos'unda kutlanan "incir bayramı"nın da kutsal günlerle bir bağı vardı. 15 Ağustos bölgedeki Ortodoks Hıristiyanlar için de önemli bir gündü ve o gün çalışmazlardı. Ortodokslara göre Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem, 15 Ağustos günü Selçuk-Ayasuluk-Efes yakınlarında bir yerde göğe yükselmişti ve o gün Meryemana Yortusu günüydü[15].

Kuru üzüm ve incirin hem iç hem de dış piyasaya ihracıyla ilgili işlemler ağırlıklı olarak Temmuz ayının başından başlayarak Aralık ayı dahil tam altı ay boyunca İzmir'e büyük bir canlılık getirirdi[16]. Üzüm ve incirin şehre gelişi dönemin gazetelerinde de ilan edilir ve halk gelişmelerden haberdar edilirdi[17]. İki ürünün İzmir'e ulaşması ve ihraç edilmesine kadar devam eden süreç bir dizi karmaşık, genelde güvensiz ve hileli işlem sonrasında gerçekleşiyordu. İncir üreticileri deveci ya da deveci ağaları denilen aracılarla, üzüm üreticileri de kredi kurumlarının yetersizliği ya da yokluğu nedeniyle tefeci olarak adlandırılan gruptan yana dertliydi[18]. Köylünün üzüm ve inciri hem belirli bir zaman aralığında elinden çıkarmak hem de

13 "Ticaret-i Umumiyye-İncir Mahsulü", s. 147.

14 "Çekirdeksiz Üzüm Piyasası", *Osmanlı Ticaret ve Ziraat Mecmuası*, 32 (2 Kanun-i evvel 1323-15 Aralık 1907), s. 456.

15 A. Nedim Atilla, *İzmir Demiryolları*, İzmir, 2002, s. 106.

16 Cevad Sami-Hüsnü, *a.g.e.*, s. 84. *Peyam-ı Sabah* gazetesi ise bu tarihi daha öne çekerek Mayıs ile Ekim arası olarak belirtir ve bu dönemi İzmir'in "faaliyet-i ticariyyeye iltica eden" dönemi olarak değerlendirir (İzmir Anadolu Ticaretinin Merkezi", *Peyam-ı Sabah*, 20 Ağustos 1335/1919).

17 Çok sayıdaki örnekten ikisi için bkz., İzmir, 29 Temmuz 1312-10 Ağustos 1896, s. 4; *Sabah*, 5 Eylül 1333/1917, s. 5.

18 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 102; Figen Kumral, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İzmir'de Bağ ve Bağcılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010, s. 83.

işletmek zorunda olması deveci ve İzmir'deki komisyoncuların/tüccarların/simsarların elindeki en büyük kozdu. Satılan mal üzerinden okka başına belli oranda komisyon alan deveciler, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra eski önemlerini yitirirken Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte tamamen yok olmaya başladılar[19].

Devecilerin tarih sahnesinden silinmesinde Batı Anadolu'yu bir ağ gibi saran demiryolu hattının inşası ve savaş dönemi şartları etkiliydi. Özellikle İzmir-Kasaba Demiryolu hattıyla gelen kuru meyveler Kemer İstasyonu'na, oradan da arabalarla hanlara taşınırdı. Bu süreçte devreye giren komisyoncular alım satım işlemini gerçekleştirir ve bu kez ürün, işlenmek amacıyla başka bir depoya aktarılırdı. Bu iki ürün üzüm hanı, incir hanı olarak adlandırılan ve genellikle depo vazifesi gören taştan yapılmış, "Hükümet önü ile Kemeraltı arkasında, Birinci ve İkinci Kordonlar ile Yemiş Çarşısı'na doğru uzanan" alanda yer alan taş hanlarda depolanırdı. 20. yüzyılın başlarında İzmir'de 50 kadar bu nitelikte hanın bulunduğu bilinmektedir[20]. Genelde zemin katları depo olarak kullanılan bu hanların bazılarında kutu fabrikaları da vardı[21]. İhracat işiyle uğraşan tüccarlar genelde bu hanları depo işlevi dışında kullanmaz, başka binalardaki bürolarında ticari bağlantılarını gerçekleştirirlerdi[22]. Bu arada halk arasında Frenkhane'den üretilen ve Ferhane olarak bilinen pasajların içinde de çok sayıda incir ve üzüm satan dükkân ve mağaza bulunmaktaydı[23].

Kemeraltı adıyla anılan ticaret alanının bir kısmını oluşturan Yemiş Çarşısı Avrupalıların üzüm ve incirin de aralarında yer aldığı bazı ürünlere olan talebinin artmasıyla önem kazandı[24]. Bu çarşıda yer alan Şekeroğlu, Salepçioğlu, Whittal ve Kapancıoğlu gibi hanlar kuru meyvelerin depolandığı yerlerdi. Kemeraltı Camisi'nin çaprazındaki Kapancıoğlu Hanı'nın özelliği çuvallarla getirilen incir ve üzümün kutularının imalatının

19 Fakat tam olarak piyasadan çekilmedikleri gerçeği de akılda tutulmalıdır. Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nin 1924 yılında yaptığı toplantıda bile devecilerin üreticiye verdiği zarardan bahsedilmekteydi. (*Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, 340 Senesi Kanun-i Sanisinin 31. Perşembe Günü Germencik'de İkinci Defa Fevkalâde Olarak İctima Eden Heyet-i Umumiyye Zabıtnamesi*, İzmir, 1340, s. 10).

20 Münir Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Dergisi*, 25 (1971), s. 110-111; Muhittin (Birgen), "Türkiye'nin En Mühim Servetlere Sahip Mıntıkası: İzmir", *Meslek*, 30 Aralık 1340/1924, s. 9.

21 Mehmet Ziya, *a.g.e*, s. 42; Çınar Atay, *Kapanan Hanlar (İzmir Hanları)*, İzmir, 2003, s. 257.

22 Atay, *a.g.e*, s. 271.

23 Cevad Sami-Hüsnü, *a.g.e*, s. 86. İzmir'deki ünlü ferhaneler arasında Bari, Ağa, Saatli, Ispartalı ve Yusuf Ferhaneleri sayılabilir.

24 Atay, *a.g.e.*, s. 253.

yapıldığı han olmasıydı[25]. Fakat kuru meyvelerin görücüye çıktığı, depolandığı yer olan Yemiş Çarşısı'na nakit akışı nedense girmedi ve banka, banker ve sigorta şirketleri kentin daha farklı alanlarında yer aldı.

İşlensin ya da işlenmesin yurt dışına ihraç aşamasına gelen, İzmir Limanı'ndan çıkacak üzüm ve incir, hamallar ve arabacılar aracılığıyla mavnalara taşınırdı. Mavnalarla denizde bulunan gemiye aktarılan ürünler sepet, çuval ya da sandık içinde yüklenirdi. Sonuçta yaşanan işlemler ekonominin küçüklü büyüklü bütün aktörlerini devreye sokar ve mal el değiştirdikçe malın katma değeri daha da artardı[26].

Birinci Dünya Savaşı'nın Dinamikleri, Yapılan Kanuni Düzenlemeler ve İstanbul İhracat Heyeti

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Talat Paşa Hükümeti, ticaret ve ihracat işlemlerini tamamen devletin kontrolü altına almak anlayışını benimsedi ve bu yolda hayati kararlar aldı. İlki ilan edilen seferberlikle birlikte, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak şartıyla, kapitülasyonlar ve bu kapitülasyonlar karşılığından sağlanan bütün ayrıcalıkların tek taraflı olarak kaldırılmasıydı. Eylül 1914 tarihli "Ecnebilerden Alınacak Temettü Vergisi" başlıklı kanunla da Ekim 1914'ten itibaren ülkede sanat ve ticaretle uğraşan, o güne kadar vergiden muaf tutulan bütün ecnebiler temettü vergisine tabi tutuldular. Sadece İstanbul'da 15.000'in üzerinde bu türden kişinin olduğu biliniyordu[27]. İzmir'deki incir ve üzüm işiyle uğraşan çok sayıda ecnebi mükellefin bu nedenle işi bıraktığı bilinmektedir. Yine Eylül 1916'da yürürlüğe giren gümrük kanunuyla da gümrük tarifeleri üzerinde spesifik tarifeler yürürlüğe kondu[28].

Hükümetin aldığı bir diğer karar da belirli maddelerin ihracını yasaklamaktı. Ülke dışına ürün sevkiyatı ve ürün girişini kontrol altına almak adına önemli bir hamle yapıldı ve İstanbul'da İhracat Heyeti oluşturuldu. Ziraat ve

25 Atay, *a.g.e.*, s. 267-268.

26 Kemal Arı, "İzmir'de Deniz Ulaşımı ve Ticaretinin Kent Kimliğinin Oluşumu Üzerindeki Etkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı (2011), s. 16-17.

27 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara, 1994, s. 28.

28 Eldem, *a.g.e*, s. 225; "Siyasiyat-1 Eylül"; *Tanin*, 1 Eylül 1332-14 Eylül 1916, s. 1. Belirtilen kanundan önceki uygulamada kıymet üzerinden vergilendirme yapılmaktaydı. Bu usulde alınacak vergi eşyanın değeri üzerinden belirlenirdi. Fakat bazı eşyaların değer tayininin imkansızlığı bir yana eşyanın değerinin beyanname ya da fatura üzerinden tespit edilmesinin de pek çok mahsuru vardı (Aynizade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat Mecmuası*, 1/1(8 Şubat 1331-21 Şubat 1916), s. 4).

Ticaret Nazırı'nın başkanlığında, ihracat vesikası verecek, belirli nezaretlerin tayin ettiği kişilerden oluşacak İstanbul İhracat Heyeti'nin vilayet ve müstakil sancaklarda kendisine bağlı tali birimleri olacak ve böylece taşradaki ihracatla ilgili işlemler denetlenebilecekti[29]. Bu tip yapılanmaların Almanya gibi diğer müttefik ülkelerde de var olduğu biliniyordu[30] ve dönemin basınında bu konu işlenmiş, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'daki benzer yapılanmalar hakkında bilgi de verilmişti[31]. İhracat Heyeti'nin kurulmasının bazı zorunlulukların ürünü olduğu ortadaydı. Savaşın daha başında Almanların piyasadan yaptıkları yüklü miktardaki alımlar ve müttefik olmalarından kaynaklanan özel durumları onları neredeyse tekel durumuna getirmişti ve bu durumun da önüne geçilmesi gerekiyordu[32].

Dönemin sadrazamı Talat Paşa'nın deyimiyle memleketler savaş başlar başlamaz kendi ülkelerinin mallarını satabildikleri kadar pahalıya, aldıkları malları da halkına en ucuza satmayı amaç edinerek bu yönde teşkilat yapmışlardı. Yine Talat Paşa'nın söylemiyle müttefik ülkelerin, kendi ürünlerini barış dönemindeki fiyatın dört misline elden çıkarmak yönünde tavır takındıkları görülmüştü[33].

İstanbul İhracat Heyeti "Dersaadet'te Bir İhracat Heyeti Teşkili Hakkında Muvakkat Kanun" adlı geçici bir kanunla kurulmuştu. Varlık nedeni Osmanlı ürünlerini piyasa fiyatları standardında satmak olan bu heyetle, Harbiye Nezareti'nin aşağıda anlatılacak olan ülke mahsulünü ihraç etmeme yolundaki yoğun çabası sonuç vermiş ve ihracat işlemleri sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Savaşın başında ihracat konusunda herhangi bir kısıtlama getirilmediği için Osmanlı tüccarı ve üreticisi zarar etmiş ve ihraç

29 İstanbul İhracat Heyeti'nin taşrada da, en kıdemli mülkiye memurunun başkanlığı altında şubeleri bulunacaktı ("İhracat Meselesi", *Tesvir-i Efkâr*, 14 Mart 1333/1917, s. 1).

30 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İ: 52 10 Mart 1333 (1917), s. 138; "Siyasiyat-İhracat Meselesinin Tanzimi", *Tanin*, 17 Eylül 1332/30 Eylül 1916, s. 1; "Romanya Mahsulâtı", *Tesvir-i Efkâr*, 25 Kanun-i sani 1331-7 Şubat 1916, s. 4.

31 Örnek olarak bkz. Yunus Nadi, "Siyasiyat-İhracat Heyeti", *Tesvir-i Efkâr*, 17 Eylül 1332-30 Eylül 1916, s. 1; Yunus Nadi, "İhracat Heyeti'nin Faaliyeti", *Tesvir-i Efkâr*, 5 Teşrin-i evvel 1332-18 Teşrin-i evvel 1916, s. 1; Yunus Nadi, "Siyasiyat-İhracat ve İdhalat Meselesi", *Tesvir-i Efkâr*, 24 Şubat 1333/1917, s. 1; "Siyasiyat-İhracat Meselesinin Tanzimi", *Tanin*, 17 Eylül 1332-30 Eylül 1916, s. 1.

32 "İhracat Meselesi", *Tesvir-i Efkâr*, 14 Mart 1333/1917, s. 1; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul, 1998, s. 409.

33 MMZC, İ: 52, 10 Mart 1333 (1917) s. 138. İthalat ve ihracatın bir heyet tarafından denetlenebileceği konusu daha önceden basında işlenmişti. Konuyla ilgili olarak Yunus Nadi Bey bu işin komisyonlar tarafından yapılabileceğini belirtmiş ama en doğru olanın da serbest ticaret olduğunu söylemişti. (Yunus Nadi, "Harp Zamanında İhracat ve İthalat", *Tesvir-i Efkâr*, 1 Şubat 1331-14 Şubat 1916, s. 1).

malları düşük fiyatla elden çıkarılmıştı. Bu kanunla üreticinin elinden ucuza alınan malın, ihraç fiyatıyla arasındaki fark kapatılmaya çalışılacaktı[34]. Aynı zamanda kanun kapsamında ihraç edilecek mahsuller, ihracında sakınca görülen ve görülmeyenler olarak ikiye ayrılmış, kuru üzüm ve incir ihracı yasaklanmayanlar arasında yer almıştı[35].

İhracı yasaklanmayan mallara sahip ihracat tüccarları mallarının miktar ve çeşidini, hangi mahallin mahsulü olduğunu ve ürünün bulunduğu yeri bir beyanname ile bildirecek ve bunlara ait muamele, sürekli olarak ülke dışına çıkacak "eşyadan sorumlu" olduğu vurgulanan İstanbul İhracat Heyeti'nce sonlandırılacaktı. Heyetin bir diğer önemli görevi ihraç olunacak bütün maddelerin gerek satın alma gerek aracılık suretiyle ihracında Osmanlı Devleti'ne ödenmesi gereken fiyatı belirlemekti. İhraç vesikalarının içerdiği kıymet üzerine %10'u aşmamak üzere bir resim tahakkuk ettirilerek vesika sahiplerinden alınacaktı[36].

Kanunun uygulanmasını kolaylaştırmak için 25 Eylül 1916 tarihinde bir nizamname yayınlandı. Nizamnamede simsar/komisyoncu adlarıyla anılan kişiler bu kez ihracat tüccarı olarak tanımlandı ve üç gruba ayrıldı. Birinci grubu elinde ihracat malı olan üreticilerle, bu nitelikteki malları ülke içinde, ihracatla ilgilenen tacirlere satanlar oluşturuyordu. İkinci grupta ise doğrudan doğruya ihracat işiyle ilgilenen ve elinde toptan eşya bulunmayan Osmanlı ve ecnebi tacirler yer alıyordu. Üçüncü grupta elinde toptan eşya bulunup doğrudan doğruya ihracat işiyle ilgilenenler vardı[37].

Devletin ilgili birimleri kanun ve nizamnamenin yürürlüğe girmesinin hemen ardından harekete geçti ve ilk girişimler de Hariciye Nezareti

34 Eldem, *a.g.e.*, s. 62; MMZC, İ: 52, 10 Mart 1333 (1917), s. 135.

35 İlgili kanuna göre ihracı yasaklanmayan ürünler şunlardı: Anason, portakal, mandalina, limon, turunç ve emsali, fıstık, çam fıstığı, fındık, yalnız Yemen Vilayeti dahilinde kahve, zeytin tanesi, ceviz, taze meyve, mahsulat-ı dahiliyeden olan baharat, afyon, ipek ve ipek mensucat, meyan kökü, ayrılık otu, cehri, kök boya, kayısı, erik, vesair yeşil ve kurusu, sinameki, kudret helvası, ham çivit, hubb-ı leziz, çiçek ve gül yağı ve suyu, her nevi ıtriyat, Reji'nin ihtiyacından fazla olan yaprak tütün ve tönbekü, kuş yemi, şekerleme, tatlı sucuk ve köfte, badem ve kayısı çekirdeği, ihtiyaçtan fazla balık yumurtası, havyar, ihtiyaçtan fazla kuru balıklar, kemik, boynuz, tırnak, kuş tüyü, lüle taşı, mercan, hına, paçavra, halı, el işlemeleri, dantela, tuzlu ve yaş bağırsak, mika, fildişi, kehriba, ipek kozası, ipek böceği tohumu, meşrubat-ı kuûliyye, kaldırım taşı, aynalı taş, palamut ("İhracat Heyeti Teşkiline Mütedair 16 Zilkaade 1334 tarihli Kanun-i Muvakkatin Tatbiki Hakkında Nizamname", *Düstûr*, Tertib-i Sani, c. 8, İstanbul, 1928, s. 1305-1306). Belirtilen ürünlerden bazılarının zaman içinde ihracının yasaklandığını belirtmek gerekir.

36 Eldem, *a.g.e.*, s. 62.

37 "İhracat Heyeti Teşkiline Mütedair 16 Zilkaade 1334 tarihli Kanun-i Muvakkatin Tatbiki Hakkında Nizamname", s. 1307.

tarafından yapıldı. Hariciye Nezareti ihraç edilebilecek ürünlerin, günün deyimiyle mahsulat-ı Osmaniyye'nin Berlin, Viyana ve Sofya'daki piyasa fiyatlarının araştırılıp bildirilmesini istedi[38]. Belirtilen şehirlerdeki Osmanlı sefaretlerinin o ülkede satılabilecek ürünlerle ilgili araştırma yaptığı ve o ülkenin para cinsi üzerinden ne kadara satıldıkları konusunda bilgi verdiği görülmektedir[39]. Gerçi bu yöndeki çalışmaya daha ilgili nizamnamenin yürürlüğe girmesinden önce başlanmış ve ilgili kanun uyarınca depo malı olup ihraç edilecek ürünlerin heyetçe belirlenen fiyat üzerinde tacirlere satışının yapılabilmesi için müttefik ülkeler olan Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'daki satış fiyatları araştırılmıştı[40].

Ülke genelini kapsayan bu kararlar yanında yerel bazda alınanlar da oldu ve bu bağlamda İzmir örneği dikkate değerdi. İzmir'in ticari hayatında farklı farklı para birimleri kullanıldığı gibi Osmanlı lirası da farklı kurdan işlem görebiliyordu. Bu nedenle daha savaş başlamadan, 1914 yılının başında İzmir Ticaret Borsası İzmir para piyasasına bir düzen verme işine girişti ve lira ve mecidiyenin belirli bir kur üzerinden işlem görmesini sağladı. Yerel anlamdaki bu gelişme hükümetin 1916 yılında çıkardığı Tevhid-i Meskukat Kanunu'yla ülke genelinde düzenlendi[41].

İstanbul İhracat Heyeti ve Savaş Şartlarının Belirlediği Ortamda Kuru Üzüm ve İncir İhracı Meselesi

Kuru üzüm ve incir yukarıda belirtildiği gibi ihraç yasağı olmayan iki üründü; ama seferberliğin ilanını müteakip, Harbiye Nezareti'nin bu ürünlerin

38 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İdari (HR.İD), 1274-71, Ek 1: 19 Teşrin-i evvel 1333/1917. Fiyat araştırması yapılacak ürünler arasında şunlar vardı: Zeytinyağı, yün, pamuk, susam yağı, haşhaş tohumu ve yağı, tuzlu balık, hurda bakır, fıstık, çam fıstığı, fındık, Yemen kahvesi, zeytin tanesi, ceviz, baharat, ipekli kumaşlar, meyan kökü, ayrılık otu, cehri, kök boya, sinameki, fındık helvası, ham çivit, habbü'l-leziz, çiçek ve gülyağı, iyi cins tütün, tönbeki, şekerleme, tatlı sucuk, kuru kayısı ve çekirdeği, badem, balık yumurtası, havyar, kuru bulgur, kemik, boynuz, tırnak, kuş tüyü, lületaşı, mercan, paçavra, halı, tuzlu veya yaş bağırsak, ipek kozası, ipek böceği tohumu, palamut, kuru üzüm ve incir, tiftik, keten tohumu, kitre, kenevir ve tohumu, kuş yemi, pamuk çekirdeği, hardal tohumu, hurma, kıymetli kürkler, kestane, deri kırpıntısı, balmumu, kağıt hurdası, salep (HR.İD, 1274-71, Ek 3: tarih belirtilmemiş)

39 Sofya Şehbenderliği'nin hazırladığı liste için bkz. BOA, HR.İD, 1274-83, Ek 1: Tarih belirtilmemiş.

40 BOA, HR.İD, 1274-71, Ek 9: 18 Eylül 1332-1 Ekim 1916.

41 Borsa yönetimi 4 Mart 1914 tarihinden itibaren borsadaki işlemlerde liranın 100, mecidiyenin 18,5 kuruş üzerinden işlem göreceğini açıkladı ve Birinci Dünya Savaşı'na bu ortamda girildi (Yetkin-Serçe, *a.g.e.*, s. 77-79. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, 1995, s. 24).

ihracının yasaklanması yolunda girişimleri oldu. Almanya'da olduğu gibi askerlere besleyici olması nedeniyle üzüm ve incir verilmesi düşünülmüştü ve hatta ordu tarafından savaşın ilk aylarında belirli oranda üzüme de bu nedenle el konulmuştu. Fakat nezaretin bu iki mahsulün de ihracının yasaklanması yönündeki isteği Aydın Vilayet yönetiminin de karşı çıkmasıyla etkisiz kılındı. Vilayet yönetimi üreticinin elindeki fazla ürünü gerekçe göstererek, böyle bir kararın yüklü miktarda incirin elde kalmasıyla sonlanacağını, üretici ve fakir ahalinin "işsiz ve sefil ve perişan bir halde kalacakları"nı belirterek karşı tavır takındı[42]. Tepkideki haklılık payı oldukça yüksekti; çünkü Çanakkale Savaşı sırasında yaşanan İzmir bombardımanı sonrasında Urla İskelesinden yapılan sevkiyatlar da durdurulmuştu. Ayrıca 1.000.000 kilodan fazla üzüm ordu adına alındığı anda bile 5.000.000 kilo mahsul, resmi belgelerde geçen ifadeyle, "İslam rençper ve tüccar"ının elinde kalmıştı. İncir için de benzer çekinceleri dile getiren vilayet yönetimi, incirin Tekalif-i Harbiye kapsamında olmadığını, işlenmesi ve kurutulması sırasında çok sayıda amelenin bu işle uğraştığını, ihracatın durması halinde üzüm amelesi örneğinde olduğu gibi pek çok kişinin zor durumda kalacağını da biliyordu. Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne çekincelerini bildiren Aydın Vilayet yönetimi ihracın yasaklanması bir yana elde kalanın da bir an önce elden çıkarılması için harekete geçilmesini istiyordu[43].

Harp yılları boyunca kuru üzüm ve incir üretiminin ne kadar olduğu da bu noktada önem kazanmaktadır. Yapılacak değerlendirmenin doğru olabilmesi için incelenen döneme ait bazı noktaların aydınlatılması gerekir. İlk olarak kuru üzüm ve incir ticaretiyle uğraşanların sayısında dikkat çeken bir artış vardır. İkincisi Aydın vilayeti yerel yönetimi ve mebuslarının kuru üzüm ve incirin üreticinin elinde kalmaması için gösterdikleri çaba gözden kaçacak gibi değildir. Devletin de bozulmaması için şimendifer nakliyatında özellikle incirin tercih edilmesi konusunda emirler verdiği de bilinen bir gerçektir[44]. Üçüncüsü devletin ihracatın azalması üzerine, savaşın son yılında, eldeki üzüm ve incir ihraç edilsin diye bazı yaptırımları

42 BOA, Babıali Evrak Odası (BEO), 4346-327436, Ek 1: 19 Temmuz 1331-1 Ağustos 1915.

43 BOA, BEO, 4346-327436, Ek 3: 16 Temmuz 1331-29 Temmuz 1915. 1911 yılı itibarıyla Aydın Vilayeti'nde amele ücretleri şöyle belirlenmişti: Kazmacı ve belci yevmiyesi 7-8 kuruş, bağ budayıcı yevmiyesi 8-10 kuruş, adi amele yevmiyesi 8-12 kuruş (A. Gündüz Ökçün, "1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler", *Ekonomik Yaklaşım*, c. 3, 7 (İlkbahar/1982), Ayrı Basım, s. 200). Amerikalılar tarafından hazırlanan 1920-1921 yıllarına ait verilerin yer aldığı bir raporda İzmir'deki kuru incir paketleyen 10 işyerinde 4.000 kişinin istihdam edildiği yazmaktadır. (Zafer Toprak, "Yayınlanmamış Bir Monografiden İzmir 1909-1921", *Üç İzmir*, İstanbul, 1992, s. 230).

44 "İncir ve Üzüm İhracatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, yıl 2, cilt 2 (27-3/17 Kanun-i sani 1334/1918) s. 57.

kaldırdığı da bilinmektedir. Dördüncüsü ülke içindeki tüketim miktarının en aza inmesidir. Üretici para kazanmak için elindeki malın neredeyse tamamını ihraç etme eğilimindedir. Bu bilgiler dikkate alındığında verilen resmi rakamların gerçekliği konusunda şüpheler uyanmaktadır. Resmi rakamlara göre, üzüm hasılatı savaş yılları boyunca düşüş eğilimi içine girmiş ve 1916 yılında üretim bir önceki yıla göre %25'lik bir azalma göstermiştir. 1918 yılında ise 1914 yılı verilerinin neredeyse yarısı oranında bir rekolte gerçekleşmiştir. İncir için de savaş yılları boyunca üretimde azalma görülmekle birlikte üzüm kadar çarpıcı düşüşler olduğu söylenemez. 1916 yılı incir üretimi bir önceki yıla göre %33'lük bir artış gösterirken, 1917'de tekrar düşüş eğilimine girmiş; fakat 1918'de 1914 yılı üretim rakamlarını yakalamıştır[45]. Kuru üzüm ve incirin ihracı ele alındığında ise daha ilginç sonuçlar çıkmaktadır. Şöyle ki kuru üzüm ihracı 1913 yılında 69.100 ton iken ertesi yıl yarı yarıya azalacak, 1915 yılındaysa çok büyük bir düşüşle 3.000 tona inecektir. 1916 yılında yüksek bir artışla rakam Mütareke dönemine kadar 10.000 ton civarında seyredecektir. Benzer durum incir için de geçerlidir[46]. Üretimdeki düşüşün bir diğer göstergesi de İzmir'e ulaşan mal miktarıdır. 1918 yılının başında, her yıl gelen 250.000 kantar incir ve 500.000 kantarlık üzüm mahsulünün ancak yedide biri İzmir'e ulaşabilmiştir. Aslında bu durum bir önceki yıldan belliydi ve şehre 1916 yılı üzüm mahsulünün ancak yarısı gelebilmişti. Elde kalanlar da bozulmamaları için "adeta bir konserve" haline konulmuştu[47].

Yukarıda belirtilen çekinceler, bazı eserlerde verilen rakamlar ve İhracat Heyeti'ne sunulan beyannamelerde geçen miktarlar resmi rakamların çok da tutarlı olmadığını düşündürmektedir. Bu nedenle mevcut bilgiler doğrultusunda o döneme ait üretim, ihracat ve kâr oranlarını gösteren resmi rakamlara bakılarak yapılacak değerlendirmenin çok da sağlıklı olamayacağı aşikârdır[48]. Piyasada kayıt altında olmayan büyük miktarda

45 Filiz Çolak, "I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin Üretim ve Dış Ticareti Üzerindeki Etkileri", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Enstitüsü*, 9 (Kış 2010), s. 176. Başka bir kaynakta yer alan bilgiye göre İzmir'e ulaşan kuru üzüm miktarı savaş yılları boyunca sürekli azalmış, en büyük düşüş de bir önceki yıla oranla, %25'lik rakamla 1916 yılında olmuştur (İsmail Hakkı ve Şürekası Malûl Gaziler Neşriyat Şirketi, *Ticaret Salnamesi 1927*, İstanbul, tarih belirtilmemiş, 481-484). Yine aynı kaynakta kuru incirle ilgili verilen rakamlara bakıldığında da benzer durum görülür. Kuru incirde en büyük düşüş 1915 yılına göre %28 azalmayla 1916 yılında gerçekleşmiştir (*Aynı Eser*, 481-484).

46 Çolak, a.g.m., s. 185.

47 "İncir ve Üzüm İhracatı", s. 57.

48 Örneğin, incir üretimine dair 60 yıllık hasılat oranlarının gösterildiği bir eserde 1907 yılında en yüksek rakama ulaşılmış ve 118.000 yük incir hasatı elde edilmiştir. En son

üzüm ve incirin olduğu net bir şekilde anlaşılmakta ve üstelik savaşın ikinci yılında hükümetin stoklarda bir hayli fazla olduğu bilinen bu iki ürünü satmak için çaba sarf ettiği de görülmektedir. Nitekim Meclis-i Vükelâ'nın 24 Ağustos 1915 tarihli kararıyla eldeki stoğun eritilmesi adına özellikle Kuzey Avrupa ülkelerine pazarlanması için çalışılmıştır[49]. Üstelik çalışmalar sonuç vermiş ve Hollanda başta olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinin bu iki ürünü istedikleri yönündeki haberler merkeze ulaşmıştır. Başta Lahey, Stockholm ve Berlin sefaretleri üzüm ve incir işiyle uğraşan ticarethanelerin isim ve adreslerinin kendilerine bildirilmesini istemişlerdi. "Muteber tüccarların" isimlerinin yazılacağı bu listeler en kısa zamanda, birkaç nüsha halinde ve Latin harfleriyle hazırlanacaktı[50].

Kuzey Avrupa ülkelerinden bu iki ürüne talep vardı ve Stockholm sefiri İzmir Limanı'nın abluka altında olması nedeniyle gelmeyen üzüm ve incirin bir yol bulunarak buraya ulaştırılmasını istiyor ve tarafsız ülkelerin limanlarından gönderilmesi öneriyordu. Sefir Amerika ve Güney Avrupa'daki üretici ülkelerden kuru üzüm ve incirin gelme ihtimalinin düşük, demiryolu ile nakliyenin de bir hayli pahalı olduğu ortamda Osmanlı üreticilerinin kârlı satışlar yapabileceğini düşünüyordu. Üstelik Danimarka ve Norveç gibi ülkeler de benzer taleplerde bulunmuşlardı. Sefirin bazı uyarıları da vardı ki; bu uyarılar dış piyasalardaki Osmanlı inciri ve üzümüyle ilgili genel kanıyı da yansıtmaktaydı. Malın anlaşılan tarihte ulaşması, her ne gönderilirse gönderilsin en iyi kalitede ve temiz şekilde ambalajlanmış olması, daha da önemlisi o ülke piyasalarındaki Osmanlı tüccarıyla ilgili "su-i zan ve adem-i itimadın" kökleşmesine olanak tanıyacak ve ticari haysiyeti zedeleyecek hareketlerden imtina edilmesi isteniyordu[51].

---

kaydın yer aldığı 1915 yılı toplam değeri ise 100.000 yüktür ki belirtildiği kadar büyük bir düşüş görülmemektedir (Kozma, *İncir Ziraati ve Ticareti*, İstanbul, 1334, s. 50).

49 BOA, HR.İD, 1272-3, Ek 4: 22 Ağustos 1331-4 Eylül 1915.

50 BOA, HR.İD, 1272-3, Ek 1: 22 Ağustos 1331-4 Eylül 1915; 1272-7, Ek 1: 22 Teşrin-i evvel 1331-11 Teşrin-i sani 1915.

51 BOA, HR.İD, 1272-3, Ek 2: 17 Eylül 1331-30 Eylül 1915. Osmanlı üzüm ve incir tacirlerine yönelik bir makalede geçen şu ifadeler dikkat çekicidir: "Yalnız bu hususta bizim namımıza nazar-ı ehemmiyete alınması icab eden mesele sendikanın veya Türk ihracat tacirlerinin harpten sonra biraz daha ciddi ve müstakîm davranmalarıdır. Bu cümle ile şimdi kendilerinin gayr-ı ciddi ve gayr-i müstakîm olduklarını iddia etmek istemiyoruz. Belki evvelce üzüm ve incir piyasamıza hâkim olan tüccarın numuneye göre mal ihraç etmemek, muhtelif bahanelerle vaad ve sözünden dönmek gibi muamelelerinin ecnebi tüccarını cidden bî-zar ettiğini işaret eylemek arzu ediyoruz. Filhakika (kurtlu incir) meselesinde Amerika ile bundan beş altı sene evvel hasıl olan sû-i tefehhümü bir daha tekrar ettirmemek, en fazla muamelât-ı ticariyyede bulunduğumuzdan dolayı bizi en çok tanıması lazım gelen İngiltere ve Amerika tüccarının, alel-umum,

Stockholm gibi diğer sefaretlerin taleplerini dikkate alan Hariciye Nezareti'nin girişimi ve İzmir Ticaret Odası'nın da katkılarıyla bir liste hazırlandı. Muteber üreticilerin isimlerinin yer aldığı listede dikkat çekenler şunlardı: İncir üreticilerinden İzmir İncir Üreticileri Kooperatifi, Milli Aydın Bankası, Kemal Remzi Efendi, Balcızade Hamit Hakkı, üzüm üreticilerinden de Kemalzade İbrahim Hakkı, Moralızade Ahmet Bey, Alaiyelizade Mahmut Bey, Şerifzade Rıza Bey, Salepçizade Ahmet Refik Bey[52]. Son olarak daha detaylı bilgi talebinde bulunanların İzmir Ticaret Odası'na müracaat etmeleri istenmişti[53].

Hariciye Nezareti ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin bu iki ürünün ihracının serbest olması yönündeki kesin tavrına rağmen Harbiye Nezareti'nin muhalefeti hep devam etti ve nezaret neredeyse konunun ele alındığı her alanda bu kararında ısrar etti. Nezaretin temel çekincesi bu ürünlerin "düşman memleketlere" satılmasınaydı ve bir belgede işin mantığı şöyle özetlenmişti:

> ...harp edilen bir düşman memleketine hiçbir devlet tarafından bir şey ihraç edilemezdi.

Sunulan öneri ise bu iki ürünün ihracı engellenemiyorsa bizzat ordu adına satın alınmasıydı[54]. Harbiye Nezareti savaş yılları boyunca birkaç girişimde daha bulundu; fakat istediği sonucu bir türlü alamadı. Örneğin 11 Mayıs 1916 tarihli sadaret belgesinde de görüldüğü gibi incir ve üzümün ordunun ihtiyacı dolayısıyla ihracının men edilmesi yönündeki talep de geri çevrildi[55]. Bunun üzerine farklı bir manevra geliştiren Harbiye Nezareti, bu kez İaşe Heyeti'nin de desteğini alarak, 1916 yılı sonu itibarıyla asker ve ahalinin iaşesi için memleket dahiline incir ihracına sınırlama getirilmesini ve 1.000.000 kilodan daha fazlasının ihracına izin verilmemesini istedi. Yine ret cevabı aldı ve ret cevabının gerekçesi elde gereğinden fazla bulunan incir oldu[56].

11 Ekim 1917 tarihindeyse İaşe Müdüriyeti yüklü miktarda incir ve üzümün ihraç edilmesi üzerine harekete geçti ve ihracın bir an önce yasaklanmasını talep etti. Bu istek üzerine konunun araştırılması için, içinde

---

Osmanlı tüccarıyla muamelâta girişmekteki tereddütlerine müşâbih hâllere, harpten sonra, meydan verilmemesini taht-ı temine almak sendika ve hatta hükümetimizin vazifesidir" (Ahmet Hamdi (Başar), "Mesâil-i Maddiye Tütün, Üzüm, İncir, Kağıt", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene: 2, 6-30 (7 Şubat 1334/1918), s. 94).

52 BOA, HR.İD, 1272-4, Ek 22: Tarih belirtilmemiş.

53 BOA, HR.İD, 1272-11, Ek 1: 28 Kanun-i evvel 1331-10 Ocak 1916.

54 BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH.İUM), 89-3/10-6, Ek 2: 13-14 Eylül 1331-26-27 Eylül 1915.

55 BOA, BEO, 4413-330908, Ek 1: 28 Nisan 1332-11 Mayıs 1916.

56 BOA, BEO, 4473-335414, Ek 2: 3 Haziran 1333/1917.

harbiye, maliye, ticaret ve ziraat ve posta ve telgraf nezaretinden katılımcıların olduğu bir encümen kuruldu[57]. Harbiye Nezareti'yse bu sefer, İhracat Heyeti'nin varlığını hesaba katarak, daha farklı bir tavır takınıp yasaklama yerine sınırlama getirilmesini istedi. 25 Aralık 1917 tarihinden itibaren İstanbul gümrüğünce İstanbul'a gelecek olan incir ve üzümün ancak üçte birinin ihracına müsaade edilmesini, diğer üçte ikilik bölümünse iç piyasada serbestçe tüketilmesine izin verilmesini istedi. Bu da Meclis-i Vükelâ tarafından uygun bulundu[58] ve karar doğrultusunda hareket edildi. İzmir'den yapılacak sevkiyatın Aydın Hattı ile İzmir-Bandırma hattı üzerinden yapılması ve bunun için azami yardımın sağlanması konusunda başkomutanlığın gereken yardımı yapacağı da belirtildi[59]. Fakat Meclis-i Vükelâ 24 Nisan 1918 tarihinde kuru üzüm ve incirin 1/3'ünün ihracıyla ilgili kararını kaldırdı[60].

Harbiye Nezareti'nin ısrarı, piyasanın en büyük alıcısı konumundaki Almanya'ya yapılacak ihracatı kendi tekeline almak istemesinden kaynaklanıyordu. Dönemin İhracat Heyeti başkanının şu ifadeleri bu yargıyı doğrulmaktadır:

> ... Alman Mübayaat Komisyonu namına verilmiş ihraç vesikasına nadiren tesadüf olunur; bu komisyonlar sonradan Harbiye ile mukavele yapmışlar ve gönderecekleri eşya için anlaşmışlardı. Bu suretle Harbiye vasıtasıyla ihracatı kabul etmiş olduklarından Harbiye bize müracaat eder ve vesika alırdı[61].

Sivil kanadın Harbiye Nezareti'nin ısrarlı taleplerine direndiği ve sadece kısa bir süre olmak şartıyla, ihraç miktarında kısıtlamalar yaptığı görülür. Bu durum en çok incir üreticisinin işine yaramıştır. Harp yıllarında incirin fiyatı büyük bir düşüş göstermediği gibi yükselme eğilimi içinde oldu. "Her sınıf ahalinin sıkıntı çektiği günlerde incir zürraı memnun ve müsterih yaşadı"[62]. Bu durumda İhracat Heyeti'nin varlığı da etkendi ve adeta ihracı serbest ürünler için geçerli olan ve narh uygulamasını hatırlatan yeni uygulamayla üzüm ve incirin fiyatı genelde belirli bir seviyede tutuldu. Yaşananlar incir ve üzüm müstahsili için bulunmaz nimetti[63].

---

57 BOA, Meclis-i Vükelâ (MV), 210-47, Ek 1: 21 Teşrin-i sani 1333/1917.

58 BOA, MV, 210-109, Ek 1: 19 Kanun-i evvel 1333/1917.

59 BOA, MV, 211-30, Ek 1: 16 Kanun-i sani 1334/1918.

60 BOA, MV, 211-185, Ek 1: 24 Nisan 1334/1918.

61 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 409.

62 İzmir Muhabir-i Mahsus, "Aydın Vilayetinde İncir Mahsulü ve İncircilik", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sene. 1, nr. 5 (27 Mayıs 1338-1922), s. 136.

63 MMZC, İ: 52 10 Mart 1333 (1917), s. 136.

Kuru İncir ve Üzüm Ticaretinde Değişen Dengeler: Nakliyat Sorunu

Birinci Dünya Savaşı'nın kuru üzüm ve incirin üretiminden ihracına kadar geçen süreci, savaş öncesiyle kıyaslandığında tamamen değiştirdi denilse yanlış olmayacaktır. Belki de en köklü değişim, temel ihraç limanı olan İzmir Limanı'nın denizden abluka altına alınması ve bu durumun da ticaretin yönünü değiştirmesiydi. 28 Ekim 1914 tarihinden itibaren kapatılan İzmir Limanı Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte tekrar ticarete açıldı[64]. Limanın abluka altında olduğu savaş yıllarında ihracat işleri İstanbul'a kaydı ve bu nedenle Batı Anadolu'nun tüm yükünü İstanbul Limanı sırtladı. Bu durum demiryollarını önemli hale getirdi ve aynı dönemde İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba Demiryoluna askeri gerekçelerle el konuldu. 16 Ağustos 1916 tarihli geçici bir kanunla yabancı şirketlerin kullanımında olan Aydın, Kasaba (Turgutlu) ve Mudanya demiryolu işletmeleri kamulaştırıldı[65].

Gelişmeler 1912 yılında demiryoluyla İzmir'e bağlanmış olan Bandırma'nın önemini arttırdı[66]. Savaş yılları boyunca İzmir'den ve diğer demiryolu güzergâhları üzerinde yer alan, müstahsil bölgelerden çıkıp Bandırma'ya gelen ürünler, buradan İstanbul'a vapurla sevk edildi ya da İzmir'e getirilip burada işlenerek yine Bandırma üzerinden İstanbul'a deniz yoluyla ulaştırıldı. Kuru üzüm ve incirin bir kısmı da, ne kadar olduğu meçhul olmak üzere, işlenmeden doğruca Avrupa ülkelerine aktarıldı ve orada işlendi ki bu oranın çok da yüksek olmadığını iddia edebiliriz. Bu arada natural nitelikteki Osmanlı incirleri gittikleri ülkenin daha az kaliteli incirleriyle karıştırılıp satıldı ve gelecekte de sorun olacak bu durum Anadolulu üreticilerin en büyük derdi oldu[67].

Nakliyat işlemlerinde deniz ulaşımı konusunda ciddi sorunlar yaşanmadı; temel sorun trenle ulaştırmadaydı. Gerektiği kadar vagon ve lokomotifin bulunmaması bir yana mevcudun büyük bir kısmının da ordu emrine verilmesi tüccara malını taşıtması için çok az sayıda vagonun kalması demekti. Vagon yetersizliği ürünlerin belirli bölgelerde yığılarak toplanmasına ve belli merkezlere taşınabilmesi için günlerce vagon beklenmesine neden oldu. Üzüm ve incir tüccarının da etkilendiği bu durum çekici ve çekici olduğu kadar da kârlı bir ticareti, vagon ticaretini doğurdu[68]. Konuyla ilgili suistimaller o kadar çok arttı ki resmi bir belgede geçen ifadeyle;

---

64 İzmir Muhabir-i Mahsus, a.g.m, s. 136.

65 Zafer *Toprak Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul, 1995, s. 68.

66 Atay, *a.g.e.*, s. 57.

67 Mehmet Ziya, *a.g.e.*, s. 27.

68 Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979, s. 111; Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 158; "İzmir'de Vagon Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl: 1, 17 (9 Haziran 1332-22 Haziran 1916); Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Ankara, 2007, s. 113; Yetkin- Serçe, *a.g.e.*, s. 80.

> şimendifer kumpanyalarınca emvâl-i ticariyyeye mahsus olmak lazım gelen vagonlarla koliler bazen ticaretle alâkadar olmayanlar tarafından alınarak pek galî fiyatlarla

başkalarına devredildi ve nihayetinde devlet savaşın son yılında "vagon ve koli füruhtu"nu men etti[69]. İstanbul İhracat Heyeti de bu konuyla yakından ilgilenmiş ve dış ticaret için ayrılacak vagonları listeler halinde belirlemiştir. Ayrıca ticari mal nakleden vagonlar ve tüm nakliye araçları rüsumat müdüriyeti, sevkiyat idareleri ve kumpanyalar tarafından heyete bildirilmiştir[70]. Bu arada sadece ülke içindeki vagonların teminiyle ilgilenmeyen İstanbul İhracat Heyeti müttefik ülkelerden, Belgrad yoluyla gelecek olanların geliş gidişini de kontrol etti[71].

Diğer resmi kurumlar ve kuruluşlar da kuru üzüm ve incirin sevkiyatı konusunda gereken hassasiyeti göstermeye çalıştı. İzmir-Kasaba Demiryolu İşletme Müdüriyeti İzmir'den Bandırma'ya mal nakli için gereken desteği sağladı ve;

> ... emtia-yı saireye tercihan, üzüm, incir nakledeceğini ve bunların arkası alındıktan sonra emtia-yı saireye sıra gelebileceğini

açıkladı. Fakat denetim de gerekliydi ve müdüriyet, üzüm ve incir tüccarlarını Duyûn-ı Umumiye İdaresi'nce onaylanacak bir belge ile elinde ne kadar ürün bulunduğunu ispatlamakla yükümlü kıldı. Müdüriyetin doğru olarak değerlendirilebilecek bu kararlarına rağmen yolsuzluğun önüne geçilemedi ve vagon yolsuzluğu da en çok bu hatta oldu. *Türkiye İktisat Mecmuası*, İzmir muhabirinin yazdığı şu satırlar durumu özetliyordu:

> Bandırma nakliyatında açıktan istifade temininin dalavere, dolap ve hatırla kabil olabileceğini hisseden ve İstanbul'da parasızlıktan bî-tab düşen vali ve mutasarrıf mazûlleri, mütekaidîn-i memurîn ve ricâl-i sabıka-yı devletten yüzlerce zevat akın akın kubbe-i servet olan İzmir'e üşüştüler. Oteller bu misafirlerle doldu.[72]

---

69 BOA, MV, 249-98, Ek 1: 26 Mayıs 1334/1918. Vagon ticaretindeki yolsuzluklarla ilgili ihbarları dikkate alan Vali Rahmi Bey Kasaba Demiryolu hattı üzerinde yaşanan suiistimallerle ilgili bir araştırma yaptırmış ve suçluları bulmuştu ("İzmir'de Vagon İşleri", *Sabah*, 3 Mart 1333/1917, s. 2).

70 "İhracat Heyeti Teşkiline Mütedair 16 Zilkaade 1334 tarihli Kanun-i Muvakkatin Tatbiki Hakkında Nizamname", s. 1308. Vagon tahsisi ile ilgili sorunlar yurt içiyle sınırlı kalmadı. Almanya, Avusturya-Macaristan'dan ithal edilecek malzeme de vagon yetersizliği yüzünden getirilemedi. Bu konuda bkz. HR.İD, 1289-91, Ek 7: 7 Teşrin-i sani 1332-20 Teşrin-i sani 1916; HR.İD, 1293-19, ek: 1: 25 Haziran 1334/1918.

71 "İhracat Meselesi", *Tesvir-i Efkâr*, 14 Mart 1333/1917, s. 1.

72 İzmir Muhabir-i Mahsus, a.g.m., s. 137.

Demiryolu ya da deniz yoluyla gelen ürünler genelde çuval ve sandık, az bir kısmı da özel kutularda işlenmiş olarak geldi. Sandık/kutu daha kaliteli ürünler, çuval da daha düşük kalitedekiler için tercih ediliyordu ve savaşın son yılında ürünlerin büyük çoğunluğunun çuval içinde geldiği bilinmektedir[73]. İhraç hakkı tanınan kuru meyvelere ait numuneler İhracat Heyeti'nin tayin ettiği kişinin de bulunduğu ortamda o günün deyimiyle muayene edilir ve malın ne kadarına talip olduğunun da yazdığı bir belgeyi alıcı imzalardı. İmzalar orada bulunan ve satışa şahitlik eden heyetin temsilcisinin önünde atılmaktaydı. Aynı belge içinde alıcının ve satıcının da adresleri yer alırdı[74]. Bütün numunelere bir numara verilir ve alım satımlar bu numara üzerinden yapılırdı[75]. Alıcı numuneyi önce görüp inceler ve çuvalın ağzından on-on beş santim aşağıdaki incir ya da üzümleri görmek, ki buna vizita etmek denirdi, suretiyle alımda bulunurdu. Alıcı ürünlerin tamamını görmek şansına ve hakkına sahip değildi[76] ve satış işlerinde ihracat tüccarı olan kişilerin etkin bir rolü vardı.

Ürünlerin neredeyse tamamı İstanbul Limanı'ndan şehre giriş yapıyor, limandan hanlara taşınıyor, mal sahibi tarafından beyannamesi veriliyor ve İhracat Heyeti'nin tayin ettiği kişi tarafından teftiş edildikten sonra satılabiliyordu. Bir kısmı da İstanbul piyasasına dağıtılıyor ve kuruyemişçiler tarafından satın alınıyordu. Fakat nadir de olsa ürünlerin kayıktan indirilmeden satış işlemlerinin başladığı oluyordu. Savaş yıllarında 810 kıyye çekirdeksiz birinci kalite sultaniye üzümün İstanbul Tuzcularda Sarraf Hristaki'nin mağazasına taşınması örneğinde olduğu gibi bu türde de yüzlerce satış yapılmıştı[77].

---

73 Sayısız örnekten birkaç tanesi için bkz. BOA, Ticaret-Nafia-Ziraat-Orman-Meâdin Nezaretleri İhracat (T.TZT.İHR), 784-66, Ek 2: 25 Mayıs 1334/1918, 784-57, Ek 2: 10 Eylül 1334/1918; TZT.İHR, 784-55, Ek 3; 15 Mayıs 1334/1918; Ek 8: 25 Mayıs 1334/1918; TZT.İHR, 784-55, Ek 4: 16 Mayıs1334/1918. Ayrıca sandık/kutu içinde gelen işlenmemiş incirler ekseriya yarım kiloluk, selefon paketler veyahut 50 ¼ kiloluk kutular içine konulmakta ve dış ülkelere gönderilecek paket ve kutular da sandıklar içinde ihraç edilmekteydi ("Başlıca İhracat Emtiamız", s. 37). Benzer durum kuru üzüm için de geçerliydi. Tahta, metal ve çuval içine konulan üzümler büyük sandıklara konularak İstanbul'a getirilmekte sandıklar içinde ihraç edilmekteydi. Kaliteli ve fiyatı daha yüksek olan üzümler de 13-15 kiloluk kutulara konulurdu (Umut Karabulut, *Ticari Açıdan İzmir Limanı 1923-1929*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003, s. 17).

74 Örneğin Haydar Kadri Nafi ve Şürekası'na ait olan kuru üzümün numuneleri Mardikyan Biraderler adına orada bulunan kişi tarafından muayene edilmiş ve üzümün 5.000 kıyyesi satın alınmıştır (BOA, T.TZT.İHR, 749-21, Ek 9: 18 Teşrin-i evvel 1332-31 Ekim 1916).

75 Bir örnek olarak bkz. BOA, T.TZT.İHR, 749-10, Ek 79, 82, 84.

76 Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır vd, *Tarişbank Tarihi: Milli Aydın Bankası, T.A.Ş [Tarişbank Tarihi]*, İzmir, 1993, s. 47.

77 BOA, T.TZT.İHR, 747-61, Ek 2: 3 Teşrin-i evvel 1332-16 Ekim 1916.

Kuru Üzüm ve İncir İhracı Yapılan Ülkeler ve Ticari İlişkilerdeki Gelişmeler

İngilizler 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başta üzüm olmak üzere Batı Anadolu'nun ürünleriyle yakından ilgilendiler. Aynı dönemde Aydın Vilayeti dahilindeki bağların büyük bir kısmının onların eline geçtiği de iddia edildi. Fakat Rum ve Ermeni aracılar kısa sürede kendi bağımsız ticaret evlerini kurarak ticarette aracılık yapmaya başladılar. Belirtilen gelişmeyle neredeyse aynı zaman diliminde İngilizler Osmanlı üzüm ve inciri yerine, fiyatı daha ucuz olan ve deniz ticaretindeki üstünlükleriyle bilinen Yunan ürünlerine daha çok ilgi gösterdiler[78]. 1912 yılı verilerine göre Osmanlı Devleti'nin kuru üzüm ihraç ettiği 8 ülke arasında yer alan Fransa için de benzer durum geçerliydi. Osmanlı Devleti'nin Paris Başşehbenderliği'nin bildirdiğine göre Fransa'nın üzüm ihracında Osmanlı Devleti Yunanistan ve İspanya'dan sonra üçüncü sırada yer alıyordu[79]. Amerika ise iyi bir alıcı olarak bilinmesine rağmen onun bu özelliğinin cumhuriyet sonrasında etkinleştiğini söylemek gerekir. Çünkü o zamana kadar Amerika'nın ticaret siyaseti, Avrupa devletlerinden farklı olarak Osmanlı'dan ucuza aldığı ürünleri hem kendi iç hem de dünya pazarında yüksek kârla satmak üzerine kurulmuştu[80].

Savaş yıllarının en büyük alıcısı olan Almanya ise neredeyse aynı zaman diliminde İngilizlerle birlikte kuru meyve piyasasına girdi. 19. yüzyılın son çeyreğinde kuru incir ve üzümün en önemli alıcısı olan Almanlar, İngilizlere göre daha akıllıca hareket ediyor, tarım ürünlerinin fiyatları konusundaki İngiliz merkezli ve daha yüksek kâr elde etme amaçlı spekülasyonlara çok da itibar etmiyorlardı. Oysa İngilizler, üzüm ve inciri piyasaya ilk geldiği anda peşin parayla satın alıp fiyat yükseltmeye çalışıyor, bu olmayınca da büyük kayıplara uğruyordu[81].

Savaş yılları boyunca başta Almanlar olmak üzere diğer müttefikler ihracı yasak olmayan üzüm ve inciri, enerji veren özelliği nedeniyle ve

78 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 161, 165, 236; Mehmet Aziz, *Büyük Derdimiz Osmanlı Denizciliği*, İstanbul, 1327, s. 4. Benzer durum İtalya için de geçerliydi ("Ticaret Raporları 7: Trieste'ye Türkiye Ticaret Emtiası ve Trieste'den Türkiye'ye İthalat", *Ayın Tarihi*, c. 14, 42 (Eylül 1927), s. 2460).

79 Ragıp Ziya, a.g.m., s. 107.

80 Onur Kınlı, *19. Yüzyıl'da Amerika Birleşik Devletleri'nin İzmir'deki Konsolosluk Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009, s. 177.

81 *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, haz. Şevket Pamuk, Ankara, 1995, s. 63; Kurmuş, *a.g.e.*, s. 250, 253.

ordularının beslenmesi için, satın aldılar. Miktar, sadece incir için ve en büyük pay Almanya'ya ait olacak şekilde, bütün müttefiklerin alımıyla 4.605.580 kiloyu buldu[82]. Savaşın ilk yılında daha çok alım yaptığı tahmin edilen Almanya, başladığı günden itibaren genel iktisadi durumunu savaşa göre tayin etmeye çalışsa da, İngiltere'nin Alman deniz ticaretini engelleme konusundaki politikasını başarısız hale getiremedi. Almanlar kötüye giden iktisadi durumu düzeltmek için ticaret yapabileceği yerlerde satın alma komisyonları kurmak gibi bir çözüm geliştirdi ve kendi vatandaşı tüccarlardan oluşan bir heyet kurarak ithalat işini bu heyete bıraktı. Bu kararın bir sonucu olarak İstanbul'da, dönemin basını ve resmi belgelerinde geçen ifadesiyle, Alman Mübayaa Komisyonu-Merkez Mübayaa Komisyonu kuruldu[83]. Komisyonun kuruluşundan önce Berlin merkezli olan Deutsch Orientalichse Gesellschaft adlı bir şirketin, "Türkiye" ile Bulgaristan'dan başta ham eşya olmak üzere muhtelif eşyaları Almanya ve Avusturya adına satın alması düşünülmüş; hatta şirketin müdürü de İstanbul'a gelmişti[84]. Fakat daha sonra alım satım işi şirket adına değil de belirtilen komisyon adına yapıldı. Şirketin adı Zentral Einkaufs Gesellschaft'tı[85]. Sadrazam Talat Paşa'nın Meclis-i Mebusan'da yaptığı bir konuşmasında "Aynkavft Gezelşaft" olarak andığı ve resmi şirket olarak nitelediği de bu olmalıdır.

Alman Mübayaa Komisyonu ülke dahilinde alacağı her eşya için İstanbul İhracat Heyeti'yle irtibata geçmek zorunda olduğu gibi[86], Almanya'ya ihraç edilecek her türlü mal da bu ülkenin İstanbul temsilcisinin onayıyla sınır dışına çıkabilecekti[87]. Dönemin hükümeti yaptığı anlaşma ile Almanya'ya Osmanlı mahsullerinin fiyatlarını kendisiyle anlaşarak belirleme ve vagon da tahsis etmeyi kabul ettirmişti[88]. Alman Mübayaa Komisyonu'nun alt birimi olarak düşünebileceğimiz, Osmanlı belgelerinde

82 İzmir Muhabir-i Mahsus, a.g.m, s.136.

83 BOA, HR.İD, 1288-77, Ek 9: 20 Şubat 1916.

84 Yunus Nadi, "Siyasiyat-Yine İhracat Meselesi", *Tesvir-i Efkâr*, 13 Şubat 1331-26 Şubat 1916, s. 1; Yunus Nadi, "Siyasiyat-Yine İhracat Meselesi", *Tesvir-i Efkâr*, 22 Şubat 1331-6 Mart 1916, s. 1; "İktisat Haberleri-Alman Mübayaa Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı: 1 (8 Şubat 1331-21 Şubat 1916), s. 10

85 İhracat Heyeti'ne takdim edilen belgelerde bu şirketin adı Alman Mübayaa Harp Komisyonu, Alman Mübayaa Şirketi olarak geçmektedir. (BOA, T.TZT.İHR, 760-92, Ek 1: 21 Mart 1333/1917; Ek 3: 31 Mart 1333/1917).

86 Yunus Nadi, "İhracat Heyeti'nin Faaliyeti", *Tesvir-i Efkâr*, 5 Teşrin-i evvel 1332-18 Teşrin-i evvel 1916, s. 1; "İhracat Meselesi", *Tesvir-i Efkâr*, 14 Mart 1333/1917, s. 1.

87 HR.İD, 1289-91, Ek 7, 7 Teşrin-i sani 1332-20 Teşrin-i sani 1916.

88 MMZC, İ : 52 10 Mart 1333 (1917), s. 140.

Berlin Meyve ve Sebze İdaresi olarak geçen kuruluş da İstanbul'daki şubesi aracılığıyla Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nden yüklü miktarda üzüm ve incir alımı yapmıştı[89].

Almanlar mübayaa komisyonu aracılığıyla piyasada bulabildikleri maddeleri satın alarak Osmanlı piyasasını kontrol altına aldıkları gibi gereğinden fazla ürünü de stoklamışlardı. Fakat üzüm ve incirin de yer aldığı bu stok malzemenin tamamı Almanya'ya gönderilemediği için çürüme ihtimali doğdu ve bu kez bir an önce elden çıkarmak gerekti[90]. Almanların stoklarının ne kadarını erittiklerini tespit etmek mümkün gözükmese de büyük alımların Alman Markının değer kaybetmesine neden olduğu bilinmektedir. Markın değer kazanması ve Almanya sınırları içinde kalmasını sağlamak için alımlar Deutsche Orientbank'ın şubelerinden Osmanlı lirasıyla yapılmıştır[91]. Deutsche Orientbank Osmanlı lirasıyla aldığı kilolarca üzüm ve inciri depolarında sakladığı gibi pek çok tüccarın malını da depolarında tuttu. Böylece bankanın Aktiengesellschaft adıyla bilinen İstanbul şubesi İstanbul İhracat Heyeti'yle bolca teşrik-i mesai yapmış oldu[92]. Son olarak Alman satın alma şirketlerinin hesaplarının da bankanın İstanbul şubesi tarafından tutulduğunu belirtmek gerekir[93].

Avusturya'nın Almanya ile ortak bir komisyon vasıtasıyla alım yaptığı anlaşılmaktadır[94] ve bunu da iki ülkenin Osmanlı topraklarından gelecek ürünlerin taksimi konusunda 1916 yılının başında anlaşma yapmış olması doğrulamaktadır[95]. Osmanlı kayıtlarında geçen Avusturya adına çalışan komisyonun adı da Almanlarınkiyle aynıdır: Zentral Einkaufs Gesellschaft. Komisyonun merkezi Viyana'daydı ve içinde kuru üzüm ve incirin de bulunduğu Osmanlı ürünlerinin alımı işiyle ilgilenmekteydi. Avusturya

89 *Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, 334 Senesi Muamelâtını Mübeyyin Rapor ve Muvazene-i Umumiyyesidir*, Dersaadet, 1335, s. 17.

90 Eldem, *a.g.e.*, s. 34. Ayrıca alım satım işlemlerine örnek olarak bkz. BOA, T.TZT.İHR, 760-92; 760-94.

91 Geçmişte olduğu gibi savaş yıllarında da Almanya Osmanlı iktisadi ilişkilerine damgasını vuran bankanın çalışmalarıyla ilgili olarak bkz. Rıfat Önsoy, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri*, İstanbul, 1982.

92 Başbakanlık Osmanlı Arşivi tasnifleri arasında yer alan T.TZT.İHR dosyaları içinde Deutsche Orientbank'ın depolarındaki kuru üzüm ve incirle ilgili alım satım işlemlerine ait çok sayıda belge mevcuttur. Bunlardan birkaçı için bkz. BOA, T.TZT.İHR, 752-3; 756-68; 756-50, 784-10.

93 Vedat Eldem, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Ankara, 1975, s. 382.

94 MMZC, İ : 52 10 Mart 1333 (1917), s. 139.

95 HR.İD, 1290-41, Ek 3: 23 Kanun-i sani 1333/1917.

bankası olan Wiener Bank da Deutsche Orientbank kadar olmasa da bu piyasa içinde var olmuştu[96].

Diğer müttefik olan Macaristan adına hareket eden Hungarya Bank (Banque Hungaria) da önemli alıcılardandı ve banka adına alımları yapan İstanbul Şubesi de Galata'daki Nişastacıyan Hanı'ndaydı[97]. Macarların Birinci Dünya Savaşı'nın çok öncesinde İzmir'le bağlantıları olduğu bilinmektedir. Nitekim adı Cooperativ Herlsey Society olarak anılan, 1926 yılı itibarıyla, kırk seneden beri her sene İzmir'e bir komisyon gönderip incir ve üzümlerden yüz binlerce sandık satın alan bir şirket vardı[98].

Aracısız olarak satış yapılan Romanya'ya 1916 yılının başında, Romen resmi makamlarıyla girilen temaslar sonrasında, ihraç edilecek mallar belirlenmiş ve bu ürünler içinde üzüm ve incir de yer almıştı. Bir seferde Romanya'ya 250.000 kilo üzüm ve aynı miktarda incir gönderildiği tespit edilmiştir[99].

Milli İktisat Politikası ve Kuru Üzüm ve İncir Ticareti Yapan Şirketler

II. Meşrutiyetle uygulama sahasına konan milli iktisat politikası uyarınca Müslüman-Türk unsur ticaretin hemen her alanında etkinleştirilmeye çalışıldı[100]. 1916 yılında kurulan ve yukarıda hakkında bilgi verilen İstanbul İhracat Heyeti'nin çok da dile getirilmeyen amaçlarından biri de bu grubu korumaktı[101]. Milli iktisat politikasının Batı Anadolu'daki en önemli destekçileri İzmir Valisi Rahmi Bey'le İttihat ve Terakki'nin İzmir Katib-i Mesulü Celâl Bayar'dı[102]. Vali Rahmi Bey'in ekonominin millileştirilmesi yolundaki çalışmaları göreve geldiği 1913 yılı Eylül'ünden itibaren başlamıştı[103]. Rahmi Bey'in valiliği sırasında Batı Anadolu'da üzüm ve incirle ilgili Müslüman-Türk unsurun geniş katılımıyla gerçekleşen örgütlenmeler oldu

96 BOA, HR. İD, 1274-82, Ek 5; 26 Şubat 1333/1917; 1274-84, Ek 3: 11 Mart 1333/1917.

97 BOA, T.TZT.İHR, 757-24, Ek 18: 22 Kanun-i evvel 1332-4 Kanun-i sani 1917.

98 "Kuru Meyve İstihsalâtımız Hakkında", *Servet-i Fünûn*, c. 59, 1537-63 (28 Kanunisani 1926), s. 174.

99 BOA, HR.İD, 1289-5, Ek 3: 19 Temmuz 1332-1 Ağustos 1916.

100 Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 165-166.

101 "Siyasiyat-İhracat Meselesinin Tanzimi", *Tanin*, 17 Eylül 1332-30 Eylül 1916, s. 1; "İhracat Meselesi", *Tesvir-i Efkâr*, 14 Mart 1333/1917, s. 1.

102 Yetkin-Serçe, *a.g.e.*, s. 79.

103 Zeki Arıkan, "II. Meşrutiyet Döneminde İzmir 1908-1918", *Üç İzmir*, İstanbul, 1992, s. 224.

ve böylece yerli üretici yabancı yatırımcılar karşında durmayı başardı. Yerel İttihatçı örgütler ve önde gelenler de bu politikanın destekçilerindendi. 1913 tesis tarihli Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nin kurucuları arasında yer alan Kazım Nami ve Topçuoğlu Nazmi Beyler de İttihatçı'ydı[104].

1912 yılında incir ihracında neredeyse tekel durumuna gelen The Smyrna Fig Packers Şirketi'nin (İzmir İncir Şirketi) kurulması Müslüman-Türk tüccarı birlikte hareket etmeye teşvik etmişti[105]. Yaklaşık üç yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin incir piyasasını kontrol altında tutan bu şirketin ortakları arasında İzmir'deki incir tacirlerinden Masir ve ortakları, Giraud (Jiro), Hamparsum ve Elmasyan Efendiler vardı[106]. Kuruluşunda İngiliz-Alman rekabetinin de etken olduğu bilinen[107] şirketin tröstleşmesiyle yerli üretici örgütlenip, birleşti ve önce Germencik, ardından Aydın'da toplanan üretici kongrelerinin girişimiyle Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi kuruldu[108]. Başarılı olamayan bu şirketin yerini 30 Kasım 1915'te kurulan Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi doldurdu[109].

Üreticilere kredi açmak, alım satım işleriyle ilgili kredi işlemlerini yürütmek amacıyla bankalar da açıldı. Bunlardan biri incir üreticisi için Milli Aydın Bankası[110] diğeri üzüm üreticilerine kredi verecek olan Manisa Bağcılar Bankası'ydı. Manisa Bağcılar Bankası üzüm ihracatıyla uğraşan azınlık ve yabancı tüccarın bir araya gelerek tröst oluşturmasını engellemek için Manisa mebusu Tevfik Bey'in ön ayak olmasıyla kurulmuştu[111].

Bir kısmı The Smyrna Fig Packers Şirketi ortaklarından olan ve kuru meyve işiyle uğraşan İzmirli pek çok Levanten aile, hükümetin kapitülasyonları kaldırma ve temettü vergisini tüm kazanç sahiplerinden alma yönündeki girişimi nedeniyle bu ticaretteki etkinliğini ya azalttı ya da tamamen çekildi. II. Meşrutiyet'ten önce önemli ihracatçılar içinde yer alan

104 BCA, 030.10, 160.126.22, Ek 3: Tarih belirtilmemiş; Nurdoğan Taçalan, *Egede Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Ankara, 2007, s. 111-112; İzmir Muhabir-i Mahsus, a.g.m., s. 135.

105 Yetkin-Serçe, *a.g.e.*, s. 65, 67, 70.

106 *Tarişbank Tarihi*, s. 57.

107 Şirketin spekülasyon nedeniyle büyük zarara uğrayan İngiliz tüccarlarının hem kendileri hem de diğer tüccarlar arasındaki yıkıcı rekabeti önlemek ve incir ticaretindeki spekülasyona son vermek amacıyla kurulduğu açıklansa da asıl neden piyasada oldukça güçlenen Almanlara karşı mücadelede ancak tekel kurmakla galip gelinebileceğinin anlaşılmasıydı (Kurmuş, *a.g.e.*, s. 253).

108 *Tarişbank Tarihi*, s. 65.

109 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 138. Kooperatifin kuruluş tarihi başka bir çalışmada 21 Ağustos 1915 olarak verilmiştir (*Tarişbank Tarihi*, s. 100).

110 Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 83; *Tarişbank Tarihi*, s. 84.

111 "Bağcılar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, c. 2, 40 (19 Kanun-i sani 1332-1 Şubat 1917), s. 3-4; Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 141.

Haussier'in adı savaş yıllarında anılmıyordu bile[112]. Bunun yanında Giraud'lar, Tarantolar da bu ticaret kolundaki önemlerini yitirdiler. Ayrıca belirtilen grupların ticari ilişkiler içinde olduğu ülkeler genelde Osmanlı Devleti'nin savaş halinde bulunduğu ülkelerdi ve sonucunda, o tarihe kadar en önemli alıcı olan İngiltere'yle ihracat neredeyse tamamen durdu. Oysa İngiltere incir ithalatının 1900'da %79,5, 1907'de %92,8 Osmanlı Devleti'nden yapmaktaydı[113].

Hem milli iktisat politikasının bir sonucu hem de kuru meyve ihracıyla ilgili kısıtlama olmaması bu alanda işlem yapan şirketlerin sayısını arttırdı. Örneğin Asmaaltı'nda Haydar, Kadri, Nafi ve Şürekası adlı grup İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi'nin acentası durumundaydı ve özellikle savaşın son yılında yaptığı ilginç ticari eylemleriyle dikkat çekiyordu[114]. Şirketin varlık gerekçesi nizamnamesinde,

> ... memâlik-i ecnebiyyeden ihraç olunan bilcümle mahsulât ve masnûât ile memâlik-i ecnebiyyeden gelen mahsulât ve masnûâtı alıp satmak ve bu mevâd üzerine komisyon muamelâtı ifa etmek

olarak açıklanmıştı. İzmir merkezli şirketin kurucuları arasında İzmirli, Aydınlı, Tavaslı, Sökeli, Alaşehirli, Çallı, Menemenli, Gördesli, Kasabalı, Nazillili, Denizlili, Kulalı üyeler vardı ve içlerinde Sükkerizade Tevfik Paşa, Uşşakizade Muammer Bey, Balmumcuzade Hakkı Bey gibi dönemin önemli incir ve üzüm üreticilerinin adları geçiyordu[115]. Şirketin kendi antedini taşıyan beyannamelerinde ismi Almanca olarak şu şekilde yazılmıştı: Türkische Import Export Aktiengesellschaft[116]. Bu isim o günlerde sıklıkla görülen Alman ve Avusturya mübaaya komisyonlarının adıyla neredeyse aynıydı. Şirketin yoğun ticari ilişkileriyle dikkat çeken İstanbul acentası Haydar, Kadri, Nafi ve Şürekası[117] İzmir'le bağlantılı olarak çalışmakta ve İstanbul'un belirli bölgelerindeki farklı depolarda kuru üzüm ve inciri

112 BCA, 030.10, 160.126.22, Ek 4: Tarih belirtilmemiş.

113 BCA, 030.10, 160.116.22, Ek 3: Tarih belirtilmemiş.

114 Şirketin kurucuları, genel kurulu, yıllık hesapları hakkında bilgi için bkz. İrfan Davut Çam, "Bir Milli İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5, Issue: 5 (October 2012), pp. 45-56.

115 BOA, A.DVN.MKL, 62-26: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirket-i Nizamname-i Dahilisi; *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, s. 59.

116 Örnek olarak bkz. BOA, T.TZT.İHR, 758-55, Ek 1, 4 Şubat 1332-17 Şubat 1917.

117 Haydar, Kadri ve Nafi Beyler fındık içi, tatlı badem içi, çam fıstığı, tütün, gülyağı gibi ürünler de satmaktadır. Fakat bu sattıkları ürünlerde İzmir İhracat ve İthalat Anonim Şirketi'nin adını kullanmama eğilimi içinde oldukları görülmektedir. Örnekler için bkz. BOA, T.TZT.İHR; 746-57; 761-66; 764-49.

depolamaktaydı. Örneğin bir satış işlemine konu olan 45.000 kıyye incirin bir kısmı Asmaaltı Yemiş İskelesi'ndeki Liman Hanı'nda, bir kısmı da yine Yemiş İskelesi'nde İki Kapılı Mağaza adı verilen yerde bulunuyordu[118]. Bu grubun Mısır Çarşısı'nda da bir deposu vardı[119].

Diğer bir şirket de, İhracat Heyeti'ne ait kayıtlarda Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Şirketi adıyla anılan, Aydın Kooperatif İncir Mahsulleri Anonim Şirketi'dir. Fakat bu şirketin yaptığı ticari işlemler incelendiğinde beklenenin altında satış yaptığı görülür ve İzmir İhracat ve İthalat Anonim Şirketi aracılığıyla elindeki inciri sattırdığı düşünülebilir. Şirkete ait en dikkate değer satış işlemi İstanbul'a dört farklı kayıkla gelen toplam 165.000 kilo yeni mahsul natural incirin kısa bir zaman diliminde satılmasıdır. Merkezinin İzmir olduğu anlaşılan ve yeni mahsul çekirdeksiz üzüm satışı yapan Alsancak Ticarethanesi'nin İstanbul adresinin neresi olduğu tespit edilememiştir[120]. 60.000 kiloluk bir üzüm alım satım işleminde malı teslim edecek zatın sanat ve ismi başlığı altında "Alsancak Mağazası Manizade Kamil Efendi" yazmaktadır[121] ki Manizade ailesi kuru meyve piyasasının önemli aktörlerinden biridir. Kuru meyve ticaretiyle uğraşan şirketler arasında Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi ve Milli İthalat Kantariyye Şirketi'nin ilerleyen satırlarda anlatılacak olan Almanlarla yaptığı ticari işlemler ilgi çekicidir. Diğer şirketler arasında sayabileceklerimiz şunlardır. İttihat Seyr ü Sefain Şirketi[122], Ekmekçiler Şirketi[123], Yeni Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyyesi[124] Ağaoğlu ve Şürekası[125], İzmir Teshilat Şirketi[126].

Değişen Tüccar Profili ve İhracat Tüccarlarının Özellikleri

Şirketlerin etkinleştiği savaş yıllarında ihracat yapan tüccarın profili de hızla değişti. Devletin ihracatı kısıtlama yönündeki kararları, pek çoğunu içinde üzüm ve incirin de bulunduğu ihracı yasak olmayan ürünleri pazarlamaya

118 BOA, T.TZT.İHR, 756-108, Ek 1: 4 Şubat 1332-17 Şubat 1917.

119 BOA, T.TZT.İHR, 758-10, Ek 2: 8 Şubat 1332-21 Şubat 1917.

120 Örnek olarak bkz. BOA, T.TZT.İHR, Ek 48: 8 Şubat 1332-21 Şubat 1917; Ek 49: 8 Şubat 1332-21 Şubat 1917.

121 BOA, T.TZT.İHR, 772-9, Ek 1: 13 Kanun-i evvel 1333/1917.

122 BOA, T.TZT.İHR, 784-79, Ek 2: 4 Haziran 1334/1918; 784-79, Ek 3: 19 Temmuz 1334/1918; Ek 4: 6 Temmuz 1334/1918.

123 BOA, T.TZT.İHR, 783-4, Ek 3: 11 Haziran 1334/1918.

124 BOA, T.TZT.İHR, 762-56, Ek 3, 23 Nisan 1333/1917.

125 BOA, T.TZT.İHR, 761-22, Ek 3: 8 Nisan 1333/1917; 756-10, Ek 3: 2 Şubat 1332-15 Şubat 1917; 756-57, Ek 1: 6 Şubat 1332-19 Şubat 1917.

126 Bu şirket İstanbul'daki ticari işlemleri için Mois Elhadef Efendi'ye vekalet vermişti (BOA, T.TZT.İHR, 756-50, Ek 4: 6 Şubat 1332-19 Şubat 1917).

itti. Örneğin afyon ihracatçısı Mardikyan Biraderler afyona ihraç yasağı getirildiği için kuru incir ve üzüm işine başladı[127]. Salamon Romano da kuru meyve komisyoncuları arasında en çok adı geçen tüccardı, ama İstanbul İhracat Heyeti'ne sunduğu beyannamenin üst kısmında kendisini yumurta ihracatçısı olarak tanıtan antedi bulunmaktaydı[128]. Komisyoncu olarak da adlandırabileceğimiz bu kişilerin yaptığı işler arasında şimendifer nakliyatı, gümrük simsarlığı da vardı. Bunlardan biri olan Hacıoğlu Arif ve ortaklarının Sirkeci'deki, Mesadet Han'daki bürosu dışında yine Sirkeci'de bu kez şimendifer istasyonu karşısında bir ardiyesi daha vardı ve Hacıoğlu Arif Bey'in birden fazla uzmanlık alanı olduğu çok belliydi[129].

Müslüman-Türk ihracat tüccarları arasında yıllardır bu işi yapan, Asmaaltı'nda depoları olan Ali Vafi Bey'in etkisi hala devam ediyordu[130]. Diğer bir tüccar Cumhuriyetin ilanından sonra İzmir piyasasında adından söz ettirecek olan Alaiyeli Mahmut Bey'di ve kendisi Nuri Aziz ve Kazım Nami Beylerle yaptığı alışverişle dikkat çekmişti[131]. İzmirli Talat Bey'in İstanbul piyasasında söz sahibi olduğu, neredeyse İzmir İthalat ve İhracat Türk Anonim Şirketi adına çalışan Haydar, Kadri, Nafi ve şürekası kadar iş yaptığı iddia edilebilir.

Rum, Ermeni ve ecnebilerin çekilmesiyle iç piyasada Müslüman-Türk tüccar erbabı söz sahibi olmaya başladı. Böylece milli tüccar tipi doğduğu gibi milli ticaret anlayışı da netleşti[132]. Fakat Müslümanların kuru meyve alım satımındaki etkileri arttı artmasına da savaşın ilerleyen yıllarında ticareti yapılacak mal azalınca bu avantaj dezavantaja dönüştü. Oysa ihracat işine giren pek çok Müslüman-Türk tüccar ne olursa olsun yüksek kâr elde etmek istiyor ama işin ince ayrıntılarını bilmediği için hata yapabiliyordu. Örneğin erkân-ı harp mirlivalığından emekli Ahmet Hamdi Paşa, Bandırma'dan gelen ve limanda bekletilen kayık içindeki yeni mahsul kuru üzümle ilgili olarak İhracat Heyeti'ne takdim ettiği belgede ikametgâh adresini

127 Mardikyan Biraderlerin afyon satışlarına dair belgeler için bkz. BOA, T.TZT.İHR, 772-79, Ek 3: 10 Kanun-i sani 1334/1918; 775-71, Ek 1: 19 Mart 1334/1918; Ek 3: 25 Mart 1334/1918. Mardikyan Biraderlerin yaptıkları ticari işlemler hakkında bkz. Burak Çıtır, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Afyon Ziraati ve Ticareti (1900-1939)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2015, s. 45-46.

128 BOA, T.TZT.İHR, 781-56, Ek 1: 8 Mayıs 1334/1918.

129 BOA, T.TZT.İHR, 78-64, Ek 1: 9 Mayıs 1334/1918.

130 Örneğin Salamon Romano'ya ait yeni mahsul çekirdeksiz üzüm Ali Vafi Bey'in ardiyesinde bulunuyordu (BOA, T.TZT.İHR, 751-38, Ek 1. 8 Kanun-i evvel 1332-21 Aralık 1916).

131 Alaiyeli Mahmut Bey'in yaptığı alışverişlerden bir tanesi için bkz. BOA, T.TZT.İHR, 773-84, Ek 2, 7 Şubat 1334/1918.

132 Zafer Toprak, *İttihad–Terakki ve Cihan Harbi*, İstanbul, 2003, s. 200.

göstermediği için gerekli araştırma yapılmamıştı. Üstelik beyannamede birkaç gün içinde malın satılamaması durumunda "Avusturya'ya ihracına vesika itası şarttır" yazmaktaydı[133]. Ahmet Hamdi Paşa çok sayıdaki örnekten sadece bir tanesiydi.

Tablo I: İstanbul'da Kuru Üzüm ve İncir Satışının Yapıldığı Hanlar ve Bu Hanlarda Ticaret Yapan Tüccarlar (1916-1918)[134]

Cadde İsmi	**Han İsimleri**	**Tüccarların isimleri**
Abud Efendi Sokak	Cohen Han	Baroh Pardo Efendi
	Abud Efendi Han	Jak Levi Efendi
Sultan Hamam	Sabuncu Han	Herman Bernştayn Efendi
Asmaaltı	Kiraz Han	Salamon Romano
		Haydar, Kadri, Nafi ve Şürekası
		Manizade Biraderler (Alsancak Mağazası)
		Ali Vafi ve Alizade Abdülkerim Beyler
Babıali Caddesi	Nemlizade Han	Aydoslu Ali Rıza
	Musul Han	Bahattin Bey, Ömer Bey, Yusuf Ziya Bey, Nazifzade Nizameddin Bey, Tahir Bey, Ahmet Nazif Bey, Ahmet Cevdet Bey, Nakib Bey
Bahçekapı	Kasapyan Han	Kalpakçı Mustafa Efendi
	Celâl Bey Han	Mehmet Selahaddin Bey, Tevfik Cenani Bey, Ovadia S. Eskenazi, İzzet Paşa, Abdurrahman İhsan Bey
Balık Pazarı	Anadolu Han	İzmirli Talat Bey, İzmirli Hüseyin Mazlum Bey, Salih Bey
	Yeni Han	Selanikli Arif Bey, Mehmet Kazım Bey
	Maksudiye Han	Duhani Nazmi Bey, Anastas Aboğlu, Ağaoğlu ve Şürekası
Canbaz Hanı Sokak	Cambaz Han	Salamon Romano Salamon Benedava Salamon Jelardin*
	Valide Han	Bu hanın yakınında Wiener Bank'a ait depolar bulunmaktaydı.
Değirmen Sokak	Değirmen Han	Denizlili İsmail Hakkı, Atina Bankası'na ait depolar
Demirkapı Caddesi	Kayseri Han	Kibaroğlu Süreyya ve Neyyir Şürekası

133 BOA, T.TZT.İHR, 760-99, Ek 1: 27 Şubat 1333/1917, Ek 2: Tarih belirtilmemiş.

134 Tablodaki han ve sokak isimleri *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları* adlı eserle Başbakanlık Osmanlı Arşivi içinde yer alan T.THT.İHR dosyaları içindeki bilgiler doğrultusunda belirlenmiştir. Tüccar isimlerinin kaynağı ise sadece T.THT.İHR'dir.

* Salamon Jelardin'in iş adresi daha sonradan İkdam Hanı olarak gösterilmiştir.

Fındıkçı Sokak	Germanya Han	Hacıoğlu Arif Bey, Evliyazade İbrahim Cemal Bey, Selahaddin Fevzi Bey
Fincancılar Caddesi	Yusufyan Han	Dikran Mardirosyan Efendi
	Mahmudiye Han	Ahmet Nuri Efendi
Hamidiye Caddesi	Anadolu Han	İzmirli Talat Bey
Havuzlu Han Çıkmazı Sokak	Handan Han	Todori Marika Efendi
Hazzopoulo Han Sokak	Havuzlu Han	Avram Nebhur Efendi
İzmir Sokağı	Genelde han olarak değil de depo işlevi gören binaların bulunduğu bölge	İzmirli Süreyya Bey, Avram Saul Efendi, Tatar Hamit Latif Bey
Aşirefendi Caddesi	Alyanak Han	Apnoszade Ahmet Sırrı Bey, Şükrü ve Yekta Beyler
	Türkiye Han	Aron Levi
	Astarcıyan Han	Sokrat İlyadi Efendi
	Aşir Efendi Hanı	Mardikyan Biraderler
Marpuççular Caddesi	Şişeci Han	Avedikyan Efendi, Salim Paşa
	Küçük Kınacıyan	Hacı İsmail Gafur Efendi, Mehmet Sırrı Bey
Meyvahoş Caddesi	Yeni Han	Kopernik Haçaturyan
	Kosova Han	İbrahim Bey, Mustafa İmam Bey
	Mesadet Han	Hacı Oğlu Arif ve ortakları, Milli İthalat Kantariyye Şirketi için çalışan Mahmut Evliya Bey, Hasan Tahsin Efendi
Sultan Hamam Caddesi	Sadıkiyye Han	Hocazade Ragıp Bey
Tahmis Caddesi	Camlı Han	Genellikle depo olarak kullanılmaktadır
		Nuri Aziz Kazım Nuri ve şürekası (Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi vekili)
Tahtakale Caddesi	Cedid Han	İbrahim Edhem, Hungarya Bank'a (Banque Hungaria) ait depolar
Yenicami Sokak	Makulyan Han	Abdülkadir Kadri Bey, Halit Ali Bey, Hacı Aziz Bey, Refail Malho Efendi

Tablo I'de görüldüğü gibi Eminönü bölgesi kuru üzüm ve incir ticaretinin merkezi konumunda olup yoğunluk Asmaaltı ve Balıkpazarı bölgesindeydi. Asmaaltı İstanbul'un kileri olarak adlandırılmakta ve özellikle depo hanların bulunduğu alan olarak tanınmaktaydı[135]. İzmir Sokağı da diğer bir merkezdi ve Türkiye Han, Anadolu Han gibi en önemli incir

135 Reşat Ekrem Koçu, "Asmaaltı, Asmaaltı Caddesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 1122.

ve üzüm ihracat tüccarlarının büro ve depoları buradaydı. Tabloya bakıldığında Müslüman-Türk ihracat tüccarlarının sayısının fazla olduğu göze çarpsa da ticari işlemlerdeki etki, alım satımlardaki kâr oranı gibi ölçütler noktasında durum çok daha farklıydı.

Müslüman-Türk unsurun kuru meyve piyasasında yükseldiğini söylemek hata olmayacağı gibi bir diğer belirtilmesi gereken Musevi unsurla rekabet edecek seviyede kesinlikle olmadığıdır. Bu durumu teyit etmenin en kolay yolu Birinci Dünya Savaşı yıllarında kurulan İhracat Heyeti'ne ait belgelerin incelenmesidir. Bu belgelere bakarak Musevilerin eski önemlerini korudukları, Rumlar ve Ermenilerin tersine işlerini bırakmak yerine onların da yerlerini doldurdukları söylenebilir. Çünkü savaş öncesinde bu iki ürünün ticaretinde üzümde Rumlar, incirdeyse Ermeniler söz sahibiydi. İzmir'de bu işle uğraşan Türklerin yaptığı ise ithalatçıların perakendeciliğinden başka bir şey değildi[136]. Musevilerin bir kısmı doğrudan alım satım işlerine yönelirken bir kısmı da vekâlet verdikleri tüccarları kullandılar ki bunların da büyük çoğunluğu yine Musevilerdi. Onların özellikle incir işleme alım ve satım işlerindeki üstünlükleri Cumhuriyet döneminde de devam etti[137]. Hatta 1934 yılı itibarıyla İzmir borsasında incir tüccar ve komisyoncularının onda dokuzunun Musevi olduğuna bir raporda temas edilmişti[138].

Sayısal üstünlükleri belirgin olan Musevi tüccarlar içinde Aron Levi'nin adı ön plana çıkmaktadır. Kendisi İhracat Heyeti'nin kurulup, ilgili nizamnamenin yayınlandığı günlerde, bu heyetle ilk temas eden, en büyük alımları yapan tüccardı ve elinde bulunan yüklü miktardaki başta kuru üzüm ve incir olmak üzere pek çok ürünü satmayı başarmıştı. Ekim 1916'da satın aldığı malları Kasım 1916'da iyi bir kârla elden çıkarmıştır. Diğeri de Maksudiye Hanı'nda büro ve deposu bulunan, kendisini yumurta ihracatçısı olarak da tanıtan Salamon Romano'ydu.

Savaşın ilk yıllarından itibaren İstanbul'daki kuru üzüm ve incir piyasasında Rumlar neredeyse hiç görülmemekle birlikte, Ermeni ihracat tüccarlarına az da olsa rastlandı. Bunlar arasında Dikran Manukyan ve özellikle Kopernik Haçaturyan'ın isimleri zikredilebilir. Şerif Remzi (Reyent) örneğinde olduğu gibi bazı Müslüman aracılar görünürde kendi adına işlem yaparken, başka tüccarlar adına da alım satım yapmaktaydılar. Şerif Remzi Bey'in savaş öncesinde İzmir'in en önemli incir ihracatçısı olan Aram Hamparsum'la işbirliği içinde olduğu biliniyordu.

136 Yetkin-Serçe, *a.g.e.*, s. 59.

137 Mehmet Ziya, *a.g.e.*, s. 40.

138 BCA, 030.10, 160.126.22, Ek 3-7: 3.10.1934.

Her ne kadar kuru meyve piyasasında eskisi gibi etkileri kalmasa da Levantenlerden Nazmi Duhani Bey'in adı bu piyasada hep anıldı[139]. Kuru üzüm ve incir dışında da ürünlerin komisyonculuğunu yapan Nazmi Duhani Bey, Duhanizadeler ve Şürekası adıyla çalışıyordu ve şirketin bürosu İstanbul Sultan Hamam'daydı[140].

İstanbul'daki İhracat Tüccarlarının Ticari İşlemlerine Örnekler

Savaşın ilk yılında üzüm ve incir hasadındaki azalma nedeniyle piyasadaki ticaret hacminde beklenenden daha büyük düşüş oldu. Çanakkale Savaşı'nın hayatın her alanını etkilediği yıl olan 1915'deyse oran 1914 kadar kötü olmadı. 1916 yılında üzüm rekoltesi düşerken incir hasatı 1915 yılından daha fazlaydı. 1916 yılında yapılan spekülasyonların da etkisiyle fiyatlar yükseldi ve bu durum artış beklentisi içinde olan üreticiyi gayrete getirdi. Aynı zamanda ihracat oranları da savaşın başından itibaren her yıl düştü. Dış kaynaklı etkiler yanında gerek ulaştırmada yaşanan sıkıntılar gerek Harbiye Nezareti'nin bu iki ürünün ihracını yasaklama yönündeki girişimleri nedeniyle Batı Anadolu'dan İstanbul'a gelen ürünlerde bir azalma oldu. İstanbul'a gelen üzüm ve incirin alım satım işlerinin 1916 yılının sonundan itibaren İstanbul İhracat Heyeti'nin bilgisi dahilinde yapıldığı gerçeğini akılda tutarak, sadece müttefik ülkelere satıldığını söyleyebiliriz. Yine verilen resmi kayıtların mutlak gerçeği yansıttığını hesap ederek 1917 yılının ortalarından itibaren ihracatın azaldığını görebiliriz. Bu gerçeği, müttefik ülke bankalarının depolarında bulunan kuru üzüm ve inciri elden çıkarmak için gösterdikleri çabayla daha da güçlendirebiliriz. Deutsch Bank, Wiener Bank ve Hungary Bank'ın depolarında bulunan mallarla ilgili hazırladıkları beyannameler bu noktada oldukça işe yarayacaktır. Üstelik aynı yıl Viyana'ya gelen ve Osmanlı ürünleri içinde "en şayan-ı ehemmiyet" olan üzüm ve incirin ticareti, piyasadaki durgunluk nedeniyle "tatile uğrayacak derece"ye gelmişti. Pastacılıkta kullanılan bu iki mahsul un ve şeker kıtlığı nedeniyle neredeyse hiç aranmaz olmuştu[141]. Savaşın son yılına gelindiğindeyse durum daha da kötüleşmiştir. Müttefik ülkeler üzüm ve incir ihracını en alt seviyeye indirmişlerdir. Dolayısıyla ihraç edilmek üzere gelen üzüm ve incirin, İhracat Heyeti'ne beyannameyle bildirilmesine rağmen yurt dışına çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bunu da İhracat Heyeti başkanı Mustafa Şeref Bey'in açıklamaları doğrulamakta ve

139 Kendisine Hilal-i Ahmer'e yaptığı bağıştan dolayı Hilal-i Ahmer Madalyası verilmişti (BOA, İ.DUİT, 74-12, Ek 2: 19 Nisan 1337/1921).

140 BOA, T.TZT.İHR, 766-60, Ek 2: 11 Temmuz 1333/1917.

141 BOA, HR. İD, 1274-82, Ek 7: 16 Şubat 1333/1917.

tüccarın temettü vergisinden kaçırmak amacıyla bu yolu seçtiği anlaşılmaktadır[142]. Her ne kadar üzüm ve incirin bir kısmı gayrimeşru yollardan ülke dışına gönderilmişse de önemli bir kısmının iç piyasada kaldığını düşünmek oldukça mantıklıdır. İstanbul İhracat Heyeti'nin 1917 yılında gazetelere verdiği ihracatla ilgili ilanlara 1918 yılında rastlanılmaması da bir diğer dikkat çeken ayrıntıdır. Oysa heyet gazetelere verdiği ilanlarla ihracat vesikalarını kaydettiren ihracat tüccarları için koli listesini Sirkeci Postanesine, vagon listesini de İhracat Heyeti binasına asarak ilan etmekteydi[143].

Devlet İhracat Heyeti vasıtasıyla ihracat işini kontrol altına almak istemişse de heyetin denetiminde yapıldığı varsayılan işlemleri günümüz mantığıyla değerlendirmek pek de mümkün görünmemektedir. Milli Kantariyye Şirketi ve Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi[144] adlı iki Osmanlı şirketinin önce birbirine kuru meyve satması ardından bu ürünleri Almanlara satmaları, daha da ilginci imzalanan mukavelelerin, ilgili evrakın mevcut olmaması durumunu açıklamak oldukça zordur. Gelişmeler kısaca şöyle özetlenebilir: Milli Kantariyye Şirketi 1918 yılı Ekim ayı içinde yaptığı anlaşma gereğince 3.500.000 kilo natural incir ve 2.500.000 kilo sultaniye üzümü Berlin Meyve ve Sebze İdaresi'ne satacaktı. Fakat resmi işlemleri Kantariyye Şirketi değil de belirtilen miktardaki üzüm ve inciri sattığı Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi yaptı[145]. Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi türlü nakliye masrafı, sigorta bedeli ve ihraç işlemleriyle ilgili masrafları da ödemişti. Fakat belirtilen fiyat ve şartların belirtildiği hiçbir kaydın bulunmadığı yapılan mukavelenin aslının da şirket dosyaları içinde yer almadığı görülmüştü[146]. Bu satışın 5 Haziran 1917 tarihinde yapılan bir işlemin devamı olduğu düşünülebilir. Belirtilen tarihte Milli İthalat Kantariyye Şirketi adına Mahmut Evliya Bey Anadolu Mahsulat Şirketi'ne 1.950.000 kilo sultaniye üzümü satmıştı. Anadolu Mahsulat Şirketi'nin temsilcisinin Hamdi Bey olduğu ticari ilişkide üzümün bir kısmının şirketin İstanbul'daki deposunda bir kısmı da İzmir'de

142 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 407.

143 "Mal İhraç Edecek Tüccara", *İkdam*, 6 Haziran 1333/1917, s. 2. Benzer ilanlar için bkz. "İhracat Heyet-i Merkeziyyesinden", *İkdam*, 1 Temmuz 1333/1917, s. 2; "İhracat Heyet-i Merkeziyyesi'nden", *İkdam*, 29 Haziran 1333/1917, s. 2; "Eşya-yı Ticariyye İhracına Dair-İhracat Heyet-i Merkeziyyesinden", *İkdam*, 31 Teşrin-i evvel 1333/1917, s. 2; "Üzüm ve İncir İhracatı", *Sabah*, 13 Kanun-i evvel 1333/1917, s. 2.

144 28 Eylül 1915 tarihinde kurulan şirketin amacı Osmanlı topraklarında yetişen ürünleri satıp bu maddeler üzerinden komisyonculuk yapmaktı. Şirketin kurucuları arasında İstanbul ve taşrada ikamet eden çok sayıda ticaret erbabı ve dava vekilleri vardı (*Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, s. 105).

145 *Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, 334 Senesi* ..., s. 19.

146 Gös. Yer.

olduğu beyan edilmişti. Aynı şekilde toplamda 2.730.000 kıyye[147] natural incir satımı da yine aynı şirket adına aynı komisyoncu tarafından yapılmış, alım ve satımlarda hep farklı ölçü birimleri kullanılmıştı. Satışı yapılan incirin de tıpkı üzüm gibi bir kısmının İzmir'de bir kısmının da İstanbul'da olduğu belirtilmelidir[148]. Oysa işlemin yapıldığı tarihte Alman kuruluşları sahip oldukları kuru üzüm ve inciri elden çıkarmak için harekete geçmişti. Dolayısıyla bu iki Osmanlı şirketinin Almanlarla olan şaibeli ticari ilişkisini açıklamak oldukça güçtür ve bu örnekte olduğu gibi hem şirketlerin hem de ihracat tüccarlarının buna benzer, usulsüz olarak adlandırabileceğimiz çok sayıda işlem yaptıklarını belirtmek hata olmayacaktır.

Kuru meyve alım satımlarda önemli bir yeri olan İzmir İhracat ve İthalat Anonim Şirketi'nin yaptığı işlemlerde de benzer durumları görmek mümkündür. Şirket bir seferinde 15.000 kilo ve sandıklar içinde, İstanbul'a yeni gelen daha mavnadayken beyannamesi verilen natural incirin tamamını kendine satmıştır. İhracat Heyeti memuru tarafından malın kontrol edildiği de beyannamenin üzerindeki imzadan anlaşılmaktadır[149]. Beyannamenin üzerinde Bandırma Rüsumat İdaresi'nin de kaydının olması, gerekli prosedürün uygulandığını göstermektedir ama şirketin neden kendi kendine satış yaptığını anlamak güçtür. Çok daha büyük miktardaki benzer bir alım satım işini Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi yapmıştır. Toplamda 165.000 kilo natural incir, Unkapanı'ndan Mahmut Reis, Karamürsel'den Ahmet Reis, Armutlu'dan Hüseyin Reis, Hasıraltı'ndan Nikola Kaptan'ın kayığıyla gelmiş ve Asmaaltı'ndaki Tahmis Sokağı'ndaki depoya konmuştu. İhracat Heyeti tarafından da onaylanan beyannameye göre malı şirketin İstanbul acentası olduğu anlaşılan Nuri Aziz, Kazım Nuri ve Şürekası teslim almıştır[150]. Gayet kanuni olarak görülebilecek bu teslimattan sonra garip olduğu anlaşılan üç farklı satış işlemi gerçekleşmiştir. 165.000 kiloluk incirin 135.000 kilosu, 45.000'er kilo olmak üzere üç seferde yine Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif Şirketi'ne yani şirketin kendisine satılmıştır. İhracat Heyeti'nden görevlinin de bilgisi dahilinde olan bu satışlardan ikisi aynı günde, diğeri de birkaç gün sonra yapılmıştır. Bir diğer ilgi çeken konu acentanın kendi adına bir vekil tayin etmesi ve bu vekilin işlemleri Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi adına yapmasıdır[151].

147 Bu alışverişte dikkat çeken bir diğer nokta da her bir satışta farklı ağırlık ölçülerinin kullanılmasıdır. Malın bir kısmının satışında kilogram kullanılırken, bir kısmında kıyye kullanılmıştır.

148 BOA, T.TZT.İHR, 764-83: Bütün ekler.

149 BOA, T.TZT.İHR, 784-72, Ek 2: 22 Haziran 1334/1918; Ek 3: 4 Temmuz 1334/1918

150 BOA, T.TZT.İHR, 784-7, Ek 1: 8 Mayıs 1334/1918.

151 BOA, T.TZT.İHR, 784-7, Ek 2: 8 Haziran 1334/1918; Ek 3: 14 Haziran 1334/1918; Ek 4: 14 Haziran 1334/1918.

Devlet savaşın ihracat üzerindeki olumsuz etkisini en aza indirmek için ciddi tedbirler alsa da geçmişten gelen bazı alışkanlıkları kıramadı. Tüccarlarda muntazam defter tutma alışkanlığı olmadığı gibi birbirleriyle olan ticari işlemlerinde çoğunlukla "vasıtasız ve şifahi mukavelat" yapmaktaydılar. İhracat Heyeti'ne sunulan beyannamelerde bildirilen adreslerin noksan ya da bilerek belirtilmemesi, gerekli teftişlerin yapılmasını önlemekteydi[152]. Örneğin 34.785 kıyye üzümün sahibi, Asmaaltı'ndaki Volta Hanı'nı ikametgâh adresi olarak gösteren Menemenli Avni Bey'in 14 Kasım 1916 tarihli beyannamesi üzerine belirtilen adrese giden heyet orada bir Müslüman kiracının dahi bulunmadığını anlamış ve tahkikat sonuçsuz kalmıştır[153].

Satış işlemlerinde görülen ama açıklanamayan durumları, tüccarların eski alışkanlıklarını terk edememeleri yönündeki tutumlarını gösteren örnekleri arttırmak mümkündür ve savaş şartlarının bu durumda temel etken olduğunu da söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat ihracat tüccarı olarak adlandırılan komisyoncuların malın sürekli şekilde el değiştirmesiyle haksız kazanç elde etme yoluna gittiği de net bir şekilde görülmekte ve özellikle bu uygunsuz olarak değerlendirebileceğimiz işlemler kuru incirde olmaktadır.

Bu arada Karahisar Mebusu Salim Paşa'nın ticari faaliyetleri ilginçtir ve kendisi Salamon Romano Efendi'den vekili aracılığıyla 100.000 kilo hurda incir satın almıştır[154]. Bir mebusun bu kadar inciri ne yaptığı sorgulanması gereken bir konudur ve bu noktada mebusların suistimali konusu akla gelmektedir. Nitekim bazı mebusların kendilerini İhracat Heyeti'ne ihracat tüccarı olarak tanıtıp, ihracat vesikası aldıkları ve bu nedenle pek çok dedikoduya sebep oldukları da biliniyordu ve bu bilgiyi İhracat Heyeti'nin kuruluşundan dört ay sonra heyetin başkanlığına getirilen Mustafa Şeref (Özkan) Bey sorgulanması sırasında vermişti[155]. İhracat vesikası alan tüccarların vesikalarını sattığını da kabul eden Mustafa Şeref Bey kendi başkanlığı sırasında mal satmayacak kişilere ihraç vesikası vermediğini söylemektedir[156]. Tüccarların yaptığı usulsüzlüklerin heyet tarafından tam da

152 BOA, T.TZT.İHR, 757-24, Ek 5: Ticaret İdaresi Mümeyyizi Hüseyin Ali Bey'in 9 Teşrin-i sani 332-22 Kasım 1916 tarihli raporu.

153 Aynı Rapor.

154 BOA, T.TZT.İHR, 776-69, Ek 3: 25 Mart 1334/1918. Salim Paşa'nın vekili aracılığıyla gerçekleştirdiği ticari faaliyetleri bununla sınırlı kalmamıştır. Bir diğer örnek için bkz. BOA, T.TZT.İHR, 784-38, Ek 6: 30 Haziran 1334/1918.

155 Mütareke döneminde kurulan, İttihat ve Terakki üyelerinin yargılandığı divan-i örfilerde İhracat Heyeti de gündeme getirilmişti. Divan-ı örfilerde Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ticaret ve Ziraat Nazırlığı yanında, İhracat Heyeti başkanlığı da yapan Mustafa Şeref Bey de sorgulanmış, kendisi sorgu sırasında heyetle ilgili çok az ama oldukça önemli bilgiler vermişti.

156 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 406.

kontrol edilemediği ortadadır; çünkü pek çok tüccarın kendisini ticaret odasına kayıtlı gibi gösterip, eşya ihracı yapacağını beyan etmesine rağmen herhangi bir işlem yapmadığı anlaşılmıştır[157].

Üzüm ve İncirin Tüketildiği Bazı Alanlar

Batı Anadolu'nun İstanbul'a ulaşan bu iki mahsulünün hepsi yurt dışına gitmedi ve önemli bir kısmı İstanbul'da tüketildi. Hatta bir kısmı devletin aldığı bütün önlemlere rağmen el altından piyasaya sürüldü. Üzüm iç piyasada hoşaf başta olmak üzere alkolsüz tatlı içeceklerin temel maddesi olarak görülürken incir çok daha farklı alanlarda kullanıldı. Ortak kullanım alanı olarak değerlendirilebilecek pastacılıkta ise ne kuru üzüm ne de kuru incir arandı; çünkü bunlar un olmadığı için ekmek üretilemeyen şehir için büyük bir lükstü.

Özellikle layer, lokum olarak adlandırılan işlenmiş incir türlerinin ramazan sofralarını renklendirdiği bilinmektedir. Bu kalitedeki incirin İstanbul'a ulaşan miktarı, hiçbir işleme tabi tutulmayan ve düşük kalitede incir olarak tanınan hurda ve natural türlerin yanında çok azdı. Savaş yıllarında beklenenin üstünde belirtilen türde incir İstanbul'a gelmişti. Kayıtlar sağlıklı tutulmadığı için günümüze ulaşan belgelere bakılarak sadece bu tahmin yapılabilmektedir. Hurda ve natural cins incirden kahve üretildi ki, incir kahvesi zaten biliniyordu. Yıllar öncesinde incirden kahve üretilmiş ve kurulan bir tahlil komisyonu yurt dışından getirilen Franck Kahvesi hakkında araştırma yapmıştı[158]. Fakat incirin kahve üretiminde yaygın olarak kullanılması Birinci Dünya Savaşı yıllarında olmuştu. O yıllarda 100 kg kuru incirden 75 kg kahve çıkarılmakta, kahve gibi işlemden geçirilen ve toz hale getirilen incirlerin kötü kahveyle harmanlanıp pişirilmesiyle kahve tadının bozulmadığı iddia edilmekteydi. Aynı zamanda helvacıların üzümden helva yapmaya başlamaları da aynı yokluğun sonucuydu ve yine savaş yıllarında gerçekleşmişti[159]. Yurt dışına giden incirlerin de kahve üretiminde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Savaşın hemen sonunda kahve fiyatlarında görülen yüksek artış üzerine Avrupalılar hurda olarak adlandırılan incire yönelmişler ve bütün Avrupa'da ve özellikle Trieste'de suni kahve imal eden fabrikalar kurulmuştu[160].

157 *Aynı Eser*, s. 406-407.

158 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Ülkesinde Avrupa Sun'i Kahvesi", *Ehlikeyfin Kitabı*, haz. Fatih Tığlı, İstanbul, 2004, s. 90-94.

159 Engin Berber, *Rumeli'den İzmir'e Yitik Yaşamların İzinden*, İzmir, 2002, s. 15.

160 "Ticaret Raporları 7: Trieste'ye Türkiye Ticaret Emtiası ve Trieste'den Türkiye'ye İthalat", *Ayın Tarihi*, c. 14, 42 (Eylül 1927), s. 2460. Hurda incirin alıcılarından olan Avusturya'nın kahve imalinde bu incirleri kullandığı bilinmekteydi (Kütükoğlu, a.g.m., s. 93).

Düşük kalitedeki hurda ve en alt kalitedeki rüfuz adlı incirlerden şarap, ispirto ve reçel de yapılmıştır[161]. Müttefikler ve özellikle Alman Mübayaa Komisyonu tarafından alınan kuru üzüm ve incirin ispirto yapımı için satın alındığı düşünülebilir. Bu arada yerli üretici ispirto üretme konusunda teşvik edilmemiş, örneğin İzmir'de bu amaçla fabrikalar kurulması yönündeki girişimler bir şekilde engellenmişti[162]. Bir ara tüketim alanları tam olarak belirlendikten sonra elde kalan fazla üzümün hamur haline getirilerek şarap ve ispirto yapımında kullanımı konusu II. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebusan gündemine getirilmiş, ama bir sonuç çıkmamıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Yedikule ve Bakırköy'de ispirto fabrikası kurulmuşsa da bu fabrikalarda üretilen ispirto mısırdan imal edilmişti. Dolayısıyla ispirto yapımında kullanılabilecek, İstanbul'a ulaşan kuru üzüm ve incir değerlendirilmemişti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında birkaç şirket ve pek çok tacir İstanbul Eminönü ve özellikle Asmaaltı bölgesinde toptan ve perakende olarak kuru meyve ticareti yaptılar. Bunlardan biri olan İzmir Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nin Eminönü'ndeki şubeleri yanında, Galatasaray'da Şarküteri De Lüks mağazası şirketin incirlerini pazarladı. Şeker yokluğu nedeniyle daha çok rağbet görmeye başlayan kuru üzüm ise dükkanlarda pazarlandığı gibi seyyar satıcılar tarafından sokaklarda açık bir şekilde satıldı ve hijyen kaynaklı eleştiriler de beraberinde geldi. Bir gazete haberinde bu durum şöyle anlatılmıştı:

> .... kuru yemişlere rağbet çoğaldığından eline bir tabla veya küçük bir işporta alan her ferd üzüm, incir, fındık, badem ve ceviz içi gibi kuru yemiş satıcılığına başladılar. Bu türedi satıcıların hiç birinde bittabi camlı kutu veya başka bir suretle mestur muhafaza yok. Bütün mallarını daima açıkta satıyorlar, bu suretle kuru yemişler, bilhassa kuru üzüm, günlerce açıkta her türlü mülevvesata maruz bir halde duruyor. Hele havaların açılıp da ortalığa toz, toprağın bol bol istilasında satıcıların tablaları yemiş meşherinden ziyade mülevvesata mecmu halini aldı. Bir gün insan eğilip de bir satıcının tablasındaki mesela kuru üzümleri yakından muayene edecek olursa, üzümlerin üzerine kalın bir toz tabakası ihata ettiğini görür[163].

161 Rüfuz ve hurda incir arasındaki fark bir eserde şöyle anlatılmıştı: "Hurda ile rüfuz arasındaki fark hurda piyasaya arz edilen mallarda bulunan bir nevdir. Rüfuz işleme hanelerde ayrılarak meydana gelen bir kısımdır. Bu suretle hurda mal, rüfuzdan daha yüksektir" (Mehmet Ziya, *a.g.e.*, s. 42-43).

162 Aynı durum içki fabrikaları için de geçerliydi ve 1913 yılı sayımına göre İzmir'de sadece 10 tane içki fabrikası vardı (Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, İzmir, 1999, s. 148).

163 Kuru Yemişler Açıkta Satılıyor", *Tesvir-i Efkâr*, 30 Mart 1917, s. 2.

Sonuç

19. yüzyılın ortalarında Avrupa piyasalarının dikkatini çekmeye başlayan kuru üzüm ve incir 20. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin ihraç ürünleri sıralamasında ilk beşte yer almıştır. Bu iki ürünün Avrupa piyasalarında aranılır olması üreticiyi daha da teşvik etmiş ve ihracat miktarları yıldan yıla artmıştır. Artma eğilimi Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte azalmaya başlamışsa da, kuru üzüm ve incirin ihracının yasak olmaması nedeniyle, savaş öncesiyle savaş yıllarındaki rakamlar arasındaki fark büyük olmamış, diğer ihraç mallarına kıyasla ciddi düşüşler yaşanmamıştır.

Dönemin hükümetleri kuru üzüm ve incirin ihracına izin verme eğiliminde olmalarına rağmen Harbiye Nezareti'nin karşı tavrıyla mücadele etmek zorunda kaldılar. Nezaretin kuru meyve ihracatı işini kendi tekeline almak istemesi, asker ve sivil idare arasındaki çekişmeyi ortaya çıkardı. Rekabetin kazananı sivil kanat oldu; İhracat Heyeti'nin kurulması başarının anahtarıydı ve kuruluş aşamasında heyetin sadece yurtdışına satışla ilgileneceği açıklansa da istenen olmadı. İstanbul'a gelen, resmi onayı alan üzüm ve incirin büyük bir kısmı İstanbul'da kaldı. Kısa yoldan, kısa zamanda ve çok para kazanmayı isteyen aralarında emekli askerden mebusa, emekliden eczacıya kadar türlü meslekleri olan ihracat tüccarları ortaya çıktı.

Resmi belgelerde açık açık söylenmese de, savaş sırasında nazırlık da yapan İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin yargılanmaları sırasında söylediklerini takip ederek, alım satımlarda vergi kaçırıldığı gerçeğine ulaşılabilir. Nitekim ticari işlemlerde temettü vergisinin tahsil edilememesi nedeniyle pek çok kişi bu alana yönelmiş ve satış işlemlerinde suistimal olarak değerlendirilebilecek olaylar yaşanmıştır. Şirketlerin kendi ürünlerini kendilerine satması örneğinde olduğu gibi aynı tacirin, aynı gün içinde aldığı ürünü bir başkasına, yine aynı fiyatla satmasına şahit olunmuştur.

Müstahsil bölgelerden ve İzmir'den İstanbul'a gelen üzüm ve incirden ne kadarının yurt dışına çıktığını, ihracat rakamlarının gerçeği yansıtmadığını iddia ederek, tespit etmek zordur. Üstelik başta Almanlar olmak üzere müttefik ülkelerin İstanbul'daki depolarında ne kadar üzüm ve incir olduğunu bilmek daha da zordur. Fakat yurt dışı talebinin savaşın her yılında daha da düştüğü ve son yılda en az seviyeye indiği de bir gerçektir. Hasılattaki azalmaya rağmen ihracattaki düşüş rakamları daha çoktur ve bu durum İstanbul'da kayıt dışı üzüm ve incirin bolca bulunduğunu göstermektedir. Beklemekten kalitesi düşen üzüm ve incirden ispirto ve içki üretilmiş olabilir ve bu noktada özellikle ispirto üretiminin araştırılması gerekir.

II. Meşrutiyet dönemiyle başlayan milli iktisat politikasının etkin bir şekilde uygulandığı alanlardan biri de kuru meyve piyasasıdır denilse yanlış

olmayacaktır. İncelenen dönem içinde Müslüman-Türk tacirlerin sayısının fazlalığı dikkat çekse de etkinlik bakımından Musevilerin çok gerisinde kaldıkları görülecektir. Ermenilerin incir, Rumların da üzüm piyasasındaki yerini alan Musevi tüccarlar bu işten çok kârlı çıktılar. Savaş yıllarında milli tüccar tipinin olgunlaştığını kabul etmekle birlikte istenilen güçte Müslüman burjuvazinin yaratıldığını bu alana bakarak söylemek mümkün gözükmemektedir.

Son olarak olağanüstü şartların yaşandığı dönemlerde türlü yolsuzlukların olması doğaldır ve kuru üzüm ve incir ticareti için de bu durum söz konusudur. 1332 ve 1333 zenginleri diye adlandırılan ve literatüre geçen zenginler arasında üzüm ve incir tacirlerinin olduğunu kabul etmek hata olmayacaktır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
BEO
DH.İUM
HR.İD
İ.DUİT
MV
T.TZT.İHR

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)
030.10

B. Süreli Yayınlar
Ayın Tarihi
Düstur
İkdam
İktisadiyat Mecmuası
İktisat Vekâleti Mecmuası
İzmir
İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası
Meslek
Osmanlı Ticaret ve Ziraat Mecmuası
Sabah
Servet-i Fünûn
Tanin
Tesvir-i Efkâr
Ticaret-i Umumiye Mecmuası
Türkiye İktisat Mecmuası

C. Kitaplar Makaleler

19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, haz. Şevket Pamuk, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.

Ahmet Hamdi (Başar), "Mesâil-i Maddiye Tütün, Üzüm, İncir, Kağıt", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene: 2 (6-30/7 Şubat 1918), ss. 90-94.

Aktepe, Münir. "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Dergisi*, sayı: 25 (1971), ss. 105-154.

Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, 334 Senesi Muamelatını Mübeyyin Rapor ve Muvazene-i Umumiyyesidir, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1335.

Arı, Kemal. "İzmir'de Deniz Ulaşımı ve Ticaretinin Kent Kimliğinin Oluşumu Üzerindeki Etkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı (2011), ss. 1-18.

Arıkan, Zeki. "II. Meşrutiyet Döneminde İzmir 1908-1918", Üç İzmir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992

Aydın Koooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, 340 Senesi Kanun-i Sanisinin 31. Perşembe Günü Germencik'de İkinci Defa Fevkalâde Olarak İctima Eden Heyet-i Umumiyye Zabıtnamesi, İzmir, 1340.

Atay, Çınar. *Kapanan Hanlar (İzmir Hanları)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2003.

Atilla, A. Nedim. *İzmir Demiryolları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2002.

Aynizade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı: 1/1 (8 Şubat 1331-21 Şubat 1916), s. 4.

"Bağcılar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, c. 2, 40 (19 Kanun-i sani 1332-1 Şubat 1917), ss. 3-4

Başlıca İhracat Emtiamız", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Yıl. 1, 1 (Kanun-i sani 1926), s. 35.

Berber, Engin. *Rumeli'den İzmir'e Yitik Yaşamların İzinden*, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2002.

Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1979.

Cevad Sami-Hüsnü, *Aydın Vilayet-i Celilesinin Ahvâl-i Tabiiyye, Ziraiyye, Ticariyye ve İktisadiyye ve Sair Ahvâlinden Bahis 1321 Sene-i Maliyyesine Mahsus Nevsal-i İktisad*, Keşişyan Matbaası, İzmir, 1323.

Çam, İrfan Davut Çam. "Bir Milli İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5, Issue: 5 (October 2012), pp. 45-56.

"Çekirdeksiz Üzüm Piyasası", *Osmanlı Ticaret ve Ziraat Mecmuası*, nr. 32 (2 Kanun-i evvel 1323-15 Kanun-i sani 1907), ss. 456-457.

Çıtır, Burak. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Afyon Ziraati ve Ticareti (1900-1939)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2015.

Çolak, Filiz. "I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin Üretim ve Dış Ticareti Üzerindeki Etkileri", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Enstitüsü*, sayı: 9 (Kış 2010), ss. 169-190

Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara, 1994.

_____, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975.

Erkan, Hüsnü, Sabri Yetkin, Özlem Yıldırır vd, *Tarişbank Tarihi: Milli Aydın Bankası, T.A.Ş*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İzmir, 1993.

Fidan, Mehmet Sadettin. *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2009.

Güney, S. *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1975.

Hakkı Nezihi, *İhracat Maddelerimiz*, Ticaret Matbaası, İzmir, 1928.

"İncir", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, 1950, ss. 241-243.

"İncir ve Üzüm İhracatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, yıl 2, cilt 2 (27-3/17 Kanun-i sani 1334/1918)

İsmail Hakkı ve Şürekası Malûl Gaziler Neşriyat Şirketi, *Ticaret Salnamesi 1927*, Arşak Garoyan ve Mahdumu Matbaası, İstanbul.

İzmir Muhabir-i Mahsus. "Aydın Vilayetinde İncir Mahsulü ve İncircilik", *Türkiye İktisat Mecmuası*, sene. 1, nr. 5 (27 Mayıs 1338-1922), ss. 133-137.

İzmir'de Çekirdeksiz Üzüm Tedkikatı Hakkında Rapor, İkdam Matbaası, İstanbul, 1341.

Karabulut, Umut. *Ticari Açıdan İzmir Limanı 1923-1929*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003.

Kınlı, Onur. *19. Yüzyıl'da Amerika Birleşik Devletleri'nin İzmir'deki Konsolosluk Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.

Kocahanoğlu, Osman Selim. *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

Koçu, Reşat Ekrem. "Asmaaltı, Asmaaltı Caddesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Âşirefendi Kütüphânesi, İstanbul, 1959, ss. 1122-1123.

Kozma. İncir Ziraati ve Ticareti, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul, 1334.

Kumral, Figen. *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İzmir'de Bağ ve Bağcılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010.

"Kuru Meyve İstihsalâtımız Hakkında", *Servet-i Fünûn*, c. 59, Sayı: 1537-63 (28 Kanunisani 1926).

Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

Kütükoğlu, Mübahat S. "Osmanlı Ülkesinde Avrupa Sun'i Kahvesi", *Ehlikeyfin Kitabı*, haz. Fatih Tığlı, İstanbul, 2004, ss. 88-96.

Madenoğlu Ragıp Ziya, "Dünyada Ne kadar Kuru Üzüm Hasıl Oluyor ve Rakiplerimiz Hangi Milletlerdir", *İktisat Vekâleti Mecmuası*, nr: 10 (1928), ss. 67-111.

Martal, Abdullah. *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999

Mehmet Aziz, *Büyük Derdimiz Osmanlı Denizciliği*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1327.

Mehmet Ziya, *İncir*, Bilgi Matbaacılık Anonim Şirketi, İzmir, 1928.

Muhittin (Birgen). "Türkiye'nin En Mühim Servetlere Sahip Mıntıkası: İzmir", *Meslek*, 30 Aralık 1340/1924.

Ökçün, Gündüz. "1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler", *Ekonomik Yaklaşım*, c. 3, sayı: 7 (İlkbahar/1982), Ayrı Basım.

Önsoy, Rıfat. *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982.

Özdemir, Abdullah. *Türkiye'de İncir Ekonomisi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2001.

Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay. *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir 2006.

Taçalan, Nurdoğan. *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Bilgi Kitabevi, Ankara, 2007.

"Ticaret Raporları 7: Triyeste'ye Türkiye Ticaret Emtiası ve Triyeste'den Türkiye'ye İthalat", *Ayın Tarihi*, c. 14, 42 (Eylül 1927), ss. 2458-2473.

"Ticaret-i Umumiyye-İncir Mahsulü", *Osmanlı Ticaret ve Ziraat Mecmuası*, nr. 12 (8 Temmuz 1323), ss. 144-148.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, haz. Ramazan Balcı- İbrahim Sırma, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2012.

Toprak, Zafer. *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

_____. "Yayınlanmamış Bir Monografiden İzmir 1909-1921", *Üç İzmir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 227-235.

_____. *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995

_____, *İttihad–Terakki ve Cihan Harbi*, Homer Kitapevi ve Yayıncılık, İstanbul, 2003

Yunus Nadi, "Harp Zamanında İhracat ve İthalat", *Tesvir-i Efkâr*, 1 Şubat 1331-14 Şubat 1916.

_____. "İhracat Heyeti'nin Faaliyeti", *Tesvir-i Efkâr*, 5 Teşrin-i evvel 1332-18 Teşrin-i evvel 1916.

_____. "Siyasiyat-İhracat ve İdhalat Meselesi", *Tesvir-i Efkar*, 24 Şubat 1333/1917.

_____, "Siyasiyat-İhracat Heyeti", *Tesvir-i Efkar*, 17 Eylül 1332-30 Eylül 1916

III.
YERİN HEM ALTINDAN HEM ÜSTÜNDEN NEMALANMAK: MADENLER VE ORMANLAR

CHANGES IN THE SIZE AND USE OF FORESTS OF SLAVONIA DURING OTTOMAN RULE

Anđelko Vlašić*

Introduction**

The term Slavonia used in the title of this work and in all further mentions designates the area between the Ilova, Drava, Sava and Danube rivers, i.e. the eastern part of the present Republic of Croatia. It excludes Syrmia, which is a region situated further downstream both Danube and Sava and in its current borders constitutes a part of the Republic of Serbia. During Ottoman rule in Slavonia, i.e. from 1526 to 1691, it was part of several administrative provinces. Its most eastern section was part of the Sancak of Srijem (*Sirem*); its central and biggest section was part of the Sancak of Požega (*Pojega*); and its southwestern section was part of the Sancak of Pakrac (*Pakraç*, *Bakriç*, *Zaçasna*, or *Cernik*). Ottoman Slavonia was a sparsely populated region abounding in large areas of virgin forests. The Ottoman traveler Evliya Çelebi wrote that the trees felled in one forest situated in western Slavonia were so huge that one could make three boats from a single tree.[1] Forests populated with such gigantic trees were probably present throughout the entire region. Proximity of three large rivers and the occurrence of regular floods caused by said rivers created numerous marshes in the region. The general situation concerning forests of Ottoman Slavonia was that they were vast and not easy to clear, or in other words, "*if we combine the data from Ottoman surveys with Habsburg*

* Postdoctoral researcher, Croatian Institute of History, Branch for the History of Slavonia, Syrmia and Baranya, Slavonski Brod, Croatia (andelko.vlasic@gmail.com)

** This work has been fully supported by the Croatian Science Foundation under the project number IP-2014-09-6719, *From rainforests to arable lands: the history of anthropization of forests in Slavonia from the Middle Ages to the early 20th century.*

1 Evliya Çelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1996), p. 243-244; Nenad Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*, (Leiden; Boston: Brill Publishing, 2006), p. 150.

records that inform us about the size of farms belonging to the inhabitants of villages, a picture emerges of islands of cultivated land surrounding settlements scattered among a vast expanse of woods."[2] The forests of Slavonia were utilized for military needs such as war industry and the construction of fortifications during Ottoman-Habsburg wars, as well as for the individual needs of civilians. The aim of this paper is to describe the geographical location and spatial extent of Slavonian forests, the means for which they were used, and the possible changes in the size and use of forests during and after Ottoman rule in Slavonia.

The Ottoman sources relevant for answering these questions are scarce due to the nature of these sources; for example, Ottoman tax registers offer numerous data on the taxable resources of Ottoman lands. However, forests are rarely mentioned in the registers and the data on forests often has to be obtained indirectly through the data on lumber cutting and taxes on livestock, fruit, vegetables, etc. The situation is even worse with another important source for the Ottomanist historiography, the Mühimme registers, which are thus of little use for this topic. As for the narratives, Evliya Çelebi did pass through Slavonia and he has left us several accounts in which he mentioned the state of Slavonian forests. Also, the Slavonian censuses conducted in 1698 and 1702 by the new Habsburg authorities after the Ottoman withdrawal give us valuable information on the state of Slavonian forests.

The Use of Forests for Military Needs and the Connection Between War Industry and Deforestation

In the bibliography on the situation on the Ottoman-Habsburg frontier during the 16th and 17th centuries one can find assertions that the aggressive deforestation was man-made and caused by both warring sides. As explained by Gábor Ágoston, the Hungarian territories north of Slavonia have indeed experienced deforestation during the 16th and 17th centuries. However, the responsibility for these changes cannot be assigned to the Ottoman authorities and their actions, simply because there is no proof for these claims.[3] It is true that certain parts of the Ottoman Empire, especially its Anatolian parts, experienced Ottoman-made deforestation.[4] Nevertheless,

2 Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube*, p. 10-11, 26.

3 Gábor Ágoston, "Where environmental and frontier studies meet: rivers, forests and fortifications along the Ottoman-Habsburg frontier in Hungary," *The Frontiers of the Ottoman World*, ed.: A.C.S. Peacock, (Oxford: Oxford University Press, 2009), p. 72.

4 Tülay Aygören et al., "XVI. Yüzyıl Anadolusunda Orman Tahribi: Hüdavendigar (Bursa) Sancağı Örneği," *Belleten*, 78.281 (2014), p. 167-200.

geological studies which were done in certain parts of Anatolia could not find a link between the changes which occurred in nature with specific historical events.[5] As Regards the European part of the Ottoman Empire, the conclusion could be that the deforestation started and evolved unrelated to the Ottoman rule in the Pannonian plain (here including its Slavonian part, which geologically doesn't differ much from the areas to the north).

The damage was surely done to the forest fund of the Pannonian plain by numerous military campaigns during the 16th and 17th centuries, when wars were a common thing on the Ottoman-Habsburg frontier. The periods in between wars were characterized by a state of constant preparations for war, here including maintenance and upgrade of fortifications. Numerous fortresses, bridges and similar constructions needed a lot of wood for their building and upkeep – and forests certainly had to pay the price. Furthermore, "*fortresses consumed substantially more firewood than average villagers or city dwellers, for they employed an array of wood-burning trades.*" Moreover, "*for many of these trades they needed charcoal rather than firewood, which considerably increased their firewood needs, for contemporaries used five to ten kilograms of wood to make one kilogram of charcoal.*"[6] If the amount of forest that had to be cut down in order to supply the needs of fortresses along both sides of the frontier in Hungary was as high as Ágoston suggests (7,012 km^2 of pine and 12,000 km^2 of oak forests annually), then it is indeed a catastrophic assumption for the forest fund of that time.[7] Nevertheless, this process had a much smaller influence on the Slavonian forests, which were generally away from the main Ottoman path along the Danube into Central Europe.[8] In addition, Ottoman Slavonia was characterized by an abundance of forest areas surrounding fortresses. The inhabitants of fortresses could thus easily obtain firewood that they needed as fuel for heating and cooking, as well as lumber needed for the construction of fortifications, and at the same not leave a visible mark on the outlook of the forests. The vastness of Slavonian forests suggests that the mentioned consumption of lumber was not that great and not that harmful for the Slavonian forest fund. As for

5 Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, (New York: Cambridge University Press, 2011), p. 290.

6 Ágoston, "Where environmental and frontier studies meet," p. 75; John R. McNeill, *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*. (New York: Cambridge University Press, 1992), p. 137.

7 Ágoston, "Where environmental and frontier studies meet," p. 75.

8 Dino Mujadžević, "The other Ottoman *serhat* in Europe: Ottoman territorial expansion in Bosnia and Croatia in the first half of the 16th century," *Gamer*, 1.1 (2012), p. 107-108.

the Ottoman and Habsburg sources (Ottoman tax surveys and Habsburg censuses of Slavonia in 1698 and 1702), there are no hints, no clues implying that the Ottoman military caused any deforestation.[9]

It is highly probable that the amount of forests only slightly changed during and immediately after the Ottoman rule in Slavonia. There were no Ottoman plans of clearing of forest areas for cultivation or other needs.[10] There was certainly a small increase in the distribution of forests immediately before and during the Ottoman conquest because of the neglect and/or abandonment of land caused by war operations in the region; the same phenomenon occurred during and after the Ottoman withdrawal from Slavonia.

The Use of Forests for Civilian and/or Peacetime Needs

The number of inhabitants of Slavonia in the Middle Ages and the amount of migration to the area was relatively small. Leaving aside the migrations caused by the wars at the beginning and at the end of Ottoman rule, the population numbers in Ottoman Slavonia changed only slightly: Ottoman tax registers tell us that Slavonian settlements grew steadily and progressively throughout the Ottoman period. Slavonia was a rural and agrarian region, and this feature remained unchanged long after the withdrawal of the Ottomans. There were numerous market towns throughout Ottoman Slavonia; however, this shouldn't imply that the forest areas of Slavonia were interrupted by roads and settlements. In the late Middle Ages, larger numbers of settlers lived only in the market towns of Eastern Slavonia and Western Syrmia and their number reached only 25% of the total population in these eastern areas. During Ottoman rule, only 10% of the population of the area around the town of Požega and 30% of the population around the town of Osijek (Ösek) and in Syrmia lived in urban settlements.[11]

9 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA.), Tapu Tahrir (TT), Tapu Tahrir Defterleri (TTD), 355; Nenad Moačanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)*, (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003), p. 117-504; Stjepan Sršan (ed.), *Popis Sandžaka Požega 1579. godine*, (Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001), p. 19-393; Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, (Osijek: Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku JAZU-a, 1988), p. 45-555; Tadija Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, Vol. II, (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891), p. 1-386.

10 BOA., TT, TTD, 355; Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube*, p. 26.

11 Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube*, p. 11, 23-24; Moačanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva*, p. 91-92.

How did these inhabitants of Slavonia use the Slavonian forest fund? Generally speaking, forest areas in Slavonia and throughout the Ottoman Empire were used very freely during the 16th and 17th centuries. Most of the Ottoman forests were owned by villages in their surroundings or by wealthy officials of the state. The forests which belonged directly to the state, i.e. the Sultan, were usually located in mountainous areas and could still be used by villagers.[12] The Ottoman authorities didn't tax the forest goods which weren't subsequently sold in the market. In other words, peasants could collect everything from the woods without paying tax if they kept them for their own household needs. Thus they used forests resources for food, fuel and hunting. Moreover, there were no Ottoman laws in the 16th and 17th centuries concerning the administration of the forest fund and there is probably no *kanunname* of any Ottoman province which would mention the issue of forest preservation.[13] This is certainly true for Ottoman Slavonia; if a *kanunname* does mention forests and their exploitation, it states that tree cutting was not prohibited.[14] There was probably no other legal limitation on the use of wood from Slavonian forests.[15] In some parts of the Balkans, the Sultan's forests were partially protected from excessive local exploitation by forest guards (*korucular*) and nominally by all local authorities – partially, because the extent of their duties and the vastness of forests limited their efficiency.[16]

This all implies that there was a rather huge consumption of Ottoman forest resources and the danger of rapid reduction of the forest fund.[17] However, the mentioned steady increase of Slavonian population didn't have an opposite effect on the size of Slavonian forests, partly because the

12 Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume II, Reform, Revolution, and Republic: the Rise of Modern Turkey*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), p. 235.

13 Selçuk Dursun, "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire" (PhD diss.), Sabancı University, 2007, p. 63-64, 75.

14 BOA., TT, TTD, 355; Branislav Đurđev, "Požeška kanun-nama iz 1545. godine," *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, 1 (1946), p. 129-138; Branislav Đurđev, "Sremska kanun-nama iz 1588/89. godine," *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 4-5 (1950), p. 269-283; Branislav Đurđev et al., *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski Sandžak*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 1957), p. 70-92; Bruce Mcgowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), p. 1-6; Sršan, *Popis Sandžaka Požega 1579. godine*, p. 19-24; Selçuk Ural, *Osmanlı Hakimiyetinde Pakrac (XVI. Yüzyıl)*, (Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları, 2014), p. 82.

15 Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube*, p. 51.

16 Dursun, "Forest and the State," p. 63-64, 75.

17 Shaw and Shaw, p. 235.

civilian population didn't have excessive needs for timber. Peasants used to cut down only in small areas surrounding their settlements in order to create more farming land and would cut down only smaller trees due to difficulties with transporting timber from deeper forests. Nevertheless, one of the most common ways in which Slavonian peasants did impede natural reforestation was through livestock breeding, more specifically, pig farming. It included grazing and feeding of swine on acorns in the oak and beech forests, and this process is what caused the interruption of the natural renewal of forests. However, this process was slow and had only a marginal effect.[18]

There were several civilian activities which were connected with the military and war. In some Slavonian areas, inhabitants of villages surrounding fortifications were employed in cutting lumber for their supply and maintenance in exchange for certain tax exemptions (*müsellem*).[19] One other use of forest areas was observed during insecure times: the local population of Slavonia used forests areas for hiding in the time of wars, which were often in Slavonia, especially in the proximity of the Habsburg-Ottoman border. And in peacetime, forests could have been a good place to hide if you were a bandit or were hiding from the Ottoman authorities for any other reason. Dense forests, especially those in mountainous areas, were often impassable and uncontrollable territories. This is why the territory of Slavonia was populated by a more than average number of pass keepers (Ottoman Turkish: *derbentçiler*) and bridge keepers and repairers (*köprücüler*), who were assigned by the Ottoman authorities to guard and repair bridges situated in dense forest areas and marshlands, in exchange for a certain amount of tax exemption. Sometimes these people had to clear large strips of forest in order to secure the surroundings of roads and bridges. The number of pass and bridge keepers increased heavily during Ottoman rule, especially in the initial period, that is, from 1530s to 1570s. *Derbentçi* settlements were highest in number in central and eastern Slavonia. Rapid increase in the number of bridge keepers and repairers in the aforementioned period and their overall abundance confirms the picture of Slavonia as a region of vast and virgin forests. They usually lived in settlements around impervious forests and, among other duties, had to drive away bandits who used to reside in those forests, which were a perfect

18 Emil Klimo, "History, Condition and Management of Floodplain Forest Ecosystems in Europe", *Environmental Forest Science: Proceedings of the IUFRO Division 8 Conference Environmental Forest Science, held 19-23 October 1998, Kyoto University, Japan*, ed.: Kyoji Sassa (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1998), p. 175; Dursun, "Forest and the State,", p. 36.

19 Moačanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva*, p. 124-125, 160-161, 258-259; Sršan, *Popis Sandžaka Požega 1579. godine*, p. 151, 364.

place for raids and hideout, so much that bandits organized large and dangerous gangs. Suitability of the central and western Slavonian terrain for such activities becomes even more distinctive when it is taken into account that the eastern Slavonian plains and the lowland strips along the rivers Drava and Danube with rarer forests contained only smaller gangs. On the other hand, a trade route leading through central Slavonia and cities Požega, Orahovica and Valpovo was surrounded with thick forests, so it was not surprising that those woods were full of bandits.[20]

If we take into account the size of Slavonian forests areas, we must conclude that the clearing of forests with the aim of sale and export of lumber was probably very developed during Ottoman rule. There are indications that this assumption is not very farfetched. For example, the *sancakbeyis* of the Sancak of Pakrac were significantly exporting lumber from the forests on Mount Psunj, which they owned, and which is situated in southwestern Slavonia.[21] But there are no other sources about the export of lumber from Slavonian forests in the Ottoman times. This leads to the conclusion that the forest fund of Slavonia wasn't significantly reduced through clearing of forests with the aim of sale of lumber.

Forests of Slavonia as Natural Borders

Dense Slavonian forests in some areas represented strong natural obstacles to transport and communication, and political borders were shaped according to the spatial distribution of woodlands. An interesting example of a forest area used as a border, or better as a no man's land, was located in the western Slavonia, between the rivers Drava and Sava. There, mainly along a smaller river called Ilova, which flows from north to south, was the border between the Habsburg and Ottoman Empires in the second half of the 16th and throughout the 17th centuries. This no man's land was during almost a century and a half transformed from a well populated area into a deserted land in which, consequently, forests started to grow without the impeding effects of wood cutting, etc. With time, the Ottoman authorities in the area decided to systematically clear these forests in large quantities with the aim of sale of lumber. Evliya Çelebi described this region in his travelogue and recorded that its name was *kırıntılık*. According to Çelebi, one of the local forest areas extended over a distance of three days of travel

20 Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube*, p. 127, 172; Nenad Moačanin, "Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima", *Ekonomska i ekohistorija*, 1.1 (2005), p. 142-143.

21 Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube*, p. 85, 149-150; Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji*, p. 533-534.

between its two ends. The road that was leading through the woodland, from the one end of the forest to the other, had to be renewed by cutting every year. Çelebi described those woods as "virgin forests" which were so high that they seemed they were "reaching the sky". Çelebi also describes the huge number of woodcutters who were cutting "thousands of trees every year" and that the trees were, as mentioned before, so huge that one could make three boats from a single tree. Furthermore, the lumber from these forests was heavily exported, as the *sancakbeyis* of the Sancak of Pakrac had the lumber transported downstream by the river Sava.[22] Thus the only visible change in the appearance of Slavonian forests occurred on this Habsburg-Ottoman border in Western Slavonia. Contrary to the expectations, here the situation changed significantly in favor of the forest fund and to the detriment of a hitherto well populated area.

The Connection Between Pig Farming and the Spatial Distribution of the Forest Fund of Slavonia

Pig farming in Christian settlements in Slavonia and other regions can be tied to the proximity of forests because pigs need to be reared by letting them graze during winter in oak and beech forests and eat fallen acorns. Thus the spatial distribution and size of the pig farming population of Ottoman Slavonia can be linked to the spatial distribution and size of Slavonian forests. One has to have in mind that the Christian population had a prevalent majority in Ottoman Slavonia. For example, the Christian settlements with the biggest production of pig meat per capita were eastern Slavonian settlements Gorjani and Sveti Đurađ. Accordingly, the tax on the acorns pigs ate in these settlements was extremely high.[23] Naturally, the surroundings of these settlements were covered with oak and beech forests. This gives us the possibility to determine the approximate distribution of forests throughout Ottoman Slavonia, and this will be one of the focuses of our future research.

The Changes in the Size of the Slavonian Forest Fund After the End of Ottoman Rule

If we take a look at the wider picture of the Ottoman Empire's forest fund in the 16th and 17th centuries, there seems to be no evidence for the claims of excessive clearance nowhere in the surroundings of Slavonia. There are

22 Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube*, p. 150; Çelebi, *Putopis*, p. 235, 243-244; Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji*, p. 534; Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, p. 257-262.

23 Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube*, p. 24-25, 61-64.

numerous indications of widespread felling of trees for the need of the Ottoman navy and for commercial purposes throughout the Empire.[24] The commercial use of woodlands was developed in Slavonia, too. However, this did not cause any serious long-term consequences for the forest fund. Moreover, woods in the Ottoman Empire may have even expanded during the Little Ice Age of the 17th century and the resultant weakening of agriculture.[25]

The situation changed significantly only after the Ottoman withdrawal from Slavonia at the end of the 17th century and with and the establishment of the Slavonian Military Border along the river Sava, on the border with Ottoman Bosnia. The first sources on the forest fund on which we can rely originate from the middle of the 18th century and demonstrate that approximately 70% of the total area of Slavonia was under forest. The Habsburg authorities initiated agricultural expansion and resettlement of newcomers, and this all led to the intensified clearing of forests. Thus in 1850 some 60% of Slavonia remained under forest.[26] The Ottoman authorities also had conducted resettlement of newcomers but there was no intensified felling of forests during Ottoman rule. If we take into account that the mentioned military needs in the 16th and 17th centuries affected only the forests surrounding the settlements and that other forest areas still remained intact, we can assume that the Slavonian forest fund was of the same size in Ottoman times as it was in the middle of the 18th century (70%) or even bigger.

References

Unpublished sources

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (TCBDAGM), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (OADB), Tapu Tahrir (TT), Tapu Tahrir Defterleri (TTD), 355.

Published sources

Çelebi, Evliya. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1996.

McGowan, Bruce. *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri (1566-1574)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

Mažuran, Ive. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*. Osijek: Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU-a u Osijeku, 1988.

24 Dursun, "Forest and the State," p. 52-55.

25 White, *The Climate of Rebellion*, p. 289-290.

26 Joso Vukelić and Đuro Rauš, "The Lowland Forests of Croatia", *The Floodplain Forests in Europe: Current Situation and Perspectives*, ed.: Emil Klimo and Herbert Hager, (Leiden; Boston; Köln: Brill, 2000), p. 104.

Moačanin, Nenad. *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003.

Smičiklas, Tadija. *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*. Vol. II. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891.

Bibliography

Ágoston, Gábor. "Where environmental and frontier studies meet: rivers, forests and fortifications along the Ottoman-Habsburg frontier in Hungary." *The Frontiers of the Ottoman World*, edited by A.C.S. Peacock. Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 57-79.

Aygören, Tülay, Gümüşçü Osman, Uğur, Abdullah. "XVI. Yüzyıl Anadolusunda Orman Tahribi: Hüdavendigar (Bursa) Sancağı Örneği." *Belleten*, 78.281 (2014): 167-200.

Dursun, Selçuk. "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire." PhD diss., Sabancı University, 2007.

Đurđev, Branislav, Filipović, Nedim, Hadžibegić, Hamid, Mujić, Muhamed, Šabanović, Hazim. *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski Sandžak*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1957.

Đurđev, Branislav. "Požeška kanun-nama iz 1545. godine." *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, 1 (1946): 129-138.

Đurđev, Branislav. "Sremska kanun-nama iz 1588/89. godine." *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 4-5 (1950): 269-283.

Klimo, Emil. "History, Condition and Management of Floodplain Forest Ecosystems in Europe." *Environmental Forest Science: Proceedings of the IUFRO Division 8 Conference Environmental Forest Science, held 19-23 October 1998, Kyoto University, Japan*. Edited by Kyoji Sassa. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1998, p. 173-186.

McNeill, John R. *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*. New York: Cambridge University Press, 1992.

Moačanin, Nenad. "Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima." *Ekonomska i ekohistorija*, 1.1 (2005): 139-146.

Moačanin, Nenad. *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*. Leiden; Boston: Brill Publishing, 2006.

Mujadžević, Dino. "The other Ottoman *serhat* in Europe: Ottoman territorial expansion in Bosnia and Croatia in the first half of the 16th century." *Gamer*, 1.1 (2012): 99-111.

Shaw, Stanford J. and Shaw, Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume II, Reform, Revolution, and Republic: the Rise of Modern Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Ural, Selçuk. *Osmanlı Hakimiyetinde Pakrac (XVI. Yüzyıl)*. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları, 2014.

Vukelić, Joso, and Rauš, Đuro. "The Lowland Forests of Croatia." *The Floodplain Forests in Europe: Current Situation and Perspectives*, edited by Emil Klimo and Herbert Hager, Leiden; Boston; Köln: Brill, 2000, p. 101-126.

White, Sam. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

OSMANLI EKONOMİSİNDE ORMANCILIĞIN YERİ: XIX. YÜZYILDA AYDIN VİLAYETİ'NDE ORMANLAR VE ORMANCILIK FAALİYETLERİ

Aysun Sarıbey Haykıran*

Giriş

Önemli doğal kaynaklarımızdan biri olan ormanların, başlıca öğesi ağaç olmakla birlikte içerisinde birçok canlı varlığı da ev sahipliği yaparak önemli bir eko sistem oluşturmaktadır. İçerisinde yaşarken değeri anlaşılmayan, yokluğunda kıymetlenen ormanların kullanımına ilişkin yapılanma tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da tamamen ihtiyaçların teminine yönelik olup, ormanların idaresi ve tasarrufunda çevre bilinci ve iktisadilik mevcut değildir.

Üç kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu için ormanlar XIX. yüzyıla kadar pek fazla bir anlam ifade etmemektedir. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun ormanlar ve onların bakımı ve yeniden yetiştirilmesi hakkında almış olduğu esaslı bir kanun veya yönetmelik mevcut değildir.[1] Tanzimat öncesinde Osmanlı'da ormanlar yalnızca, halkın odun ihtiyacının karşılanması, gemi yapımı ve sarayın avlanma ve eğlence ihtiyaçları için yararlanılan kaynaklar olarak görüldüğünden ve özellikle de sarayın, tophanenin ve ordunun gereksinimlerini gidermeyi amaçladığından, devletin bütünü kapsayacak bir gereksinim olarak düşünülmemiş ve bu bağlamda İstanbul ve çevresi ile sınırlı kalmıştır.[2] Kısacası Tanzimat öncesi dönemde ormanların belirli amaçlarla ayrılanları dışında kalan kesiminden rastgele yararlanılmış, İmparatorluğun bu

* Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (aysunsaribey@gmail.com)

1 Mazhar Diker, *Türkiye'de Ormancılık Dün-Bugün-Yarın*, (Ankara: Akın Matbaası, 1947), s. 21.

2 Sakine Nilüfer Bilgin, *Ormanların İdare Hukuku Açısından Korunması*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s. 8-9.

ormanlarla ilgisi yalnızca ticarete konu olan kereste ve yakacak odundan vergi almanın ötesine geçememiştir.[3]

Ormanlar ve ormancılık Osmanlı İmparatorluğu'nun gündemine Yücel Çağlar'ın ifadesiyle "*Yeni gelir kaynaklarına gereksinim duyulması, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere alacaklı devletlerin dayatması ve yabancı orman uzmanlarının yönlendirmesiyle*" gelmiştir.[4] İmparatorlukta, XIX. yüzyılda uygulamaya konulan reformların finansman sorunu ile sanayi devrimini gerçekleştirmiş büyük devletlerin doğal kaynaklara olan ihtiyacının kesişmesi bir anda ormanları değerli kılmıştır.[5] Ancak Osmanlı ormancılığının ana sorunu, işletmeyi artırmaktan çok, çoğunluğunu köylere, özel kişilere ya da dini vakıflara ait ormanların sınırsız ve kötü kullanımı ile yangınlardan arta kalan kısmını koruyabilmek olmuştur.

Tanzimat ile başlayan yeni dönemde ormanlardan yararlanma biçimine yeni bir düzen verme girişimiyle birlikte 1840 tarihinde merkezi İstanbul'da bulunan ve Ticaret Nezareti'ne bağlı bir Orman Müdürlüğü kurulmuş ve müdürlüğüne Ahmet Şükrü Bey atanmıştır. 1841'de yayınlanan genelgeyle taşrada da orman müdürleri görevlendirilmiştir. Yeni atanan çoğu orman müdürü kereste ya da yakacak odun ticareti ve dış satımı yapılan kıyı bölgelerde görevlendirilmiştir. Ancak Ahmet Şükrü Bey döneminde bir kısım orman müdürlerinin gönderilen yörelerde kereste, yakacak odun ve odun kömüründen alına gelen vergilerin yanı sıra *dağ hakkı* veya *kum hakkı* gibi farklı adlarda keyfi vergiler alması orman müdürlüklerinin kuruluşlarından kısa bir süre sonra kapatılmalarına neden olmuştur.[6]

Ormanlardan yararlanma biçiminin yeniden düzenlenmesi çabaları Kırım Savaşı'nın bir sonucu olarak imzalanan Paris Barış Antlaşması ile ülkeye çağrılan Fransız ormancılarla tekrar gündeme gelmiştir. Bu dönemde Meclis-i Âlî- i Tanzimat'ta yapılan görüşmeler sonucunda tüm elçiliklere raporlar yazılmış ve ormancılık konusunda çare üretmeleri istenmişti. Özellikle dönemin siyasi anlayışına en uygun ülke olan Fransa'daki Osmanlı elçisinden bu konuda uzman kişiler talep edilmiştir. Bu girişimlerin neticesinde 1857 senesinde Fransa'dan gönderilen Louis Tassy

3 Yücel Çağlar, *Türkiye Ormanları ve Ormancılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), s. 53-54.

4 Yücel Çağlar, "Türkiye Ormancılık Tarihi Üzerine Kısa Anımsamalar", *Kebikeç*, 24, (2007), s.100.

5 Erkan Tural, "Osmanlı Orman ve Zirâat ve Maâdin Nezâretinde Bürokratik Reform (1908-1914)", *Tarih Dergisi*, 48, (2008/2), s.85.

6 Yücel Çağlar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormancılık ve Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1985, 6, s. 1565.

ve Aleksandre Estem adlı iki Fransız uzmanın rehberliğinde ormancılık alanında ilk adımlar atılmaya başlanmıştır.[7] Louis Tassy'nin çalışmalarıyla 1857 yılında Orman Mektebi açılmış ve 1869 tarihinde de Orman Nizamnamesi yayınlanmıştır.[8] Fransız uzmanlarının ülkeye gelişlerinden itibaren geçen ilk on sene zarfında Devlet, orman işlerini düzenlemek için bu uzmanlara teşkilat kurdurmak, kanun hazırlatmak ve uygulamada göstermek gibi görevler verse de yapılan tavsiyeler tutulmamış ve Orman Nizamnamesi'nde de belirtildiği gibi ahalinin adet ve geleneğine dokunmaktan çekinilerek bu işi zamana bırakma yoluna gidilmiştir.[9]

1840'da Ticaret Nezareti'nin içerisinde kurulan orman idaresinin teşkilatlanması 1867'de Maliye Nezâreti'ne devredilmiş, 1872'de ise Maâdin İdaresi ile birleştirilip genel müdürlük haline getirilmişse de 1879'da önce Ticaret ve Zirâat Nezâreti'ne daha sonra da 1886 senesinde Maliye Nezâreti'ne bağlanmıştır. Nihayet 7 Şubat 1893 tarihinde genel müdürlükler Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâreti unvanı ile bağımsız bir Nezâret şeklini almıştır.[10] Bu yapılanma II. Meşrutiyet'e kadar devam etmiş 2 Kasım 1911'de çıkan yeni bir irade ile bu Nezâretin adı Ticaret ve Nafîa Nezâreti'ne dönüştürülmüş ve bu durum II. Meşrutiyet'in sonuna kadar mevcut yapılanmasını korumuştur.[11] Çoğu kez çeşitli Nezâretlere bağlanan orman idaresi hiçbir zaman etkili olabilecek yeterli bir kadroya sahip olamamış bu da ormanların korumamasının ana nedenini oluşturmuştur.[12]

Aydın Vilayeti'nde Ormanlar ve Orman Ürünleri

1879 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre, Aydın Vilayeti, güney ve batı tarafı Akdeniz, kuzeyi Karesi Sancağı, kuzey-doğusu Hüdavendigar Vilayeti, doğusu Konya Vilayeti ile çevrili; boylamı kuzey-batıdan güney-doğuya 405 km² enlemi batıdan- doğuya 360 km² ve yüzölçümü

7 Eftal Şükrü Batmaz vd., *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler I*, (Ankara: Orman Bakanlığı Yayınları, 1999), s.VII.

8 Orman Nizamnamesi için ayrıntılı olarak bkz. Düstur, I. Tertip, II. Cilt, ss. 404-414.

9 Diker, *Türkiye'de Ormancılık*, s. 23.

10 Özkan Keskin, *Orman ve Maadin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005) , s.43-61; Tural, *Osmanlı Orman ve Zirâat ve Maâdin Nezâretinde Bürokratik Reform*, s.8.

11 Filiz Çolak, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, (Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005), s. 6.

12 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.II, (İstanbul: E. Yayınları, Üçüncü Baskı, 2000), s.288.

54.800 km²'den ibaret geniş bir yönetim bölgesidir. 4 sancak, 5 merkez nahiye, 34 kazaya ayrılmıştır.[13] 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi'nin bir uygulaması olarak kurulmuş olan Aydın Vilayeti'nin sınırları 1879 senesinde Aydın, İzmir, Manisa, Muğla sancaklarını kapsamasına rağmen[14] 1884'de yapılan yeni bir düzenleme ile Denizli Sancağı da bu vilayete katılmıştır.[15]

Aydın Vilayeti günümüzde olduğu geçmişte de zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları, dağları, ırmakları ve verimli ovalarıyla Anadolu vilayetleri içinde önemli bir yere sahiptir. Vilayetin arazisi dağlık olmasına rağmen büyük bir kısmını orman ve meralar oluşturmaktadır. Dağ aralarında, çay ve ırmakları ve mecraları etrafında geniş ve gayet verimli ovaları mevcuttur. Büyük ve Küçük Menderes ve Gediz vadileri ile bunların kolları çerçevesinde yer alan zengin tarım alanlarında tahıl ve bakliyatın yanı sıra başta incir ve üzüm olmak üzere çeşitli meyveler, pamuk, tütün, afyon, zeytin ve susam gibi pazar ürünleri yetiştirilmektedir. Meyan kökü, kök boya ve meşe palamudu gibi ürünler orman bakımından zengin olan bu bölgenin diğer önemli ürünleridir. Ayrıca bölgede bazı yöreler halıcılık, dericilik, dokumacılık gibi tarımsal olmayan üretim kollarında uzmanlaşmıştır. Bütün bu tarımsal ve tarım dışı ürünler hem bölge halkı tarafından tüketilirken, hem de kısmen dışarıya, genellikle İstanbul ve Avrupa'ya ihraç edilmiştir.[16]

R.1307/M.1891 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre, Aydın Vilayeti'nin genelinde ormanlar 6.337 km²'lik bir alan kaplamaktadır. Ormanların sancak bazında yüzölçümüne bakıldığında, 2.911 km² Menteşe (Muğla), 1.162 km² İzmir, 1.037 km² Denizli, 703 km² Saruhan (Manisa) ve 524 km² ise Aydın şeklinde dağılım göstermiştir. Vilayet genelinde en zengin orman varlığına Menteşe Sancağı sahip olup, orman açısından en fakir olanları ise Saruhan ve Aydın sancaklarıdır.[17] Devletin resmi kayıtlarında verilen bu rakamlar Fransızca yazılan bir raporda da teyit edilmiş ve Aydın Vilayeti'nin

13 Özer Ergenç, "Salnamelerde İzmir", *1885–1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, (21–23 Kasım 1985), s.142.

14 Aysun Sarıbey Haykıran, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*, (Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 24-25.

15 Necmi Ülker, "Aydın Vilayet Salnamelerine Göre, XIX. Yüzyılın Sonlarında Çeşme Kazası", *I. Uluslararası Çeşme Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, (İzmir: 1997), s. 98.

16 Kâmûsû'l- Â'lâm'da Aydın Vilayeti hakkında şu bilgiler verilmektedir *"Aydın Vilayeti'nin gerek tabi'iyyet-i arazisi ve gerek iklim ve havası ve sularının çokluğu envai' mahsulât yetiştirmeye müsait olup, bu vilayette pek çok mahsulât yetişip Memalik-i Osmaniye'nin en zengin ve mahsuldar vilayetidir.* Bkz. Şemseddin Sâmi, *Kâmûsû'l- Â'lâm*, c. I,(Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996), s. 514.

17 *R.1307 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s.724.

orman varlığının 7000 km²'i bulduğu belirtilmiştir.[18] 1897 tarihli Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk istatistik yıllığına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda orman varlığı 9500.943 hektar olup bunun 1.672.000 hektarı yaklaşık olarak %17,6'sı Aydın Vilayeti'nde bulunmaktadır.[19] Bu oran 1325 Tarihli orman istatistiğinde %16,30 olarak gösterilmiştir. [20]

Tablo 1. 1891 Tarihinde Aydın Vilayeti'nin Orman Varlığı'nın Kazalar Ölçeğinde Yüzölçümü. (Kaynak: R.1307 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s.726.)

İzmir Sancağı		Aydın Sancağı		Saruhan Sancağı		Menteşe Sancağı		Denizli Sancağı	
Kaza	Km²	Kaza	Km²	Kaza	Km²	Kaza	Km²	Kaza	Km²
İzmir	244	Aydın	86	Manisa	48	Muğla	428	Denizli	135
Bergama	330	Söke	72	Soma	22	Milas	367	Sarayköy	16
Foça	6	Çine	95	Kırkağaç	58	Bodrum	45	Çal	134
Menemen	28	Bozdoğan	66	Akhisar	104	Marmaris	315	Tavas	520
Çeşme	2	Nazilli	205	Kasaba	24	Köyceğiz	676	Buldan	44
Seferihisar	65			Salihli	52	Mekri (Fethiye)	1080	Garbi-Karağaç	188
Kuşadası	96			Alaşehir	128				
Tire	75			Gördes	185				
Bayındır	84			Demirci	56				
Ödemiş	225			Kula	10				
Urla	7			Eşme	16				

Yaklaşık olarak 7000 km² yüzölçümüne sahip ormanlık alanı kaplayan vilayetin orman florasının çoğunluğunu kızıl ve karaçam, meşe, köknar, zeytin, kestane, çınar, kayın, ladin, fıstık, [21] sığla, dişbudak, ceviz ve sakız gibi değişik ağaç türleri oluşturmaktadır. Ziraât ve Maâdin Mecmuası'nın Ekim 1889 tarihli sayısında *Ormanların Fevâid ve Muhassenâtı* başlıklı yazıda *Memalik-i Mahruse-yi Şahane'de vaki ormanların istatistiği* verilirken

18 BOA, Y..EEKP., 25/2417.

19 *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, haz.: Tevfik Güran, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997), s.177.

20 *Memalik-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Orman İstatistiği*, (İstanbul: Dersaâdet Mahmud Bey Matbaası, 1329).

21 1860'lara kadar İzmir ve çevresinde çok sayıda fıstık ağacının bulunduğu ormanlar yer almasına rağmen bu ormanlık alan, yapımına başlanan İzmir - Aydın Demiryolu ile birlikte iç kesimlere kadar büyük oranda yok olmuştur. Bu durum bölgenin iklimini de etkilemiş ve o zamana kadar düzenli yağan yağmurların yerini sel felaketleri almıştır. Karl von Scherzer, İzmir 1873, çev.: İlhan Pınar, (İzmir: İzmir Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2001), s. 14.

Aydın Vilayeti'nin kızılçam ve palamutla ön planda olduğu görülmektedir. Kaza ölçeğinde orman ürünlerinden kızılçam ve Nazilli Kazası'ndaki palamutluk alanların toplamı eski dönüm itibariyle 19.546.100 dönümlük bir alanı kaplamaktadır.[22] Bu istatistikte de kızılçam orman varlığında Muğla Sancağı ön planda olup, sancak genelinde Köyceğiz, Fethiye, Marmaris ve Muğla kazaları ilk sırayı almaktadır.

1323 tarihli Orman İstatistiği verilerine göre, vilayet genelindeki 172 parça ormanlık alanın toplam yüzölçümü 9.292.908 hektardır. Bu ormanların dağılımına bakıldığında 125 parçası devlete ait ormanlar olup bunların toplam alanı 789.090 hektarı bulmaktadır. Devlete ait miri ormanların dışında toplamda 12 parçada 64.500 hektar vakıflara, 17 parçada 62.802 hektar şahıslara ve 17 parçada 11.815 hektarlık kısım ise menâzi'-i fi yani sorunlu orman alanlarını oluşturmaktadır. Ormanlardaki ağaçların cinslerine bakıldığında ise Aydın Vilayet ormanlarının %71'i çam, %5'i meşe, %8'i eşçar- ı hassasiye, %8,5'i pırnal, %1'i ardıç, %3,5'i katran, %3'ü zeytin ağaçlarından oluşmaktadır.[23] Vilayet genelindeki miri ormanların çoğunluğu İzmir ve Menteşe Sancağı dahilinde bulunmakta olup, vakıflara ait orman alanları ise başta Menteşe olmak üzere çok az oranda da Saruhan Sancağı'nda yer almaktadır. Denizli Sancağı'ndaki ormanların tamamını ise devlete ait miri ormanlardır.[24]

Orman Ürünlerinin Kullanıldığı Alanlar ve Ticareti

Aydın Vilayeti'nde ormancılık ile ilgili iş kollarının başında hatablık diğer bir ifadeyle odunculuk ve kömürcülük gelir. Aydın Vilayeti ormanlarından elde edilen odun ve odun kömürü halkın temel gereksinimlerinin karşılanmasında önemli bir geçim kaynağı olmuştur. XIX. yüzyıl arşiv vesikalarından özellikle temettuat ve nüfus defterlerinde Aydın Vilayeti'nde odun ve odun kömürü işiyle uğraşan kişilere rastlanılmıştır. Özellikle sahip olduğu geniş ormanlık alanlarıyla Menteşe Sancağı bu alanda ön plandadır. Temettuat sayımı sonuçlarına göre, Muğla merkezde 79 kişi odunculuktan geçimini sağlamaktadır. Özelikle Muğla merkezdeki Yaka Mahallesi'nin ormanlık alanlara yakın bulunması burada odunculuğun gelişmesine vesile

22 *Orman ve Maâdin ve Ziraât Mecmuası*, (İstanbul), 30 Eylül 1305 (12 Ekim 1889), s.80-81. (Mecmuada 31 Eylül 1305 olarak verilen tarih miladi takvime çevrilirken 30 Eylül 1305 olarak kabul edilmiştir.)

23 *Memalik-i Osmaniye'nin 1323 Senesine Mahsus Orman İstatistiği*, (İstanbul: Dersaâdet Mahmud Bey Matbaası, 1326), s. 36-37.

24 Ayrıntılı bilgi için bkz. *1323 Senesi Orman İstatistiği*, s.42-43.

olmuştur.[25] Yine Denizli'nin Garbi-karağaaç Kazası'nda da ormanlardan odun ve kömür gibi zaruri ihtiyaçlar elde edilmektedir.[26] 1897 senesinde Aydın Vilayeti'nde yakacak için 73.000 çeki[27] ve kömür imalinde kullanılmak üzere 14.884.000 kıyye odun kesilmiştir.[28]

Aydın Vilayeti'ndeki ağaçlardan kesilen odun ve imal edilen odun kömürü yalnız Vilayetin yakacak ihtiyacını karşılamakla kalmamış başkent İstanbul'un da yakacağının temininde yardımcı olmuştur. II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde İstanbul'un mahrukatını karşılayan vilayetler arasında Selanik, Hüdavendigar, Karesi, Kastamonu, Yanya vs. vilayetlerle birlikte Aydın Vilayeti de bulunmaktadır. Adı geçen tarihte Aydın Vilayeti'nden 44000 kg. odun kömürü İstanbul'a sevk edilmiştir.[29]

Hatablığın yanı sıra Aydın Vilayeti'ndeki konar-göçer aşiretlerin iş kolları içinde kömürcülük ve kereste ticareti önemli yer tutmaktadır. Örneğin 1844 senesinde Aydın Sancağı Tire Kazası'na iskan edilen aşiretlerin meslekleri arasında kömürcülük ve deveciliğin çoğunluğu oluşturması bu durumu kanıtlar niteliktedir. [30] Bunun yanı sıra *ağaç erleri* olarak adlandırılan aşiretler ağaçların kesimi, tahta haline getirilmesi ve pazarlanmasında da faaldirler.[31] Gürgen, kayın, meşe ve çam ağaçlarıyla ünlü İzmir'in Bergama Kazası'nda tahtacı aşireti mensupları vilayetteki binaların inşaatında kullanılacak kereste imal işiyle uğraşmakta ve bu işten gelir sağlamaktaydılar.[32] Yine İzmir Sancağı Nif (Kemalpaşa) Kazası'nda iskan edilen aşiretlerin de kaza dahilinde bulunan miri ormanlardan odun ve odun kömürü imal ettiklerini arşiv vesikalarından öğreniyoruz.[33] Aşiretler bir taraftan kereste işiyle uğraşırken diğer taraftan da kereste ticaretinde meydana gelebilecek kaçakçılık olaylarının önlenmesinde önemli unsurdur. Yeri geldiğinde Vilayet'teki her hangi bir yerleşim yerinde kanuni olmayan yollarla yapılan ticaretti engellemek maksadıyla ilgili makamlara şikayette bulunabilecek kadar görev ve sorumluluklarının farkındadırlar. Konuyla ilgili

25 Volkan Levent Akgünlü, *Temettuat Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Muğla'nın Sosyo- Ekonomik Yapısı*, (Muğla: Muğla Mermerciler Derneği Kültür Yayınları, 2008), s.38.

26 Süleyman İnan, "Aydın Vilayet Salnamelerine Göre Denizli (1890-1900)", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (1999), s.32.

27 1 çeki= 250 kg.

28 *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s.177.

29 *1323 Tarihli Orman İstatistiği*, s.15.

30 BOA, NFS. d., 3061.

31 Akgünlü, *Temettuat Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Muğla'nın Sosyo- Ekonomik Yapısı*, s.38.

32 *H.1314 Aydın Vilayet Salnamesi*, s. 213.

33 BOA, İ. Maliye Hus., 3.

bir belgeden Aydın Vilayeti Jandarma Komutanı'nın İzmir'de yaptırdığı evin kerestesini köylerin ormanlarından kestirip hayvanlarıyla bedava ve cebren bu keresteyi İzmir'e taşıttırdığını Torbalı Nahiyesi'nde sakin Tahtacı aşiretinin şikâyetlerinden anlıyoruz. Tahtacı aşireti Aydın Vilayeti'ne gönderdikleri dilekçelerinde konunun ayrıntısıyla tahkik edilmesini talep etmektedirler.[34] Yine Menteşe Sancağı'nda Çallı aşiret mensupları tahta ticaretinin yanı sıra vilayet genelinde kanuni olmayan yollarla ağaç kesiminin de engellenmesinde önemli rol oynamışlardır.[35] Vilayet genelindeki aşiretlerin dışında yerleşik hayata geçmiş bazı köylerin de geçim kaynaklarının başında kömürcülük gelmektedir. Örneğin temettuat defterlerinde Aydın Sancağı Yenipazar Kazası'na bağlı Karacaviran Karyesi ahalisinin çoğunluğu kömürcü olarak kaydedilmiştir. Karacaviran Karyesi'ndeki 33 hanenin büyük bir çoğunluğu odun kömürcülüğünden gelir sağlamakta ve değişik oranlarda devlete vergi vermektedir.[36]

Aydın Vilayeti'ndeki ağaç erleri olarak adlandırılan tahtacı aşiretlerinin önemli iş kollarının başında gelen kerestenin temini Osmanlı İmparatorluğu için son derece önemlidir. Bu nedenle Tersane-i Amire'de gemi yapımı ve inşaatlarında kullanılan kerestenin imali ve ticareti sıkı kurallar bağlanmıştır. Tersane-i Amire'ye kereste daha çok Karadeniz'in Avrupa kıyıları başta olmak üzere çoğunlukla Varna'nın güneyinde kalan bölgeden Anadolu'nun kuzey kıyılarından ve özellikle İzmit ve Göynük çevresinden tedarik edilmiştir. Ortaçağlarda bile Mısır gibi uzak bir ülkeye kereste ihraç eden Güneybatı Anadolu'nun merkezi idare tarafından XIX. yüzyıl başlarından itibaren ana tedarik kaynağına dönüştürüldüğünü şahit olunmaktadır.[37] Menteşe Sancağı'ndaki Köyceğiz ormanlarından Tersane-yi Amire'ye kereste temin edildiğine dair 1857 tarihli Cezayir-Bahri Sefid Valisinin şukkasından

> İdarem altında bulunan Rodos Adası'nın karşısında bulunan Menteşe Sancağı ahilinde yer alan Köyceğiz Kazası ormanlarından Tersane-i Amire'ye yarar kereste kesilmekte idiği rivayet ve ihbar ve bir sene zarfında da bu kazanın ormanlarından büyük ve küçük on bir adet gemilik kereste Yunan adalarından Şire Adası'na nakl edildiği karantina vekili tarafından Rodos Karantinesi Müdürü kullarına bildirilmiş ve bir adet defterinin gönderilmiştir.

34 BOA, DH. MKT., 1655/48.

35 Akgünlü, *Temettuat Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Muğla'nın Sosyo- Ekonomik Yapısı*, s. 213.

36 Mehmet Başaran ve Aysun Sarıbey Haykıran, *19. Yüzyıl Arşiv Belgelerinde Yenipazar*, (Ankara: Yenipazar Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), s.287-300.

37 Suraiya Faroghi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev.: Emine Sonnur Özcan, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006), s.79-80.

İfadelerinden Köyceğiz Kazası'ndan temin edilen kerestenin Tersane-i Amire'ye gönderildiğinin yanı sıra Yunanistan'ın Şire Adası'na gemilerle kaçak yolla kereste taşındığı bilgisine de ulaşılabilir.[38]

1888 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi verilerine göre, Vilayet genelinden imal edilen 4000 milyon kerestenin büyük çoğunluğu birçok körfezi ve küçük çayları bulunan batı ve güney tarafları denizlerle çevrili Menteşe Sancağı'ndan ihraç edilmiştir.[39] Sahip olduğu coğrafi konumu sayesinde Menteşe Sancağı'nın orman ürünleri özellikle adalara ve karşı kıyıdaki ülkelere Fethiye, Marmaris, Gökova ve Milas-Güllük iskelelerinden ihraç edilebilmiştir.[40] Menteşe Sancağı'ndan gelen birinci kalitedeki ürünler Mısır'a, ikinci ve üçüncü kalitedeki ürünler ise yerli pazarda satılmıştır. 1323 tarihli orman istatistiği verilerine göre, 1322 senesinde Aydın Vilayeti'nden Mısır'a, 3877658 kuruş değerinde 28898 m^3 çam kerestesi ihraç edilirken bu miktar 1323 senesinde 36925 m^3 ve 4962793 kuruşa yükselmiştir. Yine aynı tarihlerde Yunanistan'a 1322 senesinde 131 m^3 6601 kuruşluk çam kerestesi 1323 tarihinde ise 288 m^3 ve 43715 kuruşluk kereste ihraç edilmiştir.[41]

Keresteler cinslerine göre, doğramacılık, marangozluk, kutuculuk fıçıcılık, nalıncılık, çıkrıkçılık vb. işlerin hammaddesini oluşturmuştur. Bunun yanı sıra ağaçlardan elde edilen reçine, meyve ve yapraklar ile meşe kabukları da ayrıca sanayide kullanılmaktadır.[42] Meşe ve köknar ağaçlarının keresteleri daha çok inşaatlarda bina yapımında tercih edilirken kestane ve köknar kerestesi ise gemi direklerinin yapımında kullanılmaktadır.

38 (Kaşotlu Dimitri Manolaki'nin şikâyetini konu alan bu belgede Yunanistan'ın Şire Adası'na gemilerle kereste taşıyan kaptanların isimleri ne kadar kereste taşıdıkları ayrıntılı olarak verilmiştir. Buna göre, Misli Hacı Murat Kaptan'ın on bin kilelik Berik Gemisi, Kaptan Yani Vezito'nun iki bin kilelik Bombardo Gemisi, Kaptan Dariliye'nin dört bin kilelik Golt Gemisi, Kaptan Laniryorişo'nun beş yüz kilelik Gemisi, Abdullah İsmail Kaptan'ın yedi bin beş yüz kilelik Berik Gemisi, Ali Kaptan'ın bin kilelik Berik Gemisi, Kaptan Limoni Varile'nin sekiz bin kilelik Berik Gemisi, Kaptan Yani Dorso'nun dokuz bin kilelik Berik Gemisi, Kaptan Angeli'nin dört bin kilelik Golt Gemisi, Kaptan Nikola'nın iki bin kilelik Golt Gemisi (R. 5 Mayıs 1272/ M. 17 Mayıs 1856 ile R.22 Kanun-u Sani 1272/M.3 Şubat 1857) tarihleri arasında Köyceğiz Kazası'ndan kanun dışı yollarla Yunanistan'ına Şire Adası'na kereste taşımıştır.) BOA, MVL., 313/ 76.

39 *H. 1306 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s.98.

40 Mehmet Temel, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Muğla'daki Ekonomik Kalkınma Faaliyetleri", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 / Güz (2008), s.165.

41 *1323 Tarihli Orman İstatistiği*, s.150.

42 Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1999), s.59.

Suya dayanıklı olan kızıl ve karaçam ormanlarının keresteleri ise kapı, mağaza ve Tersane-i Amire'de gemi imalatında tercih edilmekte olup ayrıca maden ocaklarında kullanılmaya son derece elverişlidir. Meşe, köknar, ceviz, kiraz, dişbudak, kayın, çınar, zeytin ağaçlarının kerestesi marangoz ve doğramacılıkta, akasya, karaağaç, gürgen, dişbudak, çitlembik keresteleri de araba yapımında en çok tercih edilen türler arasında yer almaktadır. Kestane, gürgen fıçıcılık ve nalıncılık sanatlarında, kullanılırken gürgen ağacı daha çok müzik aletlerinin yapımında kullanılmaktadır. Gürgen ağacı ayrıca çabuk ateş aldığı için fırıncılar tarafından çokça tercih edilen ağaç türüdür. Çam ve köknar ağaçlarının taze tomurcukları eczalıkla kullanılırken kayın meyvesinden ve fıstık çamının bademinden de çeşitli yağlar üretilmektedir.[43] Ayrıca Denizli Sancağı'nda su imkânlarının kısıtlı olduğu yerlerde çok sağlam ve dayanaklı çam ağacından yapılmış testiler kullanılmaktadır.[44]

Aydın Vilayeti'nde bulunan ormanlardan elde edilen kerestenin dışındaki mahsulât arasında palamut, ketre, çam kabuğu, defneyaprağı, mazı, çıra, katran, ceviz kabuğu, mersin yaprağı, sümbül soğanı, kekik otu gibi mahsuller sayılabilir.[45] Ormanlardan elde edilen bu ürünler Almanya, Amerika, Avusturya, İngiltere, İtalya, Bulgaristan, Rusya, Romanya, Fransa Mısır ve Felemenk ülkelerine ihraç edilerek hem Aydın Vilayeti hem de merkezi hazine için gelir sağlanmıştır. Dış ülkelere ihraç edilen ürünlerden kekik otu, defne yaprağı ve mazı Almanya'ya; kekik yağı, mazı, çöğen ve salep Avusturya'ya; mazı ve defneyaprağı Amerika'ya; mahmuze sütü, ceviz kökü kabuğu İtalya'ya; çam kabuğu, çöğen Bulgaristan'a; mazı, çam kabuğu, çöğen Rusya'ya; sığla yağı, mazı, hardal, ceviz kökü kabuğu Fransa'ya; sumak yaprağı, defneyaprağı, sakız, mazı, palamut, meşe kabuğu, çam kabuğu çöğen, ketre ve meşe yosunu İngiltere'ye; çöğen Romanya'ya ve yabani soğan da Felemenk ülkelerine ihraç edilmiştir.[46]

Ormanların Aydın Vilayeti'nin kıyılarına yayılması taşımacılığı kolaylaştırdığı gibi bu durum birçok yabancı ülke ve tüccarı bölgenin orman ürünleri ticaretini tekellerine almaya da yöneltmiştir. Hatta yabancı tüccarlar belli merkezlerde fabrikalar kurduğu gibi dekovil hatları da döşemişlerdir. Örneğin Denizli Sancağı'ndaki Beylerli ormanında Hristo Korides

43 *R.1307 Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi*, s.727-728.

44 E. J. Davis, *Anadolu*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006), s.78.

45 Çolak, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, s. 20.

46 *1323 Tarihli Orman İstatistiği*, s.279-281.

Efendi sekiz yıllığına kereste ihracatını tekeline aldığı gibi dekovil hattı da döşemiştir.[47] Yine Aydın Vilayeti dahilindeki Emlâk-ı Hümâyun arazisinden Cellat Gölü civarındaki ormanlık arazide 1898 senesinde avcılık yapma hakkını senelik 200 lira bedel karşılığında 5 yıllığına iltizama alan Mösyö Vital ve avcıları için 25600 kuruş masrafla bir ev ve av köşkü yapılması Hazîne-i Hâssa Nezareti'ne bildirilmiştir.[48] Yalnız Emlâk-ı Hümâyun arazisi içindeki orman arazilerini işleten tüccara değil aynı zamanda orman ürünlerinden ihracat yapacak olan yabancı tüccara da gerekli kolaylık gösterilerek orman ürünleri ticaretinin canlandırılmasına gayret edilmiştir. Ayrıca bu tüccarlarla uzun yılları kapsayan sözleşmeler yapılmakta ve ticaretin aksamaması için gerekli her türlü kolaylık gösterilmektedir Örneğin Hüdavendigar (Bursa), Konya ve Aydın vilayetlerindeki çam ormanlarından elde edeceği çam sakızı ihracatı için adı geçen vilayetlerde bir araştırma gezisine çıkacak olan Almanya tebaasından Mösyö Jozef'e gerekli kolaylık gösterilmiştir.[49] Yine XIX. yüzyılda İzmir Limanında Avrupa piyasaları için önem kazanan ve birçok kişiye iş olanağı sağlayan boya sanayinin önemli hammadde olan palamutun en büyük alıcısı konumunda olan İngiltere ve İngiliz tüccarlar da palamut ticaretinden önemli gelir elde etmişlerdir.[50] XIX. yüzyılda palamut ihracatının en önemli alıcı devleti İngiltere'dir.1840'lara kadar ihracattaki payı % 4 civarında olan İngiltere'nin yüzyılın ikinci yarsındaki payı artarak % 21 seviyesine ulaşmıştır. İngiltere'den sonra ihracat yapılan en önemli ülkeler ise Avusturya Macaristan ve Almanya'dır.[51]

Sonuç

XIX. yüzyılda Aydın, İzmir, Saruhan, Menteşe ve Denizli sancaklarını kapsayan Aydın Vilayeti, gerek coğrafi konumu gerekse fiziksel özellikleriyle Anadolu vilayetleri içinde önemli bir yer arz etmektedir. Büyük, Küçük Menderes ve Gediz vadileri ve bu vadiler arasındaki ovaları, çok sayıdaki

47 BOA, MV.,77/16; BOA, BEO., 307/ 23016; Ayrıntılı bilgi için bkz. *Yeşilyuva*, ed.: Turgut Tok, Mehmet Tolga Bakırtaş, (Denizli: 2014), s. 448-461.

48 BOA, Y.MTV., 182/19.

49 BOA İ.R.H. 403/38.

50 Meşe palamudu içerdiği tanen deniyle boyacılıkça oldukça kullanılan ürünlerin başında gelmektedir. Deriye sağladığı düzgünlük ve kalıcı renk sayesinde İzmir piyasasında en çok talep gören ürünler arasındadır. Bkz. Cihan Özgün, İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti (1844-1914), (Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s.264.

51 Filiz Çolak, "İzmir'in İhracatında Palamut'un Yeri ve Önemi", *XIV. CIEPO Sempozyumu Bildirileri*, 18-22 Eylül 2000 Çeşme, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), s.92.

körfez ve çaylarıyla Osmanlı ekonomisi için önemli gelir getiren vilayetlerin başında gelmektedir. Vilayette yetiştirilen tarım, sanayi, maden ve orman ürünleri inşa edilen İzmir-Aydın demiryolu sayesinde İzmir limanı aracılığıyla Avrupa'ya ihraç edilmektedir. Yaklaşık olarak 7000 km^2'lik bir ormanlık alanıyla vilayetler içinde orman varlığıyla dikkati çeken Aydın Vilayeti'nde devlete ait ormanların yanı sıra, kişi ve vakıflara ait ormanlık alanlarda bulunmaktadır. Vilayette özellikle Menteşe Sancağı (Muğla) gerek kapladığı ormanlık alan gerekse bu ormanlardan elde edilen ürünler açısından ilk sırayı almakta Menteşe Sancağı'nı, İzmir, Denizli, Saruhan (Manisa) ve Aydın sancakları izlemektedir. Orman florasının büyük çoğunluğunu kızıl ve karaçam, meşe, köknar, fıstık ve sığla vb. ağaç türleri oluşturmaktadır. Adı geçen ağaçlardan elde edilen odun, kömür ve kereste vilayet halkının temel ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra aynı zamanda İstanbul'un yakacak ihtiyacının teminine yardımcı olmakta ve ayrıca Tersane-yi Amire'nin kereste ihtiyacının temininde de rol oynamaktadır. Ayrıca ormanlardan elde edilen palamut, ketre, çam kabuğu, defneyaprağı, mazı, çıra, katran, ceviz kabuğu, mersin yaprağı, sümbül soğanı, kekik otu gibi mahsuller Almanya, Amerika, Avusturya, İngiltere, İtalya, Bulgaristan, Rusya, Romanya, Fransa Mısır ve Felemenk ülkelerine ihraç edilmektedir. Bu ticaretten birçok yabancı tüccar da faydalanmaktadır. Ancak vilayette orman ve ormancılık faaliyetleri çoğunlukla yerel ihtiyaçların karşılanması üzerine kurulu olup ormancılık faaliyetlerinde de hala balta ve testere gibi aletlerin kullanıyor olması ile bilimsel bilginin yeterli düzeyde olmaması vilayet ormanlarından gereği kadar faydalanılmamasının önündeki en temel sebebi oluşturmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

BEO., 307/ 23016; DH. MKT., 1655/48; İ. Maliye Hus., 3; İ.R.H. 403/38; MV.,77/16; MVL., 313/ 76; NFS. d., 3061; Y..EEKP., 25/2417; Y.MTV., 182/19.

Resmi Yayınlar, İstatistik ve Salnameler

Düstur, I. Tertip, II. Cilt, ss. 404-4014.

H. 1306, R.1307, H.1314 Tarihli Aydın Vilayet Salnameleri.

Memalik-i Osmaniye'nin 1323 Senesine Mahsus Orman İstatistiği, (İstanbul: Dersaâdet Mahmud Bey Matbaası, 1326).

Memalik-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Orman İstatistiği, (İstanbul: Dersaâdet Mahmud Bey Matbaası,1329).

Orman ve Maâdin ve Ziraât Mecmuası

İkincil Kaynaklar

Akgünlü, Volkan Levent. *Temettuat Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Muğla'nın Sosyo- Ekonomik Yapısı*. Muğla: Muğla Mermerciler Derneği Kültür Yayınları, 2008.

Başaran, Mehmet ve Aysun Sarıbey Haykıran. *19. Yüzyıl Arşiv Belgelerinde Yenipazar*. Ankara: Yenipazar Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Batmaz, Eftal Şükrü, Bekir Koç ve İsmail Çetinkaya. *Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler I*. Ankara: Orman Bakanlığı Yayınları, 1999.

Bilgin, Sakine Nilüfer. "Ormanların İdare Hukuku Açısından Korunması." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Çağlar, Yücel. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormancılık ve Gelişimi." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 6. 1985: 1563-1574.

Çağlar, Yücel. "Türkiye Ormancılık Tarihi Üzerine Kısa Anımsamalar." *Kebikeç*, 24 (2007): 99-130.

Çağlar, Yücel. *Türkiye Ormanları ve Ormancılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Çolak, Filiz. "İzmir'in İhracatında Palamut'un Yeri ve Önemi." *XIV. CIEPO Sempozyumu Bildirileri*. 18-22 Eylül 2000 Çeşme, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004: 89-97.

Çolak, Filiz. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*. Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005.

Davis, E. J.. *Anadolu*. Çeviren: Funda Yılmaz, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Diker, Mazhar. *Türkiye'de Ormancılık Dün- Bugün- Yarın*. Ankara: Akın Matbaası, 1947.

Ergenç, Özer. "Salnamelerde İzmir." *1885–1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu* (21–23 Kasım 1985).

Faroghi, Suraiya. *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Çeviren: Emine Sonnur Özcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.

İnan, Süleyman. "Aydın Vilayet Salnamelerine Göre Denizli (1890-1900)." *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (1999): 27-33.

Keskin, Özkan. "Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri." Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Martal, Abdullah. *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1999.

Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897. Hazırlayan: Tevfik Güran. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.

Özgün, Cihan. "İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti (1844-1914)." Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Sâmi, Şemseddin. *Kâmûsü'l- Â'Lâm*. I. Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.

Sarıbey Haykıran, Aysun. *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*. Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Scherzer, Karl von. İzmir 1873. Çeviren: İlhan Pınar. İzmir: İzmir Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 2001.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. II. İstanbul: E. Yayınları, Üçüncü Baskı, 2000.

Temel, Mehmet. "I. Dünya Savaşı Yıllarında Muğla'daki Ekonomik Kalkınma Faaliyetleri." *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 / Güz (2008): 163-180.

Tural, Erkan. "Osmanlı Orman ve Zirâat ve Maâdin Nezâretinde Bürokratik Reform (1908-1914)." *Tarih Dergisi*, 48 (2008/2): 85-115.

Ülker, Necmi. "Aydın Vilayet Salnamelerine Göre, XIX. Yüzyılın Sonlarında Çeşme Kazası." *I. Uluslararası Çeşme Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. İzmir: (1997): 97-102.

Yeşilyuva. Editör: Turgut Tok, Mehmet Tolga Bakırtaş. Denizli: 2014.

KÜRESEL ÇAĞDA AVRUPA'YA MADEN SATMAK: ERGANİ'DEN İNGİLTERE'YE BAKIR İHRACATI (1866-1914)

Alaaddin Tok*

Giriş

Anadolu'nun en önemli bakır yataklarından olan Ergani madenleri asırlar öncesine dayanan bir geçmişe sahiptir. Bu zengin bakır madenleri Osmanlı döneminde de işletilmeye devam etmiş, halkın ve devletin ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Ergani'de üretim önceki dönemlerde bazen kesintiye uğramış olsa da on sekizinci yüzyılın ilk yarısından itibaren imparatorluğun son dönemlerine kadar aralıksız olarak devam etmiştir.

Ergani madenleri devlet eliyle işletilen ve gelirleri doğrudan devlet hazinesine aktarılan madenlerden birisiydi. "Emanet usulü" adı verilen işletme yönteminde maden bölgesine "emin" unvanıyla bir görevli atanır ve bu kişinin eline yeterli miktarda sermaye verilerek üretimi ve sevkiyatı organize etmesi beklenirdi. Ergani'den çıkarılan cevherler maden çevresinde ve Tokat kalhanesinde tasfiye edilerek kullanılabilir hale getirilirdi. Elde edilen bakırlar sikke yapımı için Darphane'de ve askeri amaçlarla Tophane-i Amire ve Tersane-i Amire gibi tesislerde yoğunlukla kullanılmaktaydı. Devletin ihtiyacı karşılandıktan sonra geri kalan bakır da tüccarlara satılırdı.[1]

* Dr. Ar. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü (alaaddintok@yahoo.com)

1 Osmanlı döneminde Ergani bakır madenleri ve ilgili bakır endüstrisi için bakınız Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Dönemi'nde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), "Osmanlı Devletinde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", Belleten, c. LIX, 1996; Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri: 1776-1794 Tarihli Maden Emini Defteri* , (Sivas : Dilek Matbaası, 1997); Abdullah Özdağ, "Osmanlı Bakır İşletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870)", Turkish Studies, c. 9/7 Yaz. 2014, s. 463-473, Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), s.51-52.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarında gittikçe yayılan Avrupa kapitalizminin etkisiyle Anadolu ve Rumeli'deki pek çok yer altı kaynağı batıdaki endüstri merkezlerinde hammadde olarak kullanılmak üzere ihraç edildi. Ergani madenleri de ihracata konu olan ürünler arasındaydı. Bakır ihracatına yönelik devlet politikası, ticarete aracılık eden aktörler ve bakırın konu olduğu ticari işlemler odaklanacağımız temel noktalardır. Çalışmamız Avrupalı yatırımcıların Osmanlı topraklarından maden çıkarıp büyük kazançlar sağladığı bir dönemde devletçe işletilmeye devam etmiş nadir kaynaklardan biri olan Ergani madenlerinde ihracata yönelik bakır üretilmesinin ve zorlu şartlarda yapılan ticaretle para kazanılmasının devlet adına bir başarı sayılabileceğini gösterecektir.

İhracatı Başlatan Koşullar ve Ticaretin Gelişimi

Avrupa'da on sekizinci yüzyılda başlayan sanayileşme süreci on dokuzuncu yüzyılda hızını artırarak devam etti. Batılı devletlerin artan üretim kapasitesi bu ülkeleri bir yandan hammadde temin edebilecekleri bir yandan da mamul malları satabilecekleri coğrafyalara yöneltti. Avrupa'da gelişen sanayi temelli kapitalizm kimi zaman güç kullanarak kimi zamansa anlaşma yoluyla bütün dünyayı etkisi altına alarak küresel bir ekonomi meydana getirdi. Osmanlı ekonomisi de on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Avrupa'yla daha sıkı ilişkiler içerisine girmeye başlamıştı. 1860'lardan itibaren ticaret, altyapı yatırımları ve finans sektöründeki Batı etkisi yüksek seviyelere ulaştı.

Osmanlı Devleti Avrupa sanayisine hammadde sağlayan ülkelerden biriydi. Batıya yapılan ihracatın en önemli kalemlerini tarımsal ürünler oluştursa da kayda değer miktarlarda yer altı kaynağı işlenmek üzere Avrupa'daki sanayi bölgelerine gönderilmekteydi. Küreselleşen ekonomik sistemde Ergani bakırı da binlerce kilometrelik yol kat ederek İngiltere'nin büyük metal fabrikalarında işlenmeye başladı. Bu bakırlar on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında özellikle de 1887'den itibaren yurtdışına satılan madenlerin önde gelenlerinden biri oldu. Ergani'den İngiltere'ye uzanan bir iş ağının kurulabilmesini ve bakır ticaretinin yürütülebilmesini sağlayan temel faktörler ise deniz ulaşımındaki gelişmeler ve aracı kurumların varlığı idi.

On dokuzuncu yüzyılda deniz ulaşımındaki teknolojik gelişmeler ticari faaliyetlerin hızla artması sonucunu doğurmuştu. Buharlı gemilerin yaygınlaşması bir yandan taşıma sürelerini kısaltmış bir yandan da ulaşım maliyetlerini düşürmüştü.[2] Tonlarca ağırlıktaki bakır yükünün İngiltere'ye

2 1850 sonrasında navlun ücretlerindeki düşüş için bakınız, Gelina Harlaftis ve Vassilis Kardasis, "International Bulk Trade and Shipping in the Eastern Mediterranean and the Black Sea", Jeffrey Williamson and Sevket Pamuk (eds.), *The Mediterranean Response to Globalization,* (New York: Routledge, , 2000), s. 233-265.

düşük masraflarla ulaştırılabilmesi satışların kârlılığı ve ticaretin devamı açısından önemliydi. İkincisi, bakır satışının aracılar olmadan devlet eliyle yürütülmesi pek mümkün değildi. Osmanlı bürokrasisi içinde bakır sevkiyatını ve satışları organize edecek donanıma sahip bir birim yoktu. Bunun için Avrupa'yı ve iş dünyasını yakından tanıyan bankerler veya bizzat Avrupa sermayesiyle kurulan bankalar bakırın taşınması ve İngiltere'de pazarlanması için önemli görevler üstlenmişti.

Arşiv kayıtları bize Ergani bakırının ihtiyaç fazlası kısmının 1860'ların başlarında yabancı tüccarlara satılmaya başladığını gösteriyor. Örneğin 1861'de İngiliz bir tüccara 1150 ton ham bakır satılmış, yine 1863'te Amerikan tebaasından biriyle bakır satışı için mukavele imzalanmıştı.[3] Fakat bu işlemlerde bakırlar tüccarlara ülke içinde teslim edildiğinden ikincil satışların nereye yapıldığını yani başka ülkelere ihraç edilip edilmediğini tespit etmek mümkün görünmüyor.

Ergani bakırının kurumsal bir politika olarak İngiltere'ye ihracı ilk defa 1866 yılında gündeme geldi. Takip eden bir-iki sene bakırı İngiliz piyasasına tanıtma ve kabul ettirme çabalarıyla geçti. İlk aşamada bakırın cevher olarak satılması düşünülüyordu. Bu senelerde Liverpool ve Manchester gibi İngiltere'nin belli başlı metalurji merkezlerine bakır numuneleri gönderilerek madenlerin ayarı tespit ettirilmeye çalışıldı.[4] Londra'ya gönderilen bir miktar cevher, bakır konusunda uzman kişilere analiz ettirilince bakırın kaliteli olduğu anlaşılmıştı. Cevherlerin iyi karlarla satılabilmesi için bakır piyasasındaki fiyat değişikliklerinin on beş günlük periyotlarla rapor edilmesi gerekiyordu. Bu iş başta Londra sefiri tarafından yapıldıysa da daha sonra özel bir görevlinin takibine ihtiyaç duyulmuş ve sefaretten böyle bir kişinin tayin edilmesi istenmişti.[5] Bakır işi bu denli önemsense de Osmanlı hükümetinin ilk senelerde İngiliz piyasasına satış yapmakta çok başarılı olduğunu söyleyemeyiz.

İngiltere'ye cevher satma girişimlerinin ardından, ilerleyen yıllarda yapılan bakır ihracatı cevherden ziyade yarı işlenmiş ve belli oranlarda saflaştırılmış parçalar şeklinde olmuştu. Osmanlı hükümeti 1887'den itibaren bu ihracatın üzerinde ciddiyetle durmaya başladı. Madendeki izabe teknolojisinin geliştirilmesi daha kârlı bir ticaret imkânı sunmuştu. Erken dönemlerde maden bölgesinde yapılan tasfiye işlemlerinde genelde %60-65 içerikli ham bakır elde edilirdi. Bunlar daha sonra Tokat kalhanesinde tekrar izabe edilerek "Tokat bakırı" olarak adlandırılan %96-97 saflıkta bakıra dönüştürülür ve taliplerine satılırdı. Devletin maden bölgesini ıslah etme politikası

3 BOA HR.TO 146/113 (30.12.1863)

4 BOA HR.SFR 138/60(8.4.1868)

5 BOA HR.SFR 117/43 11 Ş 1282 (19.12.1866)

neticesinde1891'de Ergani'deki tasfiye işlemlerinin verimi arttı ve bakırların saflığı %85,5 derecesine kadar çıkarılabildi. Bu tarihlerden sonra bunların Tokat'a sevk edilip tekrar işlemden geçirilmesine gerek görülmeyerek doğrudan İskenderun'a nakliyle Londra'ya gönderilmesine karar verilmişti.[6]

Ticaretin İngiltere ayağında da yoğun çalışmalar başlatıldı ve pazar araştırması için görevlilere talimat verildi. Yirmi sene öncesinde olduğu gibi yine bakırların kalitesini tespit ettirme girişimleri oldu. Londra, Liverpool ve Swansea şehirlerine bakırlar gönderilip içerikleri belirleniyor ve bunlar piyasaya sunuluyordu. Bu dönemde Ergani bakırını İngiliz piyasasına tanıtmak adına gazetelere ilan verilmeye başladı.[7] Bu çabalar meyvesini verdi ve kısa sürede iyi bir ihracat hacmine ulaşıldı.1890'lar ve 1900'ler devletin yarı işlenmiş bakırdan büyük gelir elde ettiği dönemler oldu.

Bakır Ticaretinde Aracılar

Yukarıda da bahsedildiği gibi İngiltere'ye yapılan bakır ihracatı her zaman için aracı şahıs veya kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. İlk dönemlerde ticaret bazı tüccarlar eliyle gerçekleştirilmeye çalışıldı. Örneğin bakır satışı işi 1876'da Galata bankerlerinden Zarifi ve ortağı Zafiropulos'a verildi. Sözleşmeye göre 1500 ton bakırın yarısı nisandan haziran sonuna kadar diğer yarısı eylül başından kasım sonuna kadar bir iskeleye indirilip bankerlerin adamı vasıtasıyla Avrupa'ya gönderilecekti. Satış ve taşıma masrafları devlet tarafından karşılanacak ve bütün hesaplar bakır tamamen satıldıktan sonra görülecekti.[8]

Bu ihaleden sonra bakır ihracatı şahıslar eliyle değil kurumsal bir kimlik taşıyan bankalar aracılığıyla gerçekleştirilmeye başladı. Bazı belgelerde kısa süreliğine İstanbul Bankası (Banque de Constantinople)[9] ismi anılsa da bakırların taşınmasını ve Londra'da satılmasını organize eden en önemli aracı kurum Osmanlı Bankası olmuştu. Bu bankanın bakır ihracatına dâhil olması 1892 yılında gerçekleşti. İlk zamanlarda bazı devlet yöneticileri bankanın hükümet namına satış yapmasının ileride madenlerin banka eline geçmesine sebep olabileceği endişesiyle bu işe karşı çıktılar. Fakat bankanın devlete ait diğer bazı finansal işleri görmesine izin verildiği düşünülerek bakır işinde de bu kuruma güvenilebileceği ifade edildi ve ilk seferde 550 ton bakır satışı için onay verildi.[10]

6 BOA İ.DH 1255/98527. 14 Ca 1309 (16.12.1891)
7 BOA HR.İD 1348/1 (26.11.1887)
8 BOA T.OMİ 1468/34 11 Ra 1293 (6.4.1876)
9 BOA HR. SFR.3 354/95 (14.08.1889)
10 BOA İ.MMS 128/5458 15 C 1309 (16.01.1892)

Osmanlı Bankası bakır ihracatında 1890'ların ikinci yarısında daha aktif bir rol oynamaya başladı. Bu dönemde yüklü miktarlarda ham bakır için seri mukaveleler dönemine geçildi. İlk mukavele 1000 tonluk bir satış içindi. Bunu 500 tonluk veya 900 tonluk gibi yine büyük çaplı mukaveleler izledi. Yirminci yüzyıl başlarında bakır ihracatı daha da hızlandı. Beş-altı yıllık bir süreçte yapılan altı mukaveleye 1901'den sonra on iki yeni mukavele eklenerek 1906 yılında on sekizinciye ulaşılmıştı.[11] Osmanlı Bankası satışlardan belli bir komisyon alıyor ve bakır satışından elde edilen gelir bankada hükümet adına açılan bir hesapta biriktirilip bu para üzerinden %7 faiz işletiliyordu.[12] Bu mukavelelerde devlet hasılatın bir kısmını paylaşmak zorunda kalsa da bakırları satmak için aracı kullanmaktan başka seçenek olmadığı açıktı. Sonuçta banka aracılık faaliyetleriyle iyi bir gelir kapısı elde etmiş ve Osmanlı hükümetine de ciddi paralar kazandırmıştı.

Ham Bakır Nakliyatı

Ergani'den çıkarılan bakırların İngiltere'ye sevki için liman şehirlerine ulaştırılması gerekliydi. Bu bölgenin denizlere açıldığı iki liman şehri Samsun ve İskenderun'du. Maden bölgesine görece yakınlığı ve güzergâhın daha düz olması sebebiyle iki seçenek arasından İskenderun tercih edildi ve burası bakırın vapurlara yüklendiği en önemli liman şehri haline geldi. İhracatın ilk kez gündeme geldiği 1860'larda cevherlerin İskenderun'a indirilmesi için önce Fırat nehri yoluyla Birecik'e gönderilmesi oradan da inşa edilecek muntazam bir yol üzerinden arabalarla taşınması tasarlanmıştı.[13] Ön çalışması yapılmasına rağmen bu proje gerçekleştirilemedi.

Düzgün bir karayolunun, tekerlekli kara araçlarının ve demiryolunun yokluğunda cevherleri Ergani'den İskenderun'a taşımanın tek yolu develerdi. Develerle yapılan taşımacılıkta madenin bağlı bulunduğu Diyarbakır vilayetiyle İskenderun arasındaki 450 km civarındaki mesafe 108 saatlik bir zamana tekabül ediyordu.[14] Maden bölgesinin İskenderun'a uzaklığı ise 545 km olduğundan yolun 130 saatten daha erken alınamadığını söyleyebiliriz. Hava koşullarından dolayı kışın develerle nakliyat yapılması zordu. Bu yüzden sevkiyat genelde havaların iyileştiği mart-nisan aylarında başlar ve hava şartlarına bağlı olarak aralık-ocak aylarına kadar sürerdi.[15]

11 BOA T.OMİ 1572/42 11 Za 1324 (27.12.1906)

12 BOA İ.DH 1255/98527 14 Ca 1309 (16.12.1891)

13 BOA Y.EE 34/74 11 Ra 1284(13.07.1867)

14 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie : Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure* c.4, (Paris : E. Leroux, 1894), s.434-435.

15 BOA BEO 3040/227952 11 Ra 1325 (24.04.1907); Y.A. RES 103/92 19 C 1317 (25.10.1899)

Nakliyatta kullanılan develer daha çok Diyarbakır, Halep ve Musul vilayetleriyle Canik ve Tokat sancaklarından temin edilirdi. Katarlar halinde yapılan sevkiyat yoğunlaştıkça daha fazla deveye ihtiyaç duyuluyordu. 1900'lerin başında yüksek miktarda cevher ihracı için mukaveleler imzalanınca yük hayvanlarına olan ihtiyaç had safhaya ulaştı ve taşıma işinde birkaç bin deve kullanılmaya başladı. Bu kadar çok sayıda devenin tedarik edilmesi hiç de kolay olmuyordu. Çevre vilayetlerden gerekli develerin temin edilmesi konusunda yerel yöneticilerle problem yaşanabiliyor ve çözüme ancak merkezden yapılan baskıyla ulaşılabiliyordu.[16]

Develer hazırlandığı zamanlarda ise güvenlik problemi ortaya çıkmaktaydı. Örneğin Birecik ve Siverek civarlarındaki aşiretlerin saldırıları nakliyatı sekteye uğratabiliyordu.[17] Aşiretlerin veya eşkıyanın saldırıları yüzünden deveciler yola çıkmaktan korkuyor, güvenlikleri temin edilmedikçe Ergani'ye gidip bakırları taşımaya sıcak bakmıyorlardı. 1900 yılında Musul'da tedarik edilen iki bin deve, katarları koruyacak bir müfreze verilemediğinden dolayı Ergani'ye götürülememiş ve bu işe asker ayrılması için Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti ile civar kumandanlıklar arasında yoğun bir yazışma trafiği başlamıştı. Merkezden giden belgede "Avrupa'da bakır fiyatının müterakki olduğu" bir zamanda sevkiyat işinin sekteye uğramasının devleti zarara sokacağı vurgulanıyor ve gerekli askerlerin verilmesi talep ediliyordu.[18] Kumandanlıklar ise diğer işleri bahane ederek genelde katarlara eşlik edecek personel ayırmaya yanaşmıyordu. Bu problemler genelde padişah emriyle çözülür, kumandanlıklar ellerine irade-i seniyye ulaşınca asker verirlerdi.[19]

Bakırın İskenderun'a kadar taşınması özel şahıslar eliyle gerçekleşmekteydi. Belli bir miktar bakır satışına karar verilince bunun nakli için ihaleye çıkılır, İstanbul'da ve madene yakın Diyarbakır, Halep ve Musul vilayetleriyle Tokat ve Canik sancaklarında münakasa için ilanlar verilirdi. Birkaç aylık başvuru süreci boyunca taliplerden fiyat teklifi toplandıktan sonra iş en uygun fiyatı veren müteahhide ihale edilirdi. Mukavelenin hemen ardından nakliyat müteahhitleri işe koyulur, deve sahipleriyle görüşerek yük hayvanı tedarikine başlarlardı.[20] Araştırmamız söz konusu nakliyatın genelde Diyarbakır- İskenderun yolunu iyi tanıyan Halepli girişimciler tarafından yapıldığını gösteriyor. Örneğin 1899'da yılında 520 tonluk ham bakır nakliyatı için yapılan ihaleyi kazanan müteahhitler Halep'ten

16 BOA BEO 2932/219833 4 N 1324 (22.10.1906)
17 BOA DH.MKT 2231/18 1 R 1317 (9.8.1899)
18 BOA BEO 1475/110563 5 Z 1317 (6.4.1900)
19 BOA BEO 3035/227587 2 Ra 1325 (15.4.1907)
20 BOA BEO 3417/256269. 2 B 1327 (20.7.1909)

çıkmıştı. Anlaşmaya göre bakırlar kilo başına 25 para 50 santimden taşınacaktı ve nakliyat dokuz ay içerisinde tamamlanacaktı.[21]

1902'de yapılan diğer bir ihaleyi de yine Halepli müteahhitler kazandı. Bu sefer kilo başına 31 para 95 santim ödenecekti. Bu fiyat bir önceki seneden 6 para daha fazlaydı ve söz konusu artış o sene Halep çevresinde zahire fiyatının pahalı olması ve önemli miktarda hayvanın telef olması ile açıklanıyordu.[22]İlerleyen yıllarda muhtemelen şartların zorlaşması ve kârların düşmesiyle nakliyat işine rağbet azaldı. 1907'de 1000 tonluk bir ihale için temmuz ortasına kadar münakasaya çıkılmış ve kimse işe talip olmamıştı. Daha sonra başvuru müddeti bir ay daha uzatılmasına rağmen yine kimseden teklif gelmemişti. Bu ihale yoğun teşviklerle ancak eylül başlarında tamamlanabilmiş ve kilosu 35 paradan talibine verilmişti.[23]

Katarlar İskenderun'a ulaşınca banka memurları ham bakırları teslim alır, vapurlarla İngiltere'ye taşınmasını sağlardı.[24] Yükler genelde fazla bekletilmez, en kısa sürede gemilere yüklenir, navlun ve sigorta ücreti ödenerek yola çıkarılırdı. Aşağıdaki tablo yirminci yüzyılın hemen başında yapılan yedinci mukavele ile İngiltere'ye satılan 350 ton bakırın nakliyesi hakkında detaylı bilgiler içermekte.

Tablo1: Yedinci Mukavelede Satılan Bakırın Nakliye Masrafları

İskenderun'da yapılan yükleme				Masraflar (£)			
Tarih	Parça	Miktar (ton)	Gemi	Ergani'den İskenderun'a nakliye	Navlun	Sigorta	Diğer
19 Ekim 1900	134	11	Senegal	54	9	2	
3 Kasım 1900	1899	146	Orenoque	752	129	30	
17 Kasım 1900	243	19	Saghalien	98	17	4	
30 Kasım 1900	465	39	Senegal	197	34	8	
28 Aralık 1900	232	22	Saghalien	114	20	5	
26 Ocak 1901	65	5	Kongo	24	4	1	
17 Nisan 1901	284	23	.	116	.	.	
28 Haziran 1901	947	80	Kongo	411	67	17	
12 Temmuz 1901	61	5	Equateur	26	4	1	
TOPLAM	4330	350		1792	284	68	604

Kaynak: BOA T.OMİ 1558/17 11 N 1319 (28.12.1901)

21 BOA Y.A. RES 103/92 19 C 1317 (25.10.1899)
22 BOA BEO 1884/141247 4 R 1320 (11.7.1902)
23 BOA BEO 3236/242698. 24 Za 1325 (29.12.1907)
24 BOA İ.DH 1255/98527 14 Ca1309 (16.12.1891)

Kayıtlar bu mukavele çerçevesinde İskenderun'a ulaşan 350 ton ham bakırın İngiltere'ye parçalar halinde dokuz seferde taşındığını gösteriyor. On aya yakın bir süreçte gerçekleşen nakliyatın her bir seferinde vapurlara farklı miktarlarda bakır yüklenmişti. Katarların getirdiği miktara bağlı olarak tek seferde bir vapura 150 tona yakın yük konulabildiği gibi 5 tonluk miktarlar da sevk edilebiliyordu. Bu veriler ham bakırların vapurlarda diğer yüklerle birlikte taşındığına işaret ediyor.[25]

Tabloya göre nakliye müteahhitlerine yapılan ödemelerle deniz taşımacılığı için harcanan para arasında büyük farklar mevcuttu. Görüldüğü üzere kara nakliyesi için ödenen para, vapur navlunu ve sigorta için ödenen paranın 4-5 katını buluyordu. Yani bakırın İngiltere'ye sevkinde en büyük maliyet unsuru 450 kilometrelik bir mesafede yapılan kara taşımacılığıydı. Daha önce de değindiğimiz üzere dokuzuncu yüzyılda denizcilik alanındaki gelişmelerin bir sonucu olarak binlerce kilometrelik bir gemi yolculuğu develerle yapılan daha kısa mesafeli bir nakliyata nazaran çok daha ucuza geliyordu. İhracatı mümkün kılan gelişmelerden birisi deniz ulaşımındaki bu uygun koşullar olmuştu.

İngiltere'de Bakır Satışı ve İhracat Hacmi

İngiltere'ye gönderilen bakırlar Londra, Liverpool veya Swansea'ye çıkarılıp satılmadan önce analiz edilir ve içeriklerine göre fiyatlandırılırdı. Bakırların ayarını ve piyasa değerini belirleyen kişilere muhammin adı veriliyordu. Muhamminler gelen parçaları tahlil ettikten sonra bunların özelliklerini gösteren şahadetnameler verirler ve satış bu belgelere dayanarak yapılırdı. Osmanlılar çoğunlukla bakır işinde uzmanlaşmış olan Henry Bath & Son şirketiyle çalışıyorlardı.[26] Aşağıdaki tablo 1892 yılının sonbaharında bu şirket tarafından analiz edilen 500 tonun üzerinde Ergani bakırının içeriğini gösteriyor.

Tablo 2: 1892 Yılı Ekim ve Kasım Aylarına Ait Analiz Sonuçları

Varış yeri	Getiren gemi	Parça sayısı	Ağırlık (ton)	Örnek sayısı	Bakır içeriği (%)
London Docks	Guadiana	829 tam	63	83	76
"	Carlo Poerio	878 tam	72	87	80,7
"	La Bourdonnais	450 tam	33	45	76,7
Red Lion Wharf	Guadalquiver	993 tam 63 yarım	85	105	76,5
"	Silvio Spavento	930 tam	78	93	75,2
"	Douro	525 tam 56 yarım	49	58	77,2
"	Guadiana	1073 tam 94 yarım	87	116	80
"	Guadalquiver	721 tam 160 yarım	62	88	78,7

Kaynak: BOA HR.SFR.3 394/50 (1.12.1892)

25 BOA T.OMİ 1558/17 11 N 1319 (28.12.1901)

26 BOA HR.SFR.3 358/14 (24.01.1889)

Londra'nın farklı iskelelerine veya diğer şehirlerin limanlarına ulaşan her bir geminin yükü ayrı ayrı tahlil edilmekteydi. Elbette ki kaliteyi tespit etmek için gönderilen bütün bakırların işlemden geçirilmesi mümkün değildi. Analiz için her gemide bulunan yükün onda biri numune olarak alınır, ayarlar bu örneklem üzerinden belirlenirdi. Tabloda da görüldüğü üzere söz konusu dönemde İngiltere'ye gönderilen bakırların ayarı 75,2-80,7 aralığında bulunmuştu. Genelde bu aralıkta seyreden içeriklerle Ergani bakırı İngiltere'de rağbet gören madenlerden oldu.

Ele aldığımız süre boyunca en önemli satışlar Osmanlı Bankası'nın Londra'daki görevlileri vasıtasıyla gerçekleşti. Banka tarafından hazırlanan raporlar İngiltere'deki satışlarla ilgili ayrıntılı veriler içeriyor. Aşağıdaki tablo bu bankayla yapılan 1000 tonluk ilk mukavele çerçevesinde yapılan ham bakır satışının detaylarını göstermektedir.

Tablo 3: 1896-97 Yıllarında İngiltere'de Yapılan Satışlar

Tarih	Parça	Miktar (ton)	Birim fiyat (£)	Toplam bedel (£)
21 Aralık 1896	604	50	37,1	1855
28 Aralık 1896	457	39	34,9	1361,1
4 Ocak 1897	627	49	35,1	1719,9
6 Ocak 1897	926	73	35	2555
9 Ocak 1897	315	25	35,1	877,5
14 Ocak 1897	1013	83	37,1	3079,3
25 Ocak 1897	636	51	38,5	1963,5
31 Ocak 1897	805	64	40,1	2566,4
3 Şubat 1897	833	98	40	3920
15 Şubat 1897	649	56	40	2240
8 Mart 1897	731	61	39,6	2415,6
11 Mart 1897	696	54	40	2160
17 Nisan 1897	351	24	38	912
9 Mayıs 1897	513	34	38	1292
28 Mayıs 1897	228	15	35,1	526,5
5 Haziran 1897	695	47	38	1786
24 Haziran 1897	514	34	35,1	1193,4
11 Temmuz 1897	497	32	35	1120
23 Ağustos 1897	656	68	34	2312
26 Eylül 1897	137	10	35	350
23 Ekim 1897	152	13	33	429
TOPLAM	12.035	980		36.634

Kaynak: BOA T.d. 1015 (1896-97)

Görüldüğü üzere satışlar geniş bir zamana yayılarak yılın neredeyse bütün aylarında gerçekleşebiliyordu. Her bir işlemde farklı miktarda bakır satılıyor ve tek seferde satılan bakır miktarı hiçbir zaman üç haneli rakamlara ulaşmıyordu. Bakırın birim fiyatı sık sık değişmekteydi. Her bir satışın başka fiyatla yapılması bakır içerikleriyle de ilgili olmakla birlikte asıl olarak piyasadaki dalgalanmalardan kaynaklanıyordu. Örneğin %74 saflıkta bir miktar bakırın birim fiyatı 37 İngiliz lirasıyken %80'in üstünde saflığa sahip başka bir yükün tonu 35 sterlin olabiliyordu.[27] Sonuç olarak mukavelesi yapılan 1000 ton ham bakırın 980 tonu banka tarafından İngiliz fabrikalarına 36.634 sterlin bedelle satılmış ve hazineye önemli bir katkı yapmıştı.

Yaklaşık yarım asırlık bir döneme yayılmış olan bakır ihracatına ait genel eğilimler neydi ve ihracat hacmi ne düzeydeydi? İngiliz gümrük kayıtlarından ve Osmanlı maden istatistiklerinden derlediğimiz veriler bu konulara ışık tutabilecek nitelikte.

Tablo 4: İngiltere'ye Yapılan Bakır İhracatı (1866-1910 yılları arasında cari fiyatlarla)

	Bakır cevheri		**Ham ve yarı işlenmiş bakır**	
	Miktar (ton)	**Değer (sterlin)**	**Miktar (ton)**	**Değer (sterlin)**
1866-70	79	1105	3	210
1871-75	235	3031	25	2016
1876-80	35	245	.	.
1881-85	36	409	33	2000
1886-90	114	1421	2074	91.187
1891-95	46	186	1461	61.154
1896-1900	75	450	1946	82.061
1900-1905				
1905-1910	.	.	2463	99.045
TOPLAM	620	6847	5542	337.673

Kaynak: The National Archives CUST 4 (1866-1899), Maadin İstatistiği (1325,1326,1327)

Daha önce belirtildiği üzere Ergani madenlerinden çıkarılan cevherler hem hiçbir işleme tabi tutulmadan doğrudan ihraç edilmiş hem de izabe fırınlarında belli oranlarda ayrıştırılıp işlenmiş halde gönderilmişti. 1871-75 ve 1886-90 dönemleri hariç diğer dönemlerde cevher ihracatı hep 100 tonun altında kaldı. Son dönemlerde ise cevher ihracı tamamen kesildi.

27 BOA T.d. 1015 (1896-97)

Ham ve yarı işlenmiş bakır ihracatı ise 1888'e kadar çok sınırlı miktarda gerçekleşti. 1888'den sonra ise büyük bir atılımla tonlarca ham ve yarı işlenmiş bakır İngiltere'ye sevk edilmeye başladı. Tabloda da görüldüğü üzere 46 yıllık bir süreçte ihraç edilen ham ve işlenmiş bakırın miktar ve değeri cevherlerinkinden kat kat daha fazlaydı. Verilerini elde edemediğimiz 1900-1905 arası dönemde yapılan on kadar mukavele çerçevesinde de büyük miktarlarda bakırın ihraç edildiğini düşünürsek toplam ihracatın 10.000 tonu bulduğu söylenebilir.

Ergani'den İngiltere'ye ihraç edilen bakırların tespit edebildiğimiz toplam değeri 340.000 sterlinin üstündeydi. Yine 1900-1905 yılları arasındaki satışları hesaba katarsak toplam değerin 700.000 sterlini bulacağını tahmin ediyoruz. Ulaşım maliyetleri, sigorta ve aracılık ücretleri ve gümrük ödemeleri düşüldüğünde bile Osmanlı hükümetinin bu ticaretten hayli kazanç sağladığını ifade edebiliriz.

Sonuç

Bu makale, on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında, teknolojik bakımdan geri kalmış bir çevre ülke olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan sanayileşmiş bir Avrupa ülkesine olan hammadde ihracatını Ergani bakırı özelinde inceleyerek şimdiye kadar üzerinde pek durulmamış olan tarım dışı hammadde ticaretinin bir bölümüne ışık tutmaya çalıştı. Bu ticaretin ihracatçı tarafı olan Osmanlı Devleti, ilkel yöntemlerle cevher çıkarıp belli bir düzeye kadar işleyebilen ve bakırların yirminci yüzyıl başlarında bile ancak deve sırtında taşındığı bir ülke olmasına rağmen belli düzeyde gelir elde etmeyi başarmıştı.

Ele aldığımız dönemde Ergani madenlerindeki üretim Tophane, Tersane ve Zeytinburnu fabrikasındaki ihtiyacın çok üstünde olmuş ve buralara verilenlerden geriye kalan bakırlar ihraç edilmişti. Cevherleri piyasada geçerli olan şekilde işleyecek yani yüzde yüze yakın bir saflığa sahip levha veya çubuk şekline getirecek bir teknolojiye sahip olmayan Osmanlı Devleti için ihracat bu madenlerden gelir sağlamak için en iyi yoldu. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hızlanan ekonomik küreselleşmenin Osmanlı Devleti'ndeki yansımalarından olan Avrupa kaynaklı finansal kurumlar ve bu dönemde deniz ulaşımında görülen yenilikler bakır ihracatını kolaylaştıran etkenler oldu.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki madenlerinin birçoğundan Avrupa'ya ihracat yapılsa da bunlar genelde yabancı girişimciler tarafından işletilen madenlerdi. Ergani madenleri son dönemlere kadar devletin elinde kalabilmiş ve üretimi devam eden nadir yeraltı kaynaklarındandı. Devlete ait madenler arasında da ihracata açılabilmiş nadir örneklerden olarak hazineye

önemli katkılar yapan kaynaklardan birisiydi. Dönemin şartları düşünüldüğünde böylesine hacimli bir ticaretin yapılabilmesi için gereken organizasyonu gerçekleştirebilmesi Osmanlı hükümeti için bir başarı sayılabilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA BEO 1475/110563, 5 Z 1317; 1884/141247, 4 R 1320; 2932/219833 4 N 1324; 3035/227587, 2 Ra 1325; 3236/242698. 24 Za 1325; 3040/227952 , 11 Ra 1325; 3417/256269, 2 B 1327

BOA DH.MKT 2231/18 1 R 1317

BOA HR.İD 1348/1 26.11.1887

BOA HR.SFR.3 117/43 19.12.1866; 138/60 ,8.04.1868; 354/95, 14.08.1889; 358/14 24.01.1889, 394/50, 1.12.1892;

BOA HR.TO 146/113, 30.12.1863

BOA İ.DH 1255/98527,14 Ca1309

BOA İ.MMS 128/5458, 15 C 1309

BOA T.d. 1015, 1896-97;

BOA T.OMİ 1468/34, 11 Ra 1293; 1558/17, 11 N 1319; 1572/42, 11 Za 1324

BOA Y.A. RES 103/92 19 C 1317

BOA Y.EE 34/74 11 Ra 1284

The National Archives CUST 4, 1866-1899

İstatistik

Memâlik-i Osmani'nin 1325,1326,1327 Senelerine Mahsus Maadin İstatistiği. İstanbul: Matbaa-i Osmani, 1330.

Kitap ve Makaleler

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie : Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure* vol. 4. Paris : E. Leroux, 1894.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Harlaftis, Gelina ve Kardasis, Vassilis, "International Bulk Trade and Shipping in the Eastern Mediterranean and the Black Sea", Jeffrey Williamson and Sevket Pamuk (eds.), *The Mediterranean Response to Globalization.* New York: Routledge, , 2000, s. 233-265.

Özdağ, Abdullah, "Osmanlı Bakır İşletmeciliğinde Tokat Kalhanesi (1850-1870)", *Turkish Studies*, c. 9/7 Yaz. 2014, s. 463-473.

Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Dönemi'nde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850).* Ankara :Türk Tarih Kurumu, 1997.

_____ "Osmanlı Devletinde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", Belleten, c. LIX, 1996.

Yüksel, Hasan, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri: 1776-1794 Tarihli Maden Emini Defteri.* Sivas : Dilek Matbaası, 1997.

OSMANLI DEVLETİ'NDE KROMUN KEŞFİ VE HARMANCIK KROM MADENLERİNİN İŞLETİLMESİ (1848-1922)

Celil Bozkurt*

Giriş

Osmanlı madenciliği, XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Şeriat kurallarına göre işletildi. Buna göre hangi arazide olursa olsun maden işletenler hâsılatın beşte birini hazineye vermekle mükellef tutulmakta idiler. Devlete ait madenler ise, maadin nazırları vasıtasıyla emaneten işletilir veya mukataa usulü ile mültezimlere ihale olunurdu.[1]

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maden mevzuatında önemli bazı değişiklikler yapılmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğunda bulunan yabancı spekülatörler, başta madenler olmak üzere bir çok alanda imtiyaz fermanı elde etmeye çalışmıştır. Fakat burada amaçlanan imtiyaz alanlarını işletmek değil daha yüksek meblağlarda başkalarına satarak yüksek karlar elde etmekti. Osmanlı hükümeti, bu gibi girişimlere karşı 1861 yılında Maadin Nizamnamesi'ni çıkarmıştır. 1810 tarihli Fransız Kanunu'ndan iktibas edilerek hazırlanan bu Nizamname, toprak mülkiyetinden bağımsız bir maden işletme hakkı tanımıştır. Ayrıca, yabancı yatırımcıların maden şirketlerine ancak hissedar olabileceklerini kabul etmiştir.[2]

Aynı dönemde, İstanbul'da yabancı devletlerin sefaret temsilcilerinin de hazır bulunduğu bir ortamda hazırlanan 1856 Islahat Fermanı, yabancıların belirli şartlar dahilinde Osmanlı topraklarında taşınmaz mal elde

* Doç. Dr., Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (c.bozkurt2000@hotmail.com)

1 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.41.

2 A.G.Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan*, Ankara 1969, s.806.

edebileceklerine dair hükümler getirmekteydi. Bu doğrultuda, yabancı devlet temsilcileriyle yapılan uzun müzakereler sonunda, 1867 yılında yabancıların Osmanlı ülkesinde taşınmaz mal edinebileceklerini öngören nizamname çıkarılmıştır. Buna paralel olarak, söz konusu şartları belirleyen ve Kapitülasyonların ilgili maddelerini değiştiren bir protokol hazırlanmıştır. Böylelikle, Protokolü imzalayan yabancı devletlerin tebaası olan gerçek kişilere Hicaz vilayeti dışında Osmanlı ülkesinin her yerinde taşınmaz mal elde etme hakkı verilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak Maadin Nizamnamesi de 1870 yılında değiştirilmiştir. Bu değişiklikle 1867 Prtokolü'ne katılan devletlerin tebaası olan gerçek kişilerin "bizzat ve bil iştirak maden imal edebilecekleri" esası kabul edilmiştir.[3]

1861 tarihli Maadin Nizamnamesi'ne göre en çok 10 yıla kadar maden işletme ruhsatı verilmekte ve toplam satış hasılatının dörtte birinin devlete ödenmesi öngörülmekteydi. 1906'da yapılan yeni bir düzenlemeyle maden işletme süresi en çok 99 yıla uzatılırken, hükümet, maden türüne göre değişen tutarda toprak kirası almayı kararlaştırdı.[4]

Yeni bulunan madenlerin işletilmesi için padişah onayı gerekiyordu. Ferman biçiminde verilen bu onay Saray'dan çıkıncaya kadar, madeni bulan kişinin hakları, Madenler Dairesince verilen bir izin tezkeresiyle korunmaktaydı. Üç veya dört yıl süreyle verilen izin tezkereleri, ferman verilmediği takdirde geri alınmaktaydı. Bu süre içinde tezkere sahibi madeni işletmekte serbestti. Madeni işletmek hakkını kayıtsız şartsız madeni bulana veren imtiyaz fermanları 49 ya da 99 yıllığına verilmekteydi. Bu süreçte, madeni bulan kişilerle hükümet memurları arasında çeşitli rüşvet hadiseleri görülebilmekteydi. Öte yandan yabancı yatırımcılar, madem imtiyazı elde edebilmek için tebaası bulundukları devletlerin sefaretlerini Osmanlı hükümeti üzerinde tazyik oluşturmak için teşvik ediyordu.[5]

Osmanlı Devleti'nde 1870 ile 1911 yılları arasında verilen maden imtiyazlarının Türk, yabancı ve azınlıklara göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

3 Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında", s.807-808.

4 İhsan Sefer, "Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19.yy'lar Arası Ekonomik Girişimlerinde Yabacı Sermayenin Etkisi", http://www.ihsansefer.com/osmanli-devletinin-18-ve-19-yylar-arasi-ekonomik-girisimlerinde-yabanci-sermayenin-etkisi/#more-21. Erişim Tarihi: 5 Eylül 2015.

5 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 4. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s.206.

Maden Fermanlarının Dağılımı[6]							
Yıllar	**Türk**	**Azınlık**	**Yabancı**	**Türk/ Azınlık**	**Yabancı/ Türk**	**Yabancı/ Azınlık**	**Toplam**
1870-1880	8	16	25	-	-	-	49
1881-1890	5	9	22	-	-	7	43
1891-1900	18	13	24	-	-	-	55
1901-1911	61	29	31	5	1	-	122
Toplam	92	67	102	5	1	7	274

1902 yılında Batı Anadoluda maden işletmek üzere 53 imtiyaz verilmişti. Bunların 26'sı İngiliz uyruklulara, 22'si Osmanlı vatandaşlarına, geriye kalan 5'i ise Fransızlara ve bazı azınlıklara aittir. Osmanlı vatandaşları, ellerindeki 22 imtiyaz fermanına karşılık, ancak 9 madeni aktif olarak işletmekteydi. İngilizler, ellerindeki 26 fermana ilaveten 4 ferman daha satın alarak 30 madeni işletmek hakkına sahip olmuşlardı. Ayrıca, imtiyaz fermanı alıncaya kadar kullanılan 22 izin tezkeresine ve Osmanlı uyruklulardan satın aldıkları 6 izin tezkeresiyle birlikte 28 madeni daha işletmekteydiler. İngilizler, Batı Anadolu'da 1902 yılında 11'i imtiyaza göre, 3'ü izin tezkeresiyle toplam 14 krom madeni işletmekteydiler.[7]

1902'den sonra İngilizler krom ve zımpara taşı çıkartmak için 7 imtiyaz fermanı elde etmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde İngilizler, Batı Anadolu'da 75 maden yatağını işletmek hakkına sahip olmuştur. Bunların çoğu metalurji ve kimya dallarında büyük önem taşıyan madenlerdi.[8]

Osmanlı maden teknolojisi, XV ve XVI. Yüzyıllarda Avrupa ile yarışacak düzeydeydi. Fakat, XVIII. Yüzyıldan sonra sahadaki gelişmelere ayak uyduramayan Osmanlı madenciliği gerilemiş ve devleti zararı uğratan bir sektör haline gelmiştir. Devletin tüm alanlarında hayati bir öneme sahip madenciliğin gerilemesi, Osmanlı Devleti'ni bu konuda dışa bağımlı hale getirmiştir. Madenciliğin geliştirilmesi için madencilik alanında bilgi sahibi ve son teknolojiyi madenlerde kullanabilecek nitelikli iş gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nde madencilik alanında kalifiye eleman yetiştirecek müstakil bir eğitim kurumu bulunmamaktaydı. Bu nedenle, XIX. Yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'dan uzman ve deneyimli mühendisler getirilmeye başlanmıştır.[9]

6 Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında", s.809.

7 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* s.208-209

8 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* s.209.

9 Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 11, İstanbul 2007, s.81-82.

1- Krom'un Keşfi

Krom, tarihi çok eski olmayan bir cevherdir. 1762'de J. G. Lehman'ın Rusya'da izine rast geldiği bu cevheri 1797 de Paris Politekniği profesörü Vaquelin tahlil etmeğe muvaffak olmuş ve renk hususundaki kuvvetinden ötürü Yunanca renk manasına gelen "krıma" adını vermiştir. Alman kimyagerlerinden Klaproth'ın tahlilleri de aynı zamana tesadüf etmesine rağmen keşif hakkı Vaquelin'indir. Böylece dünya sanayi hayatına karışan krom cevheri ilk olarak Rusya, Ural'da, 1827 tarihinde Amerika'da, 1848 de Türkiye'de, 1874 de Yeni Kaledonya'da, 1903 de Hindistan'da ve 1906 da Rodezya'da keşfedilerek işletmeye açılmıştır.[10]

Türkiye'de ise krom ilk kez 1265 (1848) yılında Hüdavendigar Vilayetine bağlı Harmancık kazasının Kozluca köyü yakınlarında Amerikalı bilim insanı Lawrence Smith tarafından keşf edildi.[11] Maden, Kütahya Sancağı'nda Dağardı kazâsına tâbî Duvanlar (Doğanlar) karyesine bir ve Harmancık kazâsına tabi Kozluca karyesine iki sâat mesâfede olup 3-4 dönümlük bir alanı işgal etmekteydi. Krom madeni, madencilik nizamı gereği Basma Fabrika-i Humayununda kullanılmak üzere koruma altına alındı.[12]

İlk madenin bulunmasından[13] yaklaşık iki yıl sonra Bursa'da inşa edilmekte olan Harir Mancınığı fabrikası memuru Yüzbaşı Mehmed Efendi, Harmancık kazasına tabi Kozluca köyüne bir ve Dağardı kazasına yarım saat mesafede yeni bir krom madeni daha keşfetti. Maden sahasının, hiç kimsenin emlak ve arazisi içinde bulunmadığı, dağlık ve boş bir araziden ibaret olduğu anlaşılmıştı. Madencilik nizamnamesi gereğince madenin İstanbul'da Veliefendi sahilinde bulunan Basma Fabrika-i Humayununda kullanılması kararlaştırıldı.[14]

---

10 "Türkiye ve Krom", http://www.mta.gov.tr/v2.0/daire-baskanliklari/bdt/kutuphane/mtadergi/3_4.pdf. Erişim Tarihi: 5 Eylül 2015.

11 J. Lawrence Smith (1818-1883), Osmanlı padişahı Abdülmecid'in daveti üzerine Türkiye'ye geldi ve 1846-1850 yılları arasında maden keşiflerinde bulundu. Değişik bölgelerde kömür, krom ve zımpara taşı gibi madenlerin bulunmasında öncülük etti. Padişah tarafından İftihar ve Mecidiye Nişanıyla onurlandırıldı. Bu konuda bkz. Benjamin Silliman, *Memoir of John Lawrence Smith 1818-1883,* Nationael Academy of Sciences, 17 April 1884, s.223-239.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.MHM 17/91.

13 Duran, kromun ilk kez Orhaneli ilçesine bağlı Nallılar (Nalınlar) Köyünde bulunduğunu yazar. Fakat, Osmanlı arşiv belgelerinde kromun ilk kez Harmancık'ın Kozluca Köyünde keşf edildiği belirtilmektedir. Bu konuda bkz. Tülay Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar, Krom İmtiyazları (V)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Mayıs 2001, Sayı 52, s.50.

14 BOA, A.MKT.MHM 36/66 ;BOA, İ.DH 240/14536.

İlerleyen yıllarda Harmancık'ın değişik mevkilerinde krom madenleri keşfedildi. Bu madenlerin özellikle "fabrika-i humayunlar merbutatından" olup olmamasına büyük özen gösterilmekt ve bölgedeki madenler hassasiyetle koruma altına alınmaktaydı.[15] Örneğin, 1874 yılında Çardi köyündeki Mirandağ ile Kozluca'daki Davlaka ve Virandağ mevkilerinde krom araştırılması için Donel oğlu Agop Efendiye ruhsat verilmişse de söz konusu madenlerin Fabrika-i Hümayunlara dahil olduğu Hazine-i Hassa Nezareti tarafından rapor edilince ilgili ruhsat derhal iptal edilmiştir. Fakat, bu yöndeki bürokratik sorunlar girişimcilerle hükümetin yetkili organları arasında uzun yıllar devam etmiştir.[16]

Osmanlı arşiv belgelerine göre Harmancık krom madenlerinin bulundukları yıl ve mevkiler ile tespit edilebilen imtiyaz sahipleri aşağıdaki gibidir.[17]

Harmancık Krom Madenleri				
Mevkii	**Adı**	**İmtiyaz Sahibi**	**Keşif Yılı**	**İmtiyaz Yılı**
Kozluca	Davlaka	Mösyö Düklasi/Arnet Peterson	1848	1899
Kozluca	Viranbağı	-	1848	
Kozluca	Gürantepe	-	1848	
Dağardı	-	-	1850	
Harmancık	Mirandağı	Donel Oğlu Agop	-	1874
Harmancık	-	Phliph Masakyan/White Şürekası	-	1879
Nusretler	-	-	1886	-
Balat Danişmend	Küpelidağ	Dağlas Verlet Patterson	-	1886
Harmancık	-	Mösyö Düklasi/Arnet Peterson	-	1899
Muhamminler Karyesi	-	Andonyan Agopyan/Yağcızade Abdurrahman Efendi	-	1901
Çakmak Karyesi	-	-	-	1920
Aşan Karyesi	-	Ali Nihad Bey	-	1922

15 BOA, A.MKT.MHM 464/24.

16 BOA, A.MKT.MHM 467/63.

17 Bu madenlerin ve imtiyaz sahiplerinin saptanmasında muhtelif mahreçli Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmıştır. Bunlara ilaveten Duran, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın arşivlerine dayandırdığı araştırmada bir kaç madenden daha bahsetmektedir. Buna göre, Dağardı krom madeni, 18 Teşrin-i Sani 1390 (30 Kasım 1893) tarihinde Türk tebaasından Grikoraki Marşan ve Kirilos Yoldan Valiyostopulos Efendilere 95 seneliğine; ayrıca 4 Nisan 1311 (16 Nisan 1895) tarihinde senelik 1000 lira mukabilinde Yuanidi ve şirket temsilcilerine ihale edilmiştir. Bkz. Duran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar", s.52.

2- Harmancık Krom Madenlerinin İşletilmesi

Maadin Nizamnamesi'nin 1870'de değiştirilmesinden sonra 1867 Protokolü'ne katılan devletlerin tabaası olan gerçek kişilere maden imal edebilmeleri esası kabul edilmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'ndeki madenler yabancı yatırımcılar tarafından işletilmeye başlanmıştır.

Krom ilk zamanları boya, daha sonra porselen ve yüksek hararete dayanan tuğla imalinde kullanılmıştır. Fakat 1880 tarihinden sonra kromun sanayideki kullanma sahası muntazaman genişlemiş, bilhassa demir sanayiinde mühim bir mevki almıştır. Kromun top ve harp malzemesi yapımında demire kazandırdığı selâbet, yani katılık ve sağlamlık, paslanmayı önlemesi onu önemli bir madem durumuna sokmakta, lüks imalâtta aranılan bir madde olarak ön plana çıkarmaktaydı.[18]

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti, dünyanın krom üreten tek devleti durumundaydı. Kromit adı verilen cevherin büyük çoğunluğu Harmancık'ı da içine alan Batı Anadolu'nun kuzeydoğu bölgesinde üretiliyordu. Kapitalist ülkelerde metalurji ve kimya sanayilerinin gelişmesiyle birlikte kroma olan ihtiyaç arttı. 1875 yılından sonra İzmirli İngiliz tüccarlar, krom yatakları bulmak ve işletmek için yoğun çaba sarf ettiler. İmtiyaz alabilenler, dünyanın en büyük krom üreticisi oldular.[19]

Batı Anadolu'da krom üreten İngiliz müteşebbislerinden en başarılısı John D. Patterson oldu. Merkezi Glasgow'da bulunan J.J. White & Ort. Şirketi'nin temsilciliğini yapan Patterson, bu şirketin parasal desteğiyle Dağardı madenlerinin işletme hakkını satın aldı. Bu yardıma karşılık Patterson, her yıl White ve ortaklarına Glasgow'da teslim edilmek üzere düşük fiyatla 1.500 ton krom cevheri satmayı taahhüt etmeteydi. Dünyanın en büyük krom şirketi olarak nitelendirilen White & Ort. diğer krom üreticilerinden de faydalanarak, Batı Anadolu'da çıkarılan tüm krom üretimini satın alma hakkını elde etti. Türkiye'den ithal ettiği kromu metalurji sanayisine kendi dağıtıp, kimya sanayisine ise Eglinton Kimya Şirketi (Eglinton Chemical Co Ltd) aracılığıyla satan White & Ort ünlü zenginlerinden Lord Overtoun ve ailesinin elindeydi. Dağardı madenlerini işletme hakkını 1875'te elde eden şirket bu imtiyazı Patterson'a devretti. İki yıl sonra Patterson, Dağardı madenlerinin yakınında ikinci bir krom madeni keşfetti ve buranın işletme imtiyazını da aldı.[20]

Makine ve paslanmaz çelik üretiminde krom alaşımlarının ve kimya sanayisinde krom bileşiklerinin önemi arttıkça, Türkiye'de yeni krom madeni arama faaliyetleri de hızlandı. 1890 yılında Osmanlı Hükümeti, bir

18 "Türkiye ve Krom", http://www.mta.gov.tr/v2.0/daire-baskanliklari/bdt/kutuphane/mtadergi/3_4.pdf. Erişim Tarihi: 5 Eylül 2015.

19 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 221.Eylül 2015.

20 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 222-223.

teşvik tedbiri olarak Patterson'un krom ihracatı üzerinde %10 dolaylarında vergi indirimi yaptı. Bunun üzerine Patterson, Harmancık madenlerini de üretime geçirmeye karar verdi.[21] Harmancık'ın değişik mevkilerinde çıkarılan ham krom, deve kervanları vasıtasıyla Gemlik ve Mudanya Körfezlerine taşınmakta, oradan da yurt dışına ihraç edilmekteydi. Başlıca tüketici ülkeler, İngiltere, ABD, Almanya, Fransa ve Japonya idi. Patterson'un şirketi, maden ocaklarında Türk işçiler kullanmayıp özellikle İtalya ve Yunanistan'dan getirdikleri yabancı işçileri istihdam ediyordu.

Arşiv belgelerindeki kayıtlara göre, Patterson Kumpanyası dışında Harmancık madenleriyle ilgilenen başka müteşebbisler de bulunmaktaydı. 19. Yüzyılın sonunda Harmancık kazasında ve Kozluca'da bulunan madenlerin imtiyazı 50 sene müddetle İngiliz tebaasından Mösyö Derklas ile Arnest Pattersonlara verildi.[22] Fakat bu süre dolmadan imtiyaz hakkı yaklaşık sekiz yıl sonra feshedildi.[23]

Diğer taraftan, Harmancık krom madenlerine ilgi sadece İngilizlerle sınırlı kalmadı. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde oluşan Osmanlı-Alman yakınlaşmasının bir sonucu olarak Alman firmaları da devreye girerek çeşitli maden imtiyazları almayı başardılar. Röcling firması, Dağardı krom madenlerinin işletmesini üstlendi. Bu maden, işletmeye 1900 yılında açıldı ve kapanma tarihi olan 1940 yılına kadar burada 800 bin ton cevher üretildi.[24] Krupp firması da XIX. asrın ortalarından beri bilinen Mirandağ madeninin işletmesini devraldı.[25]

3- Madenlerin İşletilmesinde Karşılaşılan Sorunlar

Harmancık madenlerini işleten Patterson, bazı prosedür sorunlarından dolayı Osmanlı Maden Dairesi'yle karşı karşıya geldi. Patterson ile Maden dairesi arasında baş gösteren anlaşmazlık 8 yıl devam etti. Ardından İngiltere Büyükelçisinin kişisel girişimiyle Paterson Harmancık madenlerinin imtiyazını almayı başardı. Patterson, Fethiye ve Harmancık maden ocakları için 100 bin sterlin değerinde makine ve teçhizat yatırımı yaparak üretimi arttırdı. 1902 yılında Türkiye'de işletilen 24 krom madeninin 19'u Patterson'un elindeydi.[26]

---

21 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* s.223; BOA, BEO 30/2246.

22 BOA, BEO 1084/81279; BOA, İ.OM 4/47.

23 BOA, İ.OM 10/43.

24 *Türkiye'de Krom Yatakları*, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s.24.

25 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of Chicago, Londra 1980, s.279-280.

26 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* s.224.

Patterson, bu sefer de Dağardı madenleriyle ilgili olarak Türk girişimci Ragıp Beyle sorunlar yaşamaya başladı. Sonuçta madenler Ragıp Beyin uhdesine verildi. Bunun üzerine Lord Overtoun, hiç olmazsa Harmancık madenlerinin elde tutulması için İngiltere Dışişleri Bakanlığına başvurdu. Şayet madenler Alman şirketlerine yakın Ragıp Bey'in eline geçerce bu durumun İngiltere'nin çıkarlarını zedeleyeceğini ve o zamana kadar Avrupa pazarına egemen olan White ve Ortaklarının bu egemenliği Almanlara kaptıracağını öne sürmekteydi. Bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Babıaliye sözlü bir nota vererek olayı kınadı.[27] Bu notadan hemen sonra Padişahın Başkatibine bir muhtıra verildi ve anlaşmazlığın Patterson lehine çözümlenmesi istendi. Aynı şekilde İngiltere Büyükelçisi de durumu protesto etti.[28]

1902'de maden yasalarında yapılan bir değişiklikle Osmanlı Hükümeti, daha önce vermiş olduğu maden imtiyazlarını hiç bir tazminat ödemeden geri alma hakkına sahip oldu. Bunun sonucu olarak Harmancık krom madenleri imtiyazları Patterson'dan alınarak Ragıp Beye verildi. Patterson ile Hükümet arasında cereyan eden yazışmalardan bir sonuç çıkmadı. Hükümet, Patterson kumpanyasının Harmancık krom madenleri üzerinde bir hakkının olamayacağına dair geniş bir rapor hazırladı.[29] Ayrıca, imtiyazı daha önce Bahriye Nezaretine verilen Dağardı krom madenine hem hudud olan Harmancık krom madenlerinin Patterson Kumpanyası memurlarının tecavüzünden korunmasına ve bu bağlamda tahkikat yapılarak ilgili madenlerin hudutlarının yeniden belirlenmesine karar verildi.[30] Bunun üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Babıaliye bir protesto notası daha gönderdi. Ardından İngiliz büyükelçisi Padişahın huzuruna çıkarak durumun kendi lehlerine düzeltilmesini istedi. Fakat, tüm bu girişmler ramen Osmanlı hükümeti İngilizlere lehine olumlu bir yanıt vermedi.[31]

4. Patterson'un Türkiye Krom Üretimindeki Yeri

Patterson'un 1879 yılında sahip olduğu ocakların yıllık krom üretimi 1.000 ton civarındaydı. 1887 ve 1889 yılları arasında ortalama 18.000 tona yükselen üretim, 1892 ve 1896 yılları arasında daha az bir artışla 18.600 tona erişti. Önce Dağardı sonra Harmancık maden imtiyazlarını kaybetmesini izleyen yıllarda Paterson, Fethiye ocaklarını daha etkin şekilde kullanmaya başladı. Bu ocaklara yaptığı büyük yatırım sonucunda 1902 yılında toplam krom üretiminde % 22.5' e düşmüş olan payını 1907 yılında % 57'ye kadar

27 BOA, BEO 49/3671.

28 BOA, BEO 49/3671; Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s.225.

29 BOA, BEO 342/25599.

30 BOA, BEO 425/31807.

31 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s.225.

yükseltmeyi başardı.[32] Türkiye'nin krom üretimi ve bunda Patterson'un payı aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Türkiye'nin Krom Üretimi ve İhracatı 1902-1911[33]				
Yıllar	Toplam Üretim (ton)	Patterson Ocaklarının Üretimi (ton)	Patterson'un Payı (%)	Toplam İhracat (ton)
1902	33,621	7,520	22,5	33,321
1903	30,472	12,014	39,4	28,467
1904	19,191	6,889	35,9	18,997
1905	20,235	2,309	11,4	22,319
1906	32,627	17,449	53,9	32,649
1907	29,123	16,544	56,8	28,886
1908	11,834	3,030	25,6	11,547
1909	17,548	3,046	17,4	17,747
1910	17,028	7,214	42,4	17,028
1911	17,457	8,453	48,4	14,939

Sonuç

Türkiye'de krom ilk defa 19. Yüzyılın ortalarında Hüdavendigar Vilayeti'nin Harmancık kazasına bağlı Kozluca Köyünde keşfedildi. Daha sonra Harmancık'ın başka mevkilerinde de krom madenlerine rastlandı. Yörenin madenleri, Türkiye'de işlenen ve yurt dışına ihraç edilen ilk krom madenleridir. Başlangıçta devlet tekelinde kalan krom mamulü, İstanbul'da Veliefendi sahilinde bulunan basma fabrikasında boya maddesi olarak kullanılmaktaydı. 19. yüzyıl boyunca Dünya krom cevheri gereksiniminin yarısını Osmanlı İmparatorluğu karşılıyordu. Kromit adı verilen cevherin önemli bir kısmı Harmancık ve Dağardı madenlerinden sağlanmaktaydı. Kapitalist ülkelerde metalurji ve kimya sanayilerinin gelişmesiyle birlikte kroma olan ihtiyaç daha da arttı.

1870'lerde yabancı devletlerin tebaasına maden arama ve işletme hakkının verilmesiyle birlikte Harmancık krom madenleri büyük oranda yabancı girişimciler tarafından işletilmeye başlandı. İngiliz girişimci John. D. Patterson, uzun yıllar Harmancık krom madenlerinin tek imtiyaz sahibi durumundaydı. Şirketin maden ocaklarında İtalya ve Yunanistan'dan getirilen işçiler çalıştırılmaktaydı. Bu nedenle, batıdaki maden kazalarıyla kıyaslandığında zengin krom yataklarının Harmancık ekonomisine maalesef hiç katkısı olmadı. Patterson'un şirketi, madenlerle ilgili olarak zaman zaman Osmanlı Hükümetiyle bürokratik sorunlar yaşadı. Bazen bu sorunlar, İngiliz Hariciye Nazırı ve büyükelçisinin de müdahalesiyle çözümü yıllar süren devlet sorunlarına dönüştü. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte krom madeni işletmeciliği devlet kontrolüne alındı.

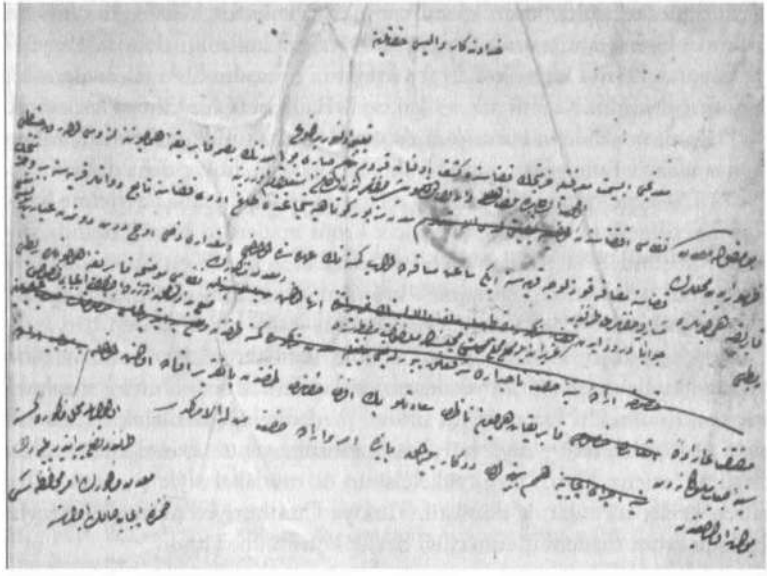
32 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 225-226.

33 Kurmuş, Emperyal*izmin Türkiye'ye Girişi*, s.226.

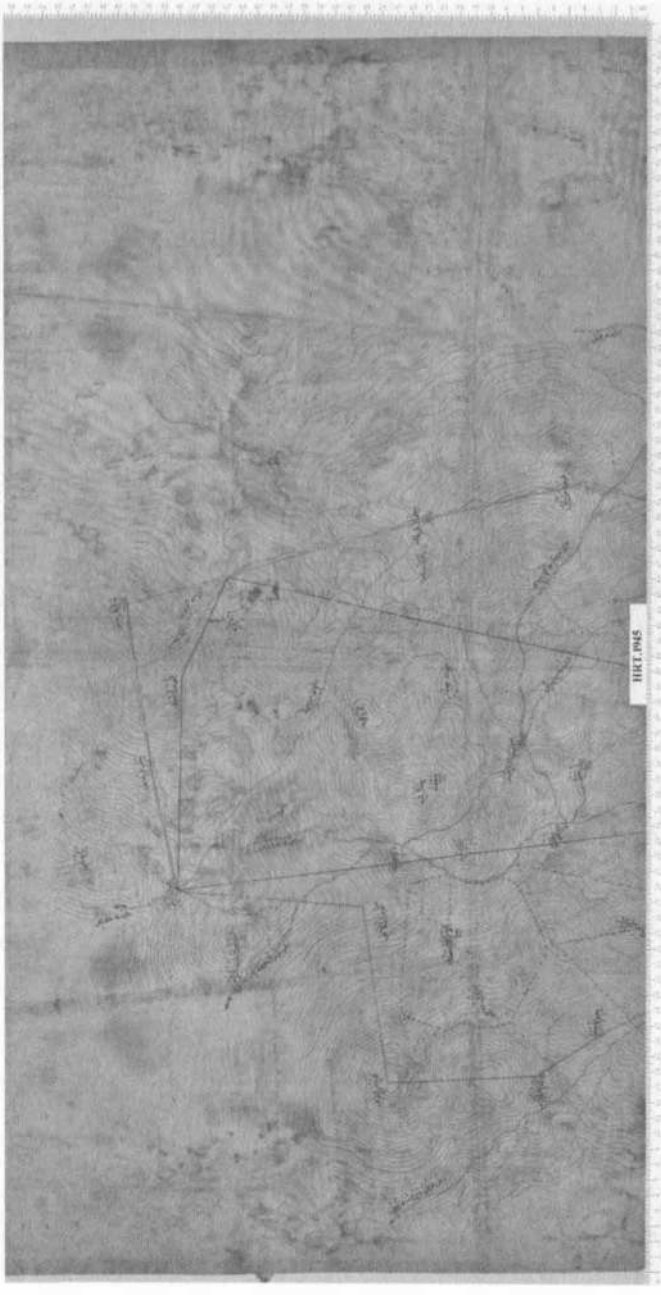
Ekler

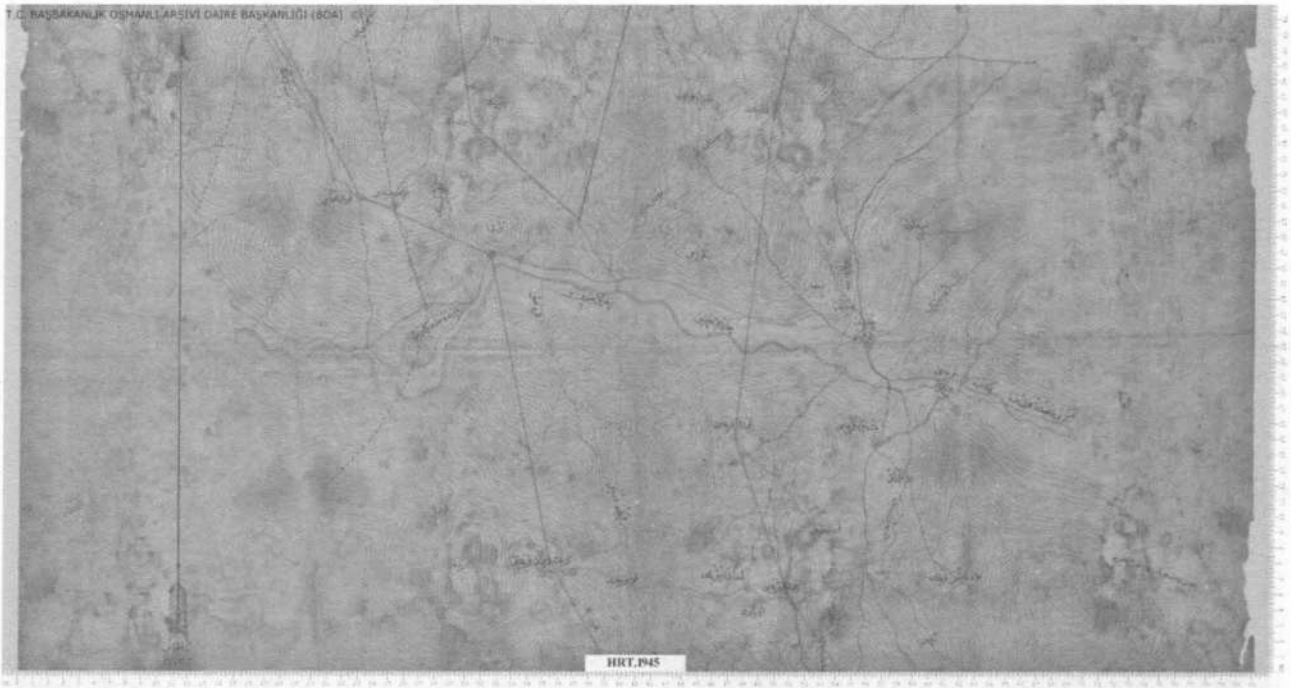
Ek 1. Türkiye'de krom madenini keşfeden Amerikalı bilim adamı Lawrence Smith (1818-1883)

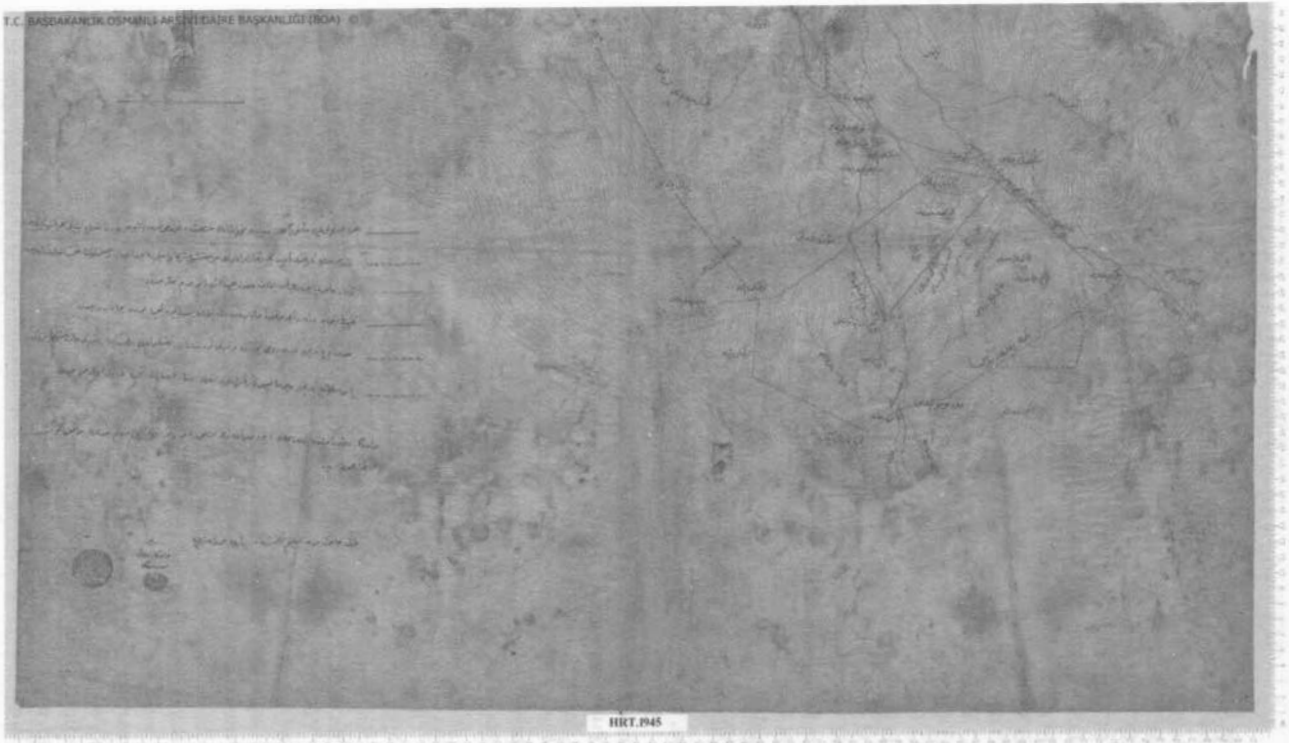
Ek 2. Türkiye'de ilk kez Harmancık'ta krom madeni keşfedildiğini gösteren arşiv belgesi (BOA, A.MKT.MHM 17/91)

Ek 3. Harmancık ve civarında işletilen krom madenleri haritası (1895) BOA, HRT.h.1945

Ek 4. Harmancık ve civarında işletilen krom madenleri haritası (1895) BOA, HRT.h.1945

Ek 5. Harmancık ve civarında işletilen krom madenleri haritası (1895) BOA, HRT.h.1945

Kaynakça

Arşiv Belgeleri
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)
A.MKT.MHM 17/91.
A.MKT.MHM 36/66.
A.MKT.MHM 464/24.
A.MKT.MHM 467/63.
Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
BEO 30/2246.
BEO 49/3671.
BEO 342/25599.
BEO 425/31807.
BEO 1084/81279.
İrade Orman ve Maadin (İ.OM)
İ.OM 4/47.
İ.OM 10/43.
İrade Dahiliye (İ.DH)
İ.DH 240/14536.
Kitaplar
Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları., Ankara 1994.
Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of Chicago, London 1980.
Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 4. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2007.
Silliman, Benjamin. *Memoir of John Lawrence Smith 1818-1883*, National Academy of Sciences, 17 April 1884.
Türkiye'de Krom Yatakları, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.
Makaleler
Duran, Tülay. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar, Krom İmtiyazları (V)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Mayıs 2001, Sayı 52, s.50-52.
Keskin Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 11, İstanbul 2007, s.79-92.
Ökçün, A.G. "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan*, Ankara 1969, s.803-895.
Sefer, İhsan. "Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19.yy'lar Arası Ekonomik Girişimlerinde Yabacı Sermayenin Etkisi", http://www.ihsansefer.com/osmanli-devletinin-18-ve-19-yylar-arasi-ekonomik-girisimlerinde-yabanci-sermayenin-etkisi/#more-21. Erişim Tarihi: 5 Eylül 2015.
"Türkiye ve Krom", http://www.mta.gov.tr/v2.0/daire-baskanliklari/bdt/kutuphane/mtadergi/3_4.pdf. Erişim Tarihi: 5 Eylül 2015.
İnternet Web Siteleri
http://www.mta.gov.tr/v2.0/daire-baskanliklari/bdt/kutuphane/mtadergi/3_4.pdf. Erişim Tarihi: 5 Eylül 2015.
http://www.ihsansefer.com/osmanli-devletinin-18-ve-19-yylar-arasi-ekonomik-girisimlerinde-yabanci-sermayenin-etkisi/#more-21. Erişim Tarihi: 5 Eylül 2015.

XIX. YÜZYILDA GÜMÜŞHANE'DE MADENCİLİK VE MADENCİLER HAKKINDA BAZI TESPİTLER

Şennur Şenel*

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı toprakları gümüş madeni açısından büyük zenginliğe sahipti ve üretim yapılan toplam 36 maden ocağının 25'i Anadolu'da bulunuyordu.[1] Bu merkezlerden olan Gümüşhane'de[2] altın, gümüş ve bakır gibi madenler çıkarılıyordu. Buradaki maden ocaklarının ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hakkında kaynaklardaki bilgiler açık olmamakla birlikte Evliya Çelebi, madenlerin Büyük İskender döneminde kurulduğunu söylemektedir.[3]

* Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (sennur.senel@hbv.edu.tr)

1 Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devletinde Madencilik", *Osmanlı III (İktisat)*, Yeni Türkiye yay., Ankara, 1999, s.314

2 VII. yüzyıl sonları ile VIII. yüzyıl başlarında yöreye müslüman Araplar'ın akınları ulaştı. Şehir Müslümanlarla Bizanslılar arasında birkaç defa el değiştirdi. XIV. yüzyılın ilk yarısında merkezi önceleri Sivas, daha sonra Kayseri olan Eretnaoğulları'nın hakimiyetini tanıdı. Ardından Kadı Burhaneddin, Akkoyunlular, Karakoyunlular arasında el değiştirdi; zaman zaman da Trabzon Rum Devleti'nin idaresine girdi. Selçuklular'ın en erken ulaştığı yerler arasındadır. 1467'de Gümüşhane yöresi Akkoyunlular tarafından ele geçirilmiş; 1473 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan'ı yenilgiye uğratmasıyla Akkoyunlu hakimiyeti son bulmuştur. Bu tarihten sonra şehir kesin olarak Osmanlı hakimiyetine geçmiş oldu. Osmanlı idaresi altında Gümüşhane önceleri Erzurum, daha sonra Trabzon beylerbeyliklerinin sınırları içerisinde yer almıştır. Bkz. Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukaatasına Dair Bazı Bilgiler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.30, Erzurum, 2006; ve Metin Tuncel, "Gümüşhane" mad., *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, 1996, C.14, s. 273-276.

3 Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukaatasına Dair Bazı Bilgiler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.30, Erzurum, 2006, s.168.; Besim Darkot, buradaki madenlerin ilk ne zaman kurulduğuna dair sarih bilgi bulunmadığını belirtir. Bkz. Besim Darkot, "Gümüşhane" maddesi, İslam Ansiklopedisi, MEB, 1988, C.IV, 836-837.

Bölge, 1479'da Fatih döneminde Osmanlı hakimiyeti altına alınmıştır.[4] 1486 tarihli mufassal timar defterinde Gümüşhane, *karye-yi Palu Canca* olarak kaydedilmiştir.[5] Osmanlı yönetimi Gümüşhane üzerinde titizlikle durmuş ve bölge Kanuni Sultan Süleyman döneminde idari olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bu yapılandırmanın sonucu olarak söz konusu maden ocakları kısa zamanda hem bölge hem de devlet ekonomisine ciddi katkı sağlayan merkezlerden olmuştur. Nitekim Gümüşhane, 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin "en mücessem ve muazzam mukata'alarından biri" olarak tanımlanmaktadır. Bu tarihlerde yetmiş kadar maden ocağının bulunduğu Gümüşhane, Anadolu'daki tek gümüş madeni olduğu gibi ihtiyaç duyulan bakır sikkelerin karşılandığı merkezlerdendir.[6] Burada çıkarılan gümüş ve bakır hükümet tarafından satın alınarak gümüş darphaneye, bakır tophaneye gönderilir; bakırın fazlası da dışarıya gitmemek şartıyla ülke içinde sarf edilirdi. Buradan çıkan gümüş, sikke kesmek üzere ülkenin başka darphanelerine gönderildiği gibi Gümüşhane'de de sikke kesilmekteydi.[7]

18.yüzyıl başlarına kadar *Canca Mukataası* olarak adlandırılan Gümüşhane, yönetim olarak kimi zaman ber-vech-i emanet, kimi zaman da ber-vech-i iltizam usulüyle işletilmiştir.[8] 1718 ve 1730-31 tarihlerini taşıyan sikkelerde artık Canca adının kullanılmadığı, Gümüşhane adının darp edildiği tespit edilmiş ve bu yüzyılın ortalarına kadar burada gümüş sikke darbı aralıksız sürdürülmüştür.

III. Mustafa dönemine kadar maden ocakları, Gümüşhane'nin gelişimine ve canlılığına hayat vermiştir. Ancak III. Mustafa döneminde (1757-1774) maden ocaklarını su basmış, Fransa'dan getirilen aletlerle suları tahliye etmekte başarısız kalınınca maden ocakları işletilemez hale gelmiş ve buna bağlı olarak şehrin ekonomisi kısa sürede çökmüştür.

---

4 Ancak Gümüşhane ile ilgili ilk kayıtlar, Osmanlı idaresine girdikten yaklaşık yedi yıl sonra 1486'da tutulmuştur. 1515 ile 1520 yıllarında karye-yi Eski Canca olarak kayıtlı iken 1583'de karye-yi nefs-i Canca-yı Ma'den isminde yeni bir birimin eklenmesi ile iki ayrı yerleşimdi. Bkz. Bilgehan Pamuk, "XVII.Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukaatasına Dair Bazı Bilgiler", s.169

5 Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukaatasına Dair Bazı Bilgiler", s.169.

6 Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukaatasına Dair Bazı Bilgiler", s.167.

7 İsminin Gümüşhane olarak değiştirilmesinden sonra da sikkelerde "Canca" adı kullanıldığı ilgili araştırmalarda ifade edilmektedir. Bkz. Metin Tuncel, "Gümüşhane" mad., a.g.e., s.274.

8 Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukaatasına Dair Bazı Bilgiler", s. 172.

19. yüzyılın kendine özgü siyasi ve askeri retoriği içinde devlet, karşı karşıya kaldığı bütün zorluklara rağmen devlet ve toplum düzenini kapsayan geniş çaplı yapısal reformlar yapmış ve bu reformlardan madencilik sahası da nasibini almıştır. Ne var ki, devletin içine sürüklendiği siyasi, askeri ve ekonomik buhrandan doğal olarak Gümüşhane de etkilenmiştir. Nitekim savaşlardan bazıları Gümüşhane ve civarını etkilediğinden (1806-1812, 1828-1829[9], 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları) şehir nüfusunun önemli kısmı başka yerlere göç etmiştir. Elbette bu durum şehrin gelişimine ve madenlerin işletilmesine de yansımıştır. Zaman içinde bölgedeki ormanların yok olması yakıt sıkıntısını ortaya çıkarmış bu da madenciliği, sürdürülemez noktasına getirmiştir. Keza bu yüzyılda Anadolu'yu gezen batılı seyyahlardan Hommaire de Hell'in Gümüşhane'de madenlerden hiç söz etmeksizin meyvecilik faaliyetlerini anlatması burada madenciliğin ortadan kalktığı şeklinde değerlendirilebilir.

Araştırmamız sırasında tespit ettiğimiz ve incelediğimiz Gümüşhane madenleriyle ilgili nitelikli ancak az sayıdaki araştırmada da bahse konu ettiğimiz bu yüzyılda Gümüşhane madenlerinin ve maden işletmeciliğinin bittiğine dair değerlendirmeler bulunmakla birlikte biz bu araştırmamız ile 19. yüzyılda Gümüşhane'deki madencilik ve maden işletmeciliğine odaklanarak arşiv belgelerine dayalı olarak konuyu daha yakından irdelemek ve tespitlerde bulunmak istedik. Nitekim konuyla ilgili değerlendirmeye aldığımız arşiv belgelerine göre, 18. yüzyılın sonları 19. yüzyılın başlarında Gümüşhane'de başta bakır olmak üzere pek çok madenin çıkarıldığı bilgisine sahip oluyoruz. Değerlendirmeye alınan çok sayıdaki arşiv belgesiyle yüzyılın tamamında Gümüşhane madenlerine ilişkin gelişmeleri takip etmek mümkün olmaktadır. Bunları burada birkaç başlık altında toplamak gerekirse, bunlardan ilki madenin yönetimine ilişkin kayıtlardır. Aşağı yukarı iki yıllık sürelerle görevlerine devam eden maden yöneticilerinin tüm yüzyıl içindeki listesi de bu sayede oluşturulmuştur. Maden eminlerine dair hazırladığımız liste ekte yer almaktadır.

İkinci bir gruplandırma maden yönetiminde devletin hassasiyet gösterdiği konular olarak değerlendirilmiştir. Üretim miktarları, fiyatlandırma, çıkarılan cevherin teslimi gibi konulara ait belgeler bu grupta yer almaktadır. Bunlar daha ziyade kötü yönetim, ilgisizlik ve istismarlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunun yanı sıra üretimin artırılması ve bunun

9 1829 yılındaki Osmanlı-Rus harbi esnasında Rus kuvvetleri Gümüşhane'ye ulaşamadılarsa da çok yakınındaki Hart ovasına kadar geldiklerinden Gümüşhane bu savaştan etkilendi; nüfusun özellikle madencilikle uğraşan gayrimüslim kesimi ülkenin başka yerlerine göç etti. Bkz. de Planhol, IX/3-4, s.260.

için alınacak tedbirlerden de haberdar olmaktayız. Nitekim konuyla ilgili birçok arşiv kaydı bulunmaktadır. Bilhassa gümüşün ve bakırın devlet ekonomisindeki ve savunma sanayideki önemi dolayısıyla üzerinde en hassas durulan konu bu madenlerin temini, dağıtımı ve miktarı üzerine olmuştur. Üçüncü gruplandırma, maden işçilerinin nitelikleri, ihtiyaçlarının temini, hak ve sorumlulukları gibi konuların değerlendirmesidir.

Bunların yanı sıra diğer bir gruplandırma 19.yüzyılın sonlarına doğru maden nizamnamesinde yapılan değişiklikle maden işletmesine ilgi artması sonucu yeni maden ocaklarının açılması ve faaliyetleri üzerinedir. Ancak burada hatırlanması gereken bir detay, devletin 1867 yılında yaptığı idari düzenleme ile eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmesi ve bu sebeple Gümüşhane'nin de bu kapsamda Trabzon vilayeti içinde bir sancak merkezi haline getirilmiş olmasıdır.[10]

Gümüşhane Maden-i Hümayunu ve İstihsal Edilen Maden Türleri

Gümüşhane sancağına bağlı madenlerin faaliyetlerine bakıldığında oldukça geniş bir sahada muhtelif cevher istihsal edildiği görülmektedir. Bu minvalde 19. yüzyıla ait arşiv belgelerinde Gümüşhane madenine Kemah, Gercanis ve Kuruçay kazalarının bağlı olduğunu ve bu kazaların ormanlarından Keban ve Ergani madenlerinin kütük ihtiyacının karşılandığı anlaşılmaktadır.[11] Fakat bu tarihten kısa bir süre sonra Kemah, Gercanis ve Kuruçay kazalarının Keban madenine bağlandığı görülmektedir.[12]

Tirebolu madeninin Gümüşhane madenine bağlı olduğunu Nisan 1811 tarihli kayıttan anlıyoruz.[13] Bunlardan başka İseli (nühas)[14] Halvalı(nühas)[15], Görele/Göstere/Köstere (nühas, simli kurşun, çinko)[16], Torul (nühas)[17], Kürtün nahiyesi (simli kurşun ve bakır) ile ilgili kayıtlara rastlanmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane madenlerinde birbirine zıt iki gelişme bir arada görülmektedir. Bir taraftan mevcut madenlerden yeterli istihsal sağlanamazken bir taraftan yeni ihaleler ve yeni maden yatakları arama çabaları ortaya çıkmaktadır.

10 1870 Trabzon Vilayeti Salnamesi'ne göre şehirde on dört mahalle içinde 920 hane bulunmakta ve bu hanelerde toplam 2357 nüfus yaşamaktaydı. Bkz. Metin Tuncel, "Gümüşhane" mad., a.g.e., s. 274.

11 C.DRB.25 / 1216 (H.07 B 1204 M.23 Mart 1790)

12 C.DRB.22 / 1098 (H.18 B 1204 M.03 Nisan 1790)

13 C.DRB.37 / 1807 (H.29 Ra 1226 M.23 Nisan 1811)

14 İ.MVL 129 / 3396 (H.18 Z 1264 M.15 Kasım 1848)

15 A.MKT.UM. 69 / 13 (H.13 L 1267 M.11 Ağustos 1851)

16 ŞD. 497 /21 (H.23 S 1303 M.1 Aralık 1885)

17 ZB. 465 / 23 (H.02 Tş 1317 M.6 Aralık 1899?)

Muharrem 1271(1854)'de Gümüşhane bakır madeninin Jak(Jack) Alyon nezaretindeki Müslüman ve Hristiyan ortaklar tarafından işletilmesine müsaade edildiği bilgisine rastlamaktayız.[18] Keza H.1276(1859)'da Gümüşhane'nin ileri gelenlerinden Ali Rıza Efendinin Helvalı madeninin iltizamına talip olduğunu görülmekte birlikte akıbeti açık değildir.[19] Yine 1278 (1861)'de Tokatlı Mikail'e Gümüşhane'de altın ve gümüş madenlerini işletme ve istihsalinden 1/5'ini hazineye vermek şartıyla maden aramasına izin verildiği görülmektedir.[20]

1321 (1903) ve 1329(1911)'da Torul kazası Şeyhler karyesinde bakır madeni; 1329'da Kürtün nahiyesi Fol karyesinde simli kurşun madeni[21]; 1329'da Torul kazası Köstere karyesinde[22] simli kurşun ve çinko madenlerinin ihaleleri yapılmıştır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi aynı tarihlerde ya devletin ya da imtiyaz sahibinin talebi doğrultusunda imtiyaz fesihleri de gerçekleşmiştir.[23]

Bu dönemde bölgede gümüş madeninin varlığına ilişkin az da olsa kayıtlara rastlanmakta ve yüzyıl boyunca Gümüşhane maadin emaneti ve madencilerine ilişkin muhtelif veriler farklı cevherin istihsal edildiği madenciliğin devam ettiğini göstermektedir. Mesela Gümüşhane mukataası dahilinde krom madencilerinin yeni mağaralar açarak faaliyette bulunduklarına dair kayıtlar bu tespitimizi doğrulamaktadır.[24] Madenciliğin sürdürülmesi yönündeki bu gayretler maden işçilerinin işe devamlarını sağlamayı da gerektirdiğinden çıkarılan mazbatalarla onların çalışma şartlarını iyileştirmek üzere maaşlarına zam ve diğer masraflarının karşılanması gibi teşvik edici birtakım tedbirler alındığı görülmektedir.[25]

Madenin Üretim Miktarları, Çeşitleri ve Kullanım Alanları

Gümüşhane madeninin Osmanlı ekonomisi ve askeri alandaki kıymetini her yıl veya belirli aralıklarla darphaneye ve hazineye gönderilen maden miktarlarından anlıyoruz. Bu sebeple arşiv kayıtlarına yansıyan

18 HR.MKT.89 / 1 (H.17 M 1271 M.20 Ekim 1854)

19 A.MKT.NZD. 292 / 38 (H.09 Ra 1276 M.27 Eylül 1859)

20 A.MKT.UM. 527/32 (H.21 C 1278 M.24 Aralık 1861)

21 HRT.h. Gömlek no. 1311 (H.09 N 1331)

22 İ.MMS.139 /1329 (H.26 R 1329) Torul kazası Köstere karyesinde çıkarılan simli kurşun ve çinko madeninin Kongalidi Yorgi Efendi uhdesine doksandokuz sene müddetle ve şerait-i saire ile ihale edilmiştir.

23 Bkz. İ.OM. 13 / 1327 (H.06 B 1327); DH.MKT. 2872/ 50 (H.22 C 1327); ŞD.544/1 (17 Za 1329)

24 BOA, C.DRB, 38/1884 (H. 10 L 1216)

25 BOA, A.MKT.MVL, 27/30 (H.22 C 1266); A.MKT.NZD. 394/70 (H.23 B 1278)

miktarları ifade ederek Gümüşhane madeninin değeri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Kadim yasalar gereği maden üretiminde çıkarılan istihsalin 1/5'i devlete ait, geriye kalanın 1/3'ü miriye ait olup ve 2/3'ünün ise tüccara satılması mukarrer hükümdür.[26] Ancak zaman zaman bu hükme uyulmadığından bazen devletin bazen de esnafın müzayakaya düştüğüne işaret edilen; bu durumun ortaya çıktığı dönemlerde sözkonusu kuralı hatırlatan takrirler ve arizalar maden eminlerine gönderilmiştir. Ayrıca her bir madenden temin edilecek devlet ihtiyacının karşılanamadığı durumlarda bir başka madenden istihsal edilen aynı tür madenin o madene ait mütebaki mebaliğ üzerinden eksik kalanın tamamlanması usulü de uygulanmıştır.[27]

19. yüzyılın başlarında tophanede yeniden dökülecek toplar için Gümüşhane madeninden 300.000 kıyye bakır gönderilmiştir.[28] Bu tarihten yaklaşık 10 ay sonra yine top ve havan dökümü için elde ne kadar varsa her yerden ve Gümüşhane madeninden, mevcut bütün bakırların sevk edilmesi istenmiş[29], bu talep üzerine Gümüşhane'den İstanbul'a darphaneye 35 külçe mahlut ve 8 külçe saf gümüş gönderilmiştir.[30] 06 L 1205 (8 Haziran 1791)'de Gümüşhane madeninden gelen miktarları yazılı altın ve gümüşler, sikke kesilmek üzere ifrazcılara teslim edilmiştir.[31]

29 Za 1206'da (18 Ağustos 1792) tophane ve cebehane ihtiyaçları için iki senelik tertibattan Gümüşhane madeninden ham bakır gönderilmesi istenmektedir.[32] Aynı tarihlerde devlet bakır müzayakası çektiğinden ve İstanbul'da top imalini sağlayacak bakır bulunamadığından şikayetle bakır madenleri hasılatının aracı kişilere satıldığı ve devletin madenlerden ihtiyacını karşılayamadığı bu durumda tüccardan yüksek fiyatlarla bakır satın almak zorunda kaldığından hazinenin zarara uğradığı, Gümüşhane, Ergani ve Kastamonu Küre'sinden hasıl olan bakırların tamamının madenci amelesinden devlet eliyle satın alınıp eski kalhanelerde kal edildikten sonra hükümete lazım olan kısmının ifraz olunarak geri kalanının rayiç bedel üzerinden satılması bildirilmekte; ayrıca yeni kalhanelerin yıktırılması emredilmektedir.[33]

26 Bkz.C.DRB.23 / 1150

27 Mesela "Milas nahiyesindeki bakır madeni mukataası bedelinden mütebaki mebaliğin Gümüşhane emininden tahsili ile gönderilmesi" Bkz. C.DRB. 26 / 1272 (H.29 Ca 1215 M.18 Ekim 1800)

28 C.AS.474/19763

29 C.AS.383/15826 (H.25 Z 1204 M.06 Ağustos 1790)

30 HAT. 1390 / 55411 (H.29 Z 1204 M.10 Ağustos 1790)

31 C.DRB.34/1692

32 C.DRB. 50 / 2462

33 C.DRB. 5 / 239 (03 Za 1207 M. 12 Temmuz 1793)

Nitekim 29 M 1208'de Gümüşhane madeninden bakır satın alındığı ve ayrıca Gümüşhane madeninden gelen gümüşün sikke darp olunmak üzere[34] daha önce de olduğu gibi ifrazcılara verildiği görülmektedir. [35]

H.07 Z 1213 (12 Nisan 1799)'de Gümüşhane madeninden donanma kalyonları için dökülecek toplar ve sair mühimmatı için külliyetli miktarda bakır gönderildiğine dair kayıt var ise de miktar tam olarak belirtilmemiştir.[36] Fakat H.1228'e gelindiğinde Gümüşhane maden hasılatının azaldığına şahit oluyoruz.[37]

H.29 Z 1255 (4 Mart 1840) tarihli belgelerde geçmiş yıllara ait Gümüşhane madeninden istihsal olunan varidata dair layihayla birlikte bu sene Gümüşhane madeni istihsalinden devlete ait bakırların gemilerle hızlı bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi Trabzon valisi Süleyman Paşa'ya fermanla emrolunduğu halde Trabzon valisi tarafından buyruldu tastir olunmadığından bakırın gönderilmediği beyan edilmekte ve yeniden emr-i âli ısdarına dair maden eminin arzuhali görülmektedir.[38] Bu tarihten 21 ay sonra, 14 Aralık 1841'de sabık 1256 yılında hasıl olan bakırın vapur ile İstanbul'a nakledildiğini anlıyoruz.[39] Hicri 1257 yılına dair bir başka kayıtta Gümüşhane madeninden 6.632 dirhem[40] (=21,268 kg.)-saf gümüş ve 4.983 vukiyye[41] kurşunun darphaneye gönderilmesi bilgisi bulunuyor. Ayrıca mevcut maden emininin etkisiz ve sorumsuz davrandığından istihsalin düştüğünden bahisle maden eminliğine Salih Ağa'nın tevcih olunduğunu görüyoruz.[42]

H.1258 tarihli bir başka belge Gümüşhane maden-i hümayunundan çıkarılan bakır miktarı hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Buna göre bir önceki yıl Maliye Hazine-i Celile malı olarak tevarüd eden 150.000 vukiyye bakır önce satılmak üzere kararlaştırılmış ancak taliplerinin reddetmesi sebebiyle elde kalmış; ayrıca Keban madeninde de önceki yıldan Tokat kalhanesinde işlenmiş ve işlenmemiş halde 200.000 kıyyeden çok bakır

34 C.DRB. 15 / 710 (burada mübayaa olunan bakırın bedeli hakkında takrir bulunmaktadır.); C.DRB. 9 / 444

35 C. 10 / 477 (H.21 L 1222 M.22 Aralık 1807)

36 C.BH. 20 / 981 (H.07 Z 1213 M.12 Nisan 1799)

37 C.DRB. 35 / 1711 (H.21 Z 1228 M.15 Aralık 1813)

38 C.DRB. 4 / 191 (H 29 Z 1255 M.4 Mart 1840)

39 C.DRB. 20/972 (H.09 L 1257 M.14 Aralık 1841)

40 Dirhem (standart)= 16 Kırat=3,207 gr.; şer'i=3,125gr. Bkz.Halil İnalcık, Osm.Sosyal ve Ekonomik Tarihi, C.I.

41 Vukiyye=Okka=(standart)=400 dirhem= 1,2822945 kg. Bkz.Halil İnalcık, Osm.Sosyal ve Ekonomik Tarihi, C.I. Eren yay., İstanbul, 2000, s.448.

42 YB. 04 Dosya No 6 Gömlek 53 (29 M 1258)

bulunduğu ve bunun iki zımmi tüccar vasıtasıyla herbir kıyyesi 12 kuruştan olmak üzere satılmasına karar verilmiştir.[43]

13 Haziran 1853(H.1269) tarihli Maliye nezaretine ait bir başka belgede Gümüşhane madeninde bir batman nühas için uygulanacak fiyat ve teslimi ile ilgili uygulanacak usule dair bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Maliye hazinesinin malı olarak Gümüşhane madeninde bulunan ham bakırdan 50.000 batman bakırın, her bir batmanı (eskiden olduğu gibi) 31,5 kuruştan peşinen satılacaktır.[44]

Yukarıda ifade edilen üretim miktarlarına rağmen bu tarihlerden çok az bir zaman sonra H.1275 M.1858 tarihli bir belgede madenlerin iyi idaresi ile üretimin artırılması için tedbirlerin alınması bağlamında daha önce komisyonlar kurulduğu ancak bunlardan sonuç alınamadığından bahisle, gerekli tedbirlerin neler olduğunu müzakere etmek üzere Maliye ve Hazine-i Hassa nazırları ile erbab-ı vukuftan iktiza edenlerden oluşturulacak bir komisyon ile durumun müzakere edilmesi kararı verilmiştir.[45]

Bunlara ilaveten Gümüşhane, gümüş ve bakır madenlerinin dışında ihtiyatiye mühimmatı imali için gerekli kurşun cevheri çıkarılan merkezlerdendir.[46]

1886 yılına gelindiğinde Gümüşhane madeninin emaneten idare olunmakla birlikte istihsalinden emin olunamayan bir maden olduğu anlaşılmaktadır.[47]

Kötü Yönetim ve Yolsuzluk

Belgelerde sık sık belirtildiği üzere bakır, altın ve gümüş (nühas, zer ve sim) gibi devlete mahsus madenlerin ilgisizlik ve kötü yönetim sebebiyle bakırın etrafa satıldığı ve başta top dökümü olmak üzere devlet için elzem olduğunda tüccardan çok yüksek fiyatlarla satın alındığı, bunun önlenmesi gerektiği bildirilmekte; nühasın miri olduğu hatırlatılarak; Gümüşhane'ye tabii madenlerin ve

43 İ.DH. 57 / 2835 (15 Ra 1258) Gümüşhane madeninden hasıl olan bakırın satışı: Devlet her kıyyesi 12 kuruştan toplam 7.200 kise akçe karşılığında bakırı satmış ve bu miktarın yarısını peşinen diğer yarısını da daha sonra almanın hazinenin menfaatine olacağına karar vermiştir.

44 A.MKT.NZD. 80/ 93 06 N 1269 M.13 Haziran 1853

45 A.MKT.NZD. 267 / 58 (H.24 Ra 1275 M.1 Kasım 1858)

46 A.MKT.NZD. 89 / 65 (H. 05 Z 1269 M.9 Eylül 1853)

47 MV. 14 / 73 (H.11 Ra 1304 M.8 Aralık 1886) Devlet Gümüşhane madeninden çıkarılacak cevheri karşılık göstererek Osmanlı Bankasından borç olarak bir miktar altın almak istemişse de banka buna muvafakat etmediğinden lazım gelen mebaliğin Bulgardağı, Gümüşhacıköyü ve Ergani madenlerinde imalata devam olunarak bu maden ocakları hasılatından tesviye olunmasına karar verilmiştir.

madencilerin kayıt altında tutulmasının Gümüşhane naibine bildirildiği gibi maden eminine de nühas emanetinin ilhakı buyurulmaktadır.[48]

1807 tarihli bir belgede Gümüşhane madenlerinin nizam ve intizamı, kiremit imallerini temin etmek ve madenciler dahil halkı eşkıyanın şerrinden muhafaza etmek için, maden emini Abdullah Bey'in bir sene daha görevinde kalmasına hükmedilmektedir.[49] Fakat 28 Temmuz 1810 tarihindeki diğer bir hatt-ı hümayundan, eşkıyanın önünün hala kesilememiş olduğu anlaşılmakta, Maçka'da Hacı Salihoğlu Ali'nin yaptığı mezalimden ve madencileri tazyikinden şikayet eden Gümüşhane kadısının, Salihoğlu Ali'nin kazadan çıkarılmasını ve asayişin sağlanmasını talep ettiği görülmektedir.[50]

Madencilerin İhtiyaçları, Hak ve Sorumlulukları

Belgelerde madenin ve madende çalışan işçilerin hububat, zahire ve sair ihtiyaçlarını karşılayacak köylerin hangileri olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bu çerçevede 19. yüzyıl başlarında Bayburd kazası köylerinden Bilahor karyesinin zahireci tayin edildiği, köyün işlerinin maden eminleri tarafından görülüp başka cihetlerden müdahale edilmemesine hükmedilmektedir.[51] Ertesi yıl ve sonraki beşinci yılda[52] aynı köyün tahsisi maden amelesinin yiyeceklerinin zamanında yetişip zaruret çekmemeleri hassasiyetiyle yinelenmiştir.[53] Gümüşhane mülhakatından Konas kazasına merbut, isimleri mahfuz dört köyün de maadin piristat ustalarının teminine tahsis edildiği anlaşılmaktadır.[54]

H. 1228 tarihli belgede Tirebolu kazası köylerinden bazılarının, yarı yarıya vergi indirimi karşılığında madene hizmet etmeleri hükmünü taşımaktadır.[55] Yine aynı tarihte Gümüşhane kazasına bağlı Santa köyünün on iki pristat vermek üzere madene bağlandığı belirtilmektedir.[56] Keza Milas kazası[57], Tirebolu kazasının karye ve mahallelerindeki İslam ve reaya

48 BOA, C.DRB. 53/2634 (H. 18 M 1208–M.1793/1794)

49 BOA, C.DH. 197/9810 (H. 24 M 1222)

50 BOA, HAT. 993/41853 (H. 20 Ca 1225)

51 BOA, C.DRB. 50/2471 (H. 28 S 1214)

52 BOA, C.DRB, 53/2642 (H. 08 N 1220)

53 BOA, C.DRB. 36/1775 (H.07 B 1215)

54 BOA, C.DRB., 2/83 (H.12 Ca 1217) Aynı belgede bu köylerin şer'i işlerinin Torul kazasına ilhak edilmesinin ahaliyi dağıttığı ve bu yüzden de piristat bulunamadığı sebeple köylerin Gümüşhaneye iadesi hüküm olarak Gümüşhane emini Cihanzade Hüseyin beye bildirilmektedir.

55 BOA, C.DRB., 31/1520 (H.20 M 1228)

56 BOA, C.DRB, 34/1660 (H. 28 M 1228)

57 BOA, C.DRB, 56/2764 (H. 29 Z 1231) Hizmetlerine mukabil muafiyetlerine müdahale olunmaması.

nüfusun da Gümüşhane madenine bağlandıkları[58] kayıtlıdır. Maçka kazası köylerinin ve buradaki İslam ahalinin[59]; Kelkit[60] ve Tirebolu[61] kazalarının Gümüşhane maden-i Hümayununa bağlı olduğu yoklama defterlerinde görülmektedir.

11 Şubat 1814 tarihli arşiv kaydında Gümüşhane madencilerine ve madene merbut kazalar halkına ait dava ve niza'ların halli ve icap edenlerin tecziyesinin maden eminlerine ait olduğu hatırlatılarak hilafına muamele olunmaması için emir ısdarı bulunmaktadır.[62]

Öte yandan incelediğimiz dönemde Gümüşhane'ye tabi madencilerin ülkenin diğer maden ocaklarında aranan ve talep edilen madenciler olduğu anlaşılmaktadır. Mesela H. 1201'de yeni açılan Bozkır madenine Gümüşhane'den madenci nakledildiği ve bunların ücretlendirmelerinin ve işsiz kalmamalarının gereği için Bozkır ve civar kadılara hükümler gönderilmektedir.[63] Diğer madenlere gönderilecek madencilerin nitelikleri de madenin türüne ve madende yapılacak işin gereğine göre değişmektedir. Her sene Gümüşhane'den Keban madenine ihraç ve irsali mutad olan katırlı baltacılar buna misaldir.[64] Gümüşhane'den madencilerin gönderildiği ve talep edildiği yerler arasında İstanbul, Akdağ madeni, Azerbaycan madeni[65], Boğaziçi'nde Sarıyer madeni gibi muhtelif yerler bulunmaktadır.

Dikkati çeken bir husus da zaman zaman merkezden valilere gönderilen ve madenlerdeki amelelere, madencilere ve madene bağlı ahaliye zulüm ve taaddi olunmaması; maden eminlerine de yardımcı olunması konularındaki uyarılardır.[66] Bu minvaldeki uyarı ve emirlerin sadece Gümüşhane madencileri için değil bütün madenciler için geçerli olduğu söylenebilir. Bilhassa reayanın cizyelerinin kayıtlı oldukları yerlere ödemesi[67] ve fazla vergi alınmamasına riayet edilmesi devletin Tanzimat'ın gereklerinden biri

58 BOA., C.DH., 191/9522 (H.29 B 1254)

59 BOA, ML.CRD, 113; KK, 2601

60 BOA, MAD, 21592

61 BOA, ML.CRD, 345

62 BOA, C.DRB, 16/797 (H. 20 S 1229)

63 BOA, C.DRB, 60/2975 (H. 10 B 1201). Gümüşhane'den Bozkır madenine değişik tarihlerde madenci naklinin yapıldığı nitekim H.1218 tarihli belgede de görüldüğü üzere 35 ustanın tedariki ve izamına dair Gümüşhane emini Cihan-zade Hüseyin beye buyurulmaktadır. Bkz. BOA C.AS. 562/23579 keza BOA, C.DRB, 30/1454 (H.04 M 1227)

64 BOA. C.DRB, 49/2425 (H.29 Ca 1223)

65 BOA, HAT., 799/37039 (H.29 Z 1255)İran sefiri tarafından iltimas edildiği

66 BOA, C.DRB., 55/2730 (H.06 Ca 1201); C.İKTS. 44/2189 (H.16 N 1216); C.DRB,29/1410 (05 Ca 1256) ; C. ML., 325/ 13400 (H.06 Ra 1262)

67 "... Gümüşhane reayasından onbeş kişinin cizyelerini nizam-ı cedid mucibince İstanbul'da vermeleri lazım geldiğinden..." BOA, C.ML., 325/13400 (H. 06 Ra 1262)

olan vergi adaletinin tesisine gösterdiği özeni de ifade olarak değerlendirilebilir. Hemen aynı tarihlerde Gümüşhane maden ahalisinden neferat-ı askeriyeye mütalebe olunmaması da buyurulmaktadır.[68]

Gümüşhane madencilere ilişkin bir iradede madende çalışan reayadan alınan cizyenin, madene merbut nahiye ve köydeki reaya gibi vermelerinin meşrut olduğu; bunun dışında bir uygulamanın yapılmamasına riayet edilmesi hatırlatılmaktadır.[69] Bu dönemde Gümüşhane madeni reayasının cizyeleri Trabzon cizyedarı tarafından tahsil edilmektedir.[70]

Madenlerin idaresini ve madencileri istismarı görülen maden eminleri ve diğer idareciler konusunda da devletin hassasiyeti devam etmiş görülmektedir. Nitekim Gümüşhane maden emanetine getirilen Ahmed Paşa'nın görev dairesini aşarak yaptığı uygulamalar madenlerin muhtaç olduğu piristat ve baltalı amelenin temininde risk olarak görülmüş ve derhal görevden azl ve Amasya'ya tayini ile bunun önüne geçilmiştir.[71]

Ayrıca gayrimüslim madencilerin dini vecibelerini yerine getirmeleri için kiliselerinin ihtiyaçları ertelenmeden karşılanmıştır[72]; madene merbut Maçuka kazasında bulunan manastırın rahiplerinin halkın yardımıyla geçindikleri ve kendileri için çektikleri müskirattan zecriye resmi alınmamasına karar verilmiştir.[73]

Madencilerin huzuru ve güvenliği için devletin özel bir gayret gösterdiğine belgeler şahitlik etmektedir. Mesela madencilerin geçit yerlerinin muhafaza altına alınması ve gelip geçenlerin selametlerinin temin edilmesinin mecburiyet olduğu ve bu yüzden de idari taksimatın bu hususa uygunluğuna nezaret edilmesi buyurulmaktadır.[74] Keza 1865'de Gümüşhane ahalisinin yeni düzenlemeler dolayısıyla birtakım sıkıntılara maruz kaldıkları ve bu hususta eşraftan yararlılıkları görülenlerin taltif edilmesi devletin madencilere verdiği önemi ifade etmesi açısından kayda değer görülmüştür.[75]

Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda 19. yüzyılın ilk yarısında gümüş madeni ocaklarının terkedildiği veya kapatıldığı ve ocaklar için 1883'te son bir denemeye girişilerek maden işletmesinin yabancı şirketlerden Daniel Pappa et Co. Şirketine verildiği, şirketin burada 1888'e kadar çalıştığı[76] fakat

68 BOA, MVL, 11/64 (h. 16 L 1263)

69 BOA. C.DRB, 33/1638 (H. 08 L 1246)

70 BOA. C.DRB., 29/1410 (H.05 C 1256)

71 BOA, C.DRB, 3/101 (H.20 Ra 1229)

72 HAT. 776/36415 (H.17 N 1235)

73 BOA, C.ADL, 91/5482 (H.29 R 1248)

74 BOA, C.DH, 273/13617 (H. 19 Za 1212); keza "bütün maden ahalisinin hatt-ı hümayunla zulümden ve eşkıyadan himaye edilmeleri ve...." C.DRB., 38/1884 (H.10 L 1216)

75 BOA, A.MKT.MHM, 350/30 (H.20 L 1282)

76 Kovenko, s. 283-300

bu son teşebbüste de hasılatın işletme masrafını karşılamadığı görüldüğünden faaliyet tamamıyla durdurulduğu belirtilmektedir. Ancak 1890'lara ait kayıtlarda Gümüşhane'de simli kurşun ve bakır madenlerinin varlığına ve işletmesine Fransa tebaasından Alfons Cenferya'nın talip olup şartları yerine getirerek muvafakatının sağlandığı bilgisi madenciliğin devam ettiğini göstermektedir.[77] Keza 1912 tarihinde Gümüşhane'nin Kürtün nahiyesi Fol köyünde simli kurşun madenine ilişkin bir harita çizilmiştir.[78] Bu tarihten kısa zaman sonra tebaa-ı Devlet-i Aliyye'den ve madenci taifesinden Mikail'e vergi vermek kaydıyla Gümüşhane madeni kalhaneleri civarında ve eski mağara mahallerinde döküntü cüruf içinde gördüğü cevheri imal etme ruhsatı verilmiş[79] lakin iki ay sonra bu ruhsat iptal edilmiştir.[80]

Önemi çevresindeki madenlerin varlığına dayanan Gümüşhane hem buraya kadar ifade etmeye gayret ettiğimiz gelişmeler hem de ülkenin içine girdiği savaşlar sebebiyle önce yavaş yavaş 4 km. ötedeki Harşit vadisine kaymış[81] sonra 19 Temmuz 1916-28 Şubat 1918 tarihleri arasına rastlayan Rus işgali sebebiyle Gümüşhane'nin çöküşü hızlanmıştır.[82] Sempozyum sebebiyle hazırladığımız bu mütevazi araştırmanın konuya bir nebze de olsa katkı sağlamasını ümit ediyor, 19. yüzyılın tamamında Gümüşhane'deki madenciliğin evsafı ve ekonomik değeri ile üretim miktarlarının devlet ekonomisi içindeki yerinin ve öneminin konu ile ilgili tüm belgelerin ve nüfus yoklama defterlerinin detaylı incelenmesi ve mukayesesi ile mümkün olacağını ve bunun da yeni bir araştırmanın konusu olmayı hak ettiğini belirtmek istiyoruz.

Ek - 1

XIX.Yüzyılda Gümüşhane Maden-i Hümayunu Eminlerinin Görev Tarih Sırasına Göre Listesi

H.1204'de Gümüşhane maden eminliğine (Hacı/Hafız) Mehmed Emin tayin olunmuş ve madenin güzelce işletilmesine dair hüküm kaydı bulunuyor.[83]

---

77 BOA, Orman Maadin ve Ziraat 198/14789 (H.26 L1310) ve 788/59072 (H.20 Z1313)

78 BOA, HRT. 1311 (9 N 1331

79 BOA, A.MKT.UM., 530/61 (H.4 B 1278)

80 BOA, A.MKT.UM, 545/91 (H.4 N 1278) ve 549/89

81 Metin Tuncel, a.g.m., s.274, ayrıca bkz. Besim Darkot, s.836

82 Metin Tuncel, a.g.m., s. 274-275.

83 C.DRB.40/1989 (H. 2 C 1204 M.18 Ocak 1790) Daha sonraki bir kayıtta Emin Efendinin devlete borcu olduğu ve madenciler zimmetinde de alacağı olduğundan mirinin matlubuna mukabil tahsil ve irsal olunması istenmiştir. C.DRB. 3/144 (H. 8 Za 1211 M. 2 Haziran 1797)

H.1206'da Gümüşhane maden emininin Mehmed Ağa olduğunu tophane ve cebehane ihtiyacı için istenilen ham bakır talebinin muhatabı olması üzerine anlıyoruz.[84]

H.1208 Diyarbakır valisi Yusuf Paşa'ya Gümüşhane Maden Eminliği tevcih ediliyor.[85] Ayrıca Ergani ve Keban madenleri eminliği de Diyarbakır valiliğine ilaveten Yusuf Ziya Paşa'nın üzerinde olduğunu anlıyoruz.

Yusuf Ziya Paşanın kısa zamanda etkin bir çalışma yürüttüğü ve yeni madenlerin açılması hususunda gayretlerde bulunduğu da görülmektedir. Nitekim göreve tevcihinden sadece birkaç ay sonra Nisan 1794'de merkeze gönderdiği tahriratta Keban ve Ergani madenleri taraflarında pek çok mağaralar açılarak cevherler çıkarıldığı ve Palu sancağının Hini kazası yakınlarında ve Şebin ve Çapakçur kazası civarında Sivan nam mahallerde madenler bulunduğu ve maden ilminden anlayan ustaların burada maden olduğunu tasdik ettikleri ve zengin maden bulunduğu ümidi taşıdıklarına dair beyanı bulunmaktadır. Fakat Yusuf Paşa bu beyanıyla birlikte eldeki bütün paranın bu aramalara harcandığından merkezden yardım talep etmektedir.[86]

Yusuf Ziya Paşa'nın Gümüşhane Maden eminliğinin H.1211'de Keban, Ergani ve Tevfik madenleri de dahil olmak üzere yenilendiği görülüyor. Ayrıca burada Yusuf Ziya Paşanın Erzurum valisi olarak da görevli bulunduğunu anlıyoruz.[87] Bu tarihten bir yıl sonra Yusuf Ziya Paşa'nın bir önceki yıla mahsuben Gümüşhane ve tevabii madenleriyle Keban madeni hasılatından miriye ait gümüşün gönderildiği ve hazineye mahsup edildiği kaydedilmiştir.[88]

Bir diğer emin olan Esad Efendi'nin hangi tarihlerde maden emini olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak vazifesini iyi yapamadığı, madenler havalisinde tasallutta bulunduklarından idamına hüküm olunan derebeylerine yardım ve ahaliye zulümde bulunduğundan Erzurum kalesine sürgün edildiğini, muhasebesinin görülerek devir defterinin Ordu'ya gönderildiği kaydına rastlanmaktadır.[89]

H. 1214'de Gümüşhane maden eminliğine Seyyid Mehmed Efendi tayin olunmuştur.[90]

---

84 C.DRB.50 / 2462 (H.29 Za 1206 M.18 Ağustos 1792)

85 C.DRB. 10/474 (H.26 C 1208 M.30 Aralık 1793) bu tarihten iki gün sonraki bir kayıtta sabık emin Hacı Mehmed'in hesabının görülmesi ve Darphaneye ait madenin beşte birinin tahsil ve irsal olunmasına dair hüküm bulunmaktadır. C.DRB.46/2274 (H.29 C 1208 M.2 Ocak 1794)

86 C.DRB. 14 / 656 (H.27 N 1208 M.28 Nisan 1794)

87 HAT. 199/10096 (H.29 Z 1211 M.25 Haziran 1797)

88 HAT. 1410 / 57268 (H.29 Z 1212 M.15 Mayıs 1798)

89 C.DRB. 59 / 2927 (H.14 B 1214 M.12 Aralık 1799)

90 C.DRB. 59 / 2927 (H.14 B 1214 M.12 Aralık 1799) Seyyid Mehmed Efendinin (Ağa olarak da geçiyor) tahsilatlarda sıkıntı yaşandığı anlaşılmakta. Bkz. C.DRB. 49 / 2444 (H.07 R 1218 M.27 Temmuz 1802)

H.1218'de Gümüşhane maden emini Cihanzade Hüseyin Bey oluyor.[91] Aynı yıl Ekim ayında (H.1217 Cemaziyelevvelde) Gümüşhane madeninden istihsal edilen gümüşler sikke kesilmek üzere ifrazcılara tevzi' olunmakla başmuhasebeye kaydı yapılmıştır.[92]

H.1219'da emin olarak Seyyid Ahmed Ağa adı geçmektedir. Kendisine bu görevin ne zaman tevcih edildiğine dair belge bulunmamaktadır. Ancak H.1219 (1804) 'da Darphaneye Gümüşhane madeni istihsalinden olarak gümüş külçeler ve altının tartılarak alındığı, kıymetlerinin belirlendiği ve para kesilmek üzere ifrazcılara teslim edildiğini öğreniyoruz.[93] Ayrıca Karahisar-ı Şarki'de[94] Milas nahiyesindeki bakır madeninin de bir sene emaneten kendi tarafından zapt ve idare olunması için hüküm de çıkarılmıştır.[95]

H. 24 Muharrem 1222'de Gümüşhane maden eminliğine bir sene müddetle Abdullah bey getirilmiştir. Görevin sorumluluğu hükümde Gümüşhane madenlerinin nizam ve intizamı, kiremit imallerini temin etmek ve ol taraflar ahalisi ve madencileri eşkıyanın şerrinden muhafaza eylemek üzere Gümüşhane madenleri emanetinde bir sene müddetle ibkası olarak tayin edilmiştir.[96]

H.29 Receb 1225'de Gümüşhane madeni emini olarak adı geçen Mustafa Ağa'nın değişmesi lüzumuna dair bir takrir bulunmaktadır.[97]

Mustafa Ağa'dan sonra muhtemelen İbrahim Ağa isimli şahıs emin olarak tayin edilmiş olmalıdır. Zira H.1228 tarihli kayıtta İbrahim Ağa'nın hüsn-i hizmetine binaen madenler eminliğinde bırakıldığına dair takrir yer almaktadır.[98] Ayrıca H.21 Z 1228 tarihli kayıtta İbrahim Ağaya hitaben Gümüşhane madeninin hasılatının azalmasına dikkat çekmektedir.[99]

H.29 Ra 1230'da Gümüşhane maden mukataası ile birlikte Karahisar-ı şarki voyvodalığı ve şaphanesi mukataalarının ihale ve ilzamlarının yapıldığı anlaşılmaktadır.[100]

---

91 C.DRB. 49 / 2444 (H.07 R 1218 M.27 Temmuz 1802)

92 C.DRB. 28 / 1372 (H. 11 C 1217 M.9 Ekim 1802)

93 C.DRB. 29 / 1446 (H.19 Ca1219 M.26 Ağustos 1804)

94 Günümüzde Giresun'un ilçesi olan Şebinkarahisar'dır. 1923 yılında il olmuş 1933 yılında Giresun vilayetine bağlanmıştır. Osmanlı dönemindeki adı Şarkikarahisar'dır. Karahisarışarki şekli de kullanılmıştır.

95 C.DRB. 54 / 2700 (H.26 C 1220 M.21 Eylül 1805)

96 C.DH. 197 / 9810 (H.24 M 1222 M.3 Nisan 1807)

97 C.DRB. 21 / 1022 (H. 29 B 1225 M.30 Ağustos 1810)

98 C.DRB 30 /1495 (H.14 M1228 M.17 Ocak 1813)

99 C.DRB. 35 / 1711 (H.21 Z 1228 M.15 Aralık 1813)

100 C.ML. 513 / 20937 (H.29 Ra 1230 M.11 Mart 1815)

H.1231'de Maden emini olarak Ali Şefik adı geçiyor ve burada bir önceki emin olarak Hacı Ali olduğunu anlıyoruz.[101] Demek ki 1229 ile 1231 arasında bir tarih aralığında Hacı Ali maden eminliği yapmış olmalıdır. Ali Şefik ise 9 Rebiyülevvel 1231'de (30 Ocak 1816) emin olarak atanmıştır.

H.1235'de Gümüşhane maden emininin Seyyid Ahmed Paşa olduğu ve Ergani maden emini vekili Hacı Mehmed'in maden işleri için Maadin-i Hümayun ve Gümüşhane emininden gerekli meblağı borç olarak aldığına dair temessükten anlıyoruz.[102]

H. 11 B 1245'de Trabzon ve şark seraskeri Osman Paşa Gümüşhane ve Fatsa madenlerinin kendi uhdesinde ibkası ricasıyla kapı kethüdasına şukka ile arz etmiş ise de sadır olan hatt-ı hümayun ile Gümüşhane madeni (Silahdar) Yusuf Paşa'ya ihale edilmiş, Fatsa madeni de Trabzon seraskeri Osman paşa uhdesinde ibka edilmiştir.[103] Bu tarihten yaklaşık iki buçuk ay sonra Darphane nazırı Ali Rıza Efendinin sadarete takriri ile Gümüşhane maden emanetinin selameti için halihazırda madene eminlik eden Silahdar Yusuf Paşa uhdesinde ihalesine dair bilgi yer almaktadır[104]. Aynı tarihli Hatt-ı Hümayunda madenlerin idaresi meselesinin de tezekkür olunarak irade-i seniyye mucebince madenlerin vüzeraya verilmeyip birer mücerreb kapıcıbaşı rütbesinde adamlara verilmesi ve Gümüşhane madeninin dahi müstakil emin ile idare olunması karar alınmıştır.[105]

H. 29 Z 1248 (19 Mayıs 1833) tarihinde Silahdar Yusuf Paşa Gümüşhane maden eminliğinden alınmış[106] ve Serdar-ı ekrem maiyetine hareketine karar verilmiştir.[107] Daha sonraki kayıtlardan anlaşıldığına göre Yusuf Paşa'nın alınmasından sonra maden eminliği Trabzon valisi uhdesine verilmiştir.[108]

H.11 N 1249'da Gümüşhane maden eminliği, maden işlerinin intizama girmesi için Sivas muhassılı Reşid Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiştir.[109]

---

101 C.DRB. 11/514

102 C.DRB. 52/2574 (H.17 C 1235 M.1 Nisan 1820)

103 HAT. 1039 /43021 (H.11 B 1245 M. 6 Ocak 1830) Osman Paşa'ya daha sonra H.29 Z 1248 (M.19 Mayıs 1833)'de kendisine vezirlik verilerek Karaman eyaletine tevcih edilmiştir. Bkz. HAT.365 / 20190

104 HAT. 566 / 27796 (H.29 Z 1245 M.21 Haziran 1830)

105 Aynı Hatt-ı Hümayun

106 Hat. 367 / 20276 (H.29 Z 1248 M.19 Mayıs 1833) Bu belgede ülkenin içinde bulunduğu karmaşaya dair bilgiler de yer almaktadır. Zira burada sabık Anadolu serdarı Hüseyin Paşa'nın Ereğli taraflarının müdafaası ile meşgul olmasına; Gülek Boğazı'nın Menemencioğlu tarafından müdafaa edileceğine dair hükümler de yer almaktadır.

107 HAT.365 / 20190 (H.29 Z 1248 M.19 Mayıs 1833)

108 HAT. 716 / 34172 (H. 11 N 1249 M.22 Ocak 1834)

109 HAT. 716 / 34172 (H. 11 N 1249 M.22 Ocak 1834)

H.29 Z 1250'de Gümüşhane Maden emaneti Hacegan-ı Divan-ı Hümayundan Koniçeli Hüseyin beye ihale ve tefviz olunmuştur.[110]

H. 29 Z1252'de Gümüşhane maden emaneti Koniçeli Hüseyin Bey'den alınarak daha önce bu madeni idare eden Trabzon valisi Osman Paşa'nın uhdesine tekrar ihale edilmiş; Hüseyin beye de Şarki Karahisar müteselliminliği tevcih edilmiştir.[111]

H.29 Z 1255'de Gümüşhane maden emaneti, Ergani ve Keban Madenleri eminliğinde hizmetleri şayan-ı takdir görülen Yusuf Ziya Paşa'ya halihazırdaki Ergani ve Keban madenleri eminliğine ilaveten Gümüşhane madeninin de ilhaken tevcih edilmiştir.[112]

H.22 R 1264'deki kayıtta Abdülkerim Bey isimli şahsa Gümüşhane madeni müdürlüğü memuriyeti verilmiş ve teferruatı belgede kaydedilmiştir.[113] Bu tarihten sonraki belgelerde madenle ilgili işler maden müdürüne hitaben tezkireler olarak görülmektedir.[114] H. 06 Za 1264'deki belgede ise Gümüşhane maden müdürü olarak Ali Rıza Efendi adı geçiyor ve kendisine kapıcıbaşılık rütbesi tevcih edildiği bildiriliyor.[115]

H.1269'da Gümüşhane maden emini Hurşid Ağa'dır.[116]

H.1272'de Gümüşhane maden müdürü olarak Şakir beyin adı geçmektedir. Gümüşhane kaymakamı Abdülkerim paşanın vefatıyla yerine vekaleten kaymakam tayin edilen Gümüşhane maden müdürü Şakir beyin asaletinin mümkün olmadığı bildirilmektedir.[117]

H.1282 M.1866'da Gümüşhane maden müdürü İbrahim efendinin hırsızlıkla suçlanıp firar ettiği kaydedilmiştir.[118]

H.1308 (1891)'de Gümüşhane mutasarrıfı olarak Refet bey adı geçmektedir.[119]

---

110 HAT. 1328 / 51823 (H.29 Z 1250 M.28 Nisan 1835) Ayrıca aynı tarihli HAT.1262 / 48867'de Gümüşhane maden eminliği için gösterilen diğer namzedlerin isimlerini mübeyyin pusula bulunmaktadır.

111 HAT.568 / 27854 (H.29 Z 1252 M.6 Nisan 1837)

112 C.DRB. 16/933 (H. 29 Z 1255 M.4 Mart 1840)

113 İ.MVL. 118 / 2897 (H.22 R 1264 M.27 Şubat 1848)

114 Mesela "Tebadan Hacı Abdullah Ağanın münasip bir hizmette istihdamına dair Gümüşhane madeni müdürüne tezkire" (bkz.A.MKT.124/60)

115 İ.MVL.127/3290 (H.06 Za 1264 M.4 Ekim 1848)

116 C.DRB.10/496 (H.17 S 1269 M.30 Kasım 1852) Bu belgede Gümüşhane madeninde çalışan Mığırdıç'ın madenin hüsn-i idaresi ve masarifinin azalttırılması hakkında bazı tedabiri havi gönderdiği layiha mütalaasının bildirilmesi için Trabzon valisine takrir yer almaktadır.

117 A.MKT.UM. 241/91 (H.28 L 1272 M.2 Temmuz 1856)

118 HR.TO. 493 / 67 (M.1866) Ayrıca bir başka belgede İbrahim Efendinin zimmeti ile ilgili muamelenin nasıl cereyan ettiği yer almakta. Bkz. ŞD 347 / 59 (H.18 Za 1310 M.3 Temmuz 1893)

119 MV.61 / 69 (H.10 C 1308 M.21 Ocak 1891)

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A.MKT.MHM, 350/30 (H.20 L 1282); A.MKT.MVL, 27/30 (H.22 C 1266); A.MKT.NZD. 394/70 (H.23 B 1278); A.MKT.UM, 545/91(H.4 N 1278) ve 549/89; A.MKT.UM., 530/61 (H.4 B 1278)

Adliye ve Askeriye: BOA, C.ADL, 91/5482 (H.29 R 1248); C.AS. 562/23579

Dahiliye: C.DH, 273/13617 (H. 19 Za 1212); C.DH. 197/9810 (H. 24 M 1222); C.DH., 191/9522 (H.29 B 1254)

BOA, C.DRB, 16/797 (H. 20 S 1229); C.DRB, 3/101 (H.20 Ra 1229); C.DRB, 30/1454 (H.04 M 1227); C.DRB, 34/1660 (H. 28 M 1228); C.DRB, 38/1884 (H. 10 L 1216); C.DRB, 53/2642 (H. 08 N 1220); C.DRB, 56/2764 (H. 29 Z 1231); C.DRB, 60/2975 (H.10 B 1201); C.DRB. 36/1775 (H.07 B 1215); C.DRB. 50/2471 (H. 28 S 1214); C.DRB. 53/2634 (H. 18 M 1208 –M.1793/1794); C.DRB., 2/83 (H.12 Ca 1217); C.DRB., 31/1520 (H.20 M 1228); C.DRB., 55/2730 (H.06 Ca 1201); C.DRB, 33/1638 (H. 08 L 1246); C.DRB, 49/2425 (H.29 Ca 1223); C.DRB., 29/1410 (H.05 C 1256); C.DRB,29/1410 (05 Ca 1256); C.DRB., 38/1884 (H.10 L 1216

Hatt-ı Hümayun: HAT. 993/41853 (H. 20 Ca 1225); HAT., 799/37039 (H.29 Z 1255); HAT. 776/36415 (H.17 N 1235)

Maliye: ML.CRD, 113; KK, 2601; ML.CRD, 345; C. ML., 325/ 13400 (H.06 Ra 1262); C.İKTS. 44/2189 (H.16 N 1216); C.ML., 325/13400 (H. 06 Ra 1262); BOA, MAD, 21592

BOA, MVL, 11/64 (h. 16 L 1263)

Orman Maadin ve Ziraat 198/14789 (H.26 L1310) ve 788/59072 (H.20 Z1313);

Harita: BOA, HRT. 1311 (9 N 1331)

Tetkik Eserler

Abdülmecid Mutaf, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü"

Ahmet Kartalkanat, "Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal düzenlemeler ve Madencilik Politikası", jeoloji Mühendisliği, S.36, Mayıs 1990.

Besim Darkot, "Gümüşhane" maddesi, İslam Ansiklopedisi, MEB, 1988, C.IV, 836-837.

Bilgehan Pamuk, "Canca (Gümüşhane) Maden Mukaatası'nda İltizam Uygulaması (1600-1650)", Karadeniz Araştırmaları, Sayı 16, Kış 2008, s. 39.

Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukaatasına Dair Bazı Bilgiler", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.30, Erzurum, 2006;

Donald Quataert, "19.yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Ertan Gökmen, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899), Belleten, S.262, TTK yay., Ankara, 2014.

Fahrettin Tızlak, "Ma'adini Hümayun Emanetinin Osmanlı İdari Düzenindeki Yeri (1775 – 1867)", XII. Türk Tarih Kongresi – III, TTK, Ankara, 1999

Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", Osmanlı III (İktisat), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Fahrettin Tızlak, "19.Yüzyıl ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", Belleten, 1996, C.XIL, S.229, s.703-719.

Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnameden Nizamnameye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnamesi", Türk Dünyası Araştırmaları, Ekim 1995.

Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society (1300-1600)", An Economic and Social History of Ottoman Empire (1300-1914), (Ed.Halil İnalcık, Donald Quataert), Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Hanefi Bostan, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat", Osmanlı Devletinin 700. kuruluş Yıl dönümü,TTK yay., Ankara, 2002, s.233

M.Bülent Varlık, "Osmanlı Devletinde Madenlerde Çalışma Koşulları", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yay., C.IV, İstanbul, 1985, s.919.

Metin Tuncel, "Gümüşhane" *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, 1996, C.14, s. 273-276.

Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", AÜDTCFD, C.2, S.1, Ankara, 1943.

Oktay Karaman, "XIX. ve XX. Yüzyılda Giresun ile Çevresindeki Madenler...", s.66

Şerife Yorulmaz, "Aydın Vilayetinde Madenler", Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994.

Nazım Kuruca, "1770-1870 Yılları arasında Trabzon'un İktisadi ve Sosyal Durumu", Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16-18 Mayıs 2006, C. I Tarih, s.189-208, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.

IV.
ZANAATKARLARDAN SATICILARA: ÜRETİM, DAĞITIM VE PAZARLAMA

XVI. ASIRDA BATI ANADOLU BÖLGESİNDE ÇELTİK ÜRETİMİNE DAİR BAZI NOTLAR

Ahmet Yiğit*

Pirinç, insanların tükettiği besleyici değeri yüksek tahıllar arasında karbonhidratlı bir gıda maddesidir. Doğu Asya'da geniş ölçüde üretilen ve tüketilen çeltiğin Hindistan, Çin, Endonazya ve Japonya'ya kadar uzanan alanda ziraatı yapılmaktadır[1]. Pirinç Orta Asya'da Hunlar ve Göktürkler döneminde dahi Türkler tarafından "tuturkan" adıyla bilinmekte ve üretimi yapılmaktadır[2]. Ortaçağ öncesinde de Avrupa'da bilinen fakat üretimi ve tüketimi çok yaygın olmayan pirincin, Ortaçağ'da Araplar tarafından İspanya'ya götürülmüş ve bu bölgede üretimi uygun olan geniş sahalarda tarımı yapılmıştır[3].

Pirinç ekiminin Anadolu'da Memluklar devrinde yapıldığı bilinmektedir. Memlukların hakimiyet sürdükleri aynı bölgede daha sonraki dönemde Dulkadir Türkmenleri akarsuların veya yüzeye çıkan yeterli memba

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (ayigit@mu.edu.tr)

1 Zeki Arıkan, "XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Çeltik Üretimi", *V. Uluslararası Türkiye Sosyal ve İktisadi Tarihi Kongresi, Tebliğler (İstanbul 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara 1990, s.477; "Çeltik tarımının ilk olarak milâttan önce 3000 yıllarında Hindistan'da başladığı kabul edilmektedir. Daha sonra Uzakdoğu ve Ön Asya'ya ulaşmıştır. Milâttan önce 285'te pirinç ziraatının Irak, Suriye ve Horasan bölgelerinde yaygın bir şekilde tespit edilmiştir.... " bkz. M. Feridun Emecen, "Çeltik", *DİA VIII*, s. 265.

2 Orta Asya'ya Çin'den gelen yollar ve bu bölgeye yerleşen koloniler vasıtasıyla pirinç Kuça, Kaşgar, Hotan ve Kuzey Pamir bölgelerinde bol miktarda ekilmekte idi. Türkistan'daki Fergana bölgesinde de pirinç ziraatı yapılıyordu. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş II*, Ankara 1985, s.202-213; Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi I*, Ankara 1985, s.521.

3 "Araplar, Afrika ve Sicilya'ya pamuk, Sicilya ve İspanya'ya da pirinç götürdüler." Subhi Y. Labıb," Ortaçağ İslâm Dünyasında Kapitalizm", (çev. Mustafa Alican), *Tarih Okulu, S.XIV*, İlkbahar-Yaz 2013, s.226; Kuzey Afrika'daki sulu tarım tecrübeleri Endülüs'te de devam ettirilmiş bu sayede Müslümanlar tarafından Endülüs'te pirinç, şeker kamışı, kayısı, portakal, nar ve pamuk yetiştirilmiştir. Bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs", DİA XI, s.218.

sularının ekimi yapılan alanlarda kullanılmasıyla çeltik yetiştirmişlerdir[4]. Beylikler döneminde Anadolu'nun değişik bölgelerinde çeltik ekimi yapıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti hakimiyeti altına giren, Anadolu Beylikleri döneminde tesis edilmiş vakıfların akarları arasında ark gelirleri ve çeltikten elde edilen vergilere rastlanmaktadır[5]. Osmanlı Devleti, Anadolu'da birçok bölgede ziraatı yapılan çeltiğin ekim alanını Rumeli'nin fethi ile beraber fethedilen yeni bölgelerde yaygınlaştırmıştır[6].

Çeltik, kabuğu ayıklanmamış pirinç olup, ekimden hasata kadar suda yetişen ve sürekli bakım isteyen, kıymetli aynı zamanda da ziraatı zahmetli bir bitkidir. Bu kıymetli bitkinin üretimi için müsait iklim şartlarının olması ve yüksek verim elde edilmesi dolayısıyla, Osmanlı Devleti, Rumeli'de çeltik ziraatı üzerine ilk kanunî düzenlemeleri yapmıştır[7]. Tahrir defterlerinden, XVI. yüzyıl tarım üretimine dair veriler incelendiğinde, ülkenin çeltik ziraatına müsait her yerinde ekim yapıldığı anlaşılmaktadır. Pirincin kullanımı da oldukça yaygındır. Ordunun sefere çıktığı dönemlerde askere sunulan tahıllar arasında pirinç oldukça önemli bir yer işgal etmekteydi[8]. Fakat Osmanlı Devleti, Topkapı Sarayı'nda kullanılan pirincin çoğunluğunu, Rumeli ve Mısır'dan getirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki çeltik üretim alanları düz ovaları besleyen nehirler ve bu nehirlerin çevreleridir. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin ilk çeltik

4 Halil İnalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'âyâ System ın the Otoman Empire", *TURCİCA S.14*, Paris 1982, s.104; İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Ankara 2004, s.147; Maraş kazasında 98 çeltik arkı bulunmaktadır. Bkz. Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş", *DİA, XXIV*, s.192-196.

5 XIV ve XV. yüzyıllarda Menteşe Beyleri tarafından yapılan vakıflarda görevlendirilenlere maaş karşılığı olarak çeltik tahsis edilmiştir. Bkz. *TT 338* ve *KKA TT 569*; II. Bâyezid döneminde yazıldığı tahmin edilen tımar sayımında XV. yüzyılda Menteşe bölgesinde çeltik ekimi yapıldığını göstermektedir. Bkz. *TT 47* muhtelif sayfalar.; Z. Arıkan, a.g.m., s.478.

6 Halil İnalcık, "Rumeli", *DİA, XXXV*, s.234; Lala Şahin Paşa şehri aldıktan sonra şehirde çeltik ziraatı için müsait olan yerlerde ekim yaparak şehri ilk olarak pirinç ile tanıştırmıştır. Bkz. Machiel Kiel, "Filibe", *DİA XII*, s.79; Abdülkadir Özcan, "Lala Şâhin Paşa (ö.788-/1386)", *DİA, XXVII*, s.77.

7 Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s.1-2; İnalcık bu kanunname düzenlemesini iktisadi siyaset gereği olarak kabul eder. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600) I*, İstanbul 2001, s.145 vd.; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 46 vd.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, Ankara 1943, s.39; Ayrıca lojistik ve malzemelerin dağıtımı hakkında bkz. Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies V. 7/4*, Ankara 2012, s.2276.

düzenlemelerini yaptığı ve mukataa[9] olarak işletilen Meriç nehri kıyısında bulunan Filibe çeltik mukataası üzerine yapılan araştırmalar, çeltik ziraatının daha çok Rumeli'de yapıldığı gibi bir algının oluşmasına sebep olmuştur. Halbuki, Osmanlı Devleti sadece Rumeli ile sınırlı kalmayıp ülke içinde farklı farklı bölgelerde ziraatı yapılan çeltik üretimi ve vergi sistemine dair uygulamaları kanunnamelerle kayıt altına almıştır[10]. Buradaki farklılık Filibe çeltik mukataası üzerine müstakil olarak kanunname düzenlenmiş diğer mukataalar ise kanunnamelerin içinde genel olarak ele alınmış olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nde su kullanımında iki husus ön plana çıkmaktadır. Devlet için öncelik, şehirlerin su ihtiyacının karşılanması veya az olduğu yerlerde suyun temini ve dağıtımıdır. İkinci olarak ise pirinç yetiştirilmesi için büyük arazilerde suyun kontrol edilmesine dair alt yapı ve su kullanımıyla ilgili hususlarda teşebbüslerde bulunmaktır[11]. Osmanlı Devleti'nde, devletin ekonomik hayat ile olan münasebeti sadece vergi haklarının toplanmasından ibaret değildi. Devlet birçok alanda alt yapı ve işletmelerde sorumluluk üstlenmiştir. Bu manada devlet, pirinç ekimi için gerekli olan alt yapı hizmetleri ve tesislerinin tamamının sahibiydi[12]. Nehirlerin kenarlarında bulunan halkın bir kısmı, kanunlarda geçtiği şekli ile "çeltükçü işâret olunûb" pirinç ziraatı için görevlendirilirler ve tahrirlerde de çeltükçü reayası olarak kaydedilirdi. Çeltikçiler, yapacakları işlerin tanımlanmasında ve vergi muafiyeti hususlarında sınırlarının belirlenmesinde kendileri için hazırlanmış olan "kânun-ı çeltükçiyân" esas alırlardı[13]. Nehir kıyıları düzenlenip çeltik ekimi için su alınır ve çeltik ekilebilir hale getirilirdi. Tahrirlerde "nehr-i çeltik" olarak kaydedilen bu nehirlerin etrafında daha sonraki dönemlerde de çeltik ziraatı yapılmaktadır[14]. Çeltik tarlaları genelde nehirlerin suyu rahat kontrol edilebileceği ve kanallara alınabileceği yerlerinde oluşturulmaktadır. Nehirlerin bükler oluşturduğu ve göllendiği

9 Osmanlı maliyesinde vergi gelir birimidir. Belirli bir miktar üzerine karşılıklı kesişmedir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, "Mukataa", *DİA, XXXI,* s.129-132.

10 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul 1943.

11 Hacı Mehmet Günay, "Su", *DİA, XXXVII,* s.437.

12 Mehmet Genç, "Mukâtaa", *DİA, XXXI,* s.130; Harun Şahin, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme", *The Journal of Academic Social Science Studies Volume 6, Issue 6, June* 2013, s.1019-1037.

13 Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I,* İstanbul 1943, s.54.

14 Nehr-i çeltik müd 5, kıymet 13000. Bkz. *KKA TT 110,* v.63-a; Nehr-i çeltük yarar yeri olmaduğu sebebde suyuna darı ekilür, 235. Bkz. *KKA TT 110*, v.222-a.

yerlerde çeltik tarlaları oluşturulup çeltik ziraatı yapılmaktadır[15]. Çeltik ziraatı, çeltiğin yetiştirme zorlukları ve sadece suda yetiştirilmesi dolayısıyla buğday gibi çok geniş sahalarda yapılamamaktadır[16]. Devlet, Rumeli'de akarsuların çeltik ziraatı için müsait olduğu kıyılarında, oldukça geniş sayılabilecek yerlerde çeltükçü, kürekçi ve ortakçı adları ile görevlendirdiği reaya vasıtasıyla çeltik tarımı yaptırmaktadır. Rumeli'de çeltik ziraatı yapılan başlıca yerler Drama[17], Filibe[18], Serez[19], Karlıili[20], Tatarpazarcığı[21], Tımışvar[22] gibi sayısı arttırılabilecek nehirlerin kenarında bulunan şehirlerdir. Rumeli bölgesi iklim özellikleri sıcaklık bakımından çeltik ziraatı için Batı Anadolu bölgesi kadar uygun değildir[23]. Rumeli bölgesi geniş düzlüklere ve verimli topraklara sahiptir. Batı Anadolu bölgesi daha çok engebeli dağlık ve tepelik olup suların akış hızları oldukça yüksektir. Tatlı su kaynaklarının beslediği ovalar ise büyük oranda bataklık durumundadır. Bundan dolayı Batı Anadolu bölgesinde Rumeli'deki gibi çok büyük işletmeler halinde çeltik ziraatı yapılan yerler yoktur. Anadolu'da Sakarya nehri üzerinde Beypazarı'nda hatırı sayılır miktarda çeltik tarımı yapıldığı bilinmektedir[24]. Hamid sancağının üretim için müsait olan her yerinde pirinç

15 Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı,* İstanbul 1992, s.156, Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten XXIII/92*, (Ekim 1959), s.599.

16 Çeltikçi 2,5 dönüm toprak veya 50 okka tohum ekmek için gerekli toprağı işleyebilmektedir. Bu yüzeye de erlik denilmektedir. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1300-1600) I*, İstanbul 2001, s.442.

17 Feridun Emecen, "Drama", *DİA IX*, s.528.

18 Machiel Kiel, "Filibe", *DİA, XII,* s.79; Filibe çeltük mukatası gelirleri, Başmukataa kalemi gelirleri arasında hatırı sayılır bir öneme sahiptir. Bkz. Feridun Emecen, "Başmukataa Kalemi", *DİA, V,* s.135; Filibe'den elde edilen pirinç, sallar vasıtasıyla Meriç yoluyla Edirne'den Enez üzerine nakledilirdi. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *DİA, X*, s.429; Metin Tuncel, "Meriç", *DİA, XXIX,* s.189.

19 Evangelia Balta, "Serez", DİA, XXXVI, s.557 (s.556-558.)

20 Machiel Kiel, "Karlı-ili", *DİA, XXIV*, s.500

21 Machiel Kiel-Grigor Boykov, "Tatarpazarcığı", *DİA, XL*, s.171.

22 Mihai Maxim, "Tımışvar", *DİA XIL*, s.94.

23 Çeltik yetiştirilmesinde iklim ve toprak özelliklerinin oynamış olduğu rol için bkz. Nuran Taşlıgil-Güven Şahin, "Türkiye'de Çeltik (Oryza sativa L.) Yetiştiriciliği ve Coğrafi Dağılımı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S.6,* Haziran 2011, s.182-203.

24 Fatih Sultan Mehmed'in kızı hastalandığı vakit kendisini iyileştiren Akşemseddin'e Beypazarı'nda bulunan çeltikçi mezrealarını vermiştir. Bkz. Orhan F. Köprülü-Mustafa Uzun, "Akşemseddin", *DİA*, II, s.299-302.; Ö. Lütfi Barkan-E. Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I,* Ankara 1988, s.612-613, 705-706; Halil İnalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire", TURCICA 14, 1982, s.73-74; Z. Arıkan, a.g.m., s.479.

tarımı yapılmaktadır. Teke sancağında, Elmalı bölgesi oldukça önemli çeltik üretim merkezi durumunda idi. Çeltik ziraatı açısından, büyük işletme olarak, Menteşe bölgesinde Dalaman nehri üzerindeki arklar gösterilebilir.

Batı Anadolu ve İç Anadolu'dan başlamak üzere Güney Batı Anadolu'ya doğru uzanan coğrafi sahada çeltik ziraatı ile ilgili genel bilgiler ve güneye doğru olan çeltikle ilgili düzenlemeleri ortaya koymak gerekir. XVI. yüzyıl icmal tahrir kayıtlarında, Batı Anadolu bölgesinde çok geniş alanda çeltük veya çeltik isimli köy ve mezrealar mevcuttur[25]. XVI. Yüzyılda Vilayet-i Anadolu defterinde çeltik tarımı ile uğraşanları tespit ederek üretimde emekleri olanların sayısını ortaya koymak üretimin boyutunu kavramak için gereklidir. Hüdavendigar livasında nehirleri, ekim sahalarını, arkları, ortakçıları ve çeltik üreticilerini kontrol eden 12 çeltükçiyan reisi kaydedilmiştir[26]. Çeltik üretimini gerçekleştiren 4031 hane çeltükçüyan ile 14 nefer mücerred çeltükçü kaydedilmiştir. Üretilen çeltiğe bakıldığında icmallerde 1493 müd[27] çeltik tohumu ekildiği yazılmıştır. Bu toplam rakamın içinde vakıf ve emlak arazilerdeki üretim için kullanılan çeltük tohumu miktarı 716 müddür. Bu üretim hacmini görmek için Hüdavendigar livası genelindeki kazalarda ekilen tohum miktarları ortaya koymak gerekir. Bursa'da ortakçıya ekilmek üzere verilen çeltik tohumu miktarı 174 müddür. İnegöl kazasında ekilen çeltik tohum miktarı 230 müddür. Sivrihisar kazasında padişah hassına dahil olan arazilerde ziraatı yapılan çeltik tohum miktarı 130 müddür. Mihaliç kazasında padişah vakıflarına akar elde edilen 5 çeltik nehrinde ziraatı gerçekleştirilen çeltik tohum miktarı 134 müddür. Aydıncık kazasında ekilen çeltik tohum miktarı 111 müddür. Gönen kazasında selatin evkafı için ekilen çeltik tohumu 26 müd 9 kiledir. Bergama kazasında 6 nehir çeltik ekimi için ayrılırken 95 müd tohum ekilecek bir alan sağlanmıştır. Hüdavendigar livası genelinde 109 nehirde çeltik ziraatı yapılmaktadır. Hüdavendigar livasında miri arazilerde ekilen çeltik tohumu miktarı 777 müddür. Aynı zamanda bölgede 2 ding değirmeni ile bu çeltikler kabuğundan ayrılarak kullanıma hazır hale yani pirinç haline getirilmektedir. Güney Batı Anadolu coğrafi

25 Bu konuda *TT 438* ve *TT 166* numaralı defterlere müracaat edilebilir.

26 Hane 4031 mücerred ise 14 nefer kaydedilmiştir. Bkz. *TT 438* s.2; Ayrıca Hüdavendigar livasında saf pirinç, müd 61, kile 14 satış bedeli 9649 müd fiyatı 156,4 akçedir. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988, s.91.

27 Müdd veya müd eskiden kullanılan hububat ölçülerinden biridir. Müd bölgeden bölgeye ölçü olarak değişmektedir. Geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Müd", *DİA, XXXI*, s.457-459; Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.494; Bir müddün tahılda 513 kg. ettiği kabul edilmektedir. Bkz. W. Hinz, İslam'da Ölçü Sistemleri, (nşr. A. Sevim), İstanbul 1990; Halil İnalcık, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", (çev. E. Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları S.73*, İstanbul 1991, s.21-50.

sınırlarına dahil Lazikkiyye kazasında yani Denizli'de, vakıflara gelir getiren 2 adet çeltik nehri ve 5 adet asiyab-ı ding kaydedilmiştir. Honaz kazası vakıf gelirleri arasında ise 1 çeltik arkı ve 1 adet ding değirmeni mevcuttur. Saruhan livası, Demirci kazasında çeltik üretimi yapılan 1 nehir mevcuttur. Saruhan genelinde 16 nehirde çeltik üretilmektedir[28]. Menteşe bölgesinde nehirlerde ekilen tohum miktarı verilemezken 13 adet çeltik arkı kaydedilmiştir.

Menteşe bölgesinde mukataa olarak işletilen çeltik üretim alanları mevcuttur. Devletin çeltik tohumunu kendisinin verip ektirme işlemini, çeltik üretiminin kalitesinin düşmemesi için yapıldığı şeklinde yorumlayanlar vardır[29]. Devlet üretimin zor olduğu, çok emek gerektiren, bu ürünü yetiştirenlere bir takım vergi muafiyetleri tanımıştır. Bunlar avarızdan ve tekalif-i örfiye gibi vergilerden muaf tutulmuşlardır[30].

Çeltiği üretmenin dışında tohumun korunması, verginin alınması, hisselerin ayrılması ve sofralara sunulması için ilk adım olarak pazarlanması büyük önem arz etmektedir. Mukataa usulü üretilen çeltik, kanunnamelere uygun olarak paylaşılmakta ve vergi alınmaktadır. Filibe'de mukataa usulü üretilen çeltiğin devlet hissesine düşen pirinç piyasaya sürülmemekte saraya gönderildiği iddia edilse de son zamanlarda yapılan çalışmalar piyasaya sürüldüğünü ve çarşılarda satıldığını göstermektedir[31]. Pirincin yüksek

28 13 kıta çeltik nehri 583 kürekçi kaydedilmiştir. Bkz. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s.247-250.

29 İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Ankara 2004, s.147; Mukataalar Devletin toprak, emek ve sermaye üzerinde kurmağa çalıştığı kontrol sisteminin bir parçasıydı. Bkz. Mehmet Genç, "Mukataa", *DİA, XXXI*, s.130.

30 Enhar-ı mezbureye hizmet eden kimesneler hizmetleri mukabelesinde avârız-ı divâniyyeden ve tekâlif-i örfiyyeden ve resm-i hâneden ve resm-i ganemden muaf ve müsellem olalar deyu ferman olunmağın.." Ahmet Akgündüz, Osmanlı *Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri VII*, İstanbul 1994, s.211; İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Ankara 2004, s.147; Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *AÜDTCFD VIII*, Ankara 1947, s.193; Mehmet Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları XVII*, İstanbul 1997, s.79; Z. Arıkan, a.g.m. s.477-481.

31 Saray hissesine düşen miktar her yıl Matbah-ı Amireye gönderilmektedir. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat III-IV*,(nşr. Neşet Çağatay), Ankara 1987, s.139; XVII. Yüzyıl Rodosçuk kazasında çarşı ve dükkanlarda satılan iki çeşit pirinçten biri özellikle halkın itibar ettiği ürün Filibe pirinci idi. Diğeri ise Mısır'da üretilen Dimyat pirinci olarak bilinen ürün idi. Bkz. Ümit Ekin, "Rodosçuk Halkının Beslenme Kültürü Üzerine Bazı Gözlemler (1638-1730), *Akademik İncelemeler Dergisi C.12, S.1*, 2017, s.45; XVIII. Yüzyılda Saz, Boyabad ve Taşköprü pirinçleri çarşı ve pazarlarda satılmaktadır. Bkz. Murat Fidan, "Osmanlı Döneminde Kastamonu'da Fiyat Hareketliliği (M.1703-1776-1777-1796)", *Sosyal Bilimler Dergisi C. 7, S.13*, Haziran 2017, s.157.

besleyici özelliğine rağmen zahmetli ve zor üretimi dolayısıyla maliyetli olması halkın pirince olan talebini azaltmaktadır[32]. Pirinç, halka arzındaki fiyatlandırma dolayısıyla XVI. yüzyılda lüks tüketim ürünleri arasında gösterilmektedir[33]. Anadolu'da sayıları çok olmamakla beraber pirincin piyasaya sürüldüğü hanlar mevcuttur. Hanlar ticari açıdan ortaya çıkan ihtiyaçlar sonucunda bina edilmişlerdir. Bursa'da pirincin satışa sunulduğu, pirinç ticaretinin yapıldığı merkez II. Bâyezid tarafından 1507 yılında yaptırılmış olan Pirinç Han'dır[34]. Bu handa Bursa bölgesinde yetiştirilen pirincin halka arzı gerçekleştirilmektedir. Bursa bölgesinde XVI. yüzyıl başlarındaki pirinç hanı inşa edilmesi pirincin halka arzını sağlamak amacıyla ortaya çıkan ihtiyacın sonucudur. Fakat pirinç ticaretini bu tarihle sınırlandırmak doğru bir yaklaşım olmaz. Özellikle Batı Anadolu bölgesinde pirinç ticaretinin beylikler dönemine kadar uzandığı kayıtlarda görülmektedir. Beylikler döneminde, Germiyan Beyliği hakimiyet sahasında üretilen ürünler, Menderes nehri üzerinden, Ayasluğ limanına kadar sevk edilmekte idi. İç bölgelerde üretilen bu ürünlerin, Ege kıyılarında ticari açıdan piyasası daha geniş olup deniz aşırı ülkelere de ticareti gerçekleştirilmekte idi[35]. Aydın bölgesinde pirinç tarımı ve ticaretinin XIV. yüzyılın ortalarında yapıldığı, Venedik ve Ceneviz gemilerine yüklenen mallar arasında pirincin de oldukça önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir[36]. Menteşe Beyliği döneminde Balat kazası ve Muğla merkezde pirinç pazarlarının mevcudiyeti, pirinç ticaretinin bu bölgede yapıldığının delili durumundadır[37]. Akdeniz'e kıyı olan özellikle Avrupa limanlarında, Anadolu'da üretilen Türkiye çeltiği ticarî emtia olarak yüklenip boşaltılmaktadır. XVI.

32 Mehmet Karagöz, 1193/1779 Senesi Rüsum Defteri'ne Göre Bazarcık-Tatarpazarı'nda Pirinç Üretimi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C.XIV, S.1,* Elazığ 2004, s.277.

33 Hali vakti iyi olanlar pirinci biliyorlardı. Tabhhane hesaplarında bu açıkça görülmektedir. Yaşam standardı daha mütevazi olan zaviyelerde bile 16. Yüzyılın ikinci yarısında pirinç tüketimine rastlanmaktadır. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* İstanbul 1998, s.226.

34 Şerafettin Turan, "Bâyezid II", *DİA, V,* s.237 (s.234-238); Halil İnalcık, "Bursa", *DİA, VI,* s.448.

35 M. Çetin Varlık, "Germiyanoğulları", *DİA, XIV,* s.35; İtalyan tacirlerin Aydın ve Menteşe topraklarından aldıkları tahılın sadece bu topraklarda yetişenler olmayıp Saruhan ve Germiyan beylikleri topraklarında yetiştirilen ürünler olduğu Ayasluğ ve Balat'tan ihraç edildiği belirtilmektedir. Bkz. Serdar Çavuşdere, "Ege'de Türk-İtalyan Hububat Ticareti (13-14. Yüzyıllar), *Tarih Araştırmaları Dergisi S.46*, Ankara 2009, s.283.

36 Feridun Emecen, "Ayasuluk", *DİA, IV,* s.226.

37 Vakf-ı Kubbeli Cami, "Nefs-i Balat'ın Pirinç Pâzârı'nda bir dükkân yeri var ." Bkz. *TT 338*, s.14; "Ve eyyâm-ı sayfda her bazar gün iki yük kar alınup bir yükü Un Pâzarı'nda ve bir yükü Pirinç Pâzârı'nda Müslümanlara karlı su tevzi' oluna " Bkz. *TT338*, s.109.

yüzyılda Frontignan limanında yüklenen ticarî mallar arasında Türkiye pirinçleri de bulunmaktadır[38].

Güney Batı Anadolu bölgesinde çeltikle ilgili XVI. yüzyıl uygulamaları sancaklara göre farklılıklar göstermektedir. Menteşe Sancağı kanunnamelerinde çeltikle ilgili hükümler ilk olarak Yavuz Sultan Selim devri kayıtlarında görülmektedir[39]. Aydın bölgesinde çeltik üretiminin teşvik edildiği ve kontrol edildiği görülmektedir. Aydın vilayeti kanunnamesinde çeltiğe ayrılan yerlerin üç yıl boz kalsa dahi alınıp başkasına verilmesi memnu kabul edilmiştir. Ayrıca padişah haslarıyla bağlantılı sipahi timarına çeltik ekildiğinde sipahiye düşen beylik hissesinden öşür alınırken, rençberden yani geçimini topraktan sağlayandan öşür alınmamaktadır[40]. Kütahya kanunnamesinde Honaz ve Lazkiyye nahiyelerinde çeltik ve susam ziraatının suyla yapıldığı bundan dolayı tohum ve su sipahiden kabul edilip vergi alınmasında bu hususlara dikkat edilmektedir[41].

XV ve XVI. yüzyıllara ait Menteşe Livası tahrir defterlerinde de sulamaya uygun yerlerde çeltik ekimi yapılmaktadır[42]. Menteşe bölgesinde arkların hemen hemen çoğu halkın ve devlet görevlilerinin vergi toplama esnasında bileceği şekli ile isimlendirilmiştir. Vakıflara ve görevlilere gelir getiren arkların sabit/değişmeyen isimleri mevcuttur. Bu da uzun süredir buralarda çeltik ekildiği ve sadece çeltik ziraatı için tahsis edildiği anlamına gelmektedir. Menteşe livasına bağlı kaza ve nahiyelerden Peçin, Çine, Mazon, Pırnaz, Megri, Muğla, Dalamanî, Köyceğiz, Milas, Balat ve Bozöyük'te çeltik ekilmektedir. Bu kazalar içinde en çok arkın bulunduğu ve çeltik istihsalinin yapıldığı yer Köyceğiz'e bağlı Dalaman çayı üzerindedir.

Tahrir defterleri Osmanlı Devleti'ndeki enflasyonu hesaplamada esas olarak kabul edilmese dahi XV. yüzyılın sonlarından yani II. Bâyezid döneminden XVI. yüzyılın sonlarına, III. Murat dönemine kadar olan yaklaşık yüz yıllık zaman diliminde pirinç fiyat değişimlerini takip etmek mümkündür. Defterlerde verilen rakamlar devletin belirlemiş olduğu vergi toplamadaki esas kabul edilen resmi rakamlardır. Mesela II. Bâyezid döneminde öşür olarak alınan 1 müd çeltik veya 1 müd çeltik fiyatı olarak

38 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, İstanbul 1989, s.151.

39 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki tahlilleri, 3. Kitap, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri,* İstanbul 1990, s.487-491.

40 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul 1943, s.7, 17.

41 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul 1943, s. s.28.

42 Çeltik ekimi teşvik edilmektedir. Bu konuda adı geçen tahrir defterlerinin muhtelif sayfalarına bakınız *TT 338, TT 47, KKA TT 569, KKA TT 110, TT 39, TT 337.*

50 akçe kaydedilmiştir[43]. Kanuni Sultan Süleyman devrinde öşür olarak alınan 1 müd çeltikin fiyatı 80 akçe olarak gösterilmiştir. III. Murat döneminde yazımı yapılmış tahrirlerde ise öşür olarak alınan 1 müd çeltik fiyatı 100 akçedir[44]. Yüz yıllık dönemde çeltik fiyatı tahrir defterlerine yansıyan yönü ile iki katına çıkmıştır denilebilir.

Batı Anadolu bölgesinde mevcut vakıflara akar sağlayan çeltik arklarında, çeltik üretiminin yapılmaktadır. Hüdavendigar livasında has, zeamet ve timarlarda ektirilen çeltik tohum miktarı 777 müd iken vakıf ve mülk arazilerde ekilen çeltik tohum miktarı 716 müddür. Dolayısıyla toplam olarak ekilen çeltiğin hemen hemen yarısı vakıflar ve mülk arazi sahiplerince arklara diktirilmiştir. Menteşe Beyliği döneminde vakıf akarı olarak çeltik öşürleri, hasılatı ve arklar tahsis edilmiştir[45]. Menteşe beylerinden İlyas Bey'in, Balat kaza merkezinde yaptırdığı medrese ve imareti için gelir sağlamak amacıyla oluşturduğu vakıf akarları arasında Çalvari arkı vardır. Ölçü birimi olarak ne kadar olduğu tespit edilemeyen Balat kilesi ile 4 kile çeltik tohumu ekilen Çalvari arkından 1 müd çeltük elde edilmekte ve akçe değeri olarak 700 akçe hasılat elde edilmektedir[46]. Akar durumunda bulunan arkların sayısı bazı vakıflarda birden çoktur. İlyas Bey tarafından vakfa gelir sağlamak için tahsis edilen ve birkaç yılda bir çeltik ekilen Gökpınar arkı 1562 yılında yeterli su olmadığından ekilmemiş ve hasılat elde edilememiştir[47]. Yazım esnasında suyun yeterli olmamasına rağmen arkın niçin ekilemediği de belirtilerek kaydedilmiştir. Çeltik ekilen yerlerde su kullanıldıktan sonra arklardan dışarıya alınmakta ve bazılarında vakfa ekstra gelir getiren tarla sulamasında kullanılmaktadır. Genellikle de suyun yeterli olmadığı arazilerde veya arkı terk eden suların ayaklarına darı ekilmektedir[48]. Ekilen arklardan elde edilen

43 *TT 47*

44 *KKA TT 110*

45 Menteşe livası vakıf tahrir defterlerinde mevcuttur. Bkz. *TT 338 ve KKA TT 569*; Ayrıca bkz. Ahmet Yiğit, *XVI. Yüzyıl Menteşe Livası Vakıfları, (338 Numaralı Mufassal Evkâf Defteri H.970/M.1562)*, Ankara 2009; Ahmed Gazi vakfı, "Ark-ı çeltük der-karye-i Yıvâ tohum müd 1, kile 18, hâsıl-ı çeltük: fî sene müd 4, kile 10, kıymet 12000" Bkz. *TT 338*, s.44.; Şahin Bey evlatlık vakfı, "Ark-ı çeltik-i Çâyırlı tâbi´-i Leyne hâsıl 980 ark-ı mezkûri öşrüyle vakfdır deyu mukarrernâmelerde mastûr ve mukayyeddir " Bkz. *TT 338, s.20;*

46 "Çalvari arkına Balat kilesiyle dört kile çeltük ekülür hasıl-ı çeltük müd 1 kıymet 700", Bkz. *TT 338*, s.8.

47 "Gökpınar arkına dahi birkaç yılda bir kere üç kile çeltük ekilürmüş el-an bi hasıl." Bkz. *TT 338*, s.8.

48 "Peçin kazasına tabi Karaca Ayıd nam mevzide nısf çeltik arkı var ki nısf-ı aharı sancak beyi tasarrufundadır. Mezkur çeltik arkı hususunda su ve urum tevzi olunmayıp beraber tohum çıkarılup ber-sebil-i iştirak ekdirülüp hasılı dahi beraber üleşile hem bu müşterek arkın ayağına ekilen darudan ve gayri terekeden su resmi dahi beraber üleşile… " Bkz. *TT 338*, s.10.

çeltik hasılatından öncelikle tohum çıkarılması usulü uygulanmıştır. Bu durum vakfiyede de belirtilmesine rağmen tohum çıkarılmadan hasıl olan çeltikin kanuna muhalif olarak paylaşıldığı anlaşılmaktadır[49]. Vakıfta mütevelli, hatip, nakip, vekil-i harç, müezzin ve meşihat gibi görevlilere, almış oldukları maaşı, paranın değer kaybına karşı korumak amacıyla olsa gerek, yevmiyelerinin yanında buğday, arpa ve çeltik de verilmektedir.[50].

Tablo:1 Vakıf Görevlileri ve Yevmileri ile Aldığı Yıllık Tahıl Miktarı

	Fi yevm	Hınta/müd	Şa'ir/müd	Çeltik/müd	Fi sene
Tevliyet	8	4	2	2	2880
Hitabet	6	3	1	1	2160
Nakîb	1	1	0,5	0,5	360
Vekil-i Harç	1	1	0,5	0,5	360
Mü'ezzin	3	1	-	1	1080
Meşihat	2	1	1	1	720

Ahmet Gazi'nin Peçin kazasında bulunan imaret ve medresesi vakıf gelirleri için Menteşe Beyliği döneminde çeltiği kendileri açısından uygun diledikleri yerde ektikleri, Fatih Sultan Mehmet, II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim döneminde de onaylanan nişan-ı hümayundan anlaşılmaktadır[51].

Menteşe Livasında çeltik ekim sahaları genellikle doğal sebeplerle bozulmaktadır. Çay kıyısında su tutup su almak suretiyle yapılan arklar, doğal afetler sonucu veya suların seviyesinin arttığı sellerle bozulmaktadır. Vakıflara akar elde edilen çeltik arkları battal, harap veya su yetmediği hallerde arkları ihya etmekle mütevelli ve nazırlar görevlendirilmiştir[52]. Battal olan

49 "Hâliyâ tohum verilüp ekdirilen gallenin ba'de'l-hâsılı tohumun çıkarmadan gallâtı müste'kileye bahş idüp ekin vaktinde hâsıldan girü tohum alınup ekdirilmiş. Şer'e muhâlif olduğı sebebden şimdiki halde nâzaran li'l-vakf şöyle kayd olundı ki minba'd hâsıl olan gallâttan şer' üzere evvel tohum çıkarılup ba'dehu müste'kileye bahş oluna" Bkz. *TT 338*, s.11; Benzer usuller Hüdavendigar livası Davut Paşa'nın vakfiyesinde de vardır. Bkz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988, s.131 vb.

50 *TT 338*, s.11-12.

51 "Nişan-ı hümâyûn-ı âlişân ve fermân-ı münif-i vâcibü'l-iz'ân hükmi oldur ki nefs-i Peçin'de vâki' olan merhûm Ahmed Gâzi Bey'in vakıf çeltüğü arkı evvelden ka'ide üzerine nereye dilerse düşe kimesne mâni' olmaya ve öşr taleb olunmıya deyu ceddim mağfûrunleh Sultan Mehmed Hân tâbe serâhu mukarrer nâme virmiş imiş ba'dehu merhûm ve mağfurûnleh Babam Sultan Bâyezîd Hân tâbe serâhu dahi uslûb-i mezbûr üzere olmasın mukarrer tutup nişân-ı şerîf virmiş imiş ... " Bkz. *TT 338*, s.44.

52 İlyas Bey vakfı "Be cihet-i tohum-ı çeltik 210. Ekilmez olmuş suyu vefa etmediği sebebden şimdi mütevelli ve nazır ihyaya iltizam eylediler." Bkz. *TT 338*, s.11; Ark-ı Otludere Tohum müd 3, Şimdiki halde ekilmez olmuş arkı bozulduğu sebebden amma

yerler bozulsa dahi ne kadar çeltik tohumu ekildiği tahrirlerde belirtilmiştir. Suyun çeltik ekimi için yeterli olmadığı yerlerde iki üç yılda bir çeltik ekilmektedir. Suyun yeterli olmadığı yıllarda çeltik ekilmediği dönemlerde araziye genellikle çeltik kadar suya ihtiyaç duymayan darı ekilmektedir. Su dolarak su altında kalan veya suyun bastığı arazilerde de suyun çekilmesi ile darı ekilmiştir. Darı yerine çeltik ekiminin tercih edilmesinin sebebi ise çok basittir. Aynı dönemde darı fiyatı müd başına 20 akçe çeltik fiyatı ise müddü 80 akçe olarak kaydedilmiştir[53]. Çeltik üretimindeki verim açısından önemli ipuçları veren bilgiler de mevcuttur. Mesela iki dönüm olan arka 5 müd tohum ekilmekte öşür olarak 2800 akçe hasılat alınmaktadır[54]. Bir başka örnekte arazi ölçü birimi olarak urganın[55] kullanıldığı görülmektedir. Öşür olarak 500 akçe alınmış olması ve çeltik tohum olarak 15 kile kullanılması urgan ölçü biriminin 1 dönüm arazinin yaklaşık 1/6'sına denk geldiği kanaati uyandırmaktadır[56].

Peçin kazasının Karacaayıd karyesinde olan ark, sancak beyi ile ortak işletilmektedir. Bu bilgiden arkların nasıl işletildiği anlaşılabilmektedir. Ortaklarca eşit miktarda tohum ektirilip elde edilen hasılat eşit şekilde paylaştırılmaktadır. Sancak Beyi, subaşı ve diğer görevliler bazı arkları kontrol etmekte, ekim-hasılat ve vergi dağılımlarını gerçekleştirmektedirler[57]. Vakıf ve miri adına ortak hisse ile işletmeye örnek olarak Sındırgı

---

meremmat olunup ekile kayd. Bkz. *TT 39*, s.16; Kadimden Dalamani suyunda bir ark gidilüp çeltik ekilürmüş sonra ol bendi seyl alup muattal olmuş haliya Sancak Begi marifeti ile bir ark alup getirüp çeltik eküp hasıl olundukda kürekçi hissesi alındıktan sonra baki kalanı sancak beği ile ale's-sevi uleşürlermiş..." Bkz. *KKA TT 110*, v.199-a.

53 Üç çeltük arkı var iki müd tohum eküb verilmiştir. Şimdiki halde suyu vefa eylemedüğü senede ayağına çeltük ekülür ve ayağına darı ekülür... An nehr-i çeltük yarar yeri almadığı sebebden arkın suyuna darı ekülür. Hâsıl, müd 2, Kile16, 540. Bkz. TT 47, s.143, 161; Karye-i mezburede bir pınar var imiş ayağına çeltik ekilür imiş hala darı ekilürmüş bazısı bağçe olmuş hasıl 20. Bkz. *KKA TT 110*, v.152-a; Karye-i Kızılsöğüt tabi-i Bozöyük. An-bahar çeltük olduğu senede suyuna darı ekilir hasıl 230. Bkz. *TT-337*, s.443.

54 Öşr-i çeltük iki dönüm tohum 5 müd ekilürmüş 2800 hasıl. Bkz. *TT 47*, s.135.

55 "Toprağın, dönüm olarak ölçümü de "damgalı urgan" denilen, devlet tarafından tasdik edilmiş bir uzunluk ölçüsüyle yapılmaktadır." Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul 1943, s.328.

56 Öşr-i İshak Bey arkından iki urganlık çeltük ekilür imiş. Hasıl Kile 15, kıymet 500. Bkz. *TT 47*, s.204; Öşr-i çeltik. Mir-i liva arkından hasıl 600. Defter-i atîkde öşr virmeyüb bedel-i öşr iki urganlık yer virirler imiş deyu. Bkz. *KKA TT 110*, v.100-a.

57 Mezkur tımarda Sancak Beyi'ne müteallik beş çiftlik arkı vardır. Ekilür öşr virür ve sipahi kendü iki müd tohm eker. Hasıl 1320... Karye-i mezkurede Beylik arkı olup sipahi olan ulu müddiyle bir müd çeltik eker imiş yahud öşrin alurlarmış, Hasıl 800... Dalamani'de bir çiftlik arkı var hasıl fi sene dört bin akçe kayd olmuş ki defterde yeni yazılub yerine Sancak

nehrinde bulunan Sarıyar arkı gösterilebilir. Sarıyar arkına 9 müd ekilen çeltiğin hasılatının yarısı miri ve yarısı da Sitti Hatun vakfına aittir[58].

Yaz-kış dönemlerinde sürekli su çıkan pınar ayaklarına da çeltik ekilmektedir. Saruhan bölgesinde çeltik ziraatının bir kısmı pınar ayaklarına ekilen çeltik tohumu ile gerçekleştirilmektedir[59]. Menteşe bölgesinde üretimi yapılan çeltiklerden bazıları da pınar ayağına ekilmektedir[60]. Aydın sancağında çeltik ekiminin oldukça eski ve yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Sancakta çeltiğin uygun olan her yere ekilebileceği, "çeltük nereye düşerse ekile" kaydıyla desteklenmektedir[61].

Çeltik ekiminde gerekçeleri açıklanmamakla beraber arklara devir usulü ile ekim yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu usul büyük ihtimalle suyun yeterliliği ile ilgili olmalıdır. Menteşe livasında arklarda dört yılda bir veya iki yılda bir çeltik ziraatı yapılan arklar vardır[62]. Saruhan livasında bazı yerlerde üç ya da beş yılda bir çeltik düşen yerler mevcuttur[63]. Suyun yetersiz olduğu yerlerde onbeş yirmi yıldan beri çeltik ekilmediği kaydı düşülmüştür. Aydın sancağında da beş altı yılda bir çeltik düşen yerler vardır[64]. Hariçten ekilen çeltiklere maktu olarak belirlenen ücret alınmıştır[65].

Beyi çeltik ekilür olmuş bi-hasıl deyu defter-i atikde mukayyed olmağın defter-i cedide dahi kayd olundı... Sancak Begi çeltikünden tımar-ı mezburede altı ark ekilür öşr alınur, Hasıl Müd 40, Kıymet 4000. Bkz. *KKA TT 110*, v.140-a, 156-a, 168-b, 198-a; Karye-i Pırnaz'dan bir hisse tabi-i Pırnaz. Dalaman bir çeltük arkı var hasıl fi sene 4000 akçe kayd olunmuş ki defterde bende yazılı yerine sancak beyi çeltük eker olmuş fi hasıl. Bkz. *TT-337*, s.354.

58 Hasıl 11011 pişkeş 3330 bkz. *TT 166*, s.263.

59 *TT 165*, s.21-22.

60 İçinde bir pınar var ayağına bir buçuk müd tohum ekilür şimdi battal ve defter-i köhneye kadim fi'l-asl 4271 Amma sipahi tasarruf idermiş onların hasulu 1250. Bkz. *TT 47*, s.39; Karye-i mezkurede bir pınar var. Mefricek pınarı dimekle ma'rufdur bağ ve bağçe ve nim tereke suvarılur sorulur ve ayağına çeltük ekülür amma vefa etmediği sebebten Eynegazi deresinden dahi su alınup on kile ekülür. Bkz. *TT 39*, s.48; Mezbur karyede üç pınar var. Her birinin ayağına çeltik ekilür. Orus dar olduğu sebebden biri ekilür. Tohum kile 1, Hasıl 1000. Bkz. *KKA TT 110*, v.100-a; Karye-i Eymir tabi-i Köyceğiz Tımar-ı Ali. Üç pınar var ayağına çeltük ekilir tohum 12 müd. Hasıl 30 müd, 1800. Bkz. *TT-337*, s.341.

61 *TT 1/1 M.* s.105; Benzer uygulamalar için bkz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988, muhtelif sayfalar.

62 Ark-ı cedid dört yılda bir ekilür, Tohum kile 2, Hasıl 50...Ark-ı Kargı iki yılda bir ekilür hariç ez defter, Tohum kile 8, Hasıl 100..Ark-ı çeltik ba'zı vakt ekilür, Hasıl 130. Bkz. *KKA TT 110*, v.100-a,158-b; Ark-ı çeltük tabi-i Megri hassa-i mirliva, Ark-ı çeltük der-civar-ı Megri üç dört yılda bir karasu çıkub çeltük ekilir. Hasılı 7200 akçe deyu defter-i atikde mukayyeddir. On yıl varmiş karasu çıkmayub ekilmez olmuş. Bkz. *TT-337*, s.175.

63 *TT 165*, s.21-22.

64 *TT 166*, s.117.

65 Haricden düşen çeltik argından bedel-i maktu' ber muceb-i defter-i atik, 50. Haricden Cuhudlu'da bir ark ekilür öşr alınur, Hasıl 300. Bkz. *KKA TT 110*, v.197-a, 198-a.

Çine kazası nehirlerindeki mahsulât padişah hasları için toplanmaktadır. Derkenarda bundan sonra tasarrufun timarlar için olduğu notu düşülmüştür. Nehirlerden elde edilen gelirin ve dağıtımının ne şekilde yapılması gerektiğine dair açıklama vardır. Baş, Orta ve Kargı arklarından elde edilen çeltik için adet üzere olan uygulama yapılması kaydedilmiştir. Evvela tohum çıkarıldığı, öşrünü sahib-i arz aldığı ve yarısını beylik için diğer yarısını da kürekçiler için ayrıldığı kaydedilmiştir. Ayrıca her üç arkın kürekçileri için her bir ark başına çeltik-i hümayun-ı padişahi için 1000 akçe alındığı belirtilmektedir. Çeltik reisleri de[66] her arka birer müd çeltik tohumu ekmektedirler. Yarısını padişah için verirlerken diğer yarısını da kendileri için almaktadırlar[67].

Teke sancağında padişah hasları arasında isimleri ile beraber 10 ve Kalkan kazasında 8 nehr-i çeltik kaydedilmiştir[68]. Teke sancağında da oldukça önemli oranda çeltik ziraatı gerçekleştirilmektedir. Nehirler üzerinde bulunan ding değirmenleri sayısı da verilmiştir.

Hamit sancağının hemen hemen her bölgesinde çeltik ziraatı yapılmaktadır. Hamit sancağında Ağlasun kazasında Çeltükçü köyünde 100 müd çeltik tohumu ekilecek alan vardır. Eski defterde reayanın çeltik için 100 müd tohum ektiği belirtilmiş artık reayanın azalması dolayısıyla 50 müd çeltik tohumu ekildiği notu düşülmüştür. Ayrıca ekilen pirincin cinsi de verilerek reayanın ak pirinç ektiği yazılmıştır[69].

Köyceğiz'e bağlı Dalaman nehrinde kürekçilerin ürettikleri çeltikten önce tohum çıkarılıp, sonra hasıl olan çeltikin öşrünü sahib-i arza vermektedirler. Arta kalan çeltik Sancak Bey'i ile kürekçiler arasında eşit olarak bölünmektedir. Dalaman nehri üzerinde 63 adet arkta 553 müd 15 kile tohum çeltik ekilmektedir[70]. Dalaman nehrinde var olan ve kaydı yapılan arkların tohum kapasiteleri de tabloya eklenmiştir.

---

66 Menteşe bölgesi kayıtlarında, padişah beratı ile çeltik reisi olarak görevlendirilenler mevcuttur. Bkz. Himmet Veled-i Doydu Reis-i çeltik ba-berat-ı hümayun. Bkz. *KKA TT 110*, v.165-a.

67 *TT61*, s.117-118.

68 *TT166*, s.600,609.

69 *TT 121*, s.306; *TT 438*, s.290 vd.

70 "Enhar-ı Dalamani tabi-i Köyceğiz hassa-i hümayun alet-i ta'arifeleri kürekçiler çeltik eküp getürdüklerinden sonra evvela tohum ihraç olunup andan sonra öşrü sahib-i arza verilüp bade nısfın beylik için ve nısfın kürekçiler alurlar"... Ceman; Tohum emdad 553, Kile 15. Mahsulat-ı Enhar-ı mezburan ma'a riyaset ve deşdbani Fi sene 93000. Bkz. *KKA TT 110*, v.199-a-b; 135000 olarak kaydedilmiştir. Bkz. *TT 61*, v.117-118; *TT 337*, s.188.a; Bursa'da üç dört yılda bir çeltük düşen yerler vardır. Bkz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988, muhtelif sayfalar.

Tablo 2: Dalaman Çayı Üzerinde Bulunan Arklar ve Ekilen Çeltik Tohum Miktarı

Ark adı	Ekilen Miktar / Müd	Ekilen Miktar / Kile
Ark-ı Ulu	10	10
Ark-ı Karakaya	5	
Ark-ı Kapluca	5	
Ark-ı Karakilisa	10	
Ark-ı Mirkavağı	10	
Ark-ı Karadegin	17	
Ark-ı Karagöz	19	
Ark-ı Ovacık	16	
Ark-ı Ada	5	
Ark-ı Ada-i diğer	11	
Ark-ı Timur	16	
Ark-ı Karakilisa	10	2
Ark-ı Hali	7	2
Ark-ı Karaman	13	
Ark-ı Eylü	6	
Ark-ı Ada	14	
Ark-ı Serime	6	1
Ark-ı Dindaros	10	2
Ark-ı Buçuk	18	3
Ark-ı Karaağaç	4	2
Ark-ı Seyid Bey	7	
Ark-ı Karaincir	6	
Ark-ı Yenice	12	3
Ark-ı Ada	9	
Ark-ı Ada-i diğer	5	
Ark-ı Kulkavağı	9	3
Ark-ı Horek	7	
Ark-ı Büyük Yusuf	3	2
Ark-ı Toprakyedi	8	
Ark-ı Adaköy	8	
Ark-ı Hunalisi	7	
Ark-ı Arablar	4	
Ark-ı Saru Ahmedoğlu	7	
Ark-ı Ayvaz Alisi	9	2
Ark-ı Han	7	
Ark-ı Ayvaz Sofu	6	3
Ark-ı Fasilatan	4	2
Ark-ı Makalık	5	
Ark-ı Topalı	7	

Ark-ı Üçköy	7	
Ark-ı Yakup	5	
Ark-ı Kilisacık	6	
Ark-ı Demle	6	
Ark-ı Egrek	7	
Ark-ı Gedirmek	5	
Ark-ı Medköy	5	
Ark-ı Sapaz	22	
Ark-ı Degirmen	6	
Ark-ı Seydi Piri	6	
Ark-ı Sögütköy	7	3
Ark-ı Ballandırma Karaağaç	5	
Ark-ı Demle Kemerköy	4	
Ark-ı Karaköy	7	
Ark-ı Bin Mustafa	7	3
Ark-ı Hacı Hüseyin	4	7
Ark-ı Sal Muradı	10	
Ark-ı Ağaçkavak	6	
Ark-ı Büyükad	11	
Ark-ı Susar	8	
Ark-ı Göktaş	14	
Ark-ı Nesigeçer	7	2
Ark-ı Görice	7	2
Ark-ı Ada	14	3

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin ekime uygun her bölgesinde ve her yerinde pirinç ziraatı yapıldığı, XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarından tespit edilebilmektedir. Anadolu'da ve Rumeli'de gerçekleştirilen çeltik ekiminin Güney Batı Anadolu bölgesinde büyük işletmeler ve mukataa alanları şeklinde değil de daha çok pınar ve uygun olan nehir kıyılarında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Güney Batı Anadolu bölgesi çeltik ziraatı için iklim bakımından çok uygun sıcaklığa sahiptir. Fakat bölgenin dağlık engebelik yapısı nehirlerin akış hızlarının yüksekliği dolayısıyla çeltik ziraatının yapılmasında birinci engel olarak görülmektedir. Buna rağmen bölgede oldukça yüksek oranda çeltik ziraatı gerçekleştirilmektedir.

Tahrirlerde yazım esnasında devlet tarafından müd ölçüsü üzerinden çeltik fiyatı yazılmıştır. XVI. yüzyılın başlarından XVI. yüzyılın sonuna kadar bu rakamın iki katına çıktığı görülmektedir.

Çeltik ekimi ve yetiştirilmesi diğer tahıllara göre oldukça zor bir bitkidir. Bu yüzden diğer tahıllar kadar büyük arazilerde yetiştirilememektedir. Devlet çeltik ekimini teşvik etmekte ve daha önce çeltik ekilen arazilerdeki çeltiğin ziraatının devamını sağlamaya çalışmaktadır. Doğal sebepler veya haricî olarak bozulan arkların yeniden onarılıp ziraata uygun hale getirilmesi için devlet ve vakıf çalışanları görevlendirilmiştir. Vakıflara gelir sağlayan çeltik ekimlerinin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Vakıf görevlilerinin aynî olarak aldıkları tahıllar arasında pirinçte vardır.

Çeltiğin üretimi ve ticareti beylikler döneminden itibaren yapılmaktadır. Ticarî olarak Bursa'da pirinç hanı merkez iken Güney Batı Anadolu'da kıyı şehirleri daha çok ön plana çıkmaktadır. Bu şehirler Balat ve Ayasluğ'dur. Pirinç bu şehirler vasıtasıyla ihraç olmakta ve Akdeniz'in farklı limanlarına sevk edilmektedir.

Anadolu'da büyük oranda Sakarya nehri üzerinde Beypazarı'nda çeltik tarımı gerçekleştirilmiştir. Karasi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Hamit sancaklarında çeltik üretildiği tahrir defterlerinden öğrenilmektedir. Bu sancakların tamamı Osmanlı Devleti'ne sonradan katılmış olan Anadolu beylikleri topraklarıdır. Bu bölgelerde Çine ve Dalaman nehirleri üzerinde büyük oranda çeltik üretimi gerçekleştirilmektedir.

Kaynaklar

TT 1/1 M.
TT 121
TT 165
TT 166
TT 337
TT 338
TT 39
TT 438
TT 47
TT 61
KKA TT 110
KKA TT 569

AKGÜNDÜZ, Ahmet; Osmanlı *Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri VII*, İstanbul 1994.

ALTUNDAĞ, Şinasi; "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *AÜDTCFD VIII*, Ankara 1947, s.187-197.

ARIKAN, Zeki; "XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Çeltik Üretimi", *V. Uluslararası Türkiye Sosyal ve İktisadi Tarihi Kongresi, Tebliğler (İstanbul 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara 1990.

ATALAY, Besim; *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi I*, Ankara 1985.

BARKAN, Ö. Lütfi-MERİÇLİ, E;, *Hüdavendigar Livası, Tahrir Defterleri I,* Ankara 1988.

BARKAN, Ömer Lütfi; *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I,* İstanbul 1943.

BRAUDEL, Fernand; *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I,* İstanbul 1989.

ÇAVUŞDERE, Serdar; "Ege'de Türk-İtalyan Hububat Ticareti (13-14. Yüzyıllar), *Tarih Araştırmaları Dergisi S.46,* 2009, s.275-303.

DOĞRU, Halime; *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı,* İstanbul 1992.

EKİN, Ümit; "Rodosçuk Halkının Beslenme Kültürü Üzerine Bazı Gözlemler (1638-1730), *Akademik İncelemeler Dergisi C.12, S.1,* 2017, s.37-58

EMECEN, Feridun M.; *XVI. Asırda Manisa Kazası,* Ankara 1989, s.247-250.

_____; "Ayasuluk", *DİA, IV,* s.225-227.

_____; "Çeltik", *DİA VIII,* s.265-266.

_____; "Drama", *DİA IX,* s.525-528.

_____; "Başmukataa Kalemi", *DİA, V,* s.135.

FAROQHI, Suraiya; *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* İstanbul 1998.

FİDAN, Murat; "Osmanlı Döneminde Kastamonu'da Fiyat Hareketliliği (M.1703-1776-1777-1796)", Sosyal Bilimler Dergisi C. 7, S.13, Haziran 2017, s.154-179.

GENÇ, Mehmet; "Mukâtaa", *DİA, XXXI,* s.129-132.

_____; *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* İstanbul 2000.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib; "Edirne", *DİA, X,* s.425-431.

GÜÇER, Lütfi; *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,* İstanbul 1964.

GÜNAY, Hacı Mehmet; "Su", *DİA, XXXVII,* s.432-437.

GÜNDÜZ, Tufan; "Kahramanmaraş", *DİA, XXIV,* s.192-196.

HINZ, Walter; İslam'da Ölçü Sistemleri, (nşr. A. Sevim), İstanbul 1990.

İNALCIK, Halil; "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten XXIII/92,* (Ekim 1959), s.575-610.

_____; "Bursa", *DİA, VI,* s.445-449.

_____; "Osmanlı Metrolojisine Giriş", (çev. E. Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları S.73,* İstanbul 1991, s.21-50.

_____; "Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'âyâ System in the Otoman Empire", *TURCICA S.14,* Paris 1982, s.69-141.

_____; "Rumeli", *DİA, XXXV,* s.232-235.

_____; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600) I,* İstanbul 2001.

KALLEK, Cengiz; "Müd", *DİA, XXXI,* s.457-459

KARAGÖZ, Mehmet; 1193/1779 Senesi Rüsum Defteri'ne Göre Bazarcık-Tatarpazarı'nda Pirinç Üretimi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C.XIV, S.1,* Elazığ 2004, s.275-299.

KIEL, Machiel- BOYKOV, Grigor; "Tatarpazarcığı", *DİA, XL,* s.170-172.

KIEL, Machiel; "Filibe", *DİA XII,* s.79-82.

_____; "Karlı-ili", *DİA, XXIV,* s.499-502.

KÖPRÜLÜ, Orhan F.-UZUN, Mustafa; "Akşemseddin", *DİA*, II, s.299-302.
KURTARAN, Uğur; "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies V. 7/4*, Ankara 2012, s.2269-2286.
LABIB, Subhi Y;," Ortaçağ İslâm Dünyasında Kapitalizm", (çev. Mustafa Alican), *Tarih Okulu, S.XIV,* İlkbahar-Yaz 2013, s.225-243.
MAXIM, Mihai; "Tımışvar", *DİA XIL*, s.94-95.
Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat III-IV,*(nşr. Neşet Çağatay), Ankara 1987.
ÖGEL, Bahaeddin; *Türk Kültür Tarihine Giriş II*, Ankara 1985.
ÖZ, Mehmet; "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları XVII*, İstanbul 1997, s.77-90.
ÖZCAN, Abdülkadir; "Lala Şâhin Paşa (ö.788-/1386)", *DİA, XXVII,* s.77-78.
ÖZDEMİR, Mehmet; "Endülüs", DİA XI, s.211-225.
SOLAK, İbrahim; *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Ankara 2004.
ŞAHİN, Harun; "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme", *The Journal of Academic Social Science Studies Volume 6, Issue 6, June* 2013, s.1019-1037.
TAŞLIGİL, Nuran- ŞAHİN, Güven; "Türkiye'de Çeltik (Oryza sativa L.) Yetiştiriciliği ve Coğrafi Dağılımı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S.6,* Haziran 2011, s.182-203.
TUNCEL, Metin; "Meriç", *DİA, XXIX,* s.188-190.
TURAN, Şerafettin; "Bâyezid II", *DİA, V,* s.234-238.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Kapıkulu Ocakları I,* Ankara 1943.
ÜNAL, Mehmet Ali; *Paradigma Osmanlı Tarihi Sözlüğü,* İstanbul 2011.
VARLIK, M. Çetin; "Germiyanoğulları", *DİA, XIV,* s.33-35.
YİĞİT, Ahmet; *XVI. Yüzyıl Menteşe Livası Vakıfları, (338 Numaralı Mufassal Evkâf Defteri H.970/M.1562)*, Ankara 2009.

OSMANLI DEVLETİ'NDE CEBEL-İ LÜBNAN İPEK ENDÜSTRİSİNİ YENİDEN İNŞAA ÇABALARI (1860-1865)

Kazım Baycar*

Cebel-i Lübnan, İpek Böcekçiliği ve Gelişimi

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin Bilad'u-ş Şam diye ifade edilen ve günümüzde Suriye, Lübnan ve Filistin'i kapsayan bölgelerinde yeni bir ekonomik yapılanma kendisini göstermeye başlamıştır. Bu yeni yapılanma Avrupa kapitalizminin kendisini bölge ekonomisinde hissettirmesi ile meydana gelmiştir. Avrupalı ve özellikle Fransız yatırımcılar, bölgede Mısır işgalinin sona ermesi, ve Osmanlı yönetiminin mutlak anlamda hakim olamamasının oluşturduğu elverişli koşullardan hareketle kendi pazarlarına konu olacak malların üretimini bu bölgede yapmayı öngörmüşlerdir.

Kendisini, özellikle Cebel-i Lübnan bölgesinde gösteren bu ekonomik yapılanmanın öncü sektörü ipek böcekçiliğiydi. Fransız kapitalinin bu bölgedeki ipek böcekçiliğine ilgisi ve bu bölgeyi neredeyse *monocrop* denecek bir biçimde ipek böcekçiliği ile tanıştırması ve yaygınlaşmasını sağlaması Fransız ipek böcekçiliği sektörünün 1840'lı ve 1850'li yıllarda geçirmiş olduğu üretim düşüşü ile açıklanabilir. Bu dönemde ipek böceklerinde çıkan yaygın hastalıklar ve pébrine neticesinde oluşan büyük üretim açığı, Lyon üreticilerini alternatif üretim alanlarına yöneltmiş ve tam bu dönemde Suriye ve Lübnan bölgesi üretim adına bu açığa cevap verebilecek münasip alanlar olarak algılanmıştı.[1]

Fransız kapitalinin bölgeye ilgisi kısa zamanda sonuç verdi. Öyle ki bu ülkenin verilerine göre sadece Beyrut'tan Fransa'ya ipek ihracı 1850

* DPhil Candidate, University of Oxford, Department of Social & Economic History, United Kingdom (kbaycar@gmail.com)

1. Roger Owen, *The Middle East Economy in World Economy 1800-1914,* (London: IB Tauris:1993), 155; John F. Laffey, "Roots of French Imperialism in the Nineteenth the Century: "The case of Lyon," *French Historical Studies* 6, no.1, Spring (1969):78-92.

yılında 2,4 milyon frank iken 7 yıl sonra bu rakam neredeyse dört katına çıkarak 9,8 milyon franka ulaşmıştır.[2] Bölge ekonomisinde Fransız karakterinin ne derece belirgin olduğu Suriye'de ticaretin Fransız Ticari Kanunlarına *Code de Commerce* göre yürütülmekte olduğundan hareketle anlaşılabilir.[3]

Esasen Suriye bölgesindeki ipek böceği üretimi Avrupa kapitalinin bölgeye girişinden öncesine dayanır. Yüzyılın ortasına kadar bu bölgede ipek böcekçiliği daha çok el emeğine dayanan geleneksel yöntemler ile yürütülmekteydi. Ancak bu dönemden itibaren Fransa'da baş gösteren acil arz sıkıntısı nedeniyle bölgede Fransız girişimciler tarafından modern atölyeler kurulmaya başlandı.[4]

Keza bu genel görünüme paralel olarak, bölgede modern fabrikasyon teknikleriyle üretim yapan fabrikalar kurulmuş ve bu fabrikalarda çalışmak üzere ücretli işçiler istihdam edilmeye başlanmıştı. Ducousso'nun verilerine göre sadece Cebel-i Lübnan bölgesinde, yeni tekniklerle üretim yapan, Avrupalılarca kurulmuş ve mülkiyeti yine Avrupalıların elinde olan 10 iplik eğirme fabrikası mevcuttu ve bu fabrikalarda toplamda 800-900 işçi çalışmaktaydı.[5] Benzer şekilde, bölgede dört-beş fabrika daha yerel müteşebbisler, muhtemelen Maruniler, tarafından kurulmuştu. Ancak büyük ölçüde Fransızlardan alınan borçlar ile kurulmuş olmalarından dolayı, bu fabrikalarda büyük ölçüde Fransa'nın yukarıda değinilen arz sıkıntısını karşılamaya yönelik üretim yapılıyordu.[6]

Esasen Avrupa kapitalinin Lübnan ve Suriye bölgesine girişi, Fransız sermayedarların bölgenin Hristiyan varlığını oluşturan Maruniler ile yapmış oldukları işbirliği (ve/veya iş bölümü) sayesinde gerçekleşmiştir. Bir diğer ifade ile bölgeye yabancı olan Fransızlar, Maruni yerel unsurların refakatinde üretim ve ticareti gerçekleştirmişlerdi. Bu işbirliği doğrultusunda

2 Fransız Konsolusluk raporları için bkz; Dominique Chevalier, *La Société du Mont Liban a l'époque de La révolution industrielle en Europe* (Paris: Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1971), 226-230.

3 Arthur Ruppin, *Syria: An Economic Survey*, (New York: Provisional Zionist Committee, 1918), 55.

4 Bu dönemde ipek böcekçiliğinin Fransa için tartışılmaz bir öneme sahip olduğu açıktır. Nitekim 1870 - 1914, yılları arasında dünyadaki ipek ihtiyacının %40 ila 50 arasında bir oranını Fransız üretimi karşılamaktaydı. Bkz. Kais Firro, "Silk and Socio-Economic Changes in Lebanon, 1860-1919," *International Journal of Middle East Studies*, no.22 (1990):154.

5 Gaston Ducousso, *L'industrie de la Soie en Syrie et au Liban*, (Bierut: Imprimerie Catholique, 1913), 125 atıf : Roger Owen *The Middle East Economy...*, 157.

6 Marcel Emerit, *La Crise Syrienne et L'expansion Economique Française en 1860*, (Paris: Presses Universitaires de France, 1952).

Maruni tüccarlar Fransız müteşebbislerinin istekleri doğrultusunda üretimi onlar adına organize ediyor ve toplam çıktıyı da Lyon piyasasına arz ediyordu.[7] Elde yeterince destekleyici veriler bulunmamasına rağmen Fransız müteşebbisleri ile yerel Maruni tüccarlar arasındaki ağın oluşmasında bölgede yeni kurulmuş olan misyoner okullarının rolü veya en azından katkısı olduğunu söylemek mümkündür.[8]

Fransa'nın Suriye bölgesindeki ipek böceği üretimi konusunda Cebel-i Lübnan bölgesindeki üretim özel bir yer tutmaktaydı. Nitelim eldeki mevcut veriler, 1864 yılında Suriye'deki toplam ipek böceği üretiminin %80'e yakınının Cebel-i Lübnan'da gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, ipek böcekçiliği yüzyılın ortasında Cebel-i Lübnan ekonomisinin hayat damarını oluşturmaktaydı. Söz konusu sektör Cebel-i Lübnan'da tarım, sanayii, finans ve ticaret olmak üzere pek çok alanda iş yapan insanları ve bu alanlarda istihdam edilenleri doğrudan etkilemekteydi.[9]

Hiç şüphesiz köylüler ipek böcekçiliği pazarından en fazla etkilenen gruplar arasındaydı. Keza ipek böceğinin yetişmesi için gereken dut ağaçları üretici köylüler tarafından sektöre sağlanmaktaydı. Dominique Chevalier'in sunduğu istatistiklere göre Lübnan'da ekilebilir tarımsal arazinin %80'lik bölümü dut ağaçları ile dolmuştu.[10] Hayatları ipek ipliğine bağlı olan bir diğer kesim hiç şüphesiz el tezgahlarında ipek üretenler ve ipek fabrikalarında çalışanlardan oluşmaktaydı. Ayrıca ipek ticaretine sermayesini koymuş müteşebbisler de ipek endüstrisine bağlı bir biçimde varlık gösteriyorlardı.

Mevcut literatürden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde büyük hacimde gerçekleştirilmesi planlanan ipek üretimi için gerekli iş gücünü, yerli erkek nüfus karşılayamamıştı. Söz konusu emek açığını kapatmak için müteşebbislerin bu defa bölgenin kadın emeğini kullanmaya yöneldiği görülmektedir. Anlaşılan bu gayret sonuç vermiş ve ipek böceği üreticileri Hristiyan aile kızlarının fabrikalarda çalışabilmelerini sağlamışlardı.[11] Tabii bunu sağlamada Maruni Patriğinin konu hakkındaki fetvasının da belirleyici bir rol oynadığını not etmek gerekir.[12]

---

7 Firro, Kais, "Silk and Socio-Economic ...,17.

8 Bu dönemde bölgedeki misyoner faaliyetleri için bakınız; Mehmet A. Doğan, and Sharkey. Heather J. *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters.* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2011).

9 Roger Owen *The Middle East Economy...*,154.

10 Dominique Chevalier, La Société du Mont Liban: a L'époque de la Révolution Industrielle en Europe, (Paris : Institut Français d'archéologie de Beyrouth, 1971).

11 Afif Tannous, "The Social Change in Arab Villiage", *American Sociological Review*, v.6, n.5, 1941, 665-666, atıf: Roger Owen *The Middle East Economy...*, 158.

12 Gaston. Ducousso, *L'industrie De La Soie...*154.

İç Savaş, Din Temelli Ayrışma ve İpek Endüstrisi

Bu dönemde ipek endüstrisi öncülüğündeki bölgesel kalkınma hiç şüphesiz farklı dini ve etnik gruplara mensup insanların tümünü eşit oranda etkilememişti. Fransız kapitalinin bölgenin Hristiyan unsurlarının eliyle ipek endüstrisini oluşturması, doğal olarak bu din mensuplarının ekonomik anlamda Müslümanlardan daha avantajlı pozisyona gelmeleri sonucunu doğurmuştur.[13] Hristiyan ve Müslümanların ekonomik durumları arasında kısa süre içerisinde gerçekleşen bu radikal değişim çok geçmeden, bu iki din mensupları arasında gerçekleşecek gerginliklerin de kapısını açacaktır.

Tam bu sıralarda gayrımüslim Osmanlılara tanınan ayrıcalıkları içeren Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi mevcut gerilimi daha da körüklemişti.[14] Islahat Fermanı ile beraber Suriye ve Lübnan'da daha önceden ekonomik avantajlar sağlamış Hristiyan unsurun bu defa politik haklarla bu pozisyonlarını güçlendirmeleri, bölgenin Müslümanları arasında huzursuzluk yaratmıştı. İki din mensupları arasındaki bu gerilim 1858-1861 yılları arasında 'Osmanlı Suriyesi'nin çeşitli bölgelerinde birbiri ardına patlak veren iç çatışmaları doğurmuştu.[15] Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında önce Nablus'ta meydana gelen ve daha sonra Şam ile devam eden bölgesel iç çatışmalar sonucunda her iki din mensupları arasında ciddi boyutta can kayıpları yaşanmıştı. Ancak eldeki veriler şüpheye yer bırakmayacak ölçüde Hristiyan kayıplarının görece daha fazla olduğunu göstermektedir. Mevcut veriler sadece Şam'da Hristiyanların kaybının 800 ve bütün Suriye Vilayetinde kayıpların 20.000'e ulaştığını göstermektedir.[16]

Yine çatışmaların genel karakteri meselenin sadece bir dini ayrışmadan doğmadığını, ekonomik unsurların da etken olduğunu göstermektedir. Nitekim Hristiyan Maruniler gibi Islahat Fermanı ile bir takım yeni

13 Roger Owen *The Middle East Economy...*,153.

14 Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (Oxford: Clarendon, 1968), 226.

15 Ufuk Gülsoy, 1856 Helep ve Nablus Olayları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, v.9, 279-281.

16 Can kayıpları konusunda çeşitli veriler söz konusudur. Dönemin anonim bir kaynağının naklettiğine göre ölen Hristiyanların sayısı 6000 civarındaydı. L. Schatkowski-Schilcher ise bu rakamın 8000 olduğunu ifade eder. Linda Schatkowski-Schilcher, *The decline of Syrian localism: the Damascene notables 1785-1870,* (D. Phil. Oxford, 1978), 150. Öte yandan Kemal. S. Salibi, sadece birinci günde 5500 kişinin öldürüldüğünden bahseder. Bkz: Kemal Salibi, "The 1860 upheaval in Damascus' in Polk and Chambers," In *Beginnings of Modernization* ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, (Chicago: University of Chicago Press, 1968), 191-192. Verilerin tümü için bkz. Roger Owen *The Middle East Economy...*,324.

haklar elde eden bölgenin Musevileri ve Samarileri iç çatışmalar sırasında Müslümanların saldırısına hiç uğramamışlardı.[17]

Hiç şüphesiz Suriye'nin çeşitli bölgelerinde meydana gelen iç çatışmaların en trajik olanı Cebel-i Lübnan'da yaşanmıştı. Esasen bu bölgede iki din mensupları arasındaki gerilimin varlığı Mısır işgaline kadar uzanmaktadır. Mısır işgali ile yeni ve hızlı bir boyut kazanan ticaret kısa bir süre içinde Marunilerin statüsünü yükseltmişti. Ancak işgalin sona ermesi ile üstü örtülen gerilim yeniden kendisini göstermişti.[18] Bu dönemde Hristiyan din mümessillerinin İstanbul'a gönderdikleri şikayetnamelerde, merkezden gönderilen Osmanlı valilerinin Müslümanları Marunilere karşı kışkırttıkları ifade edilmekteydi. Durumun daha da kötüleşmesi üzerine Osmanlı Devleti bu bölgede çifte kaymakamlık sistemine geçilmiş, Kuzey Lübnan Maruniler ve Güney de Dürziler tarafından yönetilecek biçimde yeniden dizayn edilmiştir. Ancak Avrupa devletlerinin Lübnan'a olan ilgisi sonucunda Fransa'nın hakimiyet alanını Kuzeydeki Marunileri, İngiltere'nin ise güneydeki Müslümanları destelemek suretiyle genişletmeye çalışmaları sonucunda bu sistem de beklenen sonucu vermemiş, gerilim aşılamamıştı.

Sonuç olarak 1860'lı yılların başında Lübnan'da trajik bir iç savaş patlak vermiş ve bölgenin her tarafına kısa sürede bir dalga halinde yayılmıştı. Samir Khalaf'ın ifadesi ile küçük bir atışma bir diğerini tetikliyor ve sonuçta Kisrawan'da olduğu gibi büyük bir köylü isyanına dönüşüveriyordu.[19] Osmanlı devleti mevcut duruma tepkisiz kalmadıysa da, olayların büyümesi üzerine bölgeye gönderdiği ordu o safhadaki bir kargaşayı düzeltmeye yetecek güce sahip değildi. Konunun daha da karmaşık bir hal alması üzerine Osmanlı Devleti, kendisine gelen talep doğrultusunda Fransız ordusunun bölgeye girmesine müsaade etti. Sonuç olarak Avrupa birliklerinin bölgeye müdahalesi ile Lübnan'da asayiş sağlanabildi. Ancak bölgede yaşanan trajedinin bilançosu ağırdı. Leyla Fawaz'ın verilerine göre sadece Dayr'ul Kamar'da 447 antrepo ve dükkan, 1738 oda, 711 ev yıkılmış, binlerce liralık sermeye yağma sırasında çalınmıştı.[20] Bunun dışında Lübnan'da toplamda 200 köyün yağmalandığı ya da yakıldığı ve pek çok dut ağacının kundaklandığı ifade edilmektedir.[21]

---

17 Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria...*, 227.

18 Leila T Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Berkeley: University of California Press, 1994), 53.

19 Khalaf, Samir. *Persistence and Change in 19th Century Lebanon: A Sociological Essay.* Beirut, Lebanon: American University of Beirut, 1979.

20 Leila T Fawaz, *An Occasion for War...*, 47.

21 Leila T Fawaz, *An Occasion for War...*, 164.

İç savaşın bitirilmesi ile beraber Lübnan'ın geleceği Avrupa Devletleri ve Osmanlı devleti arasında 1860-1864 yıllarında imzalanan ve literatürde *Règlement Organique* olarak isimlendirilen bir dizi anlaşma metni ile şekillendi. Bu yeni düzenlemeye göre Cebel-i Lübnan Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın garantörlüğünde yeni bir yasal statü kazanarak Osmanlı'dan yarı bağımsız bir mutasarrıflığa dönüşmüştür. Bu yeni mutasarrıflık sistemi, yaklaşık 40 yıl sürecek olan, Engin Akarlı'nın isimlendirmesi ile, "en uzun barış dönemi"nin de kapısını aralayacaktır.[22]

İpek böcekçiliğinin Yeniden İhyası Meselesi

Cebel-i Lübnan'daki uzun süreli barış dönemi, ekonomik restorasyonu da beraberinde getirmiştir. Şüphesiz bu sürecin en önemli noktasını, önemine yukarıda değinilen, İpek endüstrisinin yeniden ihyası meselesi oluşturmaktadır.

İngilizce iktisat tarihi literatüründe, Lübnan ipek endüstrisinin restorasyonu konusunda Fransa'nın ve Fransız ordusunun etkin rolü vurgulanırken Osmanlı Devleti'nin katkıları neredeyse hiç yer almamaktadır. Örneğin Muhammet Said Kalla, ipek endüstrisinin yeniden gelişimini 1860'lı yıllarda meydana gelen çatışmalarla yıkılan ipek fabrikalarının Fransız orduları sayesinde yeninden inşa edilmesine bağlar.[23] Aynı şekilde Roger Owen, Emerit'in raporlarına dayanarak, ipek endüstrisinin ihyasını sağlamada Avrupalı hayır severlerden toplanan £250,000 paundluk yardım paralarından bahseder.[24] Konu üzerinde en sağduyulu yaklaşımı gösteren Leyla Fawaz ise bu restorasyon sürecini Fransız ve Osmanlı işbirliğinin bir sonucu olarak sunar.[25] Engin Deniz Akarlı ise Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında zarar gören Marunilere tazminat ödemeyi kabul ettiğine kitabının çeşitli yerlerinde değinmekle birlikte ayrıntıya girmemiştir.

Barış döneminde Lübnan'daki ipek endüstrisinin yeninden kalkınması konusunda İngilizce literatürde, daha çok Fransız ve İngiliz birincil kaynaklarına dayanılarak yeniden inşaa sürecinde Avrupa sermayesi vurgulanırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun katkıları neredeyse bütünüyle göz ardı edilmektedir. Bu noktada Osmanlı Arşivlerinden edindiğimiz konuyla ilgili dokümanların içeriği bu gölgede kalmış durumu birinci elden gün ışığına çıkarmaktadır.

22 Engin D. Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*. Berkeley: University of California Press, 1993.

23 Mohammad Sa'id Kalla, *The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Syria: 1831-1914*, (Ph.D., American University, Washington. 1969), 209-210.

24 M. Emerit, *La Crise Syrienne*, 226, atıf, Roger Owen *The Middle East Economy...*,165.

25 Leila T Fawaz,. *An Occasion for War...*, 173.

Söz konusu arşiv kaynaklarının bize sunduğu bilgilere göre, Osmanlı Devleti, gerek bölgedeki kendi otoritesini yeniden canlandırmak, gerekse de yeniden alevlenmesi muhtemel bir Maruni-Dürzi çatışmasını önlemek adına, barış döneminin daha ilk yıllarında Maruni kayıplarını tazmin etmek konusunda harekete geçmiştir. Bu anlamda ipekçilik üzerinden hayatlarını kazanan insanlarının kayıplarını tazmin ve ipekçiliği yeniden canlandırmak üzere devlet hem ayni hem de nakdi olarak yardımda bulunmanın yollarını araştırmıştır.

Bu yardım talebinin ilk olarak bölgeye gönderilen Keçecizade Fuat Paşa[26] tarafından 6 Şubat 1861 tarihinde yapılmış olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili arşiv metninden anlaşıldığı kadarıyla Fuat Paşa gerek Lübnan'daki ipek böcekçiliğinin ihyası ve gerekse de Osmanlı askerlerinin iki aylık birikmiş maaşlarının ödenmesini istemişti. Kendisine cevaben bildirilen yazıda Lübnan'a gönderilebilecek sadece 10.000 kese altın tedarik edilmiş olduğu bildirilmiş ve kalanının gönderilmesi için Meclis-i vükela tezkiresinin gerekliliği vurgulanmıştır.[27]

Bundan beş gün sonra, İpek işletmeciliğinin bütünüyle zarar gördüğü bölgede sektörü yeniden hayata geçirmek adına, öncelikle Bursa ve Edirne'deki ipek böceği tohumlarının satın alınıp bu bölgeye aktarılması kararı alınmış olduğu gözükmektedir. 30 Recep 1277 yani (11 Şubat 1861) tarihinde Maliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, 100 kıyye Bursa'dan ve 500 kıyye Edirne'den ipek böceği tohumunun satın alınıp Beyrut ve Cebel-i Lübnan'a gönderilmesi istendiği ancak o tarihte Bursa'dan henüz böyle bir alım yapılamadığı için Edirne'den alınmış olan 500 kıyye ipek böceğinin Bursa adına gönderilmesi istenmiştir.[28]Aynı şekilde, Deyru'l Kamar'da evleri ve atölyeleri kundaklanan ve zarara uğrayan Marunilerin, evlerini ve atölyelerini yeniden inşa etmek üzere Lübnan Aklam müdürü İzzet Efendi görevlendirilmişti.[29]

Bu talepler Beyrut iç savaşın durdurulmasının hemen ardından Avrupa devleri ile Osmanlı temsilcilerinin bir araya gelerek oluşturdukları Beyrut Komisyonunda yapılan görüşmeler ve alınan kararlar çerçevesinde yapılmaktaydı. Bu görüşmeler esnasında İpek endüstrisinin yeniden inşası ve tazmini için devletçe öngörülen nakdi yardım ve tazminat sürecinin daha sancılı geçtiği anlaşılmaktadır. Tahmin edilebileceği gibi bu dönem

26 Tanzimat reformalarının önemli aktörlerinden biri olan Keçecizade Mehmet Fuad Paşa veziriazam olmadan önce 1860 yılında, Lübnan ve Suriye olaylarının çıkması ile birlikte, asayişi sağlaması maksadıyla Şam valiliğine atanmıştı.

27 BOA, A.)MKT.NZD, 345/51, 1277.Ş.25, 6 Şubat 1277.

28 BOA, A.)MKT.NDZ, 342/27.

29 BOA, A.)MKT.NZD, 410/11, no.1, 24 Mart 1279 (5 Nisan 1863).

Kırım savaşından yeni çıkmış ve ilk dış borçlanmasını gerçekleştirmiş bir devlet olarak Osmanlı Devlet bütçesinde kaynaklar çok rahatça yönetilememektedir.

Osmanlı Devleti'nin söz konusu nakit sıkıntısının bir kısım sarraflarca bir kazanç fırsatı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin 13 Ağustos 1860 tarihli Hariciye Mektubi kaleminde yer alan bir belgeye göre tütün ticareti ile uğraşan Monsieur Dolaverin ismindeki bir tüccar Fransız sefaretine gelmiş ve Devlet-i Aliyye'ye borç vermeyi teklif etmiş, ancak bu miktarın az gelmesi ve sunmuş olduğu şartların elverişsiz bulunması dolaysıyla teklif reddedilmiştir.[30]

1863 yılının ortasında Lübnan hakkında yapılan anlaşmaların devam ettiği süreç içinde Osmanlı Devleti'nin ipek endüstrisinin restorasyonu ve tazminatları hakkındaki tasarrufu iyice belirginleşmişti. Temmuz ayının ortasında dönemin Beyrut valisinin Sadarete gönderdiği mektup meselenin geldiği boyutu ve çözüm için gerekenleri ayrıntılı bir biçimde ortaya koymaktadır. Buna göre iç savaş sırasında Lübnanlı Hristiyan ipek üreticilerinin toplam zayiatı 40 milyon olarak belirlenmiştir. Başlangıçta bu miktarın bölgedeki Müslüman sakinlerden peyderpey tahsil edilmesi öngörülmüştür. Ancak bu düşüncenin dillendirilmesi bölgeden Müslüman ahalinin göç etmeye başlamasına sebebiyet vermiş, ve söz konusu göçlerin genişlemesinin durdurulması adına bu fikirden vazgeçilmişti.

Daha sonra devlet, zarara uğramış olan Marunilerin zararlarını tazmin adına bu kişilere kendilerine ödeme yapılacak miktarları gösteren borç senetleri dağıtmıştır. Ancak Temmuz 1863'e gelindiğinde 100 milyonluk senetlerin sadece 1,5 milyonunun ödemesi yapılabilmişti. Bu durum gerek Beyrut Komisyonu'nda yer alan Avrupalı devletlerin temsilcilerini, gerekse de Lübnan'daki Maruni ahalisinin tepkisini çekmişti. Deyr'ul Kamar'dan gelen haberlere göre, tazminatların ödeneceğinin ilan edildiği gün itibarı ile her gün Maruni vekiller yetkililere başvurmuşlardı. Yine Zahle'de yüze yakın Hristiyan kadının Osmanlı müdüriyetlerinde yalın ayak tazminat almak için bekledikleri, Bekaa ve Baalbek ahalisinin ise Müslüman ahaliyi sıkıştırmak suretiyle kendilerinden zararlarının tazmin edilmesi için yetkililere baskı yaptıkları haberleri gelmekteydi.

Durumun ertelenemez bir boyuta erişmesi ile birlikte yeni çözüm yolları Osmanlı bürokratları tarafından üretilmeye başlandı. Bu noktada meselenin çözüme kavuşması açısından Beyrut valisi Muhammet Kabuli Paşa iki öneri sundu. Her iki öneri de, hazinesinin tazminat ödemesi yapacak durumunun olmadığını dikkate alarak, devletin borçlanmasını

30 BOA, HR. MKT, 344/95, 1277.M.25, nu.2.

öngörüyordu. Buna göre Devlet-i Aliyye tazminat paralarını temin adına ya Avrupa devletlerine borçlanacak ya da borç tahvili çıkartarak kendi teb'aşından borçlanacaktı. Kabuli Paşa ikinci tercihin hayata geçirilmesini önermekte idi. Nitekim Avrupa'dan alınacak borcun hem faizi hem de masrafları hazineyi zora düşürebilecek nitelikte idi. Yine aynı şekilde Avrupa'dan alınacak borç karşılığında teminat olarak gösterilecek olan Şam ve Sayda gümrük gelirlerinin bu borcu temin etmede ya da çevirmede yeterli geleceği de meçhuldü. Oysa "konsolide küşadı", yani borç tahvili çıkarılması daha az masraflı ve hazineyi daha uzun zaman içerisinde borçları çevirebilmesi sağlamakta idi.

Buna göre devlet yüzde 6 faizle 5'er, 10'ar ve 20'şer mecidiyelik tahvil senetleri basacak ve alacaklılar ellerindeki sirküler miktarınca alacaklarını bu senetlere dönüştüreceklerdi. Her üç ayda bir yapılacak olan kura ile alacaklılar ellerindeki borç senetlerini bozdurma hakkı elde edecekler. Kura çıkmayanlar ise bir süre daha bekleyip yüzde 6 faizle ellerindeki borçları tutabilecek idi. Bu durumun borçluların lehine olacağı da düşünülmekteydi. Nitekim, alacaklılar sirküler halinde bulunan borçlarını ancak tek seferde ve zaman maliyetini de gözetmeksizin, nominal fiyatlar üzerinden, tahsil edebiliyorlardı. Oysa konsolideler sayesinde dileyen parasının bir kısmını bozdurup kalan kısmını faiz ile değerlendirebiliyordu. Ayrıca acil para gereksinimi duyan bir kısım Maruniler ellerindeki sirküleri nakte çevirmek adına bu kağıtları değerinin çok altında bir fiyata simsara satmak durumunda kalmışlardı. Konsolideler işte bu mağduriyetleri önleme adına da bir çare olarak görülüyordu. Aynı şekilde alacaklılar açısından bakıldığında eldeki mevcut borç sirkülerinin hiç bir yasal teminatı söz konusu değildi. Örneğin devletin tazminatları ödeyememesi durumunda nasıl bir uygulama olacağı belirsizdi. Oysa konsolideler dönemin ticaret kanunları ile teminat altına alınmış belgelerdi.

Sadaret'in Kabuli Paşa'nın "konsolide küşadı" teklifine olumlu bakması sonucunda tahvillerin çıkartılması kesin olarak karara bağlandı. Ancak Sadrazamlık bu noktada iki şerh koymuştur. Birincisi bu borçlanma tahvilleri Maliye Nezareti tarafından ve onun kontrolünde basılıp arz edilecekti. Yani yerel bazda bir tahvil çıkarılmayacaktı.İkinci olarak bu konsolidelerin sadece bölgede zarar görenlere yönelik, zararlarına karşılık nispetinde dağıtılması öngörülüydü.[31] Yani İstanbul'dan ya da imparatorluğun herhangi başka bölgesinden kişilerin bu borç tahvillerine sahip olabilmesi söz konusu olmayacaktı.

31 BOA, İ..HR., 333/21439, no.3, 19 Muharrem 1280 (6 Temmuz 1863).

Osmanlı Devleti'nin Lübnanlı Maruniler için öngördüğü zararları tazmin meselesi, sadece Osmanlı idaresindeki Lübnan tarihi için değil, aynı zamanda Osmanlı finans tarihi içinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim devletin, ödemeye mükellef olduğu tazminat dahi farklı türde birçok gideri iç borçlanma türüne döndürmeye yönelik pratiği bu dönemde görülmeye başlanmıştı. Devletin, Lübnan'daki iç savaş sırasında zarar görenlerin zararlarının tazmine yönelik iç borç tahvili çıkarması, bu nitelikte pratiklerin en erken örneklerdendi. Nitekim Osmanlı borçlarını detaylı bir biçimde işleyen dönemin yazarları Eugene Morel ve Abidin Paşa'nın detaylı bir biçimde belirttikleri üzere, devletin borçlarının yeniden yapılandırılması ve borçların türdeşliğini sağlamak maksadıyla Osmanlı tüm borç senedi çeşitlerini tahvillere çevirmek kararını almıştır.[32]

Sonuç olarak devletin Lübnan ekonomisinin restorasyonu bağlamında yukarıda değinilen politikaları sonuç vermiş ve 1880'li yılların başlarında üretim eski seviyelerine yeniden ulaşmıştır. Bu dönemde sökülen dut ağaçlarının yerlerine yenileri dikilmiş ve ekilebilir arazinin yarısından fazlasına ulaşmıştır. Aynı şekilde yıkılan, ya da üretimi durmuş olan ipek fabrikaları yeniden eski işlevlerine dönmüş ve yüzyılın başında sayıları neredeyse 200'e ulaşmış, çalışan işçi sayısı ekonomik bunalımdan öncesine kıyasla on kat artmıştır. [33]

Sonuç

1860'lı yıllarda Lübnan ve çevresinde iki dinin mensupları arasında yaşanan iç çatışmaların sonucunda ortaya çıkan maddi yıkım, daha sonraki yıllarda tazmin edilecektir. Doğu Akdeniz tarihinde, mikro ölçüye sahip bu gerçeklik, hakim literatürde büyük ölçüde Avrupa devletlerinin baş rollerde olduğu bir süreç olarak sunulmaktadır. Kasıtlı ya da kasıtsız olarak söz konusu bu anlatı, Lübnan ve Suriye'nin bu dönemde sanki Osmanlı Devleti'nin bir parçası değilmiş gibi, problemli bir kurguyla meseleye yaklaşır. Bu marazi yaklaşımın bölge üzerine ürettiği tarih yazımı Osmanlı Devleti'nin sadece Hristiyanlara ve diğer gayrimüslim gruplara yönelik 'olumsuz' uygulamalara odaklanmaktadır.

32 Eugene Morel, *La Turquie et ses Reformes* (Paris: E. Dentu Libraire Editeur, 1866); Abidin Paşa, *Hava Oyunları*, yayına hazırlayan: Celali Yılmaz, (İstanbul: Skala Yayıncılık, 2011).

33 Gaston Ducousso, *L'industrie de la soie en Syrie et au Liban,* (Bierut: Imprimerie Catholique, 1913), 125, aktaran; Roger Owen *The Middle East Economy*...,250.

Oysa yukarıda da görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti, Lübnan ve Suriye'de meydana gelen olayların izleyicisi konumunda değil, gücü nisbetinde aktörü konumundadır. Gerek tazminatlar gerekse de ipek endüstrisinin yeniden ihyası için gerekenler konusunda Osmanlı'nın insiyatif aldığı ve sonuçta 1860'lı yılların ortalarında meseleyi hallettiği görülmektedir. Hiç şüphesiz, İmparatorluğun bu konudaki gayretini, bölgede varlığını kaybetme endişesi ile de açıklamak mümkündür.

Söz konusu literatürün Osmanlı Arşiv kaynaklarında yer alan bilgilerle çelişmesi çelişmesi sorunu, daha geniş kapsamlı bir bilgi probleminin küçük bir örneğini sunmaktadır. Sadece dönemin Fransız bakış açısına dayanması ve Fransızca kaynaklara bağlı kalmanın bir sonucu olarak oluşan literatür, Osmanlı devletinin bölgenin yeniden inşası için bir ana aktör olarak uyguladığı politika ve pratikleri görememiştir. Benzer nitelikli bilgi problemlerini bu coğrafya için aynı dönemler için farklı konularda görmek mümkündür. Bu durum, Doğu Akdeniz iktisat tarihinin, Osmanlı kaynaklarını kullanmak suretiyle yeniden yazılmasını sağlayacak büyük ve acil gereksinimi gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İ.HR., 333/21439, 19 Muharrem 1280

A.)MKT.NZD, 345/51, 1277 Şaban 25

A.)MKT.NDZ, 342/27

A.)MKT.NZD, 410/11, no.1, 24 Mart 1279

HR. MKT, 344/95, 1277 Muharrem 25

Basılı Kaynaklar

Abidin Paşa. *Hava Oyunları*, haz. Celali Yılmaz. İstanbul: Skala Yayıncılık, 2011.

Chevalier, Dominique. *La Société du Mont Liban : à L'époque de la Révolution Industrielle en Europe*, Paris : Institut Français d'archéologie de Beyrouth, 1971.

Ducousso, Gaston. *L'industrie de la soie en Syrie et au Liban.* Bierut: Imprimerie Catholique, 1913.

Emerit, Marcel. *La Crise Syrienne et L'expansion Economique Française en 1860*. Paris: Presses Universitaires de France, 1952.

Fawaz, Leila Tarazi. *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*. Berkeley: University of California Press, 1994.

Firro, Kais. "Silk and Socio-Economic Changes in Lebanon, 1860-1919," *International Journal of Middle East Studies.* no.22 (1990): 151-169.

Gülsoy, Ufuk. "1856 Helep ve Nablus Olayları," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, no.9, (1994): 279-281.

Kalla, Mohammad Sa'id. *The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Syria: 1831-1914*. Ph.D., American University, Washington. 1969.

Laffey, John F. Roots of French Imperialism in the Nineteenth the Century: "The case of Lyon," *French Historical Studies* 6, no.1, Spring (1969):78-92.

Ma'oz, Moshe. *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*. Oxford: Clarendon, 1968.

Morel, Eugene. *La Turquie et ses Reformes*. Paris: E. Dentu Libraire Editeur, 1866.

Owen, Roger. *The Middle East Economy in World Economy 1800-1914*. London: IB Tauris: 1993.

Ruppin, Arthur. *Syria: An Economic Survey*. New York: Provisional Zionist Committee, 1918.

XIX. YÜZYIL ORTASINDA BÜYÜKADA'DA MEVCUT ESNAF VE ZANAATKÂR GRUPLARINA DAİR BİR İNCELEME

Duygu Saygın*

Tarih boyunca *Demonisia (Cin Adaları)*, *Les Iles Des Princes (Prens Adaları)*, *Papadonisia (Keşiş Adaları)*, *Iles Des Saints (Evliya Adaları)*, *Propontidas (Marmara Adaları)*, *Halkedon (Kadıköy) Adaları*, *Bahtiyar Adaları*, *Halka Adalar* ve *Kızıl Adalar* olarak adlandırılan Adalar, aslında Kocaeli Yarımadası'ndan ayrılmış dokuz üyeli bir takımadanın parçalarıdır. Bu ayrılmanın, Kuaterner olarak da bilinen Dördüncü Zaman'ın başlarındaki yer kabuğu hareketleri sırasında boğazlar açılıp Trakya-Kocaeli peneplenininin güney kesimleri suyla kaplanırken, Adalar'ın su üstünde kalmasıyla gerçekleştiği düşünülmektedir. Bölgenin denizaltı topografyası da bu tezi doğrular. Bölgede güneydoğuya doğru derinleşen bir platform Kocaeli Yarımadası'na doğru yavaş yavaş yükselerek Büyükada ile Dragos arasında 10-15 metre derinliğinde bir sırt haline gelir. Yapılan ölçüm ve keşifler, bütün adalar arasında, sular altında kalmış eski bir akarsuyun vadileri olduğu sanılan olukların, ada grubunun kuzeybatısında da Boğaziçi kanalının devamı olduğu sanılan bir oluğun varlığını göstermektedir[1]. Takımadayı; Büyükada, Heybeliada, Burgazada, Kınalıada, Sedefadası, Yassıada[2], Sivriada, Tavşanadası ve Kaşıkadası oluşturur. Takımadanın ana karaya en yakın üyesi Kınalıada, en uzak olanı ise Tavşanadasıdır. Adalar'a dair bazı özelliklere tabloda yer verilmiştir.

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (duygu.saygin@istanbul.edu.tr)

1 Turgay Gökçen, "Adalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, c.I, s.66.

2 Yassıada'nın ismi 08.11.2013 tarihli İstanbul İl Genel Meclisi kararıyla *Demokrasi ve Özgürlük Adası* olarak değiştirilse de, çalışmamızda yüzyıllardır süregelen orijinal isminin kullanılması daha uygun bulunmuştur.

Tablo 1: Prens Adaları'nın Özellikleri

Türkçe İsmi	Rumca ismi	Koordinatları	Yüzölçümü
Büyükada	Prinkipos / Πρίγκηπος	40°52'18"K 29°07'36"D	5.4 km²
Heybeliada	Halkis / Χάλκης	40°52'40"K 29°05'30"D	2.3 km²
Burgazada	Antigonis / Αντιγόνης	40°52'48"K 29°04'01"D	1.5 km²
Kınalıada	Protis / Πρώτης	40°54'26"K 29°03'18"D	1.3 km²
Sedefadası	Terevinthos / Τερέβινθος *	40°51'01"K 29°08'46"D	0.15 km²
Yassıada	Platis / Πλάτης	40°51'54"K 28°59'37"D	0,05 km²
Sivriada	Okseia / Οξειά	40°52'32"K 28°58'18"D	0.04 km²
Tavşanadası	Neandros / Νέανδρος	40°49'10"K 29°06'45"D	0.01 km²
Kaşıkadası	Pitas / Πίτας	40°53'03"K 29°04'38"D	1.08 km²

Bu dokuz adanın dışında, söz konusu takımadanın şu anda yüzeyde olmayan iki parçası daha vardır ki; bunlar 1000-1100 yılları arasında gerçekleştiği tahmin edilen bir depremde batmış olan ve ikisi birlikte *Vordonisi* adlı tek bir adayı oluşturan Büyük Vordonisi (40.916835°K-29.092682°D) ile Küçük Vordonisi (40.914781°K-29.088933°D) kayalıklarıdır. Adalardan Büyükada, Heybeliada, Burgazada ve Kınalıada iskâna açık; Yassıada, Sivriada ve Tavşanadası boş durumdadır. Sedefadası ise; 1850 yılında Sultan Abdülmecid tarafından, kardeşi Atiye Sultan'ın eşi ve dönemin Tophane-i Âmire Müşiri olan Damat Fethi Ahmed Paşa'ya hediye edildiğinden, üzerinde yerleşim olmakla birlikte, kendisinin mahdumlarına ait bir özel mülk statüsündedir.

Bizans tarihçileri, Adalar'dan ilk olarak üzerlerinde kurulan manastırlar vesilesiyle bahsetmeye başlamışsa da, burada yerleşimin çok önceye dayandığına inanılmaktadır. Adalar ile ilgili tarihlenebilen ilk olay; Makedonya Kralı I. Demetrius'un, M.Ö. 298'de, babası I. Antigonos anısına, o dönemde adı *Panormos* olan Burgazada'da bir kale inşa ettirmesi ve Ada'ya *Antigoni* adını vermesidir[3]. Bizans İmparatorluğu döneminde ise, bu dokuz adada bulunan manastırların gözden düşmüş komutanlar ve tahttan

* Sedefadası'nın ismi Eski Yunanca'da *Terevinthos (Τερέβινθος)*, Çağdaş Yunanca'da ise *Antriovithos (Αντιρόβυθος)* olarak geçmektedir. Bu çalışmada orijinal ismini kullanmak daha uygun bulunmuştur.

3 Ernest Mamboury, *Prens Adaları*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s.31.

indirilen hükümdarlar için bir sürgün mahalli olarak kullanıldığı herkes tarafından bilinmektedir.

Adalar, İstanbul'un fethi sürecinde Kaptan-ı Derya Baltaoğlu Süleyman Bey tarafından kuşatılmıştır. Üzerinde yerleşim olan adalardan Kınalıada, Burgazada ve Heybeliada hemen teslim olurken; Büyükada, kalesinde bulunan muhafızların direnmesi sebebiyle, diğer adalardan 40 gün sonra, 17 Nisan 1453'te fethedilebilmiştir[4].

Adalar, İstanbul'un fethinden sonra Kocaeli sancağına bağlanmış ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kocaeli ile birlikte Kaptanpaşa Eyaleti'ne katılmıştır[5]. Bu dönemde Bostancıbaşı'nın sorumluluğunda bulunan Adalar[6], ilerleyen dönemlerde Üsküdar'ın Kartal kazasına bağlı bir nahiye haline gelmiştir. Adalar'ın tam olarak hangi tarihte Kocaeli sancağından ayrılıp Kartal kazasına bağlandığı bilinmemekle birlikte; 1833[7] ve 1836 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında Kartal kazasına bağlı görünmelerinden, bu değişimin en geç XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde olduğunu söylemek mümkündür. Yüzyılın ortasında, Osmanlı taşra yönetimine yönelik olarak başlayan yeniden yapılandırma hareketleri Adalar'ı da etkilemiştir. 1864 tarihli Tuna Vilâyet Nizamnâmesi'nin tüm Osmanlı Devleti'nde geçerli olacak şekilde değiştirilip, 1867'de Vilâyet-i Umumiye Nizamnâmesi adıyla yayınlanmasının ardından[8], Adalar, İstanbul'un bir kazası haline gelmiş, Büyükada da bu kazanın merkezi olmuştur. Heybeliada, Burgazada ve Kınalıada ise bu kazaya bağlı birer nahiye konumunda kalmıştır.

Prens Adaları'nın en büyüğü olan Büyükada, tarih boyunca *Megale (Büyük)*, *Megali Dimonissos (Büyük Cin)* ve çeşitli fonetiklere sahip olsa da hepsi de *Prens Adası* anlamına gelen *Prinkiponissos*, *Prinkipos*, *Prinkipu*, *Pringhipo*, *Prenkipos*, *Prenkipo* ve *Prinkipo* gibi isimlerle anılmış olup; Türkler tarafından ise *Cezire-i Sürh*, *Kızılada*, *Bey Adası*, *Ada-yı Kebir* ve *Büyükada* şeklinde adlandırılmıştır. Ada ile ilgili tarihlenen ilk önemli olay; Bizans İmparatoru II. Iustinus'un, 569 yılında, bugünkü Maden mevkiinde bir saray ve manastır inşa ettirmesidir[9].

4 Orhan Erdenen, İstanbul Adaları, Belediye Matbaası, İstanbul, 1962, s.53.

5 Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s.136.

6 Abdülkadir Özcan, "Bostancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, c.VI, s.309.

7 H.1248/M.1833 yılında yapılan bu nüfus sayımının verileri sonradan geçersiz sayıldığı için çalışmamızda kullanılmamıştır.

8 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.62.

9 Ernest Mamboury, *a.g.e.*, s.62.

17 Nisan 1453 günü Osmanlı hakimiyetine geçen Büyükada'nın, uzun yıllar boyunca manastırlarda inzivaya çekilen papazlardan ve Rum balıkçılardan başka sakini olmamıştır. 1555-1562 arasında Habsburg'un İstanbul elçisi olan Augier-Ghiselin de Busbecq, üç ay geçirdiği Büyükada'yı az sayıda Rum'un yaşadığı, sakin bir yer olarak tarif eder[10].

Prens Adaları, özellikle XIX. yüzyıl ortasından itibaren giderek artan ilgi ile birlikte, kısa ziyaretler yapılan sakin bir kasaba olmaktan çıkarak, başkentin en çekici tatil beldesine dönüşmüştür. Büyük çoğunluğu Adalar'a tamamen yerleşmektense sadece yazın konaklamak üzere köşkler yaptıran yeni sakinlerin yarattığı nüfus artışı, dönem kayıtlarına da yansımıştır. Yunan yazar Skarlatos Byzantios'a göre; 1816'da Prens Adaları genelinde toplam nüfus 1.200'dür[11]. 1890 yılında ise, Gustave Schlumberger, dört meskûn adanın nüfusunu 10.503 kişi olarak verir[12]. Demek oluyor ki; geçen 75 yıllık zaman zarfında, Adalar, nüfusunu yaklaşık dokuz katına çıkartacak kadar büyük bir ilgi görmüştür.

Prens Adaları'nın nüfusunu ve bu nüfusun geçim kaynaklarını incelemek için elimizdeki en kıymetli kaynaklar; temettuat ve nüfus defterleridir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, incelenen dönemde Büyükada hakkında tutulmuş bir adet temettuat ve bir adet nüfus defteri mevcuttur. Bunlardan nüfus defteri[13] H.1250-1252/M.1836-1839 tarihli, temettuat defteri[14] ise H.1260-1261/M.1844-1845 tarihlidir. Hane reislerinin gelirlerini tespit etmek amacıyla tutulduklarından dolayı, nüfus defterlerine kıyasla daha detaylı bilgiler içeren temettuat defterleri, sosyal ve iktisadi tarih araştırmalarında fazlasıyla kıymetli bir kaynaktır[15].

Temettuat defterine göre; Büyükada'da 221 hane reisi bulunmakta olup 71 tanesi hastalık, yaşlılık, sakatlık yahut kadın olmaları sebeplerle çalışmayıp rant gelirleri ile geçinirken, kalan 150 tanesi çeşitli mesleklere sahiptir. Değişik gruplara ayrılabilen bu meslekler içinde en çok rağbet görenler tahmin edilebileceği gibi deniz ve denizcilik ile ilgili olanlardır.

10 *"Orada çok güzel üç ay geçirdim. Kalabalık ve gürültüden uzak sakin bir yerdi. Sadece birlikte zaman geçirdiğim bir kaç Rum vardı, fakat neşemi kaçıracak hiç Türk yoktu"* (Laurence Kelly, *Istanbul: A Traveller's Companion*, St. Edmundsbury Yayınevi, Londra, 1987, s.293).

11 Yıldızay Zorer, *Tarihi Gelişim Sürecinde Büyükada Meydanları*, Adalar Kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 2005, s.2.

12 Gustave Schlumberger, *Prens Adaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.8.

13 BOA.ML.CRD.d., nr.397.

14 BOA.ML.VRD.TMT.d., nr.4032.

15 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, Ankara, 1995, sayı: 225, s.395.

150 hane reisinden 25 tanesi, tayfalık yapmaktadır. Kayıkçılık ise, en az tayfalık kadar ilgi gören ikinci bir meslektir. Zira, söz konusu dönemde henüz Adalar'a düzenli vapur seferleri başlamadığı için Adalar ile diğer yerleşim birimleri arasındaki ulaşım piyade kayıkları ile sağlanmaktadır[16]. Bu durumun bir getirisi olarak; Ada'da 20 adet kayıkçı ve 2 adet kayıkçı tayfası hane reisi bulunmaktadır. Yine denizcilikle ilgili olarak Ada'da bir tanesi İstanbullu olmak üzere 8 adet balıkçı hane reisi mevcuttur. Denizcilikle alakalı son karşımıza çıkan meslek de kazancılıktır[17] ve 1 hane reisi bu mesleği icra etmektedir.

Denizcilik dışında, en çok rağbet gören meslekler, tarım alanlarının genişliğine bağlı olarak toprakla ilgili olanlardır. Hane reisleri arasında 25 adet rençper, 1 adet rençper amelesi ve 1 adet rençper tayfası bulunmaktadır. Yine tarım alanlarına bağlı olarak gelişen bir diğer meslek olan bahçıvanlık ise 7 hane reisi tarafından tercih edilmiştir.

Üçüncü olarak karşımıza hizmet sektörü çıkmaktadır. Büyükada'nın öne çıkan bir sayfiye merkezi olmasının sonucunda, hizmet sektöründe en çok kahvecilik ön plandadır. Sadece 221 hanenin mevcut olduğu Ada'da, 19 hane reisinin kahvecilikle uğraşmasının sebebi budur. Kaldı ki; hane reisi olmadığı için deftere kaydedilmeyen kahvecilerin de varlığı unutulmamalıdır. Bunun dışında defterde hizmet sektörüne dahil edebileceğimiz 13 bakkal, 6 ekmekçi, 5 koçucu[18], 1 tellal, 1 mağazacı, 1 şerbetçi ve 1 boyacı hane reisi mevcuttur.

Temettuat defterinden son tespit edebildiğimiz meslek grubu ise zanaatkârlıktır. Bu gruba da Ada'da mevcut olan 5 dülger, 3 berber[19], 1 terzi, 1 kürkçü, 1 nakkaş, 1 eczacı ve 1 cevherci hane reisini dahil edebiliriz. Söz konusu meslek gruplarının yüzdelik oranlarına I numaralı grafikte yer verilmiştir.

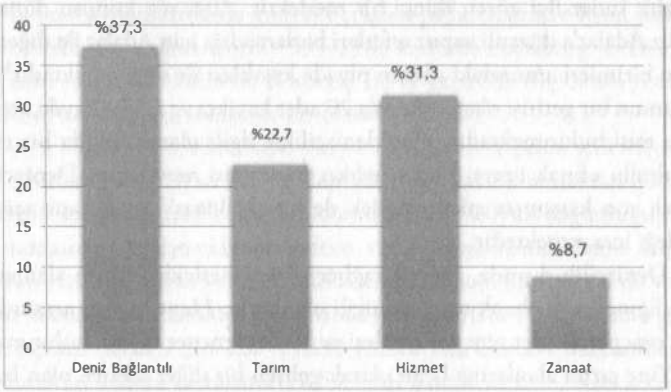
16 Osmanlı Devleti ulaşım sisteminde ilk kez 1681 yılında karşımıza çıkan piyadeler; iki kürekli, baş ve kıç tarafları oldukça uzun ve zarif şekilde kavislenen kayıklar olup, gerek görünüşlerinin zarafeti, gerekse de iki kürekli oldukları için yolculardan en az ücret alan kayık çeşidi olmaları sebebiyle XX. asrın başlarına kadar yolcu taşımacılığında öne çıkmışlardır (Necdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2001, s.182-183).

17 Kazanı ateşleyen kimse, ateşçi (*Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, "Kazancı", Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.1371). Büyük gemilerde kazanın yakılması ve ateşin harlı kalmasından sorumlu olan kazancılar, denizcilikle ilgili mesleklerden bir diğeridir.

18 Defterde kayıtlı 1 adet koçucu kalfası da koçucuların içinde sayılarak hesaplanmıştır.

19 Berberleri hesap ederken özel durumunu ilerleyen kısımlarda belirttiğimiz Berberoğlu Hristo veled-i Yanni de hesaba katılmıştır.

Grafik 1: Temettuat Defterine Göre Meslek Grubu Oranları

Temettuat defteri dışında Ada'daki meslekleri tespit ettiğimiz ikinci kaynak nüfus defteridir. Üstelik nüfus defterinde karşımıza temettuat defterinde rastlanmayan başka meslekler de çıkmaktadır. Bu çeşitliliğin sebebi temettuat defterinde sadece hane reislerine yer verilmesi, nüfus defterinde ise Ada'da mevcut olan bütün erkek nüfusun bilgilerinin yer almasıdır. Dolayısıyla hane reislerinin yanında oğullarının, kardeşlerinin ve torunlarının da meslek bilgilerine ulaşmamızla, karşımıza temettuat defterinde olmayan yeni meslekler çıkar. Defterde kayıtlı erkeklerden 228 kişi çalışmazken 198 tanesi çeşitli mesleklere sahiptir.

Nüfus defterine göre; tıpkı temettuat defterinde olduğu gibi, Ada'da en öne çıkan meslekler deniz ve denizcilikle ilgili olanlardır. Defterde kayıtlı 426 kişilik erkek nüfustan 72 tanesi kayıkçı, 2 tanesi balıkçı, yine 2 tanesi ise karavelecidir[20].

Tarımla ilgili mesleklere geldiğimizde ise; deftere göre Ada'daki erkek nüfus içinde 15 adet rençper bulunmaktadır. Bahçıvanlık erkeklerin 14 tanesi tarafından, bağcılık ise 4 tanesi tarafından tercih edilmiştir.

Hizmet sektöründe çalışanlarda ise başı yine kahveciler çekmektedir ve 426 erkeğin 16 tanesi kahvecilikle uğraşmaktadır. Bunun dışında Ada'da; 7 bakkal, 8 meyhaneci, 5 ekmekçi, 3 saka, 2 francalacı, 2 kasap[21], 1 koçucu, 1 hizmetkâr, 1 aktar, 1 aşçı ve 1 mezeci mevcuttur.

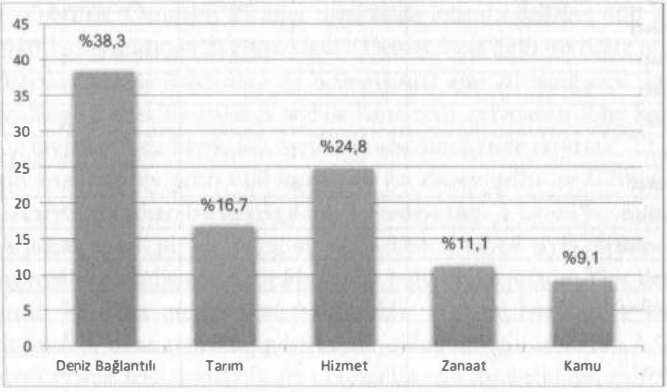
20 Eskiden Türk denizcilerinin büyük teknelere verdiği addır (Mehmet Zeki Pakalın, "Karavele", *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s.200). Kalyon nevinden bir gemi çeşidi olan karavele; İspanyol, İtalyan, Fransız ve İngilizlerin yanı sıra Türkler tarafından da özellikle nakliye işleri için sıkça tercih edilmiştir.

21 Defterde kayıtlı olan bir adet kasap çırağı da bu sayıya katılmıştır.

Zanaatla ilgili mesleklerin dağılımı ise şöyledir; 8 dülger, 6 varilci, 4 berber, 3 kunduracı, 2 abacı, 1 basmacı, 1 kürkçü, 1 yaldızcı, 1 duvarcı ve 1 eczacı. Defterde kayıtlı 6 adet varilciden 5 tanesinin yanında bulunan *tersaneli* ibaresi ise, bu kişilerin Tersane-i Âmire'de görevli olduklarını göstermektedir[22].

Nüfus defterlerinde farklı mesleklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, farklı meslek grupları da ortaya çıkar. Bunlardan biri de kamu görevlileridir. Defterdeki kamu görevlileri şunlardır; 6 yaya, 4 çorbacı, 2 papaz[23]. Söz konusu meslek gruplarının yüzdelik oranlarına II numaralı grafikte verilmiştir.

Grafik II: Nüfus Defterine Göre Meslek Grubu Oranları

Yaptığımız incelemeye göre; temettuat defterinde iki kişinin meslekleri kaydedilmemiştir ve meslekî gelirleri tamamen şüpheli durumdadır. Geliri şüpheli durumdakilerden; 38 numarayla kayıtlı bulunan Berberoğlu Hristo veled-i Yanni[24], kirada bulunan menzili ve boyacı dükkanından 700 kuruş kira elde etmesinin yanı sıra, kendisine ait kahvede temekkün durumda ve 1.660 kuruş meslekî gelire sahip görünmekle birlikte hangi mesleği icra ettiği belirsizdir. Fakat onu diğerlerinden ayıran özel bir durum

22 Zira Osmanlı donanmasında, gemi personelinin su ihtiyacını karşılaması için kişi başına bir varil verildiğinden, devamlı surette varil yapılması ihtiyacı vardı. Varilciler, bu yüzden mancana, fıçı ve varilleri imal ve eskiyenleri tamir etmekle görevliydi (İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s.77).

23 Temettuat defterinde de din adamı olarak bir adet sabık patrik kayıtlı olmakla birlikte, defterin tutulduğu dönemde mesleğini icra etmediğinden kamu görevlisi sayılmaz.

24 ML.VRD.TMT.d., nr.4032, s.6.

Tablo 2: Temettuat ve Nüfus Defterlerine Göre Meslek Dağılımı

Meslek	Temettuat Defterinde	Nüfus Defterinde
Abacı	-	2
Aktar	-	1
Aşçı	-	1
Bağcı	-	4
Bahçıvan	7	14
Bakkal	13	7
Balıkçı	8	2
Basmacı	-	1
Berber	3	4
Boyacı	1	-
Cevherci	1	-
Çorbacı	-	4
Duvarcı	-	1
Dülger	5	8
Eczacı	1	1
Ekmekçi	6	5
Francalacı	-	2
Hizmetkâr	-	1
Kahveci	19	16
Karaveleci	-	2
Kasap	-	3
Kayıkçı	22	72
Koçucu	5	1
Kunduracı	-	3
Kürkçü	1	1
Mağazacı	1	-
Meyhaneci	-	8
Mezeci	-	1
Nakkaş	1	-
Papaz	-	2
Rençper	27	15
Saka	-	3
Şerbetçi	1	-
Tayfa	25	-
Tellal	1	-
Terzi	1	-
Varilci	-	6
Yaldızcı	-	1
Yaya	-	6

vardır. Aynı kişinin nüfus defterinde de 269 numarayla[25] kaydı bulunmakta ve mesleği berber olarak verilmektedir. Bu durumda, muhtemelen kendisine ait olan kahvehanede berberlik mesleğini icra eden bu kişiyi, berberler arasında saymak doğru olacaktır. Yine defterde 7 numarayla kayıtlı bulunan Pandeli'nin[26] ise 12 dönüm bahçesinden ve 2 adet karasığır ineğinden gelen 1.360 kuruş iratına ek olarak 1.540 kuruş da kazancı olmasına rağmen, bu kazancı elde ettiği alana dair bir ipucu verilmemiştir. Bu durumda kendisinin tarım ve hayvancılık ile uğraşmayı meslek edindiğini söyleyebiliriz. Nüfus defterinde ise işi olmayan 8 kişi, tamamen özel durum sahibi kimselerden oluşmaktadır.

Bazı mesleklerden elde edilen gelirleri temettuat defterine bakarak tespit edebiliriz. Örneğin; 25 adet tayfa hane reisinin gelirleri 400 kuruş ile 1.540 kuruş arasında değişmektedir. Denizcilikle ilgili bir diğer meslek olan kayıkçılıkla ise daha önce de belirttiğimiz gibi 20 hane reisi ilgilenmekte olup, 2 adet de kayıkçı tayfası hane reisi mevcuttur. Söz konusu kayıkçı tayfalarını da kayıkçılık meslek grubunun içinde sayarsak, 22 hane reisinin en alt düzey geliri 600 kuruş, en üst düzey geliri ise 1.700 kuruş olarak karşımıza çıkar. Bu kayıkçıların 19 tanesi tam, 1 tanesi yarım hisseli olmak üzere, kendi piyade kayığına sahip iken; 2 tanesi tayfa olmak üzere 3 hane reisinin kendisine ait piyade kayığı bulunmamaktadır. Yine denizle bağlantılı bir diğer meslek olan balıkçılıkla, 1 tanesi İstanbul'da ikamet etmek üzere 8 hane reisinin ilgilenmekte olduğunu görürüz. Söz konusu İstanbullu hane reisi Ada'da ikamet etmediği için mesleğinden elde ettiği gelir ve sahip olduğu balık piyadesi sayısı verilmediğinden, bu kişinin geliri hesaplara katılamaz. Kalan 7 balıkçı hane reisinin gelirleri 550 kuruş ile 2.000 kuruş arasında değişmekte olup, 4 tanesininki yarım hisseli olmak üzere, hepsi kendi piyade kayığına sahiptir.

Tarımla ilgili sektörlere baktığımızda; Ada'da bulunduğunu belirttiğimiz 25 adet rençpere 1 adet rençper amelesi ve 1 adet rençper tayfasını da eklersek, rençperlikle ilgilenen 27 adet hane reisinin gelirleri 400 kuruş ile 1.540 kuruş arasında değişmektedir. Yine tarımla ilgili bir diğer meslek olan bahçıvanlık ile ilgilenen 7 hane reisinin ise gelirleri 500 kuruş ile 700 kuruş arasında değişir.

Hizmet sektörünü incelersek; Ada'daki 13 adet bakkal hane reisinin 10 tanesi kendi dükkanına sahip ve bunlarda çalışıyor iken, 3 tanesinin kendine ait dükkanı bulunmamaktadır. Bakkalların gelirleri 500 kuruş ile 1.200 kuruş arasında değişir. 6 adet ekmekçi hane reisinden 5 tanesi kendi

25 ML.CRD.d., nr.397, s.18.

26 ML.VRD.TMT.d., nr.4032, s.2.

fırınında mesleğini sürdürüyor iken, 1 tanesi kendine ait kahvehanede çalışıyor göründüğü için, dükkan olarak fırın yerine burayı kullandığını düşünebiliriz. Ekmekçilerin gelirleri 1.100 kuruş ile 2.500 kuruş arasında değişmektedir. 19 adet kahveci hane reisinin 11 tanesi kendi dükkanına sahip ve burada çalışıyor durumda olup, 5 tanesi kendine ait dükkanı olmadan mesleğini icra etmektedir. Söz konusu hane reislerine ait 3 adet kahvehane de başkalarına kiralanmış durumdadır. Kiradaki dükkanların sahiplerinden 1 tanesi kendisine ait başka bir dükkanda çalışmaktadır. Ayrıca kahvecilik mesleğine mensup 1 adet hane reisinin de meslekî geliri olmayıp sadece rant gelirinden hayatını sürdürdüğü belirtilmiştir. Kahveci hane reislerinden en az gelir elde edeni 350 kuruş, en çok gelir elde edeni 1.500 kuruş kazanmaktadır. Hizmet sektöründe bunlar dışında; 1 adet koçucu kalfasını da aralarına katarsak, 5 adet koçucu hane reisi mevcuttur. Bunların gelirleri 550 kuruş ve 600 kuruş arasında değişmektedir. Ada'daki tek mağazacı hane reisinin geliri 700 kuruş olup, içinde çalışıyor göründüğü bir kahvehanesi mevcuttur. Son olarak tek tellal hane reisinin geliri 1.000 kuruştur.

Zanaat başlığı altında toplayabileceğimiz meslek gruplarını incelersek; Ada'daki 3 berber hane reisinden 1 tanesinin kendisine ait dükkanı yok iken kalan 2 tanesi kendilerine ait kahvehanede çalışmaktadır. Berberliğin kahvehaneler bünyesinde sık sık yapıldığı bir dönemde bu alışılmış bir durumdur. Başka bir deyişle Ada'daki berber hane reislerinin hiçbirinin kendine ait özel bir berber dükkanı yoktur. Bu berberlerin gelirleri 600 kuruş ile 1.660 kuruş arasında değişmektedir. Bir diğer yaygın zanaat çeşidi dülgerlik olup; 5 adet dülger hane reisinin gelirlerinin 500 kuruş ile 1.200 kuruş arasında değiştiğini görürüz. Ada'daki tek terzi hane reisinin geliri 500 kuruş olup kendine ait terzi dükkanında hizmet vermektedir. Yine tek eczacı hane reisinin geliri 1.200 kuruştur ve mesleğini icra ettiği eczanesi kendine aittir. Kendine ait dükkanı olmayan yegâne nakkaş hane reisinin geliri 500 kuruş iken, tek kürkçü hane reisinin de yine dükkanı bulunmamaktadır ve geliri 500 kuruştur.

Hane reislerinin arasında 1 adet kazancı[27], 1 adet şerbetçi[28], 1 adet cevherci[29] ve 1 adet boyacı[30] da bulunmakta olduğu halde, bu kişilerin İstanbullu olması ve mesleklerini Ada'da icra etmemeleri sebebiyle temettuat defterinde gelirlerine dair bilgi verilmemiştir.

27 ML.VRD.TMT., nr.4032, s.23.
28 ML.VRD.TMT., nr.4032, s.23.
29 ML.VRD.TMT., nr.4032, s.24.
30 ML.VRD.TMT., nr.4032, s.25.

Tabii ki mesleklere ait bu gelirleri ele alırken, elimizdeki verilerin sadece hane reislerine ait bilgilerle sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Hane reisi olmadığı için deftere kaydedilmeyenlerin meslekî durumlarına ait bilgiler elimizde olsa idi; muhakkak ki bazı değişikliklere yol açabilirdi. Hane reisi olmayan erkeklerin meslekleri sadece nüfus defterlerinde kaydedilmiştir. Fakat nüfus defterlerinde mesleklerin gelirleri verilmediğinden bir kıyas yapılması mümkün değildir.

Temettuat ve nüfus defterlerinden elde ettiğimiz verilere göre; XIX. yüzyılda Büyükada'da hane reisleri denizcilik, tarım, hizmet, zanaatkarlık ve kamu sektörü olmak üzere beş ayrı meslek grubuna ayrılabilmektedir. Ada'nın fiziki koşullarına ve incelenen yüzyılda popüler bir sayfiye yeri olmasına binaen kayıkçılık, rençperlik ve kahveciliğin her iki defterde de en çok öne çıkan üç meslek olduğu görülmektedir. Ayrıca meslek dallarına ait gelir düzeyleri ve dükkan kullanımı da temettuat defterinden öğrenilebilmektedir. Bu alandaki veriler ise bize, Büyükada'nın İstanbul sosyetesinden gördüğü yoğun ilgiye rağmen halkının pek de zenginleşemediğini ve ekonomik durumlarının kasaba standartları dışına çıkamadığını gösterir. XIX. yüzyılda ciddi bir dönüşüm geçirerek eski sakin hayatını büyük bir hızla kaybeden Prens Adaları'nın en kalabalık üyesinin ekonomik durumuna bir nebze de olsa ışık tutan bu veriler, aslında diğer üç adanın ekonomik durumunun da bir tezahürü niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Maliye Nezareti

a. Ceride (ML.CRD.d), nr.397.

b. Temettuat (ML.VRD.TMT.d), nr.4032.

Makaleler

Gökçen, Turgay "Adalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, c.I, s.66-73.

"Kazancı", *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 1371.

Kütükoğlu, Mübahat S. "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, Ankara, 1995, sayı: 225, s.395-418.

Özcan, Abdülkadir "Bostancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, c.VI, s.308-309.

Pakalın, Mehmet Zeki "Karavele", *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s.200.

Kitaplar

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

Erdenen, Orhan, İstanbul Adaları, Belediye Matbaası, İstanbul, 1962.

Ertuğ, Necdet, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2001.

Kelly, Laurence, *Istanbul: A Traveller's Companion*, St. Edmundsbury Yayınevi, Londra, 1987.

Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Lubenau, Reinhold, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, c.II.

Mamboury, Ernest, *Prens Adaları*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Schlumberger, Gustave, *Prens Adaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Zorer, Yıldızay, *Tarihi Gelişim Sürecinde Büyükada Meydanları*, Adalar Kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 2005.

18. YÜZYILIN SONLARINDAN TANZİMAT'A KADAR OSMANLI İSTANBUL'UNDA BAKKALLAR

Fatih Bozkurt* – Yasemin Gündoğdu** – Ahsen Şahin***

1794 Mayısının son perşembe günü İstanbul Kadılığı'nda tutulmuş kayıt, Bakkal Aleks v. Gorzo'nun Ayvansaray'daki dükkânını üç ay önce terk ettiğini bildiriyordu.[1] *Hayâtı ve memâtı mâlûm olmayan* Aleks'in baba ismi dışında herhangi bir bilgi kayıtta belirtilmemektedir. Dükkânını niçin terk ettiği, nereli olduğu, İstanbul'da bir ailesinin olup olmadığı vb. sorular yanıtsız kalmaktadır. Kiracı olarak işlettiği bakkal dükkânını terk etmeseydi kuvvetle muhtemel bakkal Aleks'den günümüze bir iz de ulaşmayacaktı.

Osmanlı başkentinde Aleks gibi "kayıp insanların" sayısı görece az değildi. İstanbul'un kalabalık nüfusu içinde kaybolan yahut dükkânını terk edip giden benzer insanların hikayelerine kadı sicillerinin yaprakları arasında rastlıyoruz. Başka herhangi bir Osmanlı şehrinde İstanbul'da olduğu kadar kayıp insanların varlığı söz konusu olmayacaktır. Gıda maddeleri başta olmak üzere, kalabalık Osmanlı başkentinin talep ettiği her türlü mal ve hizmetin tedariki için geniş imparatorluk coğrafyasından hatta daha ötesinden İstanbul'a yönelen ve müstakil olarak ele alınabilecek bir ticaret ağı oluşmuştu. Bu ekonomik dünyanın önemli bir parçasını başkentin tüccar, zanaatkâr ve diğer üretici nüfusu oluşturmaktaydı. İstanbul'un ihtiyaç duyduğu insan gücü o kadar fazlaydı ki Kuzey Afrika'dan, Balkanlardan, Anadolu'dan, Arap şehirlerinden ve imparatorluğun diğer bölgelerinden

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (fatihbozkurt@sakarya.edu.tr)
Doktora öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (yasemin_gnd@hotmail.com)
Yüksek lisans öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı (ahsen.sahin@gmail.com)

1 "Bakkâl Küşâdı" derkenârlı ve 25 Şevvâl 1208 (M. 29 Mayıs 1794) tarihli kayıt için bkz. İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Siciller Arşivi, İstanbul Kadılığı Sicilleri (bundan sonra İŞS), no. 66, vr. 72a.

sürekli bir insan akışı oluyor, başka yerleşimlerin yanı sıra, sur içindeki çok sayıda han ve bekâr odaları göçmen nüfusla doluyordu.[2] Başkentin yeni sakinleri burada kendilerince yeni bir hayat/ekonomik düzen kurmaya çalışıyordu. İçlerinde dükkân sahibi olan hatta ailesiyle birlikte şehrin bir mahallesine yerleşmiş kişiler olmakla birlikte, çoğu han ve bekâr odalarında yahut işlettikleri dükkânlarda bekâr hayatı yaşıyordu.[3] Başkentin bu nüfus yapısı, insan hareketliliği, bu çalışmanın konusunu teşkil eden, dükkânlarını terk etmiş, hayatta olup olmadığı bilinmeyen insanları da ortaya çıkarıyordu.

Bakkal Aleks'in kaydı oldukça tipiktir.[4] Osmanlı hukuk terminolojisinde *mefkūd*[5] olarak tanımlanan kayıp insanlara, daha doğrusu kayıp insanların geride bıraktıkları mallara dair tutulan mahkeme kayıtları için standart bir belge özelliğindedir. Hüccet kategorisinde yer alan bu tür belgelerin taşıması gereken diplomatik özellikleri Bakkal Aleks'in kaydında da müşahede ediyoruz. İlk olarak, kabaca ve şekilsel bir tasnif yaptığımızda, uzun bir metin kısmı, terk ettiği malların listesini içeren envanter bölümü ve en altta şahitlerin isimlerini içeren *şuhûdü'l-hâl* kısmı yer almaktadır. Şekilsel özellikleri bir tarafa, Aleks'in kaydı içerik olarak da bu kategorideki belgeler için tipik bir örnektir. Aleks'in terk ettiği bakkal dükkânının adresi, mefkūd olduğunun tescili, bu adlî işlem için mahkemeye başvuranlar, bakkal dükkânı ve terk edilen mallar hakkında mahkeme kararı ve gerekçeleri, kararın uygulanmasında görev alanlar-bulunanlar ve atanan

2 İdarî, ekonomik ve sosyal açıdan zaman zaman çeşitli sorunlarla birlikte gündeme gelen bu insan kitlesi, şehrin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretimi ve şehir halkına sunulması için hayatî bir öneme sahiptir. 18. yüzyılın sonlarında tutulmuş esnaf kefalet defterlerinden hareketle, İstanbul'un göçmen nüfusu hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Cengiz Kırlı, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", *Nizâm-ı Kadîmden Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 183-212.

3 Bu kişilerin öldüğünde tutulmuş tereke defterleri, birçoğunun memleketinde yaşayan eşi ve çocuklarını mirasçı bıraktığını göstermektedir. İstanbul'da vefat eden Tunuslu fesçilere ait birkaç örnek için bkz. Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Sicilleri, no. 404, vr. 72ab; no. 413, vr. 51a; no. 429, vr. 65ab.

4 Belgenin kendisi ve transkripsiyon metni ekte yer almaktadır.

5 Kelime anlamı "olmayan, gayr-i mevcûd, ma'dûm" olarak verilen (Şemseddin Sami, 1317, s.1385) mefkūd, hukuk terimi olarak kullanıldığında kaybolmuş ve hayatta olup olmadığı bilinmeyen şahıslar ifade eder. İslâm hukukunun uygulandığı Osmanlılarda mefkūdun hukukî olarak tanımı ise şu şekildedir: *"Mefkūd,* şol *gāib olan kimsedir ki bulunduğu mekânı ve hayât ve memâtı ma'lûm olmaya. Buna «gaybet-i münkatı'a»* ile *«gāib»* dahi denilir. *Gāib olup da berhayât bulunduğuna dâir haber bulunan kimse mefkūd add olunmaz."* (Ali Haydar, 1309, s.3).

kayyıma ilişkin bilgiler *"bakkāl küşâdı"* derkenârlı belgenin muhtevasını oluşturmaktadır.

Makalenin odak noktasını kayıp bakkallar ve onların terk ettiği dükkânlarındaki mallar oluşturmaktadır. Ancak incelenen belgeler içerik olarak oldukça zengindir. Bakkallar çerçevesinde bir esnaf monografisi için kıymetli muhtevaya sahip kayıtlar, başka belgelerden elde edilemeyecek bilgileri de barındırmaktadır. Mefkūd bakkallara ilişkin tutulmuş mahkeme tutanaklarının envanter kısmındaki veriler, bu belge grubunun en kıymetli yönünü oluşturmakla beraber, bakkal esnafına dair başka bilgileri de içermektedir. Bakkal dükkânlarının taşıdığı adlar, bakkal gediğine kimlerin sahip olduğu, bu dükkânların kimler tarafından işletildiği, vakıflarla esnafın ve toplumun ilişkisi, mefkūdlara dair hukukî uygulamanın niteliği vb. hususlarda da temel kaynak özelliğindedir. Örneğin, Bakkal Aleks v. Gorzo, Ayvansaray kurbunda Lonca nâm mahalde işlettiği dükkânın ne mülkiyetine ne de gediğine sahipti. *Hacı Ali dükkânı* ismiyle kayıtlı dükkânın bina olarak mülkiyeti bir vakfa aitti. Vakfın ismi belirtilmemiştir, fakat binanın icâreteyn usulüyle tasarrufunu elinde bulunduran kişi Hasan adlı bir şahıstı. İlgili dükkânın bakkal gediğinin sahiplerinden biri ise, Todori v. Tanaş idi. Todori mahkemeye başvurmuş, hayâtı ve memâtı malûm olmayan üç aydır kayıp olan kiracısı Aleks'in dükkândaki mallarının sayımını ve yed-i emîne teslimini talep etmiştir. Mahkeme, bakkal dükkânının kapalı ve atıl kalmasının o bölgede yaşayan insanların müzâyakasına yol açtığı, dükkânın mutasarrıfı Hasan'ın da zarara uğradığı ve kayıp Aleks'in dükkândaki mallarının zamanla telef olacağı gerekçeleriyle bu talebi yerinde bulmuştur. Gedik sahiplerinin de dükkânın atıl kalmasından menfaat kaybı yaşadıkları açıktır. İstanbul Kadılığı'ndan görevlendirilen ikinci kâtip *Merhabâ-zâde Mahmûd Efendi,* bakkal pazarbaşısı ve bakkal ustaları ve çarşı ahalisi ile birlikte dükkânın kilitli kapısı açılmış ve Aleks'in terk ettiği malların ayrıntılı sayımı gerçekleştirilmiştir. Dükkândaki eşyalar zamanla telef olacak bakkal emtiası olduğundan misli fiyatla satılması ve bedelinin atanan kayyıma (bakkal Nikola veled-i Melenko) teslimine karar verilmiştir.

Bakkal Aleks ve diğer bakkalların kayıtları, bakkal esnafı örneğinde, çok katmanlı görünen bir yapıyı ortaya koymaktadır. Dükkânlarını terk edenler dışında, ilgili bakkal dükkânları üzerinde çeşitli mülkiyet/tasarruf hakları bulunan kişiler söz konusudur. Birçok örnekte, içinde bakkal emtiasıyla birlikte dükkânı terk eden kişiler kiracı konumundaydı. Bu kişiler, bir taraftan ilgili dükkânın gedik mülkiyetine sahip kişilerin diğer taraftan

da binanın mülkiyetini yahut çoğu durumda vakıf dükkânın icâreteyn suretiyle tasarrufunu elinde bulunduran şahısların kiracısı durumundaydı.[6]

İstanbul'un Gayrimüslim Bakkalları

İmparatorluklara başkentlik yapmış İstanbul tarih boyunca dünyanın en kalabalık şehirleri arasında yer almıştır. Her dönemde olağanüstü kabul edilebilecek bir demografik yapıya sahip şehrin iaşesi idarecilerin üzerinde önemle durduğu konuların başında gelmiştir. Osmanlı döneminde veziriazam başta olmak üzere, İstanbul kadısı, muhtesip ve diğer görevliler şehrin ekonomik yönetimini üstlenmişlerdir.[7] Diğer taraftan başkent halkının ihtiyaç duyduğu her türlü mal ve hizmeti sağlayan tüccar ve zanaatkârlardan oluşan kesim ise, ekonomik hayatın asıl aktörleri olarak öne çıkıyordu. Bir taraftan şehri besleyen diğer taraftan şehrin muazzam nüfusu içinde önemli bir paya sahip üretici kesim, faaliyet alanlarına göre, çok sayıda ve çeşitte meslek örgütleri içinde yer almışlardır. Evliya Çelebi'nin, ayrıntılı İstanbul esnafı tasviri, 17. yüzyıldaki başkentin esnaf grupları hakkında derli toplu, kapsamlı bir döküm sunmaktadır. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi, birçok alanda olduğu gibi Osmanlı esnafı ve tüccarları hakkında da verdiği kapsamlı ve zengin bilgiler sayesinde araştırmacılar için uygun bir başlangıç noktası teşkil etmektedir. Onun tasnifine göre, 57 *fasılda* toplanan 1100 çeşit *ehl-i hıref* (esnaf grubu) başkentte hizmet etmektedir.[8] Sayının fazlalığı, hırsız ve yankesici gibi grupların yanı sıra kadı, emin gibi çeşitli idarecilerin de esnaf kategorisinde değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Evliya başkentte yaşayan her bireyi bir sınıfa yerleştirmiş gibi görünmektedir.

Şehrin iaşesini sağlayan esnaf gruplarının başında bakkallar gelmekteydi. Evliya'nın bildirdiğine göre, 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı başkentinde bakkal dükkânlarının sayısı 1590'dır. 4980 kişi bu dükkânlarda çalışmaktadır ki dükkân başına yaklaşık 3 kişi düşmektedir. Kişi

6 İkinci durumdaki kiracılık ilişkisi farklı nitelikler de olabilir. Dükkânı terk eden kişiyle bina sahibi/mutasarrıfı arasında kurulmuş bir ilişkiden ziyade gedik sahibi/sahipleri ile bina sahibi/mutasarrıfı arasında tesis edilmiş bir kiracılık söz konusu olabilir.

7 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, Cilt I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara, 1990, s. 270 vd.

8 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff v.dğr., İstanbul, 2006, s.253 vd. IV. Murad'ın Bağdat Seferi için tertip edilen ordu-yı hümâyûn alayında başkent esnafı da yer almıştır. İstanbul'un yanı sıra Galata, Eyüp ve Üsküdar kazalarındaki esnafın (Osmanlıların tabiriyle İstanbul ve bilâd-ı selâse) birlikte değerlendirildiği bölüm seyahatnamenin I. Cildinin en uzun bölümüdür. Seyahatnamenin ilk cildinin 270. faslı esnaf alayına ayrılmış olup, 63 varak (vr. 153a-216a) uzunluğundadır.

sayısına kalfa ve çırakların da dâhil edildiğini kabul edersek, 17. yüzyılda bir bakkal sahibinin yanında ortalama iki kişi çalıştırdığını düşünebiliriz. Ancak erken dönem bakkalların çalışma ortamları hakkında yeterli bilgimiz yok. 18. yüzyılın ikinci yarısında gözlemlediğimiz, bakkal dükkânlarının gediğine yahut daha önemlisi işletme (kiracılık suretiyle) hakkına müştereken sahip bakkalların varlığından hareketle, önceki dönemlerde de benzer bir yapının varlığı da düşünülebilir.

Seyahatnamede bakkal dükkânları için verilen 1590 sayısının ne kadar güvenilir olduğu konusu üzerinde de durulabilir. Evliya Çelebi esnaf birliklerini kaydederken kendince bir düzen içinde metnini inşa eder; dükkân ve çalışan sayısı, esnafın piri, üretim ve ticareti yapılan malların belli başlıları seyahatnamede düzenli olarak belirtilir ki bu bağlamda seyahatnamede boş bırakılmış kısımlar nadirattandır. Esnaflara ilişkin dükkân ve çalışan sayıları yaygın olarak 10'lu ve 100'lü sayılar olarak verildiğinden, ilk anda gerçek bir sayıdan ziyade tahminî (hatta abartılı) bir değer izlenimi uyandırmaktadır. Elimizde 17. yüzyıl İstanbul esnafına ilişkin başvurabileceğimiz Evliya'nınkinden başka aynı evsafta bir kaynak yok, ayrıca başkentin 17. yüzyıl nüfusuna dair güvenilir, resmî bir rakam da olmadığından, Evliya'nın aktardıklarını kontrol etme şansına sahip değiliz.[9] Aşağıdaki Tablo I'de yer alan sayılar, hiç olmazsa sonraki dönemlere ve daha sınırlı bir bölgeye ait bilgilerle Evliya'nın verdiği rakamları karşılaştırma imkânı vermektedir. Evliya'nınkine en yakın tarihli kaynak, yaklaşık 40 yıl sonrasına ait ihtisap defteri, sadece sur içinde 666 adet bakkal dükkânı bulunduğunu bildirmektedir.[10] İhtisap defterleri, en azından mevcut olanları, kadılık düzeyinde tutulduğundan başkentin (İstanbul ve bilâd-ı selâse) toplam dükkân sayısını aynı defterden/sayımdan elde etmek mümkün değildir. Başkentteki toplam dükkân sayısı ancak İstanbul (sur içi) ve diğer kadılıklarca (Galata, Üsküdar ve Eyüp) tutulmuş ihtisap defterlerinin birlikte kullanılması ile çıkarılabilir. Bu makalede ulaşabildiğimiz ikisi

9 17. yüzyılda İstanbul'un nüfusu için verilen rakamlar 300.000'den başlayıp yarım milyonu aşan bir sayıya kadar ulaşabilmektedir. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, 2011, s. 111; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Ankara, 1996, s. 70.

10 H. Zilka'de 1092 tarihinde (Kasım-Aralık 1681) yapılan ihtisâb sayımının orijinal defteri (İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı Muallim M. Cevdet Yazmalar, B2 01) üzerine yapılan çalışma için bkz. Mustafa İsmail Kaya, *Shops and Shopkeepers in The Istanbul* İhtisâb *Register of 1092/1681*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006. Bu çalışmada ilgili defterin kısa bir süre sonra 20 Muharrem 1093 (29 Ocak 1682) tarihinde esnaf gruplarına göre tasnif edilerek hazırlanmış sureti (kopyası) kullanıldı (BOA, MAD, no. 514)

İstanbul Kadılığı'na, biri Galata Kadılığı'na ait dükkân sayılarını içeren üç defter kullanılmıştır. Dolayısıyla bakkal dükkânları için verebileceğimiz rakamlar iki bölgeyle sınırlı kalmıştır. 1727 yılında gelindiğinde, sur içinde 40'ı sayım esnasında açık olmayan, 16'sı mahzen statüsünde toplam 670 adet bakkal dükkânı vardı. Yakın tarihlerde, 1731 yılında, Galata Kadılığı bölgesinde mevcut bakkal dükkânlarının sayısı ise 265'dir.[11] Birbirine yakın tarihli iki sayım, 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde sadece İstanbul ve Galata'da mevcut bakkal dükkânlarının toplam sayısının 935 olduğunu göstermektedir. Bu sayıya, şimdilik haklarında bilgi sahibi olamadığımız Üsküdar ve Eyüp kazalarındaki bakkal dükkânları dâhil değildir. Üsküdar ve Eyüp kazalarındaki bakkallarının sayısını Galata'nınkine yakın olduğunu varsayarsak Osmanlı başkentinde 18. yüzyılda toplam bakkal dükkânı sayısı ile Evliya'nın verdiği 17. yüzyılın ikinci çeyreğine ait rakamın birbirinden abartılı şekilde uzak olmayacağı anlaşılmaktadır.

Tablo I: Osmanlı Başkentinde Bakkal Dükkânlarının Sayısı (17-18. Yüzyıllar)

Tarih	Dükkân Sayısı	Kapsadığı Bölge
1638[12]	1590	İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp
1681[13]	666	İstanbul
1727[14]	670	İstanbul
1731[15]	265	Galata

Tablo I'deki veriler, ilki hariç, ihtisap sayımlarına dayanmaktadır; *yevm-i dekâkin* vergisinin tespiti/tahsili amacıyla gerçekleştirilmiş dükkân sayımlarını içerir, oldukça güvenilir rakamlardır. Osmanlı başkentinde 18. yüzyılın sonlarında yeni bir defter serisini ortaya çıkaracak kapsamlı sayımlar yapılacaktır. III. Selim döneminde farklı boyutları olan krizin derinleşmesiyle birlikte idarecilerin toplumsal denetimi artırdıkları, muhtemelen sayıları iyice artmış göçmen nüfusun özellikle gündeme geldiği görülmektedir. Çalışan tüm kesimlerin büyük ölçüde yoklandığı, kefilsiz olanların memleketlerine gönderilmesinin hedeflendiği sayımların ürünü olan kefalet defterleri en başta başkent esnafı hakkında önemli bir

11 *Mahrûse-yi Galata ve tevâbi'nde olan dekâkin* başlıklı defter Galata merkezini ve ona bağlı yerleri kapsamaktadır. MAD, no. 10324, s. 6 vd. 1764 yılına ait başka bir kayıt ise, Galata'daki mevcut bakkal dükkânlarının sayısının 264 olduğunu ve ihtiyaca binaen iki tane daha ilave yapılarak 266'ya çıkarıldığını bildirmektedir; bkz. MAD, no. 9994, s. 140-141.

12 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 298.

13 MAD, no. 514, s. 6-14.

14 MAD, no. 3965, s. 14-20.

15 MAD, no. 10324, s. 6-13.

kaynaktır.[16] Ancak kefalet defterleri üzerine yapılan çalışmalarda, bu makalenin konusu olan bakkallar hakkında verilen rakamlar önceki döneme ilişkin yukarıda aktardığımız rakamlardan dikkat çekici düzeyde farklılaşmaktadır. Kırlı ve Başaran, kefalet defterlerindeki verilerden hareketle III. Selim dönemi başkentindeki bakkal dükkânlarının toplam sayısını 484 olarak tespit etmişlerdir.[17] Ertuğ ise, aynı defterlerdeki verilere dayanarak başkent bakkallarının dükkân sayısını 388, bu dükkânlardaki çalışanların sayısını da 990 olarak hesaplamıştır.[18] Her iki çalışmada da dükkân ve çalışan sayılarının başkentin tüm bölgelerinin yani İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'ün verilerinden hareketle çıkarıldığı belirtilmelidir.[19] Hâlbuki bu makalede bakkal dükkânı sayıları için esas aldığımız ihtisap defterlerine göre, sadece İstanbul Kadılığı bölgesindeki (Galata, Üsküdar ve Eyüp hariç) dükkânların sayısı 700'e yakındır. Devlet görevlileri tarafından gerçekleştirilmiş, tarihleri birbirine çok uzak olmayan iki farklı sayımda başkentteki bakkal dükkânlarının sayıları arasındaki farklılık dikkat çekicidir.

İstanbul bakkallarının kimliklerine odaklandığımızda, dinî aidiyetlere göre şekillenen yapısı bu grubun ilk fark edilen özelliğidir. Başkent nüfusunu oluşturan dinî grupların kabaca Müslüman ve gayrimüslim olarak dağılımı birbirine yakın olmakla birlikte[20] bakkalların büyük çoğunluğunun, bazı bölgelerde ise tamamına yakınının gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısında ve sonrasında tutulmuş farklı kayıtlar bakkal esnafının bu yönünü açıkça ortaya koymaktadır. Gerek ihtisap vergisi çerçevesinde tutulmuş defterler gerek kefalet defterleri[21] ve gerekse kadı sicillerindeki çeşitli kayıtlar gayrimüslimlerin bakkallık mesleğinde Müslümanlarla kıyas kabul etmez düzeyde varlığını kanıtlamaktadır. 1681 yılındaki sayım sonucunda hazırlanmış ihtisap defterine göre, Osmanlı İstanbul'unda (sur içi) bakkallık gayrimüslimlere özgüdür. 666

16 III. Selim dönemindeki kefalet uygulaması ve kefalet defterleri hakkında bkz. Cengiz Kırlı ve Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Esnafı", *Osmanlıdan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret*, ed. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012; Necdet Ertuğ, Sultan III Selim Dönemi İstanbul'unda Esnaf Grupları ve Medreseler, İstanbul, 2016.

17 Kırlı ve Başaran, a.g.m., s. 15.

18 Ertuğ, a.g.e., s. 438.

19 Ertuğ'un çalışmasında başkentin farklı bölgelerine ait bakkal dükkân sayıları da münferiden yer almaktadır. Buna göre, sur içinde 135, Galata-Kasımpaşa-Tophane bölgesinde 70, Kadıköy'den Anadolu Kavağı'na kadar olan Anadolu yakasında 104 ve Beşiktaş Taş İskelesi'nden Rumeli Kavağı'na kadar olan Rumeli yakasında ise 89 bakkal dükkânı mevcuttur (Ertuğ, a.g.e., s. 414, 423, 429, 435).

20 Behar, a.g.e., s. 73.

21 Kırlı, kefalet defterlerine dayalı çalışmasında Osmanlı başkentinde bakkallık mesleğinin Rumlar ağırlıklı olmak üzere gayrimüslim Osmanlılar tarafından yapıldığını belirtmektedir. Kırlı, Devlet ve İstatistik, s. 198-199.

bakkaldan dinî kimlikleri belirtilen 498 bakkalın 73,5%'i Hıristiyan (366 kişi), 16,5%'i Müslüman (82 kişi), 10%'u Yahudi (50 kişi) idi. Defterde dini belirtilmeyen kalan bakkalların da önemli kısmı Hıristiyan olmalı, en azından *havyarcı bakkal* olarak kayıtlı olanların (45 kişi) Hıristiyan kabul edilmesi gerekir.[22] Galata bölgesine baktığımızda sur içinden farklı bir yapıyla karşılaşıyoruz. 1731 tarihli ihtisap defteri, 12'si sayım esnasında atıl durumdaki bakkal dükkânları hariç, dükkânların 68%'i Hıristiyan (172 kişi), 31,6%'sı Müslüman (80 kişi) ve 0,3%'ü Yahudi (1 kişi) bakkallar tarafından işletiliyordu. Sur içiyle Galata bölgesi karşılaştırdığında bakkalların dinsel gruplara göre dağılımında belirgin bir farklılık olduğu ortaya çıkmaktadır. Müslüman bakkalların sayısı gayrimüslimlere nazaran İstanbul'da sınırlı bir düzeyde kalırken Galata'da gayrimüslimlerin yarısı kadar bir orana yükseliyordu. Bakkal esnafının dinî gruplara göre dağılımında şehir ve bölgeler arasında farklılık olabileceği anlaşılmaktadır.

İstanbul'un Kayıp Bakkalları

Bu çalışmada kullanılan mefkûd bakkalların kayıtları İstanbul Kadılığı'nın çeşitli sicillerinden elde edilmiştir, dolayısıyla başkentin genelini değil sur içini kapsamaktadır.[23] Tespit edilen ve araştırmaya dâhil edilen örneklem sayısı otuz üçtür. 41 numaralı sicildeki bakkal Ligori v. Todori'nin 1777 yılına ait kaydı[24] en erken tarihli, 186 numaralı sicildeki Yorgi v. Haralambos'un 1847 yılına ait kaydı[25] ise en geç tarihli kayıttır. İstanbul bakkalları arasında gayrimüslim nüfusun hâkimiyetinin tabii sonucu olarak mefkûd bakkalların da tamamına yakını bu kesimden oluşmaktadır; iki örnek[26] hariç dükkânını terk eden bakkallar gayrimüslim kişilerdir.

22 Defterde İzmirî bakkal ve *bâzirgân* bakkal olarak kayıtlı kişilerin sayısı ise sırasıyla 59 ve 54'tür. İlgili sayım için bkz. MAD, no. 514, s. 6-14.

23 Mefkûd bakkallara ilişkin tespit edilen kayıtlar İstanbul Kadılığı'nın sicillerinde yer aldığından tamamına yakını sur içi İstanbul'unu yansıtmaktadır. Ancak iki kayıt, niçin İstanbul Kadılığı tarafından tutulduğu sorusunun yanıtını içermese de, sur dışı bölgesindeki bakkal dükkânlarına aittir. Dükkânlardan biri Eyüp'de Câmi'-i Kebir karşısında, diğeri ise Galata Kazası'nın sınırları içindeki Kasımpaşa'da Abdullah Mahallesi'nde bulunuyordu. İstisna kabîlinden kayıtlar için bkz. İŞS, no. 79, vr. 49ab; İŞS, no. 101, vr. 26b-27a.

24 İŞS, no. 41, vr. 13ab.

25 İŞS, no. 168, vr. 43ab.

26 Müslüman bakkalların ilki Simkeşhâne yakınındaki bakkal dükkânını terk eden es-Seyyid Ahmed b. Abdullah'dır. Temmuz 1796 tarihli kayıt için bkz. İŞS, no.66, vr. 141b-142a. Bakkal Mehmed b. Mustafa'nın dükkanı ise, Kapan-ı Dakîk haricinde idi. Nisan 1798 tarihli kayıt için bkz. İŞS, no. 70, vr. 34b.

Sicil No	Varak	Tarih	Dükkânın Bulunduğu Bölge	Dükkânın İsmi	Gedik/Dükkan Sahibi	Bakkal Dükkânını İşleten	Dükkânı Terk Ettiği Süre	Mahkemeye Müracaat Eden	Atanan Kayyım
41	13ab	29 R 1191	Balık Kapısı Haricinde	Karaçer? Dükkânı	Todori v. Kosta ve Ligori v. Todori	Ligori v. Todori	Bir Aydan Berü Firâr ve Gaybet	Todori v. Kosta	Todori v. Kosta
66	72a	25 L 1208	Ayvansaray Kurbunda	Hacı Ali Dükkânı	Todori v. Tanaş	Aleks v. Gorzo	Üç Aydan Berü Firâr ve Gaybet	Todori v. Tanaş	Bakkal Nikola v. Melenko
66	135b-136a	2 ZA 1210	Fener Kapısı Haricinde	Arpacı Dükkânı	Rizo v. Tağo, Dimitri v. Kostanti, Estati v. Esbilo	Dimitri v. Kostanti, Estati v. Esbilo	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet	Rizo v. Tağo	Rizo v. Tağo
66	138b	27 ZA 1210	Paşa Kapısı Kurbunda	Aşçıbaşı Dükkânları	Acı Hıristo ve Nikola Zimmîler ile Zevice ve Marya Nasraniyeler	Yanaki Zimmî	Firâr Eden	Mersûm Nikola	Çemenoğlu Yorgi Zımmî
66	141b-142a	28 Z 1210	Simkeşhâne Kurbunda	El-Hâc Mustafa Dükkânı	Havva bt. Abdullah	Es-Seyyid Ahmed b. Abdullah	Altı Ay Mukaddem Firâr ve Gaybet	Havva Hatunun Vekili Lütfullah Efendi	Bakkal Yusuf b. İbrahim
68	57b-58a	26 S 1212	Kıztaşı Hamamı Kurbunda	Çavuş Ağa Dükkânı	Yaprakçığlu Yorgi ve Apostol Zimmî	Mezkûr Apostol Zimmî	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet	Yorgi Zimmî	Bakkal Acı Karanfil v. Zaferi
70	32b	2 L 1212	Mevlevihâne Yenikapısı Dâhilinde	El-Hâc Hasan Dükkânı	Acı Ağanosni v. Suve	Panayot v. Vasil	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet		Bakkal Nikola v. Yani
70	34b	20 Ş 1212	Kapan-ı Dakîk Haricinde	Hacı Musa Dükkânı	Es-Seyyid İbrahim Edhem b. Hasan	Mehmed b. Mustafa		Es-Seyyid İbrahim Edhem b. Hasan	Es-Seyyid İbrahim Edhem b. Hasan
72	10b-11a	2 R 1214	Dikilitaş Kurbunda			Yani v. Bolizu?	Diyârı Âhara Nefy		Bakkal Dimitri v. Kosta

Sicil No	Varak	Tarih	Dükkânın Bulunduğu Bölge	Dükkânın İsmi	Gedik/Dükkan Sahibi	Bakkal Dükkânını İşleten	Dükkânı Terk Ettiği Süre	Mahkemeye Müracaat Eden	Atanan Kayyım
79	49ab	6 B 1217	Eyüb'de Câmi'-i Kebir Karşısında	Aynalı Dükkân	Dimitri v. İstavri	Suve v. Yuan	Dört Aydan Berü Firâr ve Gaybet	Dimitri v. İstavri	Dimitri v. İstavri
81	36b	28 R 1218	Kaliçeciler Köşkünde	Mehmed Ağa Dükkânı	Çalık Nikola v. Esteryo ve damadı Yorgaki v. Yani	Çalık Nikola v. Esteryo	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet	Yorgaki v. Yani	Yorgaki v. Yani
81	45a	20 ZA 1218	Karaman-ı Sağîrde			Estati v. Atam	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet		Nikola v. Dimitri
89	78a	25 L 1220	Aksaray Sûkunda	Mehmed Efendi Dükkânı	Dimitri, Mihal ve Yorgi Zimmîler	Dimitri Zimmî	Müddet-i Vâfireden berü Firâr ve Gaybet	Mezkur Mihal ve Yorgi	Nikola v. Anıklı?
89	92a	1 Z 1220	Davudpaşa Mahkemesi Karşısında	Bey Dükkânı		Yanaki Zimmî	Müddet-i Vâfireden berü Firâr ve Gaybet	Alacaklıları	Zimo v. Kostandi
91	16b	9 S 1221	Çehârşenbe Pazarı Sûkunda			Lefter Zimmî	Beş Seneden Berü Firâr ve Gaybet	Dükkân Mutasarrıflarının Vekili	Ahmed Efendi b. İbrahim
99	19b	25 Ş 1224	Sarachâne Başı Kurbunda	Yeni Dükkân	Apostol v. İstavri ve 3 Sigâr	Apostol v. İstavri	On Gün Mukaddem Firâr ve Gaybet	Bakkâlân Pazarbaşısı, Bölükbaşı ve Nizâm Ustaları	Anestaş v. Suve
99	78b-79a	19 S 1225	Samatya Kurbunda, Merhaba Köşesinde	Mısırlıoğlu Dükkânı	Dimitri Zimmî	Dimitri Zimmî	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet		Dimitri v. Zehri

Sicil No	Varak	Tarih	Dükkânın Bulunduğu Bölge	Dükkânın İsmi	Gedik/Dükkan Sahibi	Bakkal Dükkânını İşleten	Dükkânı Terk Ettiği Süre	Mahkemeye Müracaat Eden	Atanan Kayyım
99	88b	17 R 1225	Ayasofya-yı Kebîrde, Dört Yol Ağzında	El-Hâc Ebubekir Dükkânı	Estati v. Kostandi, Esperu, Panayot, Tarandafil Zimmîler	Estati v. Kostandi	Müddet-i Vâfireden berü Firâr ve Gaybet	Esperu, Panayot, Tarandafil Zimmîler	Tarandafil v. Kanalo
99	95b	17 R 1225	Salma Tomruk Civarında	Mehmed Çavuş Dükkânı	Manol v. Atam ve Todori v. Peretmof?	Manol v. Atam	Müddet-i Vâfireden berü Firâr ve Gaybet	Todori v. Peretmof?	Bakkal Tanaş v. Nikola
101	26b-27a	1 B 1225	Kasımpaşa'da Abdullah Mahallesi'nde		Yani Zimmî ve Diğerleri	Yani Zimmî	On Beş Günden berü Firâr ve Gaybet	Bakkâlân Pazarbaşısı, Bölükbaşısı ve Sair Ustalar	Bakkal Tanaş v. Nikola
103	59ab	20 Ş 1226	Balat Kapısı Dâhilinde	Ali Efendi Dükkânı		Nikola v. Tanaş	Bir Aydan berü Firâr ve Gaybet	Bakkal Pazarbaşısı, Yazıcı, Bölükbaşı ve Sair Ustalar	Bakkal Yorgi v. Hıristo
103	61b	13 B 1226	Ayasofya-yı Kebir Câmi'-i Şerifi Kurbunda, Köşe Başında	İbrahim Ağa Dükkânı	Nikola ve Acı Simyon Zimmîler ile el-Hâc Mustafa Ağa ve Mehmed Said Efendi	Mezkûr Nikola Zimmî	Müddet-i Vâfireden berü Firâr ve Gaybet	El-Hâc Mustafa Ağa, Mehmed Said Efendi ve Acı Simyon Zimmî	Bakkal Pazarbaşısı Süleyman Ağa
112	72a	5 M 1230	Kocamustafapaşa Câmi'-i Şerifi Karşısında	El-Hâc Ali Dükkânı	Zehri v. Atam	Zehri v. Atam	Müddet-i Vâfireden berü Firâr ve Gaybet		Dimitri v. Dimitri

Sicil No	Varak	Tarih	Dükkânın Bulunduğu Bölge	Dükkânın İsmi	Gedik/Dükkan Sahibi	Bakkal Dükkânını İşleten	Dükkânı Terk Ettiği Süre	Mahkemeye Müracaat Eden	Atanan Kayyım
116	25b-26b	15 ZA 1231	Zindan Kapısı Haricinde Çardakaltı nâm Mahalde	Yeni Dükkân		Suve v. Yosef, Yuan v. Anaştaş, Lefter v. Kirmaki	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet		Çakıroğlu Yorgi v. Estorbanos
116	26b-27a	15 ZA 1231	Zindan Kapısı Haricinde Çardakaltı nâm Mahalde	İbrahim Ağa Dükkânı		Suve v. Yosef, Yuan v. Anaştaş, Lefter v. Kirmaki	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet		Çakıroğlu Yorgi v. Estorbanos
156	64a	7 CA 1247	Gedikpaşa Kurbunda	Ahmed Efendi Dükkânı	Aneştaş v. Vasil ve Ahmed Efendi b. Ali	Aneştaş v. Vasil	Medyunen Dükkânı Terk ve Diyâr-ı Âhara Firâr ve Gaybet	Ahmed Efendi b. Ali	
164	14a	10 R 1253	Süleymaniye Câmi'-i Şerifi Kurbunda		Mehmed Ragıb Efendi	Karagöz Mihal v. Atam	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet	Mehmed Ragıb Efendi	Mehmed Ragıb Efendi
164	18b	29 R 1253	Balık Pazarı Kapısı Haricinde Lüleci Sokağında		Yuan v. Vasil	Yuan v. Simyon	Bundan Akdem Firâr ve Gaybet	Yuan v. Vasil	Yuan v. Vasil
178	64b-65a	19 C 1261	Balat Kapısı Haricinde	Yeni Dükkân	Marya bt. Yuvakim ve Zevice bt. Kostandi	Yenişehirli Yani v. Yorgi	Bir Buçuk Ay Akdem Firâr ve Gaybet	Marya bt. Yuvakim ve Zevice bt. Kostandi	Hıristo Zimmî

Sicil No	Varak	Tarih	Dükkânın Bulunduğu Bölge	Dükkânın İsmi	Gedik/Dükkan Sahibi	Bakkal Dükkânını İşleten	Dükkânı Terk Ettiği Süre	Mahkemeye Müracaat Eden	Atanan Kayyım
178	64ab	13 Ş 1261	Karagümrüğü Meydanında	Kulübe Dükkânı	Mehmed Lütfullah Efendi, Mehmed Arif Efendi ve Bakkal Eftem Zimmî	Nikola v. Yorgi	On Gün Mukaddem Firâr ve Gaybet	Gedik Sahipleri	Mezkûr Eftem Zimmî
178	76b	21 Ş 1261	Samatya Kurbunda Mîrâhur Mahallesinde Merhaba Köşesinde		Kostandi v. Esperu, Dimitri v. Marko, Yanako v. Kosta	Zehari v. Yanaki	Sekiz Gün Mukaddem Firâr ve Gaybet	Gedik Sahipleri	Hüseyin Efendi b. Hasan
186	21a	16 M 1264	Yedikule Kapısı Dahilinde		Abdülkadir Efendi b. Süleyman	Acı Yani v. Yorgi ve Yanyalı Tanaş v. Atam	Bir Buçuk Ay Mukaddem Firâr ve Gaybet	Abdülkadir Efendi b. Süleyman	Bakkal Yuan v. Likori
186	43ab	9 M 1264	Samatya Kapısı Dahilinde		Es-Seyyid Mehmed Efendi b. Es-Seyyid Osman, Todori v. Yorgi	Yorgi v. Haralambos	Üç Ay Mukaddem Firâr ve Gaybet	Es-Seyyid Mehmed Efendi b. Es-Seyyid Osman	Hüseyin Efendi b. Hasan

Terk edilen bakkal dükkânlarının sur içinin farklı bölgelerinde yer aldıkları görülmektedir. Balat, Süleymaniye, Beyazıt, Çarşamba, Samatya, Davutpaşa, Yedikule, Karagümrük, Ayasofya, Ayvansaray ve diğer semtlerde bulunan dükkânlara dair belgelerin, bu özelliğiyle sınırlı bir bölgeyi değil sur içi İstanbul'unun geniş bir kesimini temsil ettiği ifade edilebilir. Kayıtların dikkat çeken bir özelliği de önemli bir kısmında dükkân adlarının belirtilmiş olmasıdır. Dükkân adları için en yaygın kullanılan şahıs isimleridir; kişi adları dışında yeni dükkân örneğinde olduğu gibi sıfat türü kelimelerin yahut Aşçıbaşı dükkânı tanımlamasında olduğu gibi statü/unvan taşıyan kelimelerin kullanımı da mümkündür. Dükkânlar taşıdıkları adlar üzerinden tanımlanmakta ve resmî belgelerde dükkân ismi yaygın olarak belirtilmektedir. Çok büyük kısmı kişi isimleriyle tanımlanmış dükkânların adları gedik sahibi veya bina sahibine göre değişmiyor, kalıcı/sürekli bir kimliği işaret ediyordu. Kuvvetle muhtemel Baş Muhasebe tarafından dükkân sayılarıyla birlikte adlarının da tescili/belirlenmesi en geç 1681 yılında yapılmış, aynı ad sonraki tarihlerde de varlığını korumuştur.[27] İstanbul bakkallarının kâhir ekseriyeti gayrimüslim kesimden olmasına karşın, bakkal dükkânlarının büyük çoğunluğu ise Müslüman şahısların isimlerini taşımaktaydı.

Belgelerde bakkalların dükkânlarını niçin terk ettikleri belirtilmemiştir.[28] Ancak, kayıt tarihinden ne kadar zaman önce dükkânlarını terk ettikleri bilgisi düzenli olarak aktarılmıştır. Belgelerde *müddet-i vâfire* gibi uzun bir süreyi yahut *bundan akdem* gibi görece yakın zamanı çağrıştıran ifadeler sıklıkla geçmektedir. Gün ve ay olarak belirtilen süreler de az değildir. Bakkal dükkânını sekiz gün önce terk ettiği belirtilen Zehari v. Yanaki'nin mefkûdluk durumu en erken tescil edilmiş örnektir.[29] Lefter

27 1681 yılında yapılmış ihtisap sayımlarında bakkal dükkânlarına ilişkin verilmiş bilgiler ile sonraki yüzyıllara ait kadı sicillerindeki mefkûd bakkallara dair tutulmuş kayıtlardaki bilgileri karşılaştırmak dükkân isimlerinin sürekliliği hakkında fikir vermektedir. İhtisap defterinde Dükkân-ı Hacı Ebubekir adıyla kayıtlı, *müslim bakkâl* tarafından işletildiği belirtilen Ayasofya'daki dükkân (MAD, no. 514, s. 8), Mayıs 1810 tarihli mahkeme kaydında da aynı isimle, *el-Hâc Ebubekir dükkânı* olarak tanımlanmış, ancak bu tarihte gedik sahibi dört zimmî olup dükkânı işleten de yine bir zimmî idi (İŞS, no. 99, vr. 88b). 1681 yılında Langa koluna ait listede yer alan *Mısırlıoğlu Ahmed* adını taşıyan bakkal dükkânı Mart 1810 tarihli mahkeme tutanağında *Mısırlıoğlu Dükkânı* olarak tanımlanmaktaydı (MAD, no. 514, s. 9; İŞS, no. 99, vr. 78b). Bir diğer örnek, Mayıs 1794'de Bakkal Aleks v. Gorzo'nun işlettiği Ayvansaray'daki *Hacı Ali Dükkânıdır*, bu dükkân ihtisap defterinde aynı adla Balat kolu dükkânları arasında kayıtlıdır (İŞS, no. 66, vr. 72a; MAD, no. 514, s. 12).

28 İstisna bir kayıt olarak Bakkal Aneştaş v. Vasil'in kaydı zikredilebilir. Gedikpaşa'daki Ahmed Efendi Dükkânı'nı işleten Aneştaş medyûnen dükkânını terk etmişti. İlgili mahkeme hücceti için bkz. İŞS, no. 156, vr. 64a.

29 İŞS, no. 178, vr. 76b.

zimmînin kaydı ise dükkânını terk ettikten beş yıl sonra tutulmuş olup bu yönü ile olağandışı niteliktedir.[30] Kayıtlar genel olarak değerlendirildiğinde, dükkânlarını kilitli olarak bırakıp giden bakkallara ilişkin mahkeme tutanaklarının kaleme alınmasının ortalama bir-iki ay içinde gerçekleştiği görülmektedir. Bakkalların mefkūd hüccetleri diğer esnafınkilerle veya evini/odasını terk edenlerle kıyaslandığında daha erken tutulduğu anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, belgelerde de mutlaka zikredilen, bakkalların geride bıraktıkları malların zamanla bozulacak cinsten gıda maddeleri olmalarıdır. Bakkal emtiasının bu niteliği kilitli dükkânın mümkün olduğunca erken küşâdını ve bir süredir bekleyen malların daha da bozulmadan satışını gerekli kılıyordu. Süreyi belirleyen en önemli unsur, bakkalın mefkūd olduğunu iddia eden/düşünen ilgili kişilerin mahkemeye müracaat zamanlarıdır. Mahkeme görevlileri bir müracaat yahut ihbâr üzerine harekete geçiyorlardı. Mahkemeye başvuranlar çoğunlukla ilgili bakkal dükkânının gediğine sahip kişilerdi. Sahip oldukları bakkal gediğini kiralayan gedik sahipleri dükkânı işleten bakkalın ortadan kaybolmasıyla zarara uğradıkları gibi bu durumdan ilk haberdar olan kesim de oluyordu.

İstanbulluların Tükettiği Gıda Maddeleri

Günümüzde mahalle bakkallarının sayısı ve işlevi azalmış olsa da varlıkları devam etmektedir. Bakkal dükkânlarından alınabilecek ürün çeşidi oldukça fazladır ki bu özelliğini her dönemde gözlemlemek mümkündür. Osmanlı örneğinde de insanların gıda maddeleri başta olmak üzere çeşitli tüketim mallarını temin ettikleri dükkânların başında bakkallar gelmekteydi. Aynı çarşıda faaliyet gösteren birçok esnaf örgütünden farklı olarak, şehrin bütün mahallelerine dağılmış dükkân ağı ile bakkallar Osmanlı toplumundan her kesiminin kolayca ulaşabildiği, yaygın ve temel alışveriş mekânlarıydı. Nitekim ortadan kaybolmuş bakkallar hakkında tutulmuş mahkeme tutanaklarında, terk edilen bakkal dükkânlarının âtıl ve kapalı kalmalarının o çevrede yaşayan insanların tüketim mallarına ulaşımını zorlaştıracağına özellikle vurgu yapılıyordu. Gerek dükkân sayısı ve mekânsal dağılımı, gerekse ticaretini yaptıkları temel tüketim mallarının çeşitliliği Osmanlı dönemi bakkallarını bugünle kıyas kabul etmeyecek düzeydeki önemini ortaya koymaktadır.

Evliya Çelebi, bakkallar hakkında *"me'kûlât* [ü] *meşrûbât fürûht etmeğile sâ'ir esnâf* üzre *takaddüm olundu"*[31] bilgisini aktarır ki bakkal taifesinin ticaretini yaptığı gıda maddelerinden ötürü esnaf grupları arasında önde geldiği, görece daha üstün kabul edildiği değerlendirmesi yapılabilir.

30 İŞS, no. 91, vr. 16b.

31 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 298.

Evliya'nın tasviriyle alay geçişinde hünerlerini sergileyen bakkalların bu amaçla kullandıkları gıda maddeleri fındık, fıstık, üzüm, incir, mum, leblebi, soğan, pestil, hurma, ceviz ve keçiboynuzundan oluşmaktaydı.[32] Seyahatnamede zikredilen bu malzemeler bakkalların nispeten yaygın olarak satışını yaptığı gıda maddeleri olmakla beraber dükkânlarında bulunabilecek ürünlerin ancak bir kısmını teşkil etmekteydi. Aşağıda ele alınacağı üzere, bakkalların ticaretini yaptıkları malların çeşidi çok daha fazlaydı. Osmanlı bakkalları hakkında yapılmış az sayıdaki çalışma, bakkal dükkânlarında bulunan mallar hakkında da bilgi verir.[33]

Mefkūd bakkal kayıtlarının en kıymetli yönü, dükkânlarda bulunan malların detaylı bilgisini içermesidir. İlgili tutanakların en uzun bölümünü, mahkeme kâtiplerin satışı yapılan malların fiyatını, miktarını ve çeşidini belirterek dökümünü verdikleri envanter kısmı oluşturmaktadır. Herhangi bir kayıp bakkala ait mahkeme kaydının uzun ya da kısa oluşunu ilgili bölüm belirlemektedir. Bakkal Dimitri ve Estati'nin müştereken işlettiği Fenerkapısı haricindeki dükkânlarında bulunan onlarca çeşit gıda malzemesinin ve diğer malların listesi tek başına kadı sicilinin bir sayfasını doldurmuş, tutanağın uzun bir belgeye dönüşmesini sağlamıştır.[34] Diğer taraftan Yuan v. Simyon gibi nispeten az sayıda malını geride bırakmış bakkallar da vardı.[35]

Bakkal listelerini okumak, belgenin tanzim edildiği tarihte, Osmanlı başkentinde herhangi bir bakkal dükkânına gitmiş hissi vermektedir. Özellikle bakkal emtiasıyla dolu dükkânını yakın zamanda terk etmiş, dolayısıyla dükkânındaki malları henüz bozulmadığı için tamamı listelenmiş bakkalların kayıtları, araştırmacıyı geçmiş zamanda Osmanlı başkentinde alışverişe çıkmış müşterileri tahayyül etme imkânı vermektedir. Her birinin miktarı kıyye cinsinden olmak üzere; 24 akçeye nohut, 21 akçeye fasulye, 24 akçeye börülce, 15 akçeye bakla, 10 akçeye kırmızı mercimek, 46 akçeye pirinç, 28 akçeye dakîk-i has, 24 akçeye bulgur, 54 akçeye makarna şeriyesi veya halka şeriye, 20 akçeye yeşil zeytin, 24 akçeye trilye zeytini, 120 akçeye mersin balığı, 36 akçeye ahtapot balığı, 45 akçeye taze

32 Aynı yer.

33 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "Hayatın Değiştiği Yerde Bakkallık", *Turkish Studies*, Cilt 8, Sayı 7, 2013, ss. 519-535; Sümeyye Hoşgör Büke, "Bakkal Terekeleri Işığında İstanbullu Mutfağına Bir Bakış" *Kebikeç*, Sayı 42, 2016, ss. 129-146; Sadık Müfit Bilge, "Osmanlı İstanbulu'nda Bakkal Esnafı (Fetihten 20. Yüzyıla İstanbul Esnaf ve Sosyal Hayat Tarihine Bir Katkı)", *Osmanlı* İstanbulu *V (V. Uluslararası Osmanlı* İstanbulu *Sempozyumu Bildirileri)*, Eds. Feridun M. Emece vd., İstanbul, 2018, ss. 415-450.

34 Balık çeşitlerinden bakliyat türlerine, kuru yemişlerden çeşitli zeytinlere uzanan liste için bkz. İŞS, no. 66, vr. 135b-136a.

35 İŞS, no. 164, vr. 19a.

kaşkaval, 66 akçeye taze dil peyniri, 15 akçeye eski peynir, 90 akçeye revgan-ı sâde, 60 akçeye mahlût revgan-ı sâde, 76 akçeye revgan-ı zeyt, 72 akçeye Atina balı, 60 akçeye fıçı balı, 36 akçeye fıçı pekmezi, 60 akçeye pastırma, 51 akçeye ırazakı üzümü, 36 akçeye siyah üzümü, 11 akçeye eflak tuzu, 12 akçeye kova yoğurdu, 1,5 akçeye 1 adet yumurta ve diğer ürünleri müşterilerine sunan bakkallardan 18. yüzyılın sonlarında yaşamış İstanbullular bütçelerine ve ihtiyaçlarına göre alışveriş yapabiliyorlardı.[36]

Kayıp bakkallara ilişkin tutulmuş hüccetlerin envanter kısmı sadece gıda maddelerini içermez; bakkalların satımını yaptıkları malların büyük çoğunluğu bu kategorideki ürünlerden oluşmakla beraber, gıda maddelerinin muhafazasında, taşınmasında ve servisinde kullanılan çeşitli mutfak araçları da bakkallarda bulunabiliyordu. Ayrıca aydınlatma ve ısınmayla ilgili malzemeler de bakkal kayıtlarında yer almaktadır. Çoğu bakkal, dükkânını aynı zamanda yaşam mekânı olarak kullandığından çeşitli kişisel eşyaları da listelerde görünür. Bakkallar üzerine yürüttüğümüz monografik araştırmanın kaynakları arasında, bu tür mal ve eşyaları içeren sicil kayıtları ilk sırada gelmektedir. Gerek bakkal esnafının toplumsal bir tabaka olarak ele alınacağı gerekse satışını yaptıkları mallar üzerinden Osmanlı toplumunun beslenme kültürü ve tüketim alışkanlıklarına dair çok daha kapsamlı sorgulamaların yapılacağı araştırmanın bir parçası olan bu mütevazı çalışma ise, elde ettiğimiz bazı verilerin sunumunu ve kısmî değerlendirmesini içermektedir.

İstanbul örneğinde Osmanlıların hangi temel gıda maddelerini tükettiklerini araştırmak için bakkal esnafının, özellikle dükkânlarındaki malların dökümünü içeren kayıtları son derece önemlidir. Osmanlı beslenme kültürü üzerine yapılan çalışmaların[37] neredeyse tamamen başta saraylılar olmak üzere üst tabakadan bireylerle sınırlı olduğu düşünülürse, bakkallara ait kayıtların sıradan/orta halli Osmanlıların da tüketim ve beslenme

36 Bu paragrafta akçe cinsinden birim (kıyye) fiyatları verilmiş ürünler, İstanbul Kadılığı'nın 66 numaralı sicilinde kayıtlı, 1796 yılının Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında tutulmuş, üç mefkûd bakkalın dükkânlarındaki mallar arasından seçilmiştir. Birim fiyatlarının sabit bir fiyat (narh) olarak değerlendirmemesi gerekir; çünkü ürünün cinsi, kalitesi, en önemlisi de gıda maddelerinin durumu (terk edilmiş dükkânların mahkeme marifetiyle kaç hafta yahut ay sonra açıldığı) fiyatı büyük ölçüde belirlemekte, dükkânlar arasında rakamlar değişebilmektedir. Bundan dolayı, aynı kategoride düşünebilecek (bakliyat, yağ, peynir gibi) ürünlerin mümkün mertebe aynı dükkândan seçilmesine özen gösterilmiştir.

37 Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)*, İstanbul, 2004; Özge Samancı, *La Cuisine d'Istanbul au XIXe siècle*, Rennes, 2015; Marianna Yerasimos, *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı*, İstanbul, 2005; Tülay Artan, "Osmanlı Elitinin Yemek Kültürünün Bazı Yönleri", *Yemek ve Kültür*, Sayı 6, 2006, ss. 36-62.

kalıplarına dair içerdiği verilerden ötürü kıymeti bir kat daha artmaktadır. Bakkalları konu edinecek incelemeler sadece orta halli Osmanlılar da sınırlı kalmayacaktır. Çünkü bakkallar sadece sıradan/orta halli insanların alışveriş yaptığı dükkânlar değildi, seçkinler de buralardan birçok malı tedarik edebiliyorlardı.

Tablo III: Bakkallarda Satılan Gıda Maddeleri

Gıda Maddesi (Çeşitleriyle Birlikte)	Gıda Maddesi Bulunan Dükkân Sayısı	Gıda Maddesi Bulunan Dükkânların Oranı	Gıda Maddesi Kayıt Sayısı
Revgan	28	85%	61
Zeytin	28	85%	28
Fasulye	27	82%	29
Pirinç	26	79%	31
Nohut	25	76%	25
Peynir	24	73%	48
Tuz	24	73%	31
Bal	22	67%	28
Fındık	22	67%	25
Üzüm	22	67%	38
Un	21	64%	21
Soğan	21	64%	21
Börülce	19	58%	21
Nişasta	18	55%	18
Pekmez	18	55%	18
Nardek	17	52%	17
Sabun	17	52%	17
Şeriye	17	52%	20
Sarımsak	16	48%	16
Sirke	16	48%	16
Bulgur	15	45%	16
Mercimek	15	45%	16
Arpa	14	42%	16
Fıstık	12	36%	12
Balık	11	33%	22
Buğday	10	30%	10

Tablo III, İstanbul bakkallarında bulunabilecek belli başlı gıda maddelerini vermektedir. Dükkânlarını terk etmiş 33 bakkalın kaydına

dayandığından örneklem grubunun yeterli sayıda olduğu ifade edilebilir; dolayısıyla tablodaki verilerin güvenilirliği ve temsil düzeyi yüksektir. Ancak ilgili kayıtların her birinin aynı nitelikte olmadığı, genel olarak bazı zayıf yönlerinin bulunabileceği göz ardı edilmemelidir. Bakkallarla ilgili çeşitli belgelerden dükkânlarında ekmek gibi günlük tüketilen gıdaları da sattıkları bilgisine sahibiz, ancak mefkūd bakkal kayıtlarında bu tür kısa sürede bozulacak mallar nadiren yer almaktadır. Dükkânını terk ettikten kısa bir süre sonra, örneğin bir yahut iki hafta içinde, bakkalın kayıp olduğu bilgisiyle mahkemeye başvurulduğu örneklerde yumurta, limon, yoğurt, taze peynir gibi ürünleri listelerde görebiliyoruz. Basitçe dükkânın kilitli kapısının açılıp, mevcut malların sayımı yapıldığında bozulmamış, satılabilir durumda olan ürünlerin dökümü çıkarılıyordu.

Gıda maddelerini içeren tablo, veri tabanımızda yer alan bütün ürünleri yansıtmamaktadır. Örneklem grubumuza göre, bakkallarda bulunma oranı 30%'un üzerinde olan gıda çeşitlerini vermektedir. Bir bakıma tüketimi yaygın olan malların listesidir. Sonraki yayınlarımızda gerek her bir gıda türünün gerekse diğer bakkal emtiasının daha ayrıntılı verileri çıkarılacak ve değerlendirilecektir; ancak bu haliyle dahi Osmanlı mutfağı ve beslenme kültürü hakkında kıymetli veriler olduğunu belirtmeliyiz. İki bulguyu özellikle vurgulamamız gerekir. İlki, Amerika menşeli bir ürün olan fasulyenin 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde son derece yaygın olarak tüketilmesi, nohut, börülce, bakla, mercimek gibi bakliyat kategorisindeki diğer gıda maddelerini geride bırakan bir ürüne dönüşmesidir.[38] Osmanlı mutfağına, domates ve patates gibi diğer Amerika kökenli gıda maddeleriyle kıyaslandığında, çok daha erken girmesi, İstanbul'un her mahallesindeki bakkal dükkânlarında satışının yapılması birçok bakımdan anlamlıdır. İkinci bulgu ise, Osmanlı toplumunda balık tüketimine ilişkindir. Her üç bakkalın birinde en az bir balık türü bulunabiliyordu ki gerek görece yüksek oran gerekse bakkallarda satışının yapıldığı tespit edilen onun üzerinde balık çeşidi Osmanlıların tahmin edilenden daha fazla balık tüketmiş olabilecekleri düşüncesini gündeme getirmektedir. Farklı toplumsal kesimlerin balık tüketim alışkanlıklarının karşılaştırılmasının, elde edilen verilerin mevcut haliyle imkânsız değilse bile zor olduğunu belirtmeliyiz.

38 İstanbul'da ve çevresinde fasulye üretiminin 18. yüzyılın ilk yarısında başladığı, İstanbullu manavların satışını yaptığı fasulyeye ilişkin kayıtların yüzyılın ikinci yarısında arttığı, narh düzenlemelerinde yer almaya başladığı belirtilmektedir. Arif Bilgin, "From Artichoke to Corn: New Fruits and Vegetables in the Istanbul Market (Seventeenth to Nineteenth Centuries)", *Living The Good Life: Consumption in The Qing and Ottoman Empires of The Eighteenth Century*, eds. Elif Akçetin – Suraiya Faroghi, Leiden, 2018, s. 274.

Kaynakça

İstanbul Kadılığı Şer'iyye Sicilleri

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD), no. 514, 3965, 9994, 10324.

Ali Haydar, *Risâle-i Mefkûd*, Konstantiniye, 1309.

Artan, Tülay, "Osmanlı Elitinin Yemek Kültürünün Bazı Yönleri", *Yemek ve Kültür*, Sayı 6, 2006, ss. 36-62.

Behar, Cem, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927), Ankara, 1996.

Bilge, Sadık Müfit, "Osmanlı İstanbulu'nda Bakkal Esnafı (Fetihten 20. Yüzyıla İstanbul Esnaf ve Sosyal Hayat Tarihine Bir Katkı)", *Osmanlı* İstanbulu *V (V. Uluslararası Osmanlı* İstanbulu *Sempozyumu Bildirileri)*, Eds. Feridun M. Emece vd., İstanbul, 2018, ss. 415-450.

Bilgin, Arif, "From Artichoke to Corn: New Fruits and Vegetables in the Istanbul Market (Seventeenth to Nineteenth Centuries)", *Living The Good Life: Consumption in The Qing and Ottoman Empires of The Eighteenth Century*, eds. Elif Akçetin – Suraiya Faroghi, Leiden, 2018, ss. 259-282.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)*, İstanbul, 2004.

Büke, Sümeyye Hoşgör, "Bakkal Terekeleri Işığında İstanbullu Mutfağına Bir Bakış" *Kebikeç*, Sayı 42, 2016, ss. 129-146;

Ertuğ, Necdet, Sultan III Selim Dönemi İstanbul'unda Esnaf Grupları ve Medreseler, İstanbul, 2016.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff v.dğr., İstanbul, 2006.

Faroqhi, Suraiya, Osmanlı Zanaatkârları, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, 2011.

Kaya, Mustafa İsmail, *Shops and Shopkeepers in The Istanbul* İhtisâb *Register of 1092/1681*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006.

Kırlı, Cengiz ve Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Esnafı", Osmanlıdan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret, ed. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Kırlı, Cengiz, "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul, 2010, ss. 183-212.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, Cilt I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara, 1990.

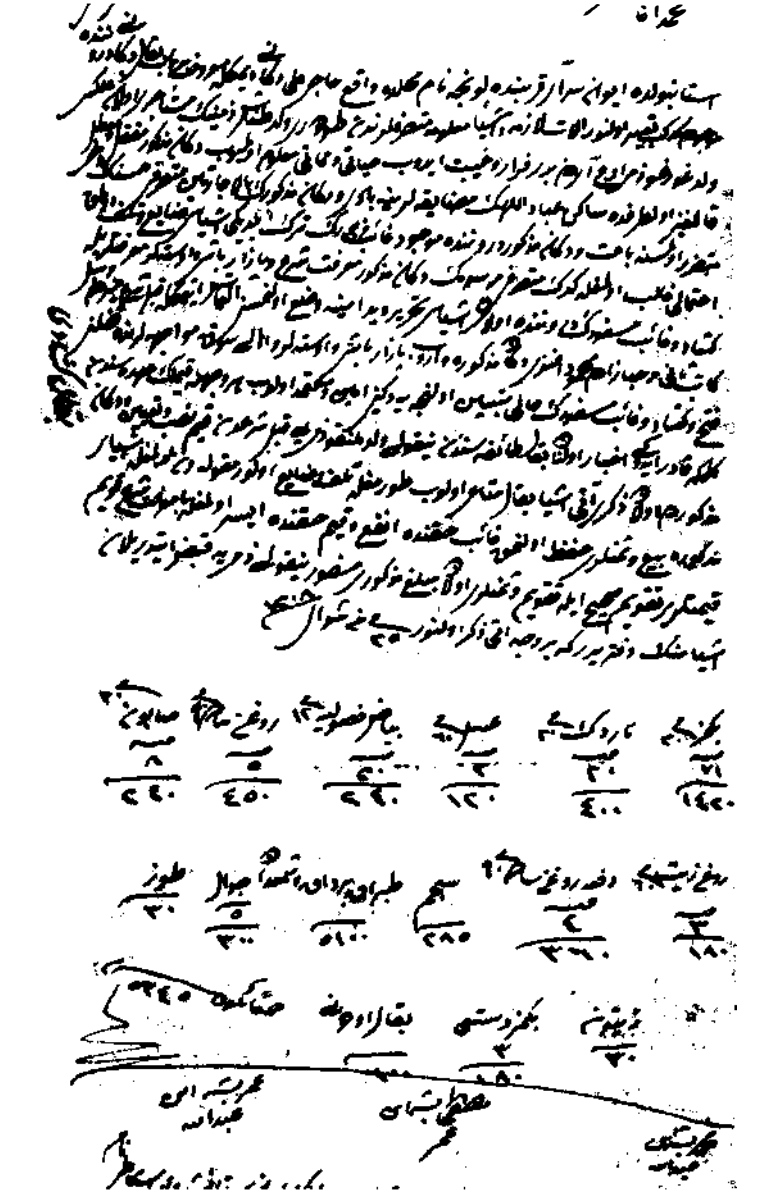
Samancı, Özge, *La Cuisine d'Istanbul au XIXe siècle*, Rennes, 2015.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaâdet, 1317.

Yapucu, Olcay Pullukçuoğlu, "Hayatın Değiştiği Yerde Bakkallık", *Turkish Studies*, Cilt 8, Sayı 7, 2013, ss. 519-535.

Yerasimos, Marianna, *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı*, İstanbul, 2005.

EK 1: Bakkal Aleks v. Gorzo'nun Kaydı ve Transkripsiyonu (İŞS, no. 66, vr. 72a)

İstanbul'da Ayvansaray kurbunda Lonca nâm mahalde vâki' Hacı Ali dükkânı dîmekle ma'rûf bir bâb bakkâl dükkânı derûnunde mevcûde gedik ta'bîr olunr alât-ı lâzime ve eşyâ-yı ma'lûme mutasarrıflarından Todori veled-i Tanaş zimmînin müsteciri olan Aleks veled-i Gorzo zimmî üç aydan berü firâr ve gaybet idüb hayâtı ve memâtı ma'lûm olmayub dükkân-ı mezkûr mukaffel ve mu'attal kalmağın ol tarafda sâkin ibâdullahın müzâyakalarına bâdî ve dükkân-ı mezkûrun bi'l-icâreteyn mutasarrıfı Hasan'ın dahi mutazarrır olmasına bâ'is ve dükkân-ı mezkûr derûnunda mevcûd gā'ib-i mezbûrun terk eylediği eşyâsı zâyi' ve telef olmak ihtimâli gālib olmağla gedik mutasarrıfı mersûmun dükkāan-ı mezkûr ma'rifet-i şer' ve bâzârbaşı ve ustalar ma'rifetleriyle küşâd ve gā'ib-i mesfûrun derûnunda olan eşyâsı tahrîr ve yed-i emîne vaz' olunmasını iltimâs itmekle kıbel-i şer'-i münîrden mürsel kâtib-i sânî Merhabâ-zâde Mahmûd Efendi dükkân-ı mezkûre varub pâzârbaşı ve ustalar ve ahâlî-i sûk muvâcehelerinde kuflünü feth ve küşâd ve gā'ib-i mesfûrun hâli mütebeyyin oluncaya değin emîn ve mu'temed olub her vechile kayyımlık uhdesinden gelmeğe kādir idüğü ihbâr olunan bakkāl tā'ifesinden Nikola veled-i Melenko zimmîyi kıbel-i şer'den kayyım nasb ve ta'yîn ve dükkân-ı mezkûrde olan zikrî âtî eşyâ bakkāl metâ'ı olub turmağla telef ve zâyi' olur maküleden olmağla eşyâ-yı mezkûre bey' ve semenleri hıfz olunmak gā'ib hakkında enfa' ve kayyım hakkında eyser olmağla bâ-ma'rifet-i şer' kavîm kıymetleri takvîm-i sahîh ile takvîm ve semenleri olan meblağ-ı mezkûru mesfûr Nikola zimmîye kabz itdirilen eşyâsının defteridir ki bervech-i âtî zikr olunur. Fî 25 min Şevvâl sene 1208.

Bekmez; kıyye: 71, fî (birim fiyat): 20 [akçe], [toplam]: 1420 [akçe]

Nârdek; kıyye: 20, fî (birim fiyat): 20 [akçe], [toplam]: 400 [akçe]

Asel; kıyye: 2, fî (birim fiyat): 60 [akçe], [toplam]: 120 [akçe]

Beyâz Fasulye; kıyye: 20, fî (birim fiyat): 12 [akçe], [toplam]: 240 [akçe]

Revgan-ı Sâde; kıyye: 5, fî (birim fiyat): 90 [akçe], [toplam]: 450 [akçe]

Sâbûn; kıyye: 8, fî (birim fiyat): 30 [akçe], [toplam]: 240 [akçe]

Revgan-ı Zeyt; kıyye: 3, fî (birim fiyat): 60 [akçe], [toplam]: 180 [akçe]

Def'a Revgan-ı Sâde; kıyye: 4, fî (birim fiyat): 90 [akçe], [toplam]: 360 [akçe]

Sicim; [toplam]: 285 [akçe]

Toprak Bardak ve Şem'dân; [toplam]: 210 [akçe]

Çuvâl; Adet: 5, [toplam]: 300 [akçe]

Tuz; [toplam]: 30 [akçe]

Zeytûn; [toplam]: 30 [akçe]

Bekmez Destîsi; Adet: 3, [toplam]: 180 [akçe]

Bakkāl Odunu; [toplam]: 600 [akçe]

Cem'an Yekûn: 5345 [akçe]

Şuhûdü'l-hâl: Mehmed Beşe b. Abdullah, Mustafa Beşe b. Ömer, Ömer Beşe b. Abdullah

DÜNYA FUARLARI VE OSMANLI MODERNLEŞMESİ*

İbrahim Şirin**

Dünya Fuarı Fikrinin Ortaya Çıkısı

İlk endüstri fuar girişimi Royal Sociaety of Arts tarafından 1756 yılında tekstil ve porsenel sanayini geliştirmek için Londra'da düzenlendi. Oldukça mütevazi denilebilecek ve Londra sınırlarını aşmayan bir fuardı. 1757 yılında ise ilk geniş çaplı Fuar Paris'te Chateau of St. Cloud'ta düzenlendi. Paris'te düzenlenen fuar'da ulusal düzeydeydi. Fransa'da 1757'den 1849'a kadar ulusal düzeyde pek çok fuar düzenlendi. Prens Albert'ın elinden en iyi fincan desinatörü ödülü alan Henri Cole ve İngiliz Mimar Digby Wyatt Fransa'da yapılan 1849 Fuarı'na ziyaretçi olarak katıldılar. Fuar ile ilgili geniş çaplı bir rapor hazırladılar. Bir çay partisinde Prens Albert ile bir araya gelen ikili fuar raporunu Prens Albert'e sundu.[1] Başlangıçta ulusal düzeyde bir fuar yapma niyetleri var ise de yapılan konuşmaların ardından Prens Albert'in isteği doğrultusunda uluslararası düzeyde *Great Exhibition of the Work of Industry of All Nation* yani "Bütün Milletlerin Sanayi Ürünlerinin Büyük Sergisi" ismiyle 1851 yılının 1 Mayıs'ında uluslararası düzeyde bir fuar yapılması kararlaştırıldı.[2] Prens Albert fuarın genel koordinatörlüğünü üstlendi. Fuar için Crystal Palace ismiyle İngiliz endüsriyel ve teknik ilerlemesinin sembolü eşsiz bir yapı tasarlandı[3]. O zamana dek görülmemiş nesnelerden biri camdan ve çelikten oluşan Crystal Palace, Hyd Park'ta oldukça geniş bir alanda göz kamaştırıcı, gelenleri büyüleyecek büyüklükte inşa edildi.

---

* Bu çalışmanın bir nüshası *History Studies*, 9 (2017): 189-204, dergisinde yayınlanmıştır.

** Doç.Dr., Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (sirinibrahim@gmail.com)

1 PRO. Work,25/1

2 Luis Purbrick, "Introduction", *The Great Exhibition of 1851*, editor Luis Purbrick, Manchester 2001, Manchester University Press, s.7

3 John P. Burris, *Exhibition Religion*, London 2001, University Press of Virginia, s. 33.

Fuar, endüstriyel materyaller, makineler, ürünler ve sanat eserleri olmak üzere dört bölümden oluşturuldu. Fuar büyüleyici, seyirlik, eğlendirici bir gösteriydi. Üretim süreçlerini seyirciler izleyebiliyordu. Mesela tekstil üretimini pamuğun toplanmasından mamul kumaşa kadar adım adım izleyebiliyordu.[4]

Fuar, pek çok açıdan yeni dünya düzenin inşasının göstergelerinden birisidir. İngiltere merkezli ekonomik düzen bu fuar ile kendini görünür kılmıştı. İngilizler bu fuarla barış, ilerleme refah ve üretim ahlakını dünyanın geri kalan milletlerine gösterme imkânı buldular.[5] Sanayi ve teknikte ötekilerden ne kadar ilerde olduklarını kanıtladılar. Dini açıdan fuar İngilizler için önemli idi. Zira diğer mezhepler ve dinlerin yanıldığı, Protestan İngilizlerin doğru yolda olduklarının kanıtı refah ve ilerleme konusunda gösterdikleri ilerlemeydi.[6]

Ancak 1851'de ilerleme konusunda sukut-u hayale uğrayan Amerika oldu. Kendilerine çok güvenen ve her konuda dünyanın geri kalanından üstün olduğunu düşünen Amerikalılar Fuardan hayal kırıklığı ile ayrıldılar. Fuara katılan Amerikalıların izlenimlerinden İngilizlerin endüstriyel alanda çok ilerde olduklarını anlayıp başarısızlık ve hayal kırıklığı ile ülkelerine döndükleri anlaşılmaktadır[7].

---

4 Dilek Zaptçıoğlu, *Yeterince Otantik Değilsiniz Padişahım*, İstanbul 2012, İletişim yay. s. 16.

5 Francesca Vanke, "Degrees of Otherness: The Ottoman Empire and China at the Great Exhibition of 1851" Britain, the Empire, and the Wold at Great Exhibition of 1851 Edit by Jeffrey *A. Auerbach and H. Hoffenberg, Burlington 2008, Ashgatee Book, s.198.*

6 Edward Higginson, *A World Embracing Faith or Religions Whippers from the Exhibition of Industry*, London 1851; Burris a.g.e., s.56.

7 Fuara katılan Amerikalı temsilciler tıplı Osmanlı aydınları gibi Fuardan büyülenerek ülkelerine döndüler. Onlardan biri Zadock Thompson'du ve o sergiden etkilenerek ayrıldı. Kendi ifadesi ile adeta büyülenmişti. Bilim ve tekniğin yeni dünyanın düzeninde oynadığı rol başını döndürdü. Zadock Thompson, *Journal of Trip to London, Paris and the Great Exhibition in 1851,* Burlington 1852, s.33. Robert F. Dalzell, Osmanlı aydını gibi sergiden sonra Amerikan basının sadece medeni milletleri konuştuğuna dikkat çeker. Dalzell, *American Participation in the Great Exhibition of 1851*: Amherest 1960, s.40. Horace Greely Londra Fuarı'ndan utançla ayrılır. Zira ileri teknik ve bilime sahip olan Amerika'nın teknik ve bilimde İngilizlerden geri olduğunu düşünür. Greely, *Glances at Europe: in a Series of Letters from Great Britain; France, İtaly, Switzerland, During the Summer of 1851*: New York 1851, s. 6. Tıpkı Osmanlı aydını gibi kendi medeniyetlerini sorgulama zorunluluğu hissederler. Fuarın amacı örneklerden de anlaşılacağı üzere İngiltere'nin teknik ve medeniyette ne kadar ileri olduğunu göstermektedir. Bunu gösterirken dünyanın geri kalanın ne kadar geri olduğunun altının çizilmesi ise asıl amaçtır. 1851 Fuarı'na katılan William A. Drew diğer Amerikalılardan farklı olarak Londra'da düzenlenen Fuarın arkasında yatan fikri kavradığı anlaşılmaktadır. Drew, *Glimpses and Gatherings Durin a Voyage and Visit London and The Great Exhibition in the Summer of 1851:* Boston 1852, s. 324-325.

Fuar İngiliz kimliğinin inşasında önemli bir enstrüman olarak işlev gördü. Fuarda temsil edilmek üzere İngiliz sömürgelerinden insanlar sergilenmek üzere getirilmişti. İngilizler ne kadar ilerlemiş olduklarını ilkel ve vahşi diye tanımladıkları bu insanları sergileyerek kendi ilerlemelerini ve zenginliklerini katılımcılara göstermek suretiyle İngiliz emperyal kimliğini inşa etmeyi amaçladılar. Yoksullaştırılmış öteki üzerinden zengin, çalışkan, üreten ve dünyaya egemen bir İngiliz kimliği karşısında sömürülmeyi hak eden gayri-medeni halklar vardı. İnsan Hayvanat bahçesinin ilk örneği 1851 Fuarı'nda görüldü. Avrupa'da yüz yıl boyunca düzenlenen fuarlar da İnsan Hayvanat Bahçesi, seyircilerin büyük ilgisi ile gösterime devam etti. Beyaz adamın mutlak üstünlüğünü simgelen İnsan Hayvanat Bahçesi, Avrupa'da baş gösteren ırkçılığın en temel üretim yerlerinden birisidir. [8]

Fuar ile İngilizler endüstri alanında dünyanın geri kalanından ayırt edici bir şekilde ilerde ve üstün olduklarını göstermek istiyorlardı.[9] İngiltere ileri, ötekiler geri. İngiltere medeni, diğerleri gayri medeni, medenileştirilmeye muhtaçtı ya da yarı medeni veya az gelişmişti.[10] Oryantalist söylemin kamuoyunda ete kemiğe bürünmesinde fuar kadar kullanışlı bir araç bulunamazdı. Sadece teknik açıdan değil inanç açısından da dünyanın diğer ülkelerinden ilerdeydiler.[11] Fuarın temel amacı İngilizlerin her alanda ne kadar ilerlediğini dünyanın geri kalanın ise ne kadar geri olduğunu ispatlamaktı.

Walter Benjamin'in deyimiyle sanayi sergileri, Dünya fuarı adına mal denen fetişin hac yerleriydi. Dünya Fuarları, malın değiştirme değerini çarpıtır: dahası kullanım değerinin arka plana itildiği bir çerçeve yaratır. İnsanın zaman geçirmek için içersine daldığı bir fantazmagori oluşturur. Eğlence endüstrisi de insanı malın eriştiği düzeye yükselterek, bu fantazmagoriye

8 E.A. Samaan, *From a "Race of Masters" to "a Master Race": 1948 to 1848*, 2012, Create Space Press, s. 626.

9 Bruno Giberti, *Desing the Centennial,* Kentucky 2002, The University Press of Kentucky, s.3.

10 1970 ve 90 yıllarda hala az gelişmişlik ve geri kalmışlığın tartışılıyor olması 1851 Fuarının ne denli etkili olduğunun göstergesidir. Avrupa'nın epistemik dayatmasının dünyayı ileri-geri diyalektiği çerçevesinde katagorize edişinin ve dünyanın geri kalanın nasıl düşünmesi gerektiğini baskılanmasının önemli bir göstergesidir. Çağlar Keyder, *Emperyalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye*, İstanbul 1976, Birikim yayınları; Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C.1-3. İstanbul 1977, Gözlem yayınları; İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul 1979, Cem yayınları; Ayhan Aktar, *Kapitalizm Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, İstanbul, Afa yayınları.

11 İslam'ın ilerlemeye engel olduğuna dair oluşan kanaatte fuarların azımsanmayacak kadar etkisi vardır. Osmanlı kanaat önderlerinin bir kısmı bu yargıyı benimsemiş hatta Cumhuriyet döneminde, 1928'de yapılan dini ıslah projesinde İslam'ın protestanize edilmesi tartışılmıştır.

girmesini kolaylaştırır. İnsanoğlu da kendine ve başkalarına yabancılaşmanın tadını çıkararak, kendini böyle bir dünyanın yönlendirmesine bırakmış olur.[12] Londra fuarını büyük bir şaşkınlıkla gezen Karl Marx kapitalizmin mal fetişizminin cisimleşmiş halini görür. Das Kapital'in ikinci cildinde anlattığı meta fetişizmi fuar izlenimlerinin bir yansımasıdır. Fuar ile yeni bir düzen ve varoluş şeklinin doğmakta olduğu ortaya çıktı. Marx ve Benjami'nin işaret ettiği "tüketiyorum öyleyse varım" diye sloganlaşan tüketim – gösteriş toplumu ilk örneğini 1851 fuarında ortaya koydu. Günde ortalama 100 bin insan toplamda ise 6.039.195 kişi fuarı gezdi.[13] Seyretmenin şehvetinden görünmenin şehvetine doğru kapitalist tüketim toplumunun temelleri fuarda atıldı. Kapitalizm insanların tüketmesi üzerine yeni bir din oluştururken fuarlar yeni dinin gösterişli mabetleri haline geldi. Fuarlar bu anlamıyla günümüz AVM'lerinin ilk örnekleridir.

Osmanlılar Dünya Fuarlarında

1849'da oluşturulan Fuar komitesi bütün ülke liderlerine çağrı yaptı. Onları fuara katılmaya davet etti. Osmanlı hükümeti 5 Ekim 1850 yılında (hicri 28 zilkade 1266'da) sergiye katılım ve şartları içeren bir genelge yayınladı. Ceride-i Havadis'te yayınlanan genelgede fuara katılmanın gerekçesi olarak ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım ve sanayi alanında kabiliyetini kanıtlamak, Padişahın ülkenin gelişmesi yönünde gösterdiği gayreti orta koymak olarak gösterilir. Fuara katılımı sağlayan bir başka önemli faktör Tanzimat'tan beri gelişen İngiliz – Osmanlı dostluğu idi.[14]

Fuara katılan iki Osmanlı geriye seyahat notlarını bıraktı. Bunlardan ilki Amedi Hülefası Mehmet Raif Efendi idi. Malların nakli ve sergilenmesinden sorumlu idi. Seyahatnamesinde yaptığı yolculuğu gördüğü yerleri anlatmasının yanında fuara da yer vermiştir. Özellikle makinelerden etkilendiği seyahat anlatısından açıkça belli olmaktadır. Diğer seyahat yazarının kimliği ise meçhuldür. Tasvir-i Efkar gazetesi ismini gizleyen yazarın seyahatini tefrika olarak yayınlamış ve sonrada kitap olarak basmıştır. Söz konusu seyahatnamenin yazarının kimliği Osmanlıların 1851 fuarına başka gizli bir amaç ile de katıldıklarını göstermektedir. Seyahatname-i Londra yazarı 8 Mayıs 1851 günü Tagus isimli bir İngiliz gemisiyle İstanbul'dan ayrılmış ve 28 Mayıs'ta Londra'ya varmıştır. Seyahatname-i Londra'yı

12 Walter Benjamin, *Paşajlar,* (Çev. Almet Cemal), İstanbul 2002, Yapı Kredi Yayınları, s.94.

13 Winfried, Löscburg, *Seyahatin Kültür Tarihi,* (Çev. Jasmin Traub), Ankara.1998, Dost Yayınları, 126.

14 Rıfat Uçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi," *Belleten,* Ocak 1983, C.XLVII, sayı 185, s.195.

yayına hazırlayan Fikret Turan, Tagus isimli vapurdan ve vapurun 14 Mayıs'ta Malta'da durmasından hareketle Malta gümrük defterlerinde yaptığı incelemede o güne ait yolcu listesinde G. Solimon olarak okunabilecek bir kayda rastlar.[15] Biz İngiliz arşivlerinde, Turan'ın bulduğu isim üzerinden bir araştırma yaptığımızda Süleyman'ın kimliğini İngiliz yetkililerin de merak ettiğini ve Osmanlı Elçisi Kostaki Musuruz Paşa'ya sorduklarını fark ettik. 24 Şubat 1852 tarihli belgede Süleyman'ın kim olduğu sorusuna Osmanlı elçisi İbrahim ve Ressam Rafael ile birlikte Süleyman'ın gemi yapımını öğrenmek için "Royal Dockyards at Portsmouth"da öğrenci olduğunu İbrahim ve Rafael'in Majesty's Prince Regent gemisinden çıkarıldığı, Osmanlı ülkesine döndüklerini Süleyman'ın ise Londra'da olduğunu İngiliz yetkililere bildirdi.[16] Süleyman ve Rafael İstanbul'a döndüklerinde 26 Ocak 1853'de Tophane-i Amire'de görevlendirildiler. Süleyman ve Ressam Rafael'in Londra Fuarına silah ya da bir makinenin çizimleri için sanayi casusu olarak görevlendirilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.[17]

Hükümetin yayınladığı genelge[18] doğrultusunda başta maden ve tarım ürünleri olmak üzere toplam 1300 obje sergilenmek üzere Kostaki Musurus, Celalettin Paşaların yanında eşya ve emtiyadan sorumlu olarak Nazım Bey, Tercüme odasından Feridun Bey amedi hulefası Mehmet Raif beyler görevlendirildi.[19] Fuara gönderilecek mallar Fevzi Bahri Vapuru ile yola çıktı. Hava koşuları nedeniyle vapur zamanında ulaşamayınca Osmanlı malları ancak Fuar açıldıktan sonra Kraliçe'nin de katıldığı bir tören ile sergilenmeye başlandı.

1851 Londra Fuarı yaklaşık altı ay açık kalarak 11 Ekim 1851'de kapandı. Fuar sonunda kurulan komisyon tarafından 170'i büyük olmak üzere toplam 3088 madalya dağıtıldı. Dört adedi Mısır'ın olmak üzere seksen altı adet nişan ve kırk iki adet aferinmame Osmanlı tarım ürünlerine verildi.[20] Ödüllerin büyük bölümü İngilizlere verildi. Özellikle makine alanında İngilizler açık ara birinci olduklarını aldıkları madalyalar ile de gösterdiler. Ödüle dayalı yarışmalar hegemonik bir değer taşımaktadır. Olimpiyatlar, dünya kupaları, şarkı yarışmaları, Nobel edebiyat ve bilim ödülleri Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü ötekine kabul ettirme araçları olarak kullanılmıştır.[21]

15 Fikret Turan, *Seyahatname-i Londra*, İstanbul 2009, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.3.

16 PRO.FO 78/921.

17 BO. A. (MKT.NZD. 15/R /1269 (Hicrî)/ Dosya No: 71 Gömlek 54.

18 BO. C.İKTS Dosya NO. 4 Gömlek No.165.

19 BO.İ.HR 10746 ve BO, İ.HR 10669.

20 BO.İ.HR 10995.

21 Her yarışmadan sonra kaybedenin, sporcudan çok temsil ettiği ülke ve medeniyet olarak algılanması sağlanmış "biz adam olmayız" tarzı kalıp yargılar toplumun geniş kesimlerince

Fuarın önemli işlevlerinden biri sermayenin ürettiği ürünlerin satılacağı bir pazar oluşturmaktı. Dünya, sermayenin ürünlerini tüketeceği koskoca bir pazara dönüşecekti. Kapitalizm, şimdi bütün dünyayı avucuna almıştı ve hem uluslararası ticaretin hem de uluslararası yatırımların artması, bu genişlemeyi yakalama arzusunu kamçılıyordu. 1800 ile 1840 arasında dünya ticaretindeki artış tam olarak iki kat bile değilken, 1850 ile 1870 arasında %260'a ulaştı. Satılabilir her şey satılmaktaydı; buna, İngiliz Hindistan'ından Çin'e ihracatı miktar olarak iki, değer olarak neredeyse üç kat artış olan afyon gibi, alıcı ülkelerin direnişiyle karşılaşılan mallar da dahildi. Fransa'nın dış yatırımlar 1850 ile 1880 arasında on kattan fazla artarken, 1875'de İngiltere'nin ülke dışına yaptığı yatırımlar 1.000 milyon poundu buldu. Osmanlı bu pazarlaştırma sürecinden kendini kurtaramadı. "Asılacaksan İngiliz sicimi ile asılacaksın" yaklaşımı İngiliz ürünlerinin Osmanlı ülkesinde ne denli revaçta olduğunun kanıtıdır.

1851 Fuarından hayal kırıklığı ile dönen Amerika 1853 yılında uluslararası bir Fuar yapmaya karar verdi. Osmanlı Devleti ikinci uluslararası dünya fuarına uzaklığı gerekçe göstererek katılmadı. Üçüncü Dünya Fuarı Paris'te 1855 yılında yapıldı. Osmanlı Devleti'nin ürünleri 35 pavyonda sergilendi ve Osmanlı Devletini Bâb-ı Âli Teşrifatçısı Kamil Bey temsil etti.

1862 yılında Londra'da İkinci Uluslararası fuarın yapılması kararlaştırıldı. Osmanlı Devleti davetliler arasındaydı. 2 aralık 1861 (29 Cemaziyelahir 1278) tarihli takrirde Osmanlı Devleti'nin mallarının sergiye gönderilmesinin hazineye mali bir yük olduğu ancak katılmama durumunda Osmanlı Devleti'nin ziraat, sanayi ve sanat sahasında ilerlemesinden yabancı Devletlerin şüphe etmelerine sebep olacağından maden, hububat ve sanayi ürünleri ile masrafları Devlet tarafından karşılanarak katılmasına karar verildi.[22] Fuara katılma gerekçesi oldukça düşündürücüdür. Yabancı Devletlerin Osmanlı Devleti'nin fuara katılmadığında ilerlemesinden şüphe edilmesi 19. Yüzyıl'da yaygın hale gelen "hasta adam" imajının devleti yönetenler tarafından ciddiye alındığı fuar gibi bir etkinliğin imaj tamiri için kullanılmak istendiğini göstermektedir. 1893'te Chicago Fuarına da benzer gerekçeler ile katılındı. Batı kamuoyunda oluşan Osmanlılar için barbar bir halk, fanatik bir din, bir ortaçağ imparatorluğu, gayri meşru despot bir hükümdar imajı 1880'lerde yaygın bir imaj haline geldi. Dönemin sultanı Abdülhamit bu imajı değiştirmek, tamir etmek için 1893'te Chicago dünya fuarlarına katılarak Osmanlı'nın modern ve uygar bir ülke

dillendirilmiştir. Uzay ve bilim alanında çalışmalar da birer baskı aracı haline getirilmiştir. "Millet aya biz yaya" ifadesi aya gitme üzerinden kendini aşağılama ve hor görüyü göstermesi açısından manidardır.

22 Uçar, a.g.e., s. 203.

olduğunu kanıtlamak istedi. Fuar ile yetinmeyip yeni yaptırdığı okul ve binaların fotoğraflarını çektirip ABD Kongre Kütüphanesi ve British Museum'a gönderdi. Modern bir Osmanlı görüntüsüyle yaratılmaya çalışılan hasta, despot Osmanlı imajını yıkmak istedi.[23]

1867 Fuarı ve Sultan Abdülaziz'in Fuara Katılışı

22 Haziran 1863 tarihinde III. Napolyon 1867'de Paris'te uluslararası bir fuar düzenlenmesi emrini vermiştir. Fuar'da bireysel girişimlerin ve sanayinin tüm alanlarına yer verilmesi planlandı. Fuar binası 460 bin metrekarelik alana, bugün Eiffel Kulesi'nin bulunduğu Champ de Mars'ta dünyanın küçük bir minyatürü, mikrokozmozu olarak yapılmıştır.[24]

1867 yılında açılan Paris Fuarı Osmanlı Devleti'nin katıldığı IV. Uluslararası fuardır. Sultan Abdülaziz'in sergiye katılmak üzere Avrupa'ya gitmesi sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin katıldığı evrensel sergiler arasında ayrı bir önem taşımaktadır. Sultan Abdülaziz bu Fuara Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından şeref konuğu olarak davet edilmiştir. Açılışta Sultan Abdülaziz'in dışında Rus Çarı, Avusturya İmparatoru, Belçika, Portekiz, İsveç ve Prusya kralları başta olmak üzere Avrupa'nın bütün önemli liderleri bulunmuştur. Sultan Abdülaziz 21 Haziran 1867 tarihinde İstanbul rıhtımından Sultaniye gemisi ile ayrıldı. Seyahat sırasında Mösyö Bure'yi taşıyan Forbin korveti ile Fransız deniz kuvvetlerine ait 3 ve İngiltere donanmasından 2 gemi Sultana eşlik etti. Sultan Abdülaziz ve beraberindekiler Haziran ayının sonunda Toulon Limanı'na ulaşmış, buradan Lyon'a sonrasında da Paris'e geçmişti. Burada Sultan Abdülaziz'i bizzat III. Napolyon karşılayarak birlikte Elysée Sarayı'na gittiler. Abdülaziz Paris Fuarını gezdi. 1 Temmuz Pazartesi günü Endüstri Sarayında düzenlenen ödül törenine katıldı. Sultan Abdülaziz sergiyi 10 Temmuz'da son kez gezdi. 12 Temmuz 1867'de de Londra'ya gitmek üzere Paris'ten ayrıldı.[25]

Osmanlı Modernleş(tiril)mesi

Osmanlı Sultanlarından Abdülaziz ilk defa kendi ülkesinin dışına dünya sergisi vesilesiyle çıkmıştı. Sultan Abdülaziz'in onur konuğu olarak katıldığı

23 İbrahim Şirin, "Gazete, Kitap, Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamit ve Ahmet Nermi", *Folklor Edebiyat*, 2011/12, Sayı 66.s. 45.

24 Jonathan Meyer, *Great Exhibitions (1851-1900)*, Suffolk 2006.s.170-171. Giberti, a.g.e.,s.12.

25 Aziz Tekdemir, "1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti" *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakultesi Dergisi*, Haziran 2013, C.3. Sayı 6. S.13.

1867 Paris Fuarı, Benjamin'in deyimiyle kapitalist kültürün fantazmagorisinin en görkemli bir biçimde sergilendiği fuardır. Sultan ve maiyeti bu fuardan fazlasıyla etkilendiler. İngiliz Elçisi Sultan Abdülaziz'i Paris Fuarında yakından takip etti. Sultanın donanma ile yakından ilgilendiğini görüp bunu rapor etti. Rapor'da " Osmanlı sultanı İngiltere'ye geldiğinde eğer donanmayla ilgili bir gösteri düzenlenirse bundan fazlasıyla etkileneceğini belirtir.[26] 26 Temmuz 1867'de bir gün boyunca Portsmount'ta İngiliz donanması Sultan'a gösteri yaptı.[27] Elçinin belirttiği gibi Sultan bu gösteriden son derece etkilendi. Nitekim döndüşünü müteakip başta İngiltere olmak üzere yabancı ülkeden donanma kurmak için pek çok gemi satın aldı.

Sultanla birlikte seyahate katılan Şehzadeler Murat ve Abdülhamit'te amcaları gibi sergiden çok etkilendiler. 1876'da tahta çıkan ve hükümdarlığı üç ay süren V.Murad'ın "Eğer onlara benzemezsek (Avrupalılara) bize yaşama hakkı tanımazlar" ifadesini seyahat sırasında söylediği ifade edilir.[28] V. Murad'ın medeniyetlerini benimsemezsek kendimizi Orta Asya bozkırlarında buluruz ifadesinde Avrupa'nın baskısı kendini hissettirmektedir. Bu hal dönemin diğer aydınlarında da görülür. Osmanlılar, Avrupa'nın meydan okumasına karşı, medeniyeti bir kalkan olarak görüp onu kabullenmekle Avrupa'nın sömürgeci arzularını gemleyeceklerini düşünürler. Avrupa dışı toplumların üst tabakası, medenileşmeyi kendi egemenliklerini gerçekleştirmek için kullandılar[29]. Dışarıdan güçlü ve çağdaşçı baskılar altında civilizasyona zorlanmış olmalarının yanında bu Devletlerin hükümetleri, çağdaş reformları alıp uygulamadıkları takdirde sonunda kendilerinin yabancı egemenliğe boyun eğeceklerini bileçek kadar da gerçekçidirler. Aynı şekilde Avrupa tarzı eğitim almış yeni aydın grubu, Avrupa sitili hukuk ve hükümet kurumlarının ülkelerindeki mutlakıyete (sultan ve bürokratların) ve dışarıdan gelen Avrupa istilasına karşı bir savunma aracı olarak düşünüyorlardı[30]. Çünkü civilizasyonu[31] Fransa, ulusal yayılmacı ve sömürgeci politikasına bir gerekçe olarak kullanıyordu[32]. Fransızlar, Mısır'ı, sömürgeleştirme adına değil, barbar Osmanlılardan

26 PRO, FO 78/2010.

27 PRO, FO 78/2010

28 Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal İttihad-Terakki ve Masonluk,* Çev.Tülin Altınova, İstanbul 1998, Tarih Vakfı Yurt yay. s 24

29 Norbert Elias,; *Uygarlık Süreci*, çev. Ender Ateşman, İstanbul 2000, C.I *İletişim yay.* s. 130.

30 Hamilton A. R. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar,* (çev. Kadir Durak), İstanbul 1991, s. 348.

31 Zygmunt Bauman, *Yasa Koyucular ile Yorumcular,* (çev. Kemal Atakay, İstanbul 1996, Ayrıntı yay. s. 112-114.

32 Elias, *a. g. e* , s. 129.

kurtarma adına işgal ederler. Civilizasyon, Haçlı Seferlerinden sonra Avrupa'nın yeni bilinçlenmesinin ve bunun sonucu olarak dünyayı bu bilinçle yeniden şekillendirmesini içeren sömürgeciliğin üstüne sürülmüş ciladır[33]. Bunun fazlasıyla farkında olan Osmanlılar, Avrupa'nın hakimiyet araçlarına sahip olduklarında, Avrupa'nın sömürgeleştirme arzularını gemleyebileceklerini düşünüyordu.

Avrupa medeniyeti ve bilimini transfer etme bu bağlamda kendiliğinden oluşmuş bir durum olmaktan çok Avrupa'nın askeri, ekonomik ve epistemik dayatma ve meydan okumasıyla oluşmuştur. Avrupa'nın artan baskıları askeri ve teknik dayatmaları, Osmanlı ontolojik ve epistemolojik alanına karşı tahripkar tutumları; ilerlemeci ve evrimci düz çizgisel tarih anlayışı ile kendisini ileri, kendisi dışındaki kültürleri geri olarak göstermesi ve bu dayatmaları bir ölçüde Osmanlı yöneticisinin kabul edip, Osmanlı'yı bir çok açıdan Avrupa'dan geri olarak görme eğilimleri, Avrupa'nın ileri, Osmanlı'nın geri olduğuna dair duyulan derin inanç; yeni bir imgelem ve imgenin oluşumuna sebep oldu. Avrupa ileri Osmanlı ise geridir. Osmanlı Devleti'nin bekası Avrupa ailesi içine girmek ve Avrupa medeniyetini benimsemekle mümkündür anlayışı, hükmü ilahi gibi kabul edildi.

Sadullah Paşa'nın 19. Asır Manzumesi'nde 1878 Paris Ekspozisyonu'nun belirgin bir etkisi vardır. Paşa, Fuara katılmış ve çok etkilenmiştir. Fuara dair yazdıklarında bin bir gece masallarından fırlamış, yeryüzünde cennet bir Avrupa anlatılmakta, dünyada böylesi bir cennetin kurulması içinse Paşa'nın formülü:

"Merkez kapının önünde bir hürriyet heykeliyle karşılaşır; elinde bir asa vardır ve bir koltuğa oturmuştur: görünüşü ve tavrıyla seyircilere şunu demek ister: Ey değerli ziyaretçiler! İnsan gelişmesinin bu büyüleyici sergisine bakarken bütün bu ilerlemenin hürriyetin eseri olduğunu unutmayalım. Kavimler ve milletler mutluluğa hürriyetin himayesi sayesine erişirler. Hürriyet olmayınca emniyet olmaz, emniyet olmayınca servet olmaz, servet olmayınca saadet olmaz".[34]

Sadullah Paşa'nın Fuar izlenimlerinin etkisiyle kaleme aldığı 19. Asır Manzumesi dönemin genel eğilimlerini, Tanzimat kuşağının; Yeni Osmanlıların düşünme şeklini, özlemlerini yansıtan önemli bir eserdir.

Erişti ecv-i kemalata nur-ı idrak
Yetişti rütbe-i imkana kısm-ı mümteni'at
Basit oldu mürekkep mürekkep oldu basit

33 Kültür ve uygarlığın siyasal bir işlev yüklenmiş savaş terimleri olduğu ile ilgili olarak bkz. Bauman, *a. g. e.* , s.116.

34 Sadullah Paşa, "1878 Pariz Ekspozisyonu" Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa,* İstanbul 2011, İş Bankası yay. s. 377.

insan kavrayışın doruk noktasına ulaştığı ve basit şeylerin karmaşık, karmaşık şeylerin basit olduğunu, buharın sanayide kullanılması, mıknatısın yaşamda yarattığı devrimin ne efsün ne tılsım bırakmadığı ve bunun sonucunda Sadullah Paşa'nın

> "Mecaz oldu hakikat, hakikat oldu mecaz,
> Yıkıldı esasından eski malumat."

diyerek eski bilginin köhneleştiği ve hükümsüzleştiği bunun sonucu olarak karizmatik geleneksel yapının büyü bozumuna uğradığının altını çizer. Siyasal yapıdan hukuki ve ekonomik alana yaşamın temel unsurların yıkılan eski malumatın altında kaldığı, köhneleştiği ve taassup ürettiği, zamanın sihirli kelimesi terakkiyle taassubun ortadan kalkacağı ve yeni bir hayatın doğacağı, Paşa'nın manzumesinin nirengi noktasını teşkil eder.[35] Paşa eski medeniyetin öldüğünü ve mezarcıların da grevde olmadığını ilan eder gibidir.

Ahmet Mithat yazınında Batı'nın ileri Doğu'nun ise geri olduğuna dair kanaatin kesin olarak oluşmasında Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılında Paris'te yapılan Evrensel Sergi'nin etkisi olduğu açıktır. Tıpkı Sadullah Paşa ve diğer Osmanlı bürokrat ve aydını gibi Ahmet Mithat'ta sergiden büyülenerek ayrıldı. Sergiyi düzenleyenlerinde istediği tam da buydu. Sergi Batı'nın üstünlüğünü gösterebileceği yeni dünyanın bir temsilidir. 32 milyon insanın gezdiği bu serginin en çok "Makineler Sarayı" bölümü Ahmet Mithat'ın ilgisini çekti. Teknomania bir Osmanlı için Makineler Sarayı Avrupa'nın çok ilerde olduğunu göreceği özel bir alandı. Avrupa'da Bir Cevalan'a düştüğü not Ahmet Mithat'ın makineler sarayından nedenli etkilendiğini göstermektedir. "*Bu gün yalnız bir cüz'ünü görmüş bulunduğum makineler Avrupa terakkiyat-ı maddiyesinin gerçekten hayret-fermayı ukul-ı müdekkikin olacak dereceyi çoktan bulmuş da geçmiş bile olduğunu teslim eyledim*"[36]. Tıpkı diğer Osmanlı ve Avrupa dışı ülke aydınlarının Mısır, İran, Japonya gibi Ahmet Mithat'ta fuarın arkasında yatan dünyanın geri kalanına hakim olmak isteyen emperyal arzuyu göremedi ya da görmek istemedi. Avrupa'nın teknik ve bilimini alarak bu emperyal arzuyu gemleyeceğine inanmak istedi. Kapitalizmin bir yerde gerçekleştiğinden dolayı başka bir yerde gerçekleşme imkânı olmadığını kavrayamadılar. Netice olarak kapitalizmin koca bir pazarı olmaktan kendilerini kurtaramadılar.

35 İbrahim Şirin," Sadullah Paşa'nın 19. Asır Manzumesi Bağlamında Bilginin Toplumsal Tarihine Bir Bakış" Sosyoloji Dergisi, 2007/8 Sayı 15,s.42-43.

36 Ahmet Mithat, *Avrupa'da Bir Cevalan,* İstanbul 1307, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, s. 656

Sonuç

Batı dışı toplumlar nasıl kendi medeniyetlerinin köhneleşip bir değer üretmediğine karar verdiler ve Avrupa medeniyetine kendilerini uymak zorunda hissettiler sorusu ile Batı'nın dünyanın geri kalanına nasıl kendi üstünlüğünü kabul ettirdiği sorusunun cevabı kanaatimizce aynıdır. Kapitalizmin küresel zaferinin nişanesi olarak düzenlenen devasa dünya fuarları ile başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupalı Devletler teknik ve medeniyet olarak dünyanın geri kalanından ne kadar ilerde olduklarını gösterirken dünyanın geri kalanın ne kadar geri olduğuna dünyanın geri kalanını ikna etmiş oldular.

Fuarlar bu anlamda ikili bir işlev gördü. Ulusların inşâasında egemen ve üstün bir öznenin oluşumuna katkı sağlarken diğer taraftan Avrupa dışı dünya da ise geri, azgelişmiş, barbar, vahşi, tembel, miskin gibi sıfatları üzerine alan öteki kimliğinin oluşumuna katkı sağladı. Avrupa medeniyetine uyulmadığı takdirde varlıklarının tehlikede olduğunu düşünen aydın ve bürokratlar Avrupa medeniyetinin transferinin zorunlu ve kaçınılmaz olduğuna karar verdiler. Osmanlı modernleşmesi, 18. Yüzyıl'dan beri kendi içinde süren ve çağın koşullarına belli ölçüde uymak için uğraşın adı iken şimdi Avrupa'nın belirlediği standartlara uyum sağlamağa dönüştü. Bütün dünya batılaştırılıp modernleştirilirken Osmanlı'da büyük bir pazar olarak bu standartlaşmadan (modernleştirilmek) kendini kurtaramadı. Osmanlıların yüzlerce yıl süren (hala da sürmekte) kendilerinin geri oldukları ve medeniyetlerinin değer üretmediği yaklaşımı kendiliğinden oluşmuş bir yaklaşım olmaktan çok Avrupa'nın epistemik baskısının sonucu ortaya çıkmış yapay bir durumdur. Amaç sermayenin kendi ürettiği ürünleri tüketecek yeni bir dünya yaratması için eski dünyayı ve onun temsil ettiği değerleri yıkıp Avrupa merkezli yeni bir dünya düzeni kurmaktı. Bu yeni dünya düzenin sihirli kelimesi modernleş(tir)medir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Natinaol Archive, (NA) PRO. Work,25/1
NA. PRO.FO 78/921
NA. PRO, FO 78/2010
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BO) A.(MKT.NZD. 15/R /1269 (Hicrî)/ Dosya No: 71 Gömlek 54
BO.C.İKTS Dosya NO. 4 Gömlek No.165,
BO.İ.HR 10746
BO.İ.HR 10669
BO.İ.HR 10995

Ahmet Mithat., *Avrupa'da Bir Cevalan,* İstanbul, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1307.
Bauman, Zygmunt., *Yasa Koyucular ile Yorumcular,* (çev. Kemal Atakay, İstanbul, Ayrıntı Yay. 1996.
Benjamin, Walter. *Paşajlar,* (Çev. Almet Cemal), İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2002.
Burris John P., *Exhibition Religion*, London, University Press of Virginia, 2001.
Dalzell Robert F., *American Participation in the Great Exhibition of 1851*: Amherest 1960
Drew, H. *Glimpses and Gatherings Durin a Voyage and Visit London and The Great Exhibition in the Summer of 1851:* Boston 1852,
Elias Norbert., *Uygarlık Süreci*, çev. Ender Ateşman, İletişim Yay. İstanbul 2000, C.I
Gibb, Hamilton A. R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar,* (çev. Kadir Durak), İstanbul, İşaret yay. 1991,
Giberti, Bruno., *Desing the Centennial,* Kentucky, The University Press of Kentucky, 2002.
Greely, Horace Glances at Europe: in a Series of Letters from Great Britain; France, İtaly, Switzerland, During The Summer of 1851: New York 1851.
Higginson, Edward *A World Embracing Faith o r Religions Whippers From the Exhibition of Industry*, London 1851.
Iacovella, Angelo *Gönye ve Hilal İttihad-Terakki ve Masonluk*, Çev.Tülin Altınova, İstanbul Tarih Vakfı Yurt yayınları. 1998.
Löscburg Winfried., *Seyahatin Kültür Tarihi,* (Çev. Jasmin Traub), Ankara, Dost Yayınları, 1998.
Meyer, Jonathan., *Great Exhibitions (1851-1900)*, Suffolk 2006.
Purbrick Luis., "Introduction", *The Great Exhibition of 1851*, editor Luis Purbrick, Manchester, Manchester University Press, 2001.
Sadullah Paşa., "1878 Paris Ekspozisyonu" Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa,* İstanbul İş Bankası Yay. 2011,
Samaan, E.A., *From "a Race of Masters" to "a Master Race:"1948 to 1848*, Create Space Press, 2012.
Şirin İbrahim., "Sadullah Paşa'nın 19. Asır Manzumesi Bağlamında Bilginin Toplumsal Tarihine Bir Bakış" Sosyoloji Dergisi, 2007/8 Sayı 15.
Şirin, İbrahim., "Gazete, Kitap, Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdül Hamit ve Ahmet Nermi", *Folklor Edebiyat*, 2011/12, Sayı 66
Tekdemir, Aziz., "1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti" *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakultesi Dergisi*, Haziran 2013, C.3. Sayı 6., S.13.
Thompson, Zadock., *Journal of Trip to London, Paris and the Great Exhibition in 1851,* Burlington 1852.
Turan, Fikret., *Seyahatname-i Londra*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
Uçar, Rıfat., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani 1863 İstanbul Sergisi," *Belleten,* Ocak 1983, C.XLVII, sayı 185.
Vanke Francesca, "Degrees of Otherness: The Ottoman Empire and China at the Great Exhibition of 1851*" Britain, the Empire, and the Wold at Great Exhibition of 1851,* Edit by Jeffrey *A. Auerbach and H. Hoffenberg, Burlington, Ashgatee Book, 2008.*
Zaptçıoğlu, Dilek., *Yeterince Otantik Değilsiniz Padişahım*, İstanbul İletişim yay. 2012.

1881 TARİHLİ OSMANLI POSTA NİZAMNAMESİ

Taner Aslan*

Tarih boyunca önemli bir iletişim aracı olan haberleşme sistemi, devletlerin üstünlük kurmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Devletler, ilkçağlardan başlayarak, tarihin her döneminde hayatî bir organ olan haberleşme sistemine büyük önem vermişlerdir. Devletlerin güvenliğinde bu sistemin getirdiği avantajlar oldukça büyük rol oynamıştır. Başlangıçta sadece haber sağlamak amacıyla kullanılan ve devlet eliyle gerçekleştirilen haberleşme, insanlığın tekamül sürecinde önemli bir kazanç aracı haline gelmiştir. Özellikle modern zamanlarda teknolojinin gelişmesi ve buna göre insanların hayatını tasarımlamaya başlaması, iletişimi de zorunlu kılmıştır. Gerek ticarî, gerekse insanî bir gereksinim olarak haberleşmeye ehemmiyet verilerek, daha sistemli hale getirilmiştir.

Osmanlı Devleti, oldukça geniş bir coğrafî alana sahipti. Bu genişlik büyük bir devlet olduğunun kanıtı olmasının yanında, birtakım mahzurlar da doğurmuştur. Özellikle ülkenin her tarafından haber alabilmek için gelişmiş bir haber ağına ihtiyaç duyulmaktaydı. Devletin 17. yüzyılına kadar geleneksel haberleşme sistemi yeterli olmuştur. Ancak reform ve rönesans ile coğrafî keşiflerle gelişen Batı'da ki bilimsel çalışmaların teknolojide ve başka alanlarda değişimler getirmesiyle birlikte, insanın yaşam alanı ve hayata bakışında da önemli farklılıklar meydana gelmiştir. Batı'da meydana gelen teknik gelişmeler ve dönüşümler sayesinde yeni insan tipinin oluşumu, yeni gereksinimleri de beraberinde getirmiş; araştıran, sorgulayan ve bilgiyi esas alan bir toplum düzenine kayılması ile Batı ve Doğu toplumları arasında önemli bir fark ortaya çıkmıştır. Bu farklılık insanların haberleşmelerin de de kendini hissettirmiştir. Böylece Batı'da modern ve gelişmiş posta ağları oluşmaya başlamıştır. Özellikle vapurda buhar makinelerinin

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (taner.aslan4@gmail.com)

kullanılmaya başlamasıyla posta sisteminde devrim gerçekleştirilmiştir. Bu avantajı çok iyi kullanan Batılı toplumlar, bunu önemli bir kazanç haline de getirmişlerdir. Batı'da posta hizmetlerinde büyük bir yarış ve rekabet başlamış, bu rekabet posta hizmetlerini daha da geliştirmiştir.

Büyük bir imparatorluk vücuda getirmiş olan Osmanlılar, Avrupalı devletlere, siyaseti gereği, Avrupa iç dengesini gözeterek birtakım ticarî imtiyazlar vermiştir. Venedik ve Fransızlara tanınan imtiyazlar zamanla genişletilerek İngiltere ve Hollanda gibi devletlere de verilmiştir. Başlangıçta ülkenin güçlü olduğu dönemlerde bu imtiyazlar, devleti ticarî ve malî açıdan pek etkilemiyor gibi görünmekteydi. Esasında bu imtiyazlarla Batılı devletlerin elde ettikleri ekonomik üstünlük süreç içinde, Osmanlı ekonomisi aleyhine işleyen bir hal aldı. Zamanla önemli temel bir sorun olarak ön plana çıkmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlere vermiş olduğu imtiyazlar arasında posta önemli bir yere sahiptir. Başta Avusturya, Fransa, Avusturya ve İngiltere'ye Osmanlı topraklarında postahane açabilme ruhsatı verilmiş, bunlar bu postahanelerden önemli kazançlar elde etmişlerdir. Devletin birçok liman kentinde ve daha sonra iç kesimlerinde acentelikler açmışlar, sayılarını ve faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Başlangıçta kendi elçilik postalarını taşımak amacıyla kurulan ve devletin de müsaade ettiği postahaneler, zamanla Osmanlı Devleti'nde bütün postaları nakledecek konuma gelmişlerdir. Bir anda büyüyen bu postahanelerin varlığının tehlikeleri, çok geçmeden Osmanlı bürokratlarınca fark edildi. Bu postahaneler devletin postalardan elde edeceği kâr marjını düşürmesinden, muzır evrakları dağıtmasından, kaçakçılık yapmasından, malî ve güvenlik açısından son derece tehlikeli bir konuma gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde 'Levant' adı verilen postahaneler, bir bakıma Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını da hiçe saymaktaydı. Osmanlı bürokratları bu durumdan kurtulmak için devletin önemli bir iç sorunu haline gelen yabancı postaları kaldırmak istemiş ancak bu girişim imtiyaz sahibi devletlerce şiddetli karşılık bulmuştur.

Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin posta tahakkümünden kurtulmak, postasını modern postalarla rekabet edecek konuma getirmek için postaların ıslahını zaruri görmüştür. Bu çalışmada, Osmanlı postalarının ıslahına yönelik olarak hazırlanmış olan 'Posta Nizamnamesi' üzerinde durulmuştur.

1881 Tarihli Osmanlı Posta Nizamnamesine Neden İhtiyaç Duyuldu?

1881 tarihli Posta Nizamnamesi, Osmanlı Devleti'nde varlıklarını önemli ölçüde hissettiren, devletin siyasî ve iktisadî problemlerinin arttığı bir dönemde, siyaseten ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığı *Levant*

Postaları karşısında tutunabilmek, hiç olmazsa rekabet gücü artırılmak suretiyle üstünlük kurabilmek amacıyla hazırlanmıştır. Şimdi, Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını hiçe sayan bir uygulama olan *Levant Postaları* sorununa değinerek, bu nizamnameye niçin gereksinim duyulduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Batı'da meydana gelen teknolojik gelişmelerin haberleşme sistemini derinden etkilemesiyle; haberleşmede çeşitlilik, hız ve güvenlik konusunda dikkate değer ilerlemeler elde edilmiştir. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti, posta hizmetlerinde üstünlüğünü koruyamamış, ya da geri kalmıştır. Osmanlı postalarının geri kalış ya da rekabet etme gücünden yoksunluğunu Batı çok iyi kullanmış; çok çeşitlilik, siyasî ve iktisadî girişimlerle, Osmanlı haberleşmesi ağı ele geçirmiştir.[2]

Osmanlı haberleşmesinde Batı'nın kendisini meşru saymasında bizatihi, Osmanlı Devleti'nin tesiri olmuştur. Osmanlı Devleti, olgun çağında Avrupa devletlere kapitülasyon adıyla siyasî ve ticarî birtakım imtiyazlar vermiştir.[3] Bu imtiyazların en önemli ve dikkat çekici sonuçlarından biri Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde Avrupalı devletler tarafından kurulan Levanten Postaneleridir.[4] Avrupalı devletler, çeşitli antlaşmalara posta ile ilgili hükümleri zorla koydurtmuşlardır.[5] Bu hükümler arasında kapitülasyonlar adı altında postahane açmak ve işletmek de bulunmaktaydı.[6] Bu kapitülasyonlarla imtiyazlı hale gelen Avusturya, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, Polonya hatta Romanya ve Yunanistan'da bu imtiyazdan yararlanarak özellikle sefaret haberleşmesini taşımak üzere postahaneler açmışlardır.[7] Bu posta işinde en ziyâde alakadar olan devlet ise Avusturya idi.[8] Kapitülasyonlarla, Avrupa deniz taşıma şirketlerine Osmanlı limanlarına uğrama hakkı verildiği gibi, Türk limanları arasında eşya taşıma, dolayısıyla mektup taşıma hakkı da verilmişti.[9]

---

2 Yağmur Say, "Haberleşmenin Gelişimi ve Türk Postası", *PTT Dergisi*, S: 87, Şubat 1990, s. 37.

3 Edvin Rizi, "Levant Postaları ve Türkiye'nin Bunlara Karşı Savaşı", *Yeni Koleksiyon*, S: 1, Ekim-Kasım 1978, s. 9; Tanju Demir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları", *OTAM*, S: 17, 2006, s. 10 (ss. 1-17).

4 Sakin Buyan, "Posta Tarihi ve Postalarımız", *TC Münakalat Vekaleti PTT Dergisi*, Y: 2, S: 13, Haziran 1939, s. 25.

5 Tanju Demir, "Salih Zeki ve Ecnebi Postahanelerinin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C: 7, S: 1, (2005), s. 172.

6 Kamuran Günseli, "Levant Şark Postaları", *Türk Pulculuğu*, Y: 3, S: 13, Mayıs 1977, s. 11.

7 Ersin Yurtsever, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Postaneler", *Türkiye'de Pul ve Pulculuk*, Y: 2, S: 4-5, 15 Şubat 1984, s. 26.

8 BOA, Y.PRK.PT, 10/70, 1313/1895, vr. 1.

9 Rizi, "Levant Postaları", S: 1, s. 9.

Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nin posta sistemini ilkel ve güvensiz bulduklarını bahane ederek, kendi sefarethanelerinin haberleşmesini sağlamak amacıyla Osmanlı ülkesinde postahaneler açma imtiyazını elde etmişlerdir. Bu adımla "Levant (Şark) Postaları" kurulmuştur.[10] Kendi elçiliklerinin haberleşmeleri için kurulma imtiyazı alan bu postalar, daha sonraları İstanbul'daki ve Osmanlı Devleti'nin belli başlı yerlerindeki kendi tebaa ve tüccarlarının tüm posta hizmetlerini görmeye başlamışlardır. Zamanla bu faaliyetleridi daha genişleterek devletin içişlerine müdahale eder hale gelmiş, elde etmiş oldukları posta imtiyazıyla adeta devlet içinde devlet haline gelmişlerdir.[11] Başlangıçta önemli bir ihtiyacı karşılayan ve zaruretten doğan bu uygulama, kapitülasyonların da etkisi ile giderek bir sömürü halini almıştır[12]. Bağımsız bir devletin sınırları içinde kendi kontrolü altında olmayan postahanelerin varlığı, başka devletlerde belki de hiçbir örneği bulunmayan bir durumdu.[13]

Bu posta işletmeleri devletin kendi postaları ile haksız rekabetleri yanında ülke güvenliği açısından da mahzur oluşturmakyadı. Yabancı postaların meydana getirdiği bu durumdan çıkış için çeşitli girişimler olmuş ise de bunların varlıklarına hiç bir zaman son verilememiş, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.[14] Özetle, yabancı postahanelerin varlığı, millî istiklal haklarını baltalayan ve hissiyatı kıran bir suiistimal aracı olmuştur.[15]

Avrupa'da haberleşme önemli bir hizmet sektörü olarak görülürken Osmanlı Devleti'nde postanın nakli alelade bir hizmet olarak telakki edilmekteydi.[16] Ayrıca posta hizmetleri son derece yetersizdi. Bunun nedenleri arasında yollar başta olmak üzere ulaşım olanaklarının yetersizliği, sokak ve evlerin numaralandırılmamış olmalarını da sayabiliriz. İstanbul ve çevresinin dahi mahallî posta hizmetinden yoksun olduğuna dair hükümete çok sayıda ortak şikayet mektupları gönderilmiştir.[17]

Yabancı postahanelerin gitgide çoğalmasında Babıali'nin hatalarının da rolü olmuştur. Başlangıçta bunlara dair ciddi tedbirler almamasından, kendi postasını modernize edememesinden dolayı bu postahanelerin

10 Günseli, "Levant Şark Postaları", s. 11.

11 Günseli, "Levant Şark Postaları", s. 11-12.

12 Buyan, "Posta Tarihi ve Postalarımız", S: 13, s. 25.

13 Say, "Haberleşmenin Gelişimi ve Türk Postası", S: 87, s. 37.

14 Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, yayına haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: 1992), s. 318.

15 Buyan, "Posta Tarihi ve Postalarımız", S: 13, s. 25.

16 Rizi, "Levant Postaları", S: 1, s. 10.

17 Turgut Tan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılara Verilmiş Kamu İmtiyazları", *AÜSBFD*, C: 22, S: 2, Mart 1967, s. 298.

önüne geçilememiştir. Ülkenin her yerinde birçok postahane açılmış, bunları yenileri takip etmiştir.[18] Bu postahaneler, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini zedeleyen bir teşebbüs haline gelmiştir. Avrupalı devletler bu teşkilatları devletin mukadderatına zarar verici girişimlerde kullanmışlardır. Osmanlı devlet görevlilerinin bu postahaneleri denetleme ve inceleme hakkına sahip olmamalarından dolayı postahaneye gelen ve çıkan postalar ile kişiler de tespit edilememekteydi. Bu postahaneler, Osmanlı aleyhinde çalışmaların odağı konumundaydı. Osmanlı hakkında Avrupa'da basılan birçok siyasî yayın Levant postahaneleri vasıtasıyla el altından Osmanlı ülkesine getirilip dağıtılıyordu. Bunların bu menfî faaliyetlerinin önüne geçmek amacıyla bir dizi teşebbüste bulunulmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade-i Hariciye 1542 nolu belgede Osmanlı aleyhindeki yayınların bu postahaneler vasıtasıyla ülkeye sokulduğu ve dağıtıldığı vurgulanmakta, bu yüzden Osmanlı elçilerinin bulundukları ülkelerin yönetimlerini bu konuda uyarmaları istenmektedir. Bu uyarılara cevap verilmediği takdirde ise bu postahanelerin kapatılacağı tehdidine yer verilmektedir. Ancak bu tehditlere Avrupalı devletlerin kulak asmadıkları görülmektedir. Levant postahaneleri varlıklarını ve ülkemizdeki faaliyetlerini Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar devam ettirmişlerdir.[19]

Ülkemizde sayıları giderek çoğalan ve yaptıkları antlaşmalarla yerlerini sağlamlaştıran Levant postalarını kaldırmak oldukça zorlaşmıştı. Osmanlı Hükümeti bu postahanelerin mensup oldukları sefaretlere postahanelerin ilgasını teklif etse de karşılık bulmuyor, "Postalarınızı ıslâh ediniz, sonra düşünürüz" cevabıyla karşılanıyordu. Hatta sefaretlerde bu durum alay konusu dahi edilmekteydi.[20] İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, Osmanlı postalarının Avrupa postaları kadar düzenli ve ilerlemesinin temininin ancak posta ıslahatı ile postaların naklini sağlayacak olan vasıtalara sahip olunmasıyla mümkün olduğunu, bunun ise uzun bir zaman diliminde gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Levant postalarının devlet içinde bir devlet olduğunu düşünen ve devletin hakimiyet anlayışını hiçe sayan bu postahaneler için İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, "*Batılı devletler postahanelerini hemen kapayıp memurlarını çekecekler mi? Yoksa bizim postalarımız kendi postalarına benzeyecek mi?*" Ya da "*münâkelât bervech-i matlûb temin olunarak ticâret-i umûmiye ve münâsebât-ı beynelmilele postalar yüzünden ânz olan sekte ve te'ehhürlerin esbâb-ı vukû'u ref edileceği zamana kadar beklemek tarîkini ihtiyar ile şimdilik yalnız teminât*

18 BOA, İ.HUS, 130/26, 9 Rebiülevvel 1323/14 Mayıs 1905.

19 Yavuz Selim Karakışla, "Arşivden Bir Belge: Ecnebi Postahanelerinden Gelen Evrak-ı Muzırra (1889)", *Toplumsal Tarih*, Ekim 2001, s. 48.

20 İbnü'z-ziyaAhmet Reşit, "Memleketimizde Ecnebi Postahaneleri", *İstişare*, numara 16, 1 Kanunu sani 1324, s. 723.

vermekle iktifa mı edecekler?"[21] diye sormaktadır. İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, bir ülkede posta işletmenin genelin kabul ve teslim edilen hukuk-ı hükümraniden olduğunu da belirtir.[22] Reşit "*ecnebî postaların memleketimizde vücud ve muameleleri hiçbir hakk-ı ahdîye mübtenî değildir*" diyerek bu postaların hukukî statülerinin olmadığını ileri sürer. Bu postaların "*postacılıklarının ahden haksızlık ve tağallüb*" olduğunu da ilave eder.[23]

II. Abdülhamit döneminde muzır yayınların ülkeye sokulmasında yabancı postahaneler kullanılmıştır. Ayrıca bundan daha önemlisi etnik isyanlarında kullanılan silah, mühimmat ile her türlü örgütsel doküman ve propaganda araçları yine bu postahaneler aracılığıyla ülkeye sokulmaktaydı. Bunların yurda girişini engellemek için yabancı postahanelerin kaldırılması zarurî olmuştu. Son dönemlerde ise bu mesele bir devlet politikası haline gelmiştir.[24] Yabancı postahaneler dışarıdan gelen muzır neşriyatların dağıtım merkezi gibi hareket etmekteydiler.[25] Ermeni örgütleri tarafından yabancı posta vapurları aracılığıyla Osmanlı topraklarına silah ve patlayıcı mühimmat sokulduğu tespit edilmiştir. Bunlar da genellikle Rus, Fransız, Avusturya, İtalya ve Yunan posta vapurlarıyla nakledilmekteydi. Bunun önlenmesi için örneğin Giresun İskelesi'ne posta taşıyan Rus, Fransız, Avusturya, İtalya ve Yunan kumpanyalarına mensup posta vapurlarının iskeleye vardıklarında hemen incelemeye alınması gerekmekteydi. Giresun Limanı'nda bulunan yabancı postahane şubelerinde bulunan yazıcıların, simsarlarla vapurlarda bulunan poliçeci ve kahvecilerin çoğu Ermeniydi. Bu sebeple Ermeni terör örgütleri kolaylıkla patlayıcı maddeleri ve silahları limandan içeriye sevk edebilmekteydiler.[26] Ayrıca eşya kaçırılmasına hizmet ederek hukuk-ı hazineye zarar vermekteydiler. Yasak ilaç, kaçak eşya, silah ve yanıcı maddeler ile yasak gazete ve yayımların ithalinin yapıldığı birçok incelemede tespit edilmiştir.[27] Bunlar ülke için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı.[28] 1895 Ermeni olayları sırasında yabancı postalarca muzır kâğıtların dağıtıldığı tespit edilmiştir.[29]

21 İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, "Memleketimizde Ecnebi Postahaneleri", s. 724.

22 İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, "Memleketimizde Ecnebi Postahaneleri", s. 725.

23 İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, "Memleketimizde Ecnebi Postahaneleri", s. 727-728.

24 Demir, "Salih Zeki", s. 170.

25 Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, (Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2005), s. 83.

26 BOA, TMİK.M, 25/80, 25 Recep 1314/30 Aralık 1896, vr. 7.

27 BOA, DH.TMİK.M, 25/80, 25 Recep 1314/30 Aralık 1896, vr. 1.

28 Demir, "Salih Zeki ve 'Ecnebi Postahaneleri'nin Kaldırılması", s. 173.

29 Muharrem Semerci, "Posta Tarihinde Şark Postaları", *PTT Dergisi*, S: 103, Haziran 1991, s. 22. Bunun tespitinden sonra yabancı postaların kaldırılmasını sağlamak için yeni girişimlerde bulunuldu. İngiliz, Fransız ve Alman acenteleri nezaret altına aldırılmış, ancak sefirlerin müdahalesiyle derhal serbest bırakılmışlardır.

Yabancı postahanelerin zararlı faaliyetlerini bertaraf etmek için yerli posta taşımacılığının modernizasyonu çalışmaları başlatılmış, Osmanlı postalarında uygulanan bu yenilikler yabancı postaların lüzumsuz olduğunu ispat etmiş olmasına rağmen, Avrupalı devletler postahanelerini kapatmakta direnmişlerdir. Yabancı postahanelerin kaldırılması için birçok defa teşebbüste bulunulsa da bundan bir netice alınamamıştır. Ali Paşa zamanından beri yapılan tüm girişimler neticesiz kalmış, bütün ihtarlara rağmen yabancı postalar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özellikle II. Abdülhamit, yabancı postalar üzerinde bir denetim kurmak, en azından onlarla rekabet edebilecek kadroları ve teknik yapıyı güçlendirme çalışmalarına girişmiştir. Bunlar arasında uzman posta memurlarının yetiştirilmesi ile Osmanlı postalarının modern bir görünüme kavuşturulması da vardı. Yabancı postaları saf dışı bırakmak ve zarar ettirmek için Osmanlı Posta Nezaretince kendi taşıdığı mektuplarda büyük indirime gidilmiş, ayrıca kaçak mektup taşınmasının engellenmesi için sert önlemler alınmıştır. Bundan bir sonuç alınamayınca 1899 (1317) tarihli Osmanlı postalarının ıslahı altında başlatılan çalışmada, modern eğitimle Avrupa'da Osmanlı posta uzmanlarını yetiştirmek hedeflenmiştir.[30]

1881 Tarihli Osmanlı Posta Nizamnamesi: Muhteva ve Şekil Açısından İncelenmesi

1. Şekil Açısından İncelenmesi

Osmanlı Devleti'nin verdiği kapitülasyonlardan faydalanan Avrupalı devletler, onun çeşitli kentlerinde kendi postahanelerini açma hakkını da elde etmişlerdir.[31] "*Memleketimizde vücud ve muameleleri hiçbir hakk-ı ahdîye mübtenî*" olmayan[32] yabancı postalar, zamanla devlete siyasî ve iktisadî zararlar verdiği gibi asayişi ihlal eden teşebbüslerin de odağı haline gelmişlerdir. Önemli bir kâr marjı elde eden yabancı postaların, ülkenin birçok yerinde faaliyet göstermesiyle sayıları giderek artmıştır. Osmanlı bürokratları, devlet içinde büyük bir sorun haline gelen yabancı postaları ortadan kaldırmak için yoğun çaba sarf etmişlerse de bu mümkün olamamıştır. Yabancı postaların bağlı bulundukları elçiliklere yapılan müracaatlarda "*postalarınızı ıslah ediniz, sonra düşünürüz*" cevabıyla karşılaşılmaktaydı.[33] Siyasî baskılarla yabancı postaların kaldırılmasının güçlüğünden dolayı, bu

30 Demir, "Salih Zeki ve 'Ecnebi Postahaneleri'nin Kaldırılması", s. 173.

31 Karakışla, "Arşivden Bir Belge", s. 48.

32 İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, "Memleketimizde Ecnebi Postahaneleri", s. 727-728.

33 İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, "Memleketimizde Ecnebi Postahaneleri", *İstişare*, numara 16, 1 Kanunu sani 1324, s. 723.

söz üzerinden hareketle postaların ıslahı yoluna gidilmiştir. Bunun için posta nizamnameleri hazırlanmıştır. Bu nizamnamelerden biri de Osmanlı postalarının ıslahı ve tanzimi için Posta Nezareti'nce 26 Şubat 1881 (26 Rebiülevvel 1298 / 14 Şubat 1296) tarihinde hazırlanan Posta Nizamnamesidir. 10 sayfadan oluşan nizamname, Şura-yı Devlet'e gönderilmiş, Posta Nazırı İzzet Efendi'nin de hazır bulunduğu Tanzimat Dairesi'nde ele alınmıştır. Tanzimat Dairesi'nde Osmanlı postalarının ıslahının sağlanması için Posta Nezareti'nce hazırlanan nizamname, oluşturulan komisyonca incelenmiş ve kabul edilmiştir. Bu komisyonda Ali Fuad Bey, Besim Bey, Lütfü Efendi, Seyfeddin Efendi, İzzet Efendi, Refik Bey, Cuma Bey, Sahib Bey ve Yanko Efendi yer almaktaydı. Komisyon üyelerinden Yanko Efendi, nizamnamenin reddedilmesi yönünde oy kullanmıştır. Osmanlı postalarının ıslahına katkı sağlayacağı açık olan nizamnameye üyelerden Yanko Efendi'nin red oy vermesi, kamu görevinde bulunan gayrimüslüm Osmanlı vatandaşlarının kurumlara dair yaklaşımlarını ve menfî tutumlarını ortaya koymaktadır. Osmanlı postalarına tayin edilen gayrimüslimler, görevlerini suiistimal etmekteydiler. Bu durum yapılan incelemelerle birçok kez kanıtlanmıştır. Zira bunlar yabancı devlet posta memurları gibi faaliyet göstermekteydiler. Özellikle dâhili ve harici siyasî sorunların olduğu bir dönemde, posta gibi önemli bir kuruma gayrimüslimlerin tayin edilmesi son derece sakıncalı bir durumdu. Gayrimüslimlerin Osmanlı aleyhinde faaliyet gösterdiklerinin tespit edilmesinden sonra posta kurumuna gayrimüslim memurların atanmaması için çalışmalar başlatılmıştır. Örneğin Rumeli şimendifer katarlarına tayin olunmuş seyyar posta memurlarının, postalara asla istihdam edilmemesi kararı alınmıştır. Dolgunca maaşlarla çeşitli milletlere mensup gençleri kayıran bu durumun önlenmesi zaruri idi. Posta işlerine alınan gençler ecnebilerin isteklerine göre hareket etmekteydiler. Bunların yabancı postaların bekasını arzudan başka fikirleri yoktu. Hatta Galata Posta Müdürü Petaçi Efendi'nin dahi bu fikirde olduğu anlaşılmıştır. Petaçi Efendi'nin önemli görevlere kendi yandaşlarını istihdam ettiği anlaşılmıştır. Galata Postahanesi sanki Postahane-i Amire ile rekabet etmekteydi. Galata Postahanesi'nin görevi yalnız sahili olan iskelelere çanta göndermek ve almak olup, iskeleden ileri bulunan mahallerdeki mektup ve evrak-ı matbuaları İstanbul Postahanesi'ne vermek zorunda olduğu halde Bağdat'a kadar posta çantası nakletmekte olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde postaları bulunan devletlerle müzakerede bulunan komisyonlara seçilen kişilerin faaliyetleri de mercek altına alınmıştır. Zira buraya atanan kişiler genellikle Rum ve Ermeni milletindendi. Bunların Osmanlı aleyhinde faaliyette bulundukları birçok

tetkikatta anlaşılmıştır. Ancak bunların hâlâ neden bu görevde kaldıkları, haklarında bir soruşturma açılmaması düşündürücüdür. Bunun çözümüne yönelik olarak adım atılamaması, buna cesaret edilememesi ve gerekli emniyetin sağlanamaması Osmanlı Devleti'nin halihazırdaki sorunlarını daha da derinleştirmiştir. Yabancı postaların kaldırılamamasındaki önemli sebeplerden biri de bu olabilir.[34]

Nizamname, 8 fasıl ve 67 maddeden oluşmaktadır. Fasıllar, Birinci Fasıl: Postaların Hukûk-ı Esâsiyesi ve Nakliyesi. İkinci Fasıl: Evrâk-ı Mühimme. Üçüncü Fasıl: Muharrerât-ı Şahsiye. Dördüncü Fasıl: Ta'ahhüdlü Mektûblar. Beşinci Fasıl: Vesâyit-i Nakliye. Altıncı Fasıl: Ücretli numûne ve emânât ve eşyâ-yı sâ'ire. Yedinci Fasıl: Evrâk-ı mevkûfe. Sekizinci Fasıl: Posta pullarıyla pullu zarfların sûret-i isti'mâli.

Tanzimat Dairesi'nde nizamname mütalaa edilmiş, bu nizamnamenin Osmanlı postalarının ıslahına yönelik önemli bir adım olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu görüşmelerde üç ana esas üzerinde durulmuştur. Birincisi; Osmanlı sahillerinde işleyen yerli ve yabancı vapurların devlet postanelerinden başka mahalden mektup alma ve naklinden men edilmeleri. İkincisi; posta tarifesinin yeniden düzenlenmesi. Üçüncüsü; Osmanlı memleketinin birçok yerinde posta şubeleri açılması.[35]

2. Muhteva Açısından İncelenmesi

a. İç güvenlik Kaygısı ve Tedbirler

Bu nizamnamede dikkat çeken en önemli husus, yabancı postaların oluşturduğu iç ve dış tehditler ortaya konularak, bunlara dair alınması gereken önlemlerin gündeme getirilmesidir. Yabancı postaların Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını hiçe saymasının yanı sıra önemli bir güvenlik sorunu meydana getirdiğine vurgu yapılmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki yabancı postalara posta işletmek hakkının devletin izni ve iradesi dışında yapılamayacağını göstermek amacıyla nizamnamenin, "*Postaların Hukûk-ı Esâsiyesi ve Nakliyesi*" kısmının birinci maddesinde yer alan "*Memâlik-i Osmaniye'de posta işletmek hakkı münhasırân Devlet-i 'Aliyye'ye 'âiddir*" ibaresiyle ortaya konulmuştur[36].

34 BOA, Y.PRK.PT, 8/97, Rebiülevvel 1310, vr. 2-3.

35 YA.RES, 13/13, 20 Şevval 1298.

36 Nizamnamenin Osmanlı topraklarında posta dağıtımının yalnızca Osmanlı posta idaresine ait olmasına dair yer verdiği bu maddenin daha sonraki uygulamalarda esas kabul edildiği görülmektedir. BOA, BEO, 867/64987, 10 Cemaziyelahir 1314/16 Kasım 1896. Ayrıca bu nizamnameden sonra birçok komisyonda yabancı postalar meselesi ele alınmıştır. BOA, Y.PRK.PT, 10/70, 1313/1895-1896, vr. 1.

Yabancı postalar denetimden uzak olduğundan, her türlü posta evrakı, evrak-ı muzırraları hukuksuz olarak nakletmekteydi. Azınlık isyanlarında kullanılan silah, mühimmat ile her türlü örgütsel doküman ve propaganda araçları yine bu postahaneler aracılığıyla ülkeye sokulmaktaydı.[37] Bunların yurda girişini engellemek için yabancı postahanelerin kaldırılması zarurî olmuştur. Son dönemlerde ise bu mesele bir devlet politikası haline gelmiştir.[38] Yabancı postahaneler dışarıdan gelen muzır neşriyatların dağıtım merkezi gibi hareket etmekteydiler.[39] Nizamnamede bu teşebbüslerin önüne geçmek için "*Eşya içinde inhisâra dokunur mektûb ve sâ'ire olduğu posta ve rusûmât me'mûrları tarafından haber alınur ve haberin şâyân-ı i'timâd olduğu anlaşılır ise eşyâ-yı mezkûrenin taharri olunacağı sâhibine ihtâr olunur. Şahsî merkûm tarafında muhâlefet gösterilür ise en yakın bulunan zâbıta me'mûruna mürâca'at kılınacak ve anın ma'rifetiyle hükm-ü nizam icrâ olunacakdır.*"[40] ve "*Bi't-taharrî tutulacak kaçak ve mektûb vesâ'ire en büyük posta me'mûruna teslîm olunub...*"[41] maddeleriyle çözmeye çalışılmıştır. Özellikle güvenlik kaygısından dolayı "*ecza-yı nariye*" olarak geçen patlayıcı maddelerin postalarla taşınmasının yasaklanması ele alınmıştır.[42] Bu oldukça dikkat edilmesi gereken bir konudur. Özellikle azınlık isyanlarında kullanılan patlayıcılar, postalarla ülkeye sokulan kimyevi ve yanıcı maddelerden yapılmaktaydı. Nizamnamede değinilen bu husus ancak 1906 tarihinde yasaklanabilmiştir. Gümrüklerde bulunan "*hey'et-i teftişiyye-i tıbbiye*"nin görevlerini daha iyi yapabilmeleri ve gümrüklerde sağlıklı çalışabilmeleri için bir talimat hazırlanmasının zaruri olduğu yine bu tarihte gündeme getirilmiştir.[43]

Nizamnamede postaların iç güvenlik sorununa dair maddelere yer verilse de sert tedbirlerden yoksun olduğu görülmektedir. Ciddi tedbirlere yönelik maddelere yer verilmemesi nizamnamenin eksik yönünü oluşturmaktadır. Bunda daha önceden yabancı elçiliklere yapılan müracaatların olumsuz neticelenmesi ile yine bunların tepkisine yol açmamak için ele alınmadığı şeklinde düşünülebilir. Osmanlı topraklarında dahili posta işletmesi ve dışarıya gönderilecek postalara dair haklar Osmanlı Devleti'nin "*hukuk-ı mukaddes-i hükümraniye*" ye ait olduğuna dair görüşler, Avrupalı sefirlere müracaatta bulunulmuşsa da "*postalarımızı ıslâh ediniz, sonra düşünürüz*" gibi alayla karşılanmaktaydı.[44]

37 BOA, TMİK.M, 25/80, 25 Recep 1314/30 Aralık 1896, vr. 7.
38 Demir, "Salih Zeki", s. 170.
39 Demir, *Posta Telgraf*, s. 83.
40 Madde 6.
41 Madde 7.
42 Madde 41.
43 BOA, Y.PRK.ZB, 23/50, 3 Cemaziyelevvel 1317/25 Temmuz 1906, vr. 3.
44 İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, "Memleketimizde Ecnebi Postahaneleri", s. 723.

Bu nizamnameyle Osmanlı sahillerinde işleyen yerli ve yabancı vapurların Osmanlı posta idarelerinden verilecek posta, sandık, huruç ve çantaları "Umum Postalar İttihadı" antlaşmasına göre naklin Osmanlı postalarında yapılması gerektiği ortaya konulmuştur. Ayrıca bu vapurların Osmanlı postahanelerinden başka yerden verilen posta mektuplarını kabul etmeleri kesinlikle yasaklanmasından bahsedilmektedir. Buna uymayan kaptanlardan liman idaresi aracılığıyla ilk defasında beş, ikinci ve üçüncü defasında ise elli Osmanlı lirası ile cezalandırılacaklardı.[45] Bu madde ile Osmanlı postalarının rekabet gücünü artırmak amaçlanmıştır.

b. Postaların Modernizasyonu

Osmanlı Devleti'nin yabancı postaların varlığını ortadan kaldırmak için Avrupalı elçiler nezdindeki girişimleri her defasında akim kalmıştır. Devletin en önemli sorunları arasında görülen posta, bürokratların öncelik verdiği konular arasındaydı.[46] Osmanlı Hükümeti bir memlekette posta idaresinin ve bunların gelirlerinin yegâne sahibinin o devletin hakkı olduğunu birçok defa gündeme getirse de bunların ilga edilmesi için her türlü tedbiri almaya çalışsa da bundan bir netice alamamıştır.[47] Osmanlı devlet adamları, buna dair çabaların bir sonuç vermemesine rağmen fasılalarla da olsa yabancı posta meselesini gündemde tutmuşlar, postaların modernizasyonuna önem verilmek suretiyle yabancı postalarla rekabet edilmesini sağlamışlardır. Yabancı postaların ortadan kaldırılmasının diplomatik yollarla elde edilememesi, postaların modernizasyonunu zarurî kılmıştı. Osmanlı devlet adamlarında Avrupa postalarıyla rekabet edebilecek bir posta teşkilatı vücuda getirildiğinde bu postaların kendiliğinden kapanacağına dair güçlü bir düşünce hakimdi. Özellikle postaların zamanında ve güvenli nakli hususunda tedbirlere öncelik verilmiş, ülkenin birçok yerinde ihtiyaca göre posta şubeleri açılması öngörülmüştür.[48] Kasaba ya da büyük köylerde açılacak posta şubelerinde "*maaşlı veyahud ücret-i bayiiyye ile memûrlar*" ın istihdâm edilmesi planlamalar arasındaydı.[49]

Nizamnamede postahanelerin modernizasyonu konusunda atılacak adımlar şu şekilde sıralanmıştır: Her postahanede bir sandık bulunma zorunluluğu ile mektup zarflarının üzerine pul yapıştırma şartının

45 Madde 34.

46 BOA, Y.A.RES, 139/25, 19 Şaban 1324, vr. 7; Tan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda", s. 298.

47 BOA, İ.HUS, 96/91, 25 Muharrem 1320/4 Mayıs 1902.

48 Madde 33.

49 Madde 37.

getirilmesi,[50] mektupların konulduğu huruç ya da sandıkların gelişigüzel götürülmesine yasak getirilmesi ve bunların ağızlarının mühürlü olarak naklinin sağlanması.[51] Bununla Osmanlı postahanelerinin güven ve düzen konusunda oldukça ilerleme kaydedeceği görülmüştür. Posta pulu yapıştırılmayan mektupların nakledilmemesi, buna mugayir edenler hakkında sekizinci maddenin hükmünün uygulanması.[52] Memur bulundurulamayan köylere dahi mektupların ulaştırılmasının öngörülmesi. Memur olmayan köylere köyün ümerasından birine mektupları ulaştırma görevinin verilmesi, posta idaresinin görevlendirdiği bu kişiye yüzde beşten yirmiyi geçmemek kaydıyla beyiyye verilmesi.[53]

Yabancı postalarda; postanın kabulü, güvenliği ve hızı konusundaki özelliklerine göre Osmanlı postalarının buna göre düzenlenmesinin elzem olduğu bu Nizamnamede açıkça görülmektedir. Osmanlı postalarının rekabetçi olabilmesi ve tercih edilebilmesi için yabancı postalardaki postaların alımındaki ve teslimindeki yöntemlere göre düzenlenmesine önem verilmesi amaçlanmıştır. Nizamnamenin 17. Maddesinde postaların gelişinde postahanelerden mektupların halka hangi saatte verileceği ile posta saat çizelgelerinin herkesin göreceği bir yerde siyah zemin üzerine yapıştırılması ele alınmıştır. Bununla postaların hangi saate kadar mektup kabul edecekleri ve ne zaman hareket edeceği ile postanın gideceği yön de gösterilecektir. Yabancı postalara posta arabaları kalkana kadar mektup kabul edilmekte olması bu postaların en önemli tercih sebepleri arasındaydı.[54] Osmanlı postalarının yabancı postalarla rekabetinin sağlanmasında bu yöntem oldukça önemliydi. Ayrıca postaların zamanında yerlerine ulaşmasında ciddi önlemlere yer verilmiştir. Mektupların taşınmasını sağlayan tatarlar arasında nöbet sistemi getirilerek, postalardaki aksamalar önlenebilecekti.[55]

Postaların taşınmasına da düzenleme getirilmiştir. Özellikle gümrük tezkereleri görülmedikçe eşyalar kabul edilmeyecekti.[56] Eşyalara

50 Madde 15, 16.

51 Madde 36.

52 Sekizinci Madde: Mektûb nakli ticâretini i'tiyâd ile postanın inhisârı usûlüne sekte virir kareketde bulunanlardan tutulan mekâtib ve evrâkın iki kat posta ücreti ahz olunduktdan başka bir osmanlı lirasından beş osmanlı lirasına kadar cezâ-yı nakdî alınacak ve mükerrerlerinden işbu cezâ-yı nakdî iki kat olarak ahz olunacakdır.

53 Madde 39.

54 Osmanlı mektupları gemi hareket saatinden en geç bir saat önce postaları teslim alırken, Avusturya postası kalkış-tan 15 dakika öncesine kadar posta kabul etmekteydi. Bkz. Demir, "Salih Zeki ve 'Ecnebi Postahaneleri'nin Kaldırılması", s. 171-172.

55 Madde 49.

56 Madde 42.

sigorta uygulaması da getirilmiştir. Sigortalı eşyalar her ne surette kaybolursa kaybolsun tazminatı posta idaresince karşılanacaktı.[57] Eşyalardan (sigortalı-sigortasız) posta ücreti alınacaktı. Bunun bedeli de tarifeye göre belirlenecekti. Ayrıca emanetin miktarı, cinsi, değeri, sahibinin adı ve ücreti kaydedilecekti. Posta mührüyle mühürlenecek[58] eşyaların güvenliğinin sağlanması için de emanet eşyalar postahane ile şubesi olan mahallerde bizzat posta müdürü ve pul memurlarına verilecekti.[59]

Postanın işleyiş usulüne aykırı harekette bulunulması önlenmeye çalışılmış, bu hususta kanuna aykırı harekette bulunanlara maddi ceza verilmesi kararlaştırılmıştır. Nizamnamenin 7. Maddesine göre, posta tekeli usulüne aykırı davrananların mektup ve evraklarından iki kat posta ücreti alınması ve bir Osmanlı lirasından beş Osmanlı lirasına kadar ceza alınması, bunun tekrarı durumunda da iki kat ceza alınması öngörülmüştür.

Taahhütlü mektuplara özel bir defter tutularak, mektupların postaya verildiği ve mahalline teslim edildiği tarihi ile mektubun gönderildiği kişinin ikameti ve hangi postahaneye gönderilecek ise o postahanenin ismi, mektubun ağırlığı ve sırasıyla numaraları yazılacaktı. Bu numaralar, mektup zarflarının mühürlü zarflarına işaret konulacaktı. Zarfların üst tarafının bir köşesine taahhütlü mührü basılacak ve mektubun gönderildiği kişi ya da onun adına alacak kişiye koçanlı defterden "maktu taahhüd senedi" verilecekti.[60] Taahhütlü postaların karşılaşabileceği bir felaket durumunda tazminat ödenmesi de ele alınmıştır. Örneğin bir postanın yanmasında, posta taşıyan geminin batmasında ya da olağanüstü durumlarda taahhütlü mektuplar zayi olur ise sahibine Posta İdaresi tarafından bir Osmanlı lirasından beş Osmanlı lirasına kadar tazminat verilecekti. Taahhütlü mektubun kaybolmasında memur sorumlu olursa bu tazminat memurdan iki kat karşılığında tahsil edilecekti.[61]

Bu nizamnameyle getirilen bir diğer yenilik de mektupların üzerine okunaklı yazı ile mektubu alacak kişinin bulunduğu yerin hânesinin sokağı ve numarasının yazılması karara bağlanmıştır.[62] Bir mektup sahibi tarafından alınmadığında üzerine kabul olunmamıştır ibaresi yazılacaktı. Meçhul mektuplar için ise üzerine "*meçhul ya da mekânı nâ ma'lûm gelmeleri*" şeklinde yazılacaktı. Mektup sahibi ölür ve varisleri bundan ya habersiz ya da mektubu kabul etmezlerse "*vârisi nâ ma'lûm veyahud vârisi kabûl itmemişdir*"

57 Madde 43.
58 Madde 45.
59 Madde 47.
60 Madde 31.
61 Madde 32.
62 Madde 18.

ibâreleri eklenecekti.[63] Mektup gönderilen kişiler mektupları açmadan mektubu kabul etmeme hakkına sahip olacaktı. Ancak açtıktan sonra reddetme hakkına sahip değillerdi. Mektubun ücreti de tahsil edilecekti.[64]

Mektuplardan alınacak ücretlerde tespit edilmiştir. Kara yoluyla naklonulacak mektuplardan ağırlığı on gramın aşağısında olanlardan ikişer kuruş, ağırlığı on gram ise her on gram ya da her on gramı geçen postalardan normal ücretinin iki katı para alınması kararlaştırılmıştır. Mektuplar taahhütlü ve taahhütsüz gönderilmekteydi. Taahhütlü mektuplardan da iki kat ücret alınması öngörülmüştür.[65]

Osmanlı postanelerinde posta güvenliğinin üst düzeye çıkarılması için bir takım önlemler alınmıştır. Özellikle emanet ve postalar sadece sahiplerine verilecekti. Başka biriyle postasını aldırması durumunda ise alacak kişiden bunu doğrulayacak bilgi ve belgeler istenecekti.[66] Postahanelere gelen mektuplar sahipleri gelinceye kadar postahanede tutulacağı[67] belirtilse de bu sürenin altı ayı geçmesi durumunda posta kaybolur ise bu hususta posta sahibinin hiçbir hak iddiasında bulunamayacaktı.[68] Postahanelerde unutulan emanet ve mektuplar dokuz ay postahanelerde tutulduktan sonra ayda bir kez olmak üzere üç defa gazetelere ilan verilerek sahipleri bulunmaya çalışılacaktı.[69] Sahipleri bulunmayan ya da üzerine yer ve isimleri tasrih olunmayan ya da vefat durumundan dolayı geri kalan mektuplar, diğer evraklar ve emanetler postahanelerin girişinde ve herkesin görebileceği camlı bir dolabda, önce üç ay tutulacak ve üç ayın sonunda postahanece sıralanacak ve mektuplar açılacak, alıcısına ulaşılmayınca yakılacak, poliçesi ve akçesi mutazammın evrak ve saire bulunduğu takdirde onların tekrar postahane vasıtasıyla üç ay daha sahipleri araştırılacak, bu müddette de sahibi bulunmaz ise ilerde herhangi bir hukukî bir durumla karşılaşılmaması için kayıt altına alınarak mektubuyla birlikte Posta Nezareti'ne gönderilecekti.[70] Sahibi ortaya çıkmayan emanetler akçe ve poliçelerin bedelleri için hukukî sürenin müddeti onbeş sene olacaktı. Bunun bitiminden sonra Posta İdaresi'nin malı olacaktı.[71] Yine sahibi çıkmayan mektupların içinde açık bono ya da

63 Madde 56.
64 Madde 57.
65 Madde 16.
66 Madde 53.
67 Madde 19.
68 Madde 21.
69 Madde 54.
70 Madde 59.
71 Madde 60.

hamiline bedeli ödenecek senetler ve evrak bulunursa bunların bedelleri Posta İdaresi'nce mahallerinden tahsil edilecekti.[72]

Mektupların düzenli ve güvenli nakli için gerekli tedbirlerden bazıları da şu şekilde ele alınmıştır: Huruç ve çantaya konan mektup zarflarının yırtılması ve açılması durumunda derhal dört zarftan ince iplik ile bağlanarak ipliğin döküm mahalli posta mühürüyle mühürlendikten sonra dağıtılmak üzere postacılara verilecekti.[73] Özellikle taahhütlü mektupların güvenli taşınması için birtakım yenilikler de getirilmiştir. Taahhütlü mektuplar üç yerden mühür mumuyla mühürlenerek mührün yazısı da belirgin bir şekilde zarf üzerine çıkmış olması zaruri tutulacaktı. Zarf büyük ise beş ve daha fazla yerden mühürlenecekti. Ayrıca taahhütlü mektuplar iple sarılacaktı. Mühürlenmeyen ve iple sarılmayan taahhütlü mektuplar postaya kabul olunmayacaktı.[74] Taahhütlü mektuplar sahibinin yanında tartılarak zarfın mühürlü tarafına işaret konulacak ve ölçüsüne göre fiyatı belirlenip, buna karşılık gelen pul yapıştırılacaktı.[75] Posta sahiplerine, posta memurlarına taahhütlü mektupların içinde ne olduğuna dair bilgi verme zorunluluğu getirilmiştir.[76] Bunun iç güvenlik sorunundan kaynaklanan bir durum olduğu akla gelmelidir. Zira bu dönemde evrak-ı muzırralar büyük oranda postalar vasıtasıyla nakledilmekteydi.[77]

Herkesin ikametgahına teslim edilecek mektuplar için yirmi para ücret alınması, postacı tarafından posta sahibinin önünde mektubun üzerine beyaz zeminli yirmi paralık pul yapıştırılma zorunluluğu getirilmiştir.[78] Ancak mektup ücretinin alıcı tarafından karşılanacağı beyanı durumlarında mektuplar kabul edilecek, pulsuz olarak postahaneye verilen mektupların ücreti ise alıcısı tarafından iki kat ücret tahsil edilecek ve pullar kişinin önünde yapıştırılacaktı. Üzerine eksik pul yapıştırılmış olan mektuplar kabul edilmeyecekti. Ancak eksik pul ne kadar ise onun iki katı kadar ücreti alıcı ödeyecekti. Eksik pullu ve hiç pul olmayan mektupların üzerine eksik olan ücret gönderen merkezden işaret olunacaktı.[79] Bu uygulamalar Posta Nezareti'nin postalardan elde edeceği kâr marjının artırılmasına yönelikti.

72 Madde 61.
73 Madde 26.
74 Madde 28.
75 Madde 30.
76 Madde 29.
77 BOA, BEO, 358/26800, 6 Şaban 1311/12 Şubat 1894, vr. 3; BOA, BEO, 340/25432, 1 Receb 1311/8 Ocak 1894.
78 Madde 19.
79 Madde 58.

Posta pullarının satılacağı yerler konusunda da düzenlemeler getirilmiştir. Posta pulları ile pullu zarflar, merkez ve merkeze bağlı yerlerle şubelerinde satılacaktı. Aynı zamanda icab ederse uygun mahallerde satılacaktı. Bunların bedeli peşin alınacaktı. Bunları satan dükkan sahiplerine dükkanlarının üzerine posta kelimeleri yazılı bir levha bulundurma zarureti getirilmişti.[80]

Postaların muhafazasına da önem verilerek, postayı gönderenin izni olmadan hile ile başkasının mektubunu alan kişinin kanunen cezalandırılmasına hükmedilmiştir.[81] Herhangi bir sebepten dolayı başka bir yere gitmiş olan postanın durumu hakkında posta sahibine bilgi verilmesine, bu durumun posta merkezince düzeltilmesine karar verilmiştir. Herhangi bir sebepten mektuplardaki karışıklık giderilmeye çalışılarak, Osmanlı postalarına olan güvenin sağlanması amaçlanmıştır.[82]

Kıymetli maddelerin (eshâm ve panka ka'imeleri ve senedât ve meskûkât ve mücevherât) mektup içine konması kesinlikle yasaklanmıştır. Posta sahiplerinin postaya kıymetli eşyaları koyması durumunda, bu eşyaların kaybolmasında posta merkezlerinin sorumlu tutulamayacağı da belirtilmiştir.[83]

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonlarla Avrupalı devletlerin kurmuş oldukları Levant Postaları, zamanla devlete siyasî ve iktisadî zorluklar çıkartmıştır. Devlet, hükümranlık haklarını hiçe sayan bu uygulamayı kaldırmak istemiş, ancak içinde bulunduğu sorunlardan dolayı kaldırmaya muvaffak olamamıştır. İstanbul'daki Avrupalı elçilere müracaat edildiğinde "*postalarımızı ıslah ediniz o zaman düşünürüz*" ifadesiyle karşılaşılmıştır. Devlet, yabancı postalarla rekabet edebilmek ve mümkün olabilirse kaldırabilmek amacıyla postaların ıslahı yoluna gitmiştir. Postaların ıslahı hususunda bir takım nizamnameler hazırlanmıştır. Bu nizamnamelerden biri de 1881 tarihli Posta Nizamnamesidir. Bu nizamnameyle postanın modernizasyonuna çalışılarak Avrupalı postalarla rekabet gücü oluşturulmaya çalışılmıştır.

80 Madde 62.
81 Madde 20.
82 Madde 24.
83 Madde 22.

1881 TARİHLİ POSTA NİZAMNAMESİ TAM METİN

Şûrâ-yı Devlet

Birinci Fasıl
Postaların Hukûk-ı Esâsiye ve Nakliyesi

Birinci Madde: Memâlik-i Osmaniye'de posta işletmek hakkı münhasıran Devlet-i 'Aliyye'ye 'âiddir.

İkinci Madde: Devlet-i 'Aliyye postalarının inhisâr tahtında olarak nakl ideceği şeyler mektûb ve gazete vesâ'ir matbû'ât-ı muvakkite ile ağırlığı iki kilogramı tecâvüz itmeyen paketlerdir.

Üçüncü Madde: Ati'üz-zikr evrâk ve eşyâ inhisârdan müstesnâdır.

Evvelâ: Fermân-ı 'âlîyle ve müsâlaha dâ'ir evâmir-i resmiye ve matbû'ât-ı gayr-ı muvakkite ve her nev' kitâb eczâsı

Sâniyen: Posta ücreti verilmiş olan mekâtîb ve açık muhâbere varakaları

Sâlisen: Defter ve harita ve resimler

Râbi'ân: Tavsiyenâmeler ve havâle mektûbları ve da'vâya müte'allik evrâk ve emlâk ve akâr ve her nev' eshâm senedâtı

Hâmisen: Gümrük ve sefîne ve araba bilet tezkereleri ve komisyoncu defteri

Dördüncü madde: Ati'üz-zikr eşyâ ve evrâkın posta çanta ve hurûçlarına sığacak ve postalarla gidebilecek hey'et ve mikdârda olmak şartıyla inhisâr tahtında olmayarak postalarla nakli mecâzdır.

Evvelâ: Altun ve gümüş meskûkât

Sâniyen: Her nev' mücevherât ve hafîf olan zî-kıymet eşyâ-yı sâ'ire

Sâlisen: Bi'l cümle eşyâ-yı ticâriye numûnesi

Râbi'ân: Vezni iki kilogramı tecâvüz itmeyen ketb-i mütenevvi'a ile her dürlü harîta ve resim ve evrâk-ı matbû'a ve gayr-ı matbû'a paketleri

Beşinci Madde: Zarf içinde olmayarak postahânelere vürûd iden evrâk ve eşyâ paketleri meyânında ücreti mütefâvit olan ve inhisara dokunan evrâk ve eşyâ bulunub bulunmadığını ve bir taraflarında mektûb makâmına kâ'im olur. Muhâbereye müte'allik kelimât muharrer olub olmadığını anlamak içün posta me'mûrlarının ol paketleri mu'âyeneye salâhiyetleri olacak ve gazetelerin üzerine mürsel-i ileyhin isim ve şehrin ve mahall-i ikâmetinden ma'dâ hiç bir şey yazılamayacak ve şâyed yazıldığı halde mektûb 'add ve i'tibâr idilüb ana göre resmî istîfâ kılınacakdır.

Altıncı Madde: Eşya içinde inhisâra dokunur mektûb ve sâ'ire olduğu posta ve rusûmât me'mûrları tarafından haber alınur ve haberin şâyân-ı i'timâd olduğu anlaşılır ise eşyâ-yı mezkûrenin taharri olunacağı sâhibine ihtâr olunur. Şahsı merkûm tarafında muhâlefet gösterilür ise en yakın bulunan zâbıta me'mûruna mürâca'at kılınacak ve anın ma'rifetiyle hükm-ü nizam icrâ olunacakdır.

Yedinci Madde: Bi't-taharrî tutulacak kaçak ve mektûb vesâ'ire en büyük posta me'mûruna teslîm olunub iki kat ücret alınacak ve bu ücretin nısfı kaçağı tutanlara ve diğeri dahî ashâbının gözü önünde mektûblara pul yapışdırılarak ibtâl idilecekdir. Usûlü vechile posta idâresine ücreti virilmiş ya'ni evvelâ üzerine îcâb iden pullar yapışdırılmış ve sâniyen mektûbu gönderen posta merkezi mührü basılmış ve sâlisen posta hânenin her dürlü mes'ûliyetden kurtulduğunu müş'ir gayr-ı mes'ûl 'ibâresi yazılmış olan mektûbların ehâd-i nâs tarafından nakl u emrârına mümâna'at olunamayacakdır.

Sekizinci Madde: Mektûb nakli ticâretini i'tiyâd ile postanın inhisârı usûlüne sekte virir kareketde bulunanlardan tutulan mekâtib ve evrâkın iki kat posta ücreti ahz olundukdan başka bir Osmanlı lirasından beş Osmanlı lirasına kadar cezâ-yı nakdî alınacak ve mükerrerlerinden işbu cezâ-yı nakdî iki kat olarak ahz olunacakdır.

İkinci Fasıl
Evrâk-ı Mühimme

Dokuzuncu Madde: Umûr-ı devlete dâ'ir muharrerât-ı resmiye içün hiç bir yerde ücret alınmayacakdır.

Onuncu Madde: Me'mûrîn-i hükûmet tarafından evrâk-ı resmiye arasına umûr-ı zâtiyeye müte'allik muharrerât vesâ'ire konulmak memnû'dur. Konulacak olur ise kaçak mektûb hakkında olan mu'âmele icrâ idilecekdir.

On Birinci Madde: Umûr-ı devlete müte'allik muharrerât-ı resmiyenin diğerlerinden fark ve temyîzi içün Dersaadet'çe dâ'irelerden ve kapu kethüdâlıkları cânıblerinden gönderilen kâffe-i muharrerât zarfları üstünün sağ köşesine o dâ'irenin ve kapu kethüdâlıklarının ve taşralarca vilâyet ve sancak ve kazâ ve asker meclislerinin mührü basılacakdır.

On İkinci Madde: Me'mûrîn fevka'l'âde-i mülkiyesi olanlar cânibinden ve asker meclisi olmayan yerlerde ümerâ ve zâbitân-ı 'askeriye taraflarından postaya virilecek muharrerât-ı resmîyeye me'mûriyet-i fevka'l'âde-i mülkiye tarafından ise umûr-ı mülkiye ve ümerâ ve zâbitân-ı askeriye taraflarından ise mevâd-ı askeriye nezaretleri tahrîr ve işârât olunub bulundukları mahallin hükûmet ma'rifetiyle temhîr itdirilecekdir.

On Üçüncü Madde: Neferden Başçavuşa varınca efrâd-ı asâkir-i şâhâne tarafından posta işleyen mevki'lerden familyalarına gönderilen ve familyalarından kendülerine gelen mekâtibden ücret alınmayacak ve efrâd-ı askeriye tarafından memleketlerine gönderilecek mektûblar zâbitleri tarafından ve familyaları cânibinden anlara irsâl kılınacak mekâtibden dahî hükûmât-ı mahalliye tarafından bir 'alâmet-i mahsûsa ile taht-ı tasdîke alınacak ve mektûblar mahal be-mahal bi't-tefrîk bir zarf derûnuna vaz' ile paket idilerek ve üzeri nereye olduğu yazılarak postahâneye virilecekdir.

On Dördüncü Madde: Bir me'mûrdan diğer me'mûra gidecek evrâkın torba ve paketleri ipiyle bağlanub bir kaç yerinden mühür mumuyla mühürlendikden başka mektûblar gibi mühür resmi ile dahî temhîr olunacakdır. Ve umûr-ı devlete müte'allik muharrerât posta sandıklarına atılmayub lâzım gelen jurnaliyle beraber bi'z-zât posta me'mûrlarının yedlerine teslîm olunmak lâzımdır.

Üçüncü Fâsıl
Muharrerât-ı Şahsiye

On beşinci madde: Postalarla nakl olunacak mektûblar içün her postahânede bir sandık bulunub ashâbı taraflarından götürülecek mekâtib on altıncı maddede gösterilen kâ'ide mûcibince üzerlerine pul yapışmak şartıyla o sandığa atılur.

On Altıncı Madde: Postalarla berren nakl olunacak mektûblardan sıkleti on gramı tecâvüz itmeyenlerden ikişer guruş ve bahren iskele arasında ve

yahud timuryolu mevkuflarında ve araba işleyen tarîklerde te'âtisi olunan mektûblardan bir guruş ücret-i mütesâviye ahz olunur. Sıkleti on gramı tecâvüz ider ise beher on gram ve yahud her on gramın küsûrâtı için ücret-i asliyenin bir misli daha zamm olunur. Ve mektûbun ta'ahhüd olunması mürsel taleb eyler ise bâlâda ta'yîn olunan ücürâtın iki mislini te'diye ider. Ta'ahhüdlü ta'ahhüdsüz bi'l cümle mekâtib ve mürâselâtın ücürâtı peşinen ahz u istifâ olunmak lâzım gelür ve yalnız 'âdî mektûbların ücürâtı mürsel-i ileyh tarafından iki kat olarak olunmak üzere mürsel merkezlerinden bâlâ ücürât ya'nî pulsuz olarak kabul ve sevk olunabilir. Ve ücürâtı peşinen te'diye olunan mektûblar üzerine vaz' olunacak yollar behemehâl mürsel tarafından yapışdırılub postahânece mürselin gözü önünde üzeri battal mührüyle tamgalandıkdan sonra madde-i sâbıkada muharrer sandığa bırakılacakdır.

On yedinci Madde: Postaların vürûdunda postahânelerden mekâtibin halka hangi saatde i'tâ kılınacağı müş'ir derhâl herkesin göreceği bir mahalle siyah zemin üzerine yapışur ve celî hatla yazılmış bir levha ta'lîk kılınacağı gibi postaların hareketinden ol kangi saate kadar postahânelerce mektûb vesâ'ire kabûl idilebileceği dahî levhâ-i mahsûsa ile bildirilecek ve bu levhada postanın gideceği cihet gösterilecekdir.

On Sekizinci Madde: Mektûbların üzerine okunaklı yazı ile mürsel-i ileyhin bulunduğu mahal evsâfı ve mümkün olduğu takdîrde hânesinin sokağı ve numrosu dahî tahrîr olunacakdır.

On dokuzuncu madde: Madde-i sâbıkada beyân olunduğu vechile üzerlerinde sarâhat-i matlûbe bulunan mekâtib-i vâride postahânelerde asla tevkîf olunmayarak hemân şehir postası veya mevzi'ler ma'rifetiyle ashâbının ikâmetgâhlarına tevzî' ve teslîm olunur şu kadar ki mektûblarını postahâneden bi`z-zât veyahud bi'l vâsıta ahz itmeği i'tiyâd itmiş ve keyfiyeti tahrîren postahâneye beyân eylemiş olan tüccâr ve sâ'ir eşhâsın mektûbları kendüleri veyâ adamları gelüb arayıncaya kadar postahânelerde tevkîf kılınur herkesin ikâmetgâhına teslîm olunacak mektûblar için yirmi pâre ücret tevzî'ine ahz olunarak müvezzi' tarafından mürsel-i ileyhin gözü önünde mektûbun üzerine beyâz zeminlü yirmi pârelik bir pul yapışdırılacakdır.

Yirminci Madde: Bir adem mürsel-i ileyh tarafından me'zûniyeti olmaksızın ve desîse ile diğer adamın mektûbunu ahz eylediği tahakkuk ider ise kânûnen mücâzât olunur.

Yirmi Birinci Madde: Bir adem bulunduğu memleketden aher memlekete gidecek olur ve ba'de kendüsü olmak üzere mektûbun postahânede

kalmasını bâ varaka mahrûre taleb ve ifâde ider ise o makule mektûblar ashâbının talebine tevkîf idilür postahânelere vürûd idecek mektûbların zarfı üzerinde postahânede tevkîf olunsun 'ibâresi yazılmış bulunduğu halde sâhibinin nihâyet altı ay zarfında gelüb aramağa salâhiyeti olub müddet-i mezkûre hitâmından sonra aramağa ve bir gün da'vâya hakkı olamaz.

Yirmi İkinci Madde: Açıkdan verilmeyüb de mektûb içine eshâm ve panka ka'imeleri ve senedât ve meskûkât ve mücevherât vaz' itmek memnû'dur. Bu misüllü mektûblar posta me'mûrlarına virildiği halde kabul olunmaz ve bunlar postalara me'mûrların ma'lûmâtı olarak virilür veya posta sandıklarına atılurda mu'ahharan zây' virilür veya posta sandıklarına atılurda mu'ahharan zâyi' olur ise bunun için ashâbı tarafından ikâme idilecek de'âvî gayr-ı mesmû' olunamaz.

Yirmi Üçüncü Madde: Tüccârdan i'lân-ı iflâsı idenlere müte'allik mektûblar kendülerine virilmeyüb mehâkimden görülmek îcâb ider ise keyfiyet-i umûr-ı iflâsiyeye me'mûr olan hey'et tarafından posta idâresine bildirilecek ve bu misüllü mektûblar he'yet-i mezkûrenin me'mûr ideceği ademe 'ilm u haber ahzıyla teslîm kılınacakdır.

Yirmi Dördüncü Madde: Posta me'mûrlarının hatasından veya zarfın üzeri fenâ yazılmış bulunmasından veyahud aher bir sebebden nâşî diğer bir mahale gidecek iken yanlış gelmiş olan mektûblar mürsel-i ileyhi ma'lûm olur. Ve yahud mahalli tahkîk olunabilir ise zarfın üzeri bulunduğu mahallin memalik isim ve şehrine göre tashîh olunarak oraya irâ'e ve bilinemediği sûretde geldiği mahale i'âde olunacak ve bu misüllü mektûblar çantanın hâvî olduğu evrâk için tanzîm olunan jurnale işâret kılınacakdır.

Yirmi Beşinci Madde: Teba'a-yı ecnebiyeden izhâr-ı iflâsı idenlerin kançılaryaları tarafından istenilen mektûbları için postahâneye gelen kançılarya me'mûrunun yedinde bulunacak tezkeresi de'âvî hâriciye icrâ me'mûriyeti cânibinden ve taşrada ise hükûmet-i mahalliye tarafından musaddık bulunması iktizâ ider. Mu'âmelât-ı meşrûhanın tamamıyla icrâsından evvel sâhibine teslîm olunmuş mektûblardan dolayı posta idâresi kat'ân mes'ûl tutulamaz.

Yirmi Altıncı Madde: Postaların esnâ-yı naklinde hurûç ve çanta derûnunda zedelenerek zarfları yırtılmış ve açılmış mektûblar postahânelere vürûdunda derhâl dört zarfdan ince iplik ile bağlanub ipliğin döküm mahalli posta mührüyle mühürlendikden sonra tevzî' olunmak üzere müvezzi'lere virilecek ve bu mâkule mektûbların her ne bahâne ile olur ise olsun açılub kırâ'at olunması veyâ itdirilmesi câ'iz olunamayacakdır.

Dördüncü Fasıl
Ta'ahhüdlü Mektûblar

Yirmi Yedinci Madde: Ta'ahhüdlü mektûblar içün mekâtîb-i 'âdiye ücürâtının iki misli istîfâ olunub mürsel-i ileyhden vüsûl 'ilm u haber, istihsâliyle mürsele irâ'eye postahâne mecbûrdur.

Yirmi Sekizinci Madde: Ta'ahhüdlü mektûblar ve pakedler bir zarf içine konmuş ve lâ-ikâl üç mahalden mühür mumuyla temhîr olunmuş ve mührün yazısı lâyıkıyla çıkmış bulunmak lâzımdır. Eğer zarf büyük ise îcâbına göre beş ve daha ziyâde mahalden mühürlenmek iktizâ ider ve ta'ahhüdlü paketler lüzûmu mikdâr mahalden mühürlendikden başka iple de sarılmış bulunmak lâzımdır. Bu sûretle mühürlenmemiş ve bağlanmamış olan ta'ahhüdlü mektûblar ve paketler postahânelerden kabûl olunmayacakdır.

Yirmi Dokuzuncu Madde: Posta me'mûrlarının ta'aahüdlü mektûbların içinde ne olduğu su'âl idüb anlamaları memnû'dur.

Otuzuncu Madde: Ta'ahhüdlü mektûblar mürselin veyâ adamının huzûrunda vezn olunub derece-i sıkletini zarfın mühürlü tarafına işâret olunacak ve ücreti kaç guruşa bâliğ olur ise üzerine mürselin veyâ adamının huzûrunda ol'mikdâr pul yapışdırılacakdır.

Otuz Birinci Madde: Ta'ahhüdlü mektûblara mahsûs bir defter tutulub buna mektûbların postaya teslîm olduğu ve mahalline irsâl kılındığı târîhiyle ve mürsel-i ileyh mürsel-i ileyhin mahall-i ikâmeti ve kangi postahâneye gönderilecek ise o postahânenin ismi ve mektûbun mikdârı sıkleti ve sırasıyla numroları tahrîr olunub işbu numrolar mektûbların zarflarının mühürlü zarflarına işâret olundukdan sonra zarfların üst tarafının bir köşesine ta'ahhüd mühr-ü mahsûsu basılacak ve mürseli veyâ adamı yedine koçanlı defterden maktû' ta'ahhüd senedi virilecekdir.

Otuz İkinci Madde: Evvelâ bir postahânenin muhterik ve yahud postayı hâmil olan geminin gark olması sâniyen muhârebe veya ihtilâl dâhili gibi tedâbîr-i mâni'a-i mahalliyye fevkinde bir hareket vukû' bulması sâlisen def'i kâbil olmayan afât-ı semâviyeden bir hâlin zuhûra gelmesi esbâbından dolayı vukû' bulabailecek zâyi'ât-ı müstesnâ olmak üzre bunlardan ma'dâ ahvâlde postaya virilen ta'ahhüdlü bir mektûb zâyi' olur ise mürsele ve yâhud mürsel-i ileyhe idâre tarafından bir Osmanlı lirasından beş Osmanlı lirasına kadar tazmîn virilecek ve bu mektûbun zayâ'ına bir me'mûr tarafından sebebiyet verilmiş ise idilen tazmîn o me'mûrdan iki kat tahsîl olunacakdır.

Beşinci Fasıl
Vesâyit-i Nakliye

Otuz Üçüncü Madde: Telgraf Posta Nezâreti Memâlik-i Osmaniye'nin ihtiyâcına göre her tarafda beher gün ve yahud eyyâm-ı ma'iyyetine de posta işledebilur.

Otuz Dördüncü Madde: Sevâhil-i Osmaniye'de işleyen yerli ve ecnebi bi`l cümle vapurlar Devlet-i 'Aliyye posta idârelerinden virilecek posta sandık veyahud hûruç ve çantalarını 'umûm postalar ittihâdı 'ahidnâmesine tevfîkân nakle mecbûrdur. Ve iş bu vapurların Devlet-i 'Aliyye postahânesinden başka mahalden dâhilen virilen posta mektûblarını kabûl itmeleri kat'iyyen memnû'dur. Buna mugâyir hareket iden kapûdanlardan liman idâresi vâsıtasıyla ilk def'asında beş ikinci def'asında üçüncü def'asında elli Osmanlı lirası cezâ-yı nakdî tahsîl ve postahâneye teslîm olacakdır. Ve cezâ-yı nakdî ecnebî kapûdândan alınacak ise keyfiyet-i liman idâresi cânibinden vapurun mensûb olduğu konsolatoya protesto idilerek hükm-ü nizâm icrâ kılınacakdır.

Otuz Beşinci Madde: İş bu nizamnâmenin târîh-i i'lânından sonra teşekkül eyleyecek imtiyazlı ve imtiyazsız bi`l cümle nakliyât şirketleri münhasırân Devlet-i 'Aliyye postasını bilâ-ücret ahz ve nakl eyleyecekler ve bundan ma'dâ her kimin tarafından olur ise olsun mektûb veya posta hey'etinde çanta ve sandık kabûl idemeyeceklerdir.

Otuz Altıncı Madde: Hurûc veyâ sandık ve çantalar ağızları mühürlü olarak vesâyit-i nakliyeye teslîm idilür.

Otuz Yedinci Madde: Telgraf ve posta merkezlerine civâr olan kasabât ve kurâ-yı cesime de îcâbına göre ma'aşlı ve yahud ücret-i bayi'iyye ile me'mûrlar istihdâm kılınacakdır.

Otuz Sekizinci Madde: Bir kasaba da diğer kasaba ve sevâhile işleyen timuryol ve şirket arabaları ile katırcı ve deveci gibi nakliyât-ı ticâretiyle me'lûf olanlar hiç bir sebeb ve vesîle ile şunun bunun posta pulu yapışdırılmayan ve postahâneye i'tâ ile gayr-ı mes'ûl 'ibâresi yazılmayan mektûblarını nakl eylemekden memnû'durlar. Buna mugâyir her hâreketde bulunanlar hakkında sekizinci maddenin hükmü icrâ olunacakdır.

Otuz Dokuzuncu Madde: Her postahâne bulunan mahaller kûrâ-yı mütecâvire beyninde sûret-i muntazama ve dâ'imede olarak mahsûsân postalar işletilecekdir. İş bu postaların işledilmesini me'mur bulunmayan karyenin ümenâsından birine havâle itmeğe posta idâresi me'zûndur. Ol'hâlde

kullanılacak adam da yüzde beşden nihâyet yirmiyi tecâvüz itmemek üzere bayi'iyye i'tâ kılınacakdır. Ve postayı ta'ahhüd eyleyenler mekâtib-i vârideyi ashâbından bir akçe masraf almayarak yerlü yerine tevzî' eylemeğe mecbûrdur.

Altıncı Fasıl
Ücretli numûne ve emânât ve eşyâ-yı sâ'ire

Kırkıncı Madde: Postalarla irsâl olunacak emti'a-yı ticâriye numûneleri ve eşyâ-yı sâ'ire paketleri içinde mektûb olmadığı ve bir tarafında el yazısıyla muharrer ve muhâbereye müte'allik kelimât bulunmadığı bi'l suhûle teftîş ve tahkîk olunabilecek sûretde bağlanmış olmak lâzım gelecek ve bunlar ağaçdan veya timur ve tenekeden masnû' kutulara vaz' olunacak ve postahâneye açık olarak götürülüb ba'de'l mu'âyene kapadılarak temhîr kılınacakdır. Bu nev' kutulara iktizâsına göre postahânede muşamma dahî sarılub ücreti sâhibi tarafından te'diye alınacakdır.

Kırk Birinci Madde: 'Ale'l 'ûmûm eczâ-yı nâriyyenin postalara kabûlü câ'iz olmadığı gibi postalarla nakli mu'tâd ve mümkün olan eşyâ-yı mâyi'a dahî evrâk bulunan hurûç derûnûna kullanılacakdır.

Kırk İkinci Madde: Postalarla irsâl olunacak eşyânın gümrük tezkereleri görülmedikçe habûl olunmayacakdır.

Kırk Üçüncü Madde: Emânet sigortalı ve sigortasız olarak iki kısım olub bunlar şerâyit-i muhtelife ile irsâli posta idâresi cânibinden ta'ahhüd olunacağı gibi sigortalı olan emânetler her ne sebebe mebnî olur ise olsun zâyi' veya ga'ib idülür ise posta idâresi bedelini doksan bir gün va'deli sened virüb te'diye idilecekdir. Sigortasız olan emânetler otuz birinci maddede muharrer esbâbdan biri mevcûd olmayarak zâyi' olunmuş ise ancak o halde idâre bedelini altı ay va'de ile te'diye idecekdir.

Kırk Dördüncü Madde: Sigortalı gitmek üzere emânât ve eşya virildikde sâhibi hâzır olduğu halde akçe ise ta'dâd ve eşya olduğu sûretde bi'l mu'âyene takdîr kıymetiyle mikdârına göre bir şey'e vaz' ve yahud denk bağlanub mesârif-i bendiyesi ahzıyla üzerini sâhibi temhîr itdikden sonra posta mührü dahî urulacak ve mikdâr ve kıymeti mahlût olduğu hâlde ne kadarı beyâz ve ne kadar altun olduğu ve gideceği mahal ile kime verileceği işâret ve tahrîr olunacakdır.

Kırk Beşinci Madde: Sigortalı emânât ve eşyadan posta ücretinden ma'dâ ta'rife mûcebince sigorta bedeli başkaca ahz ve tahsîl olundukdan sonra emânetin mikdarı ve cinsi ve kıymeti ve ashâbı esâmisiyle pârçeçesi ve ücreti

musarahan senede tahrîr ve zîri posta mührüyle temhîr ve deftere 'ayniye kayd ve tezbîr ile sened-i mezkûr li-ecli'l hıfz mürseli yedine i'tâ olunarak gönderilen mahalin makbûz senedi vürûdunda bi'l irâ'e virilen sened ahz ve makbûz senediyle hıfz idilecekdir.

Kırk Altıncı Madde: Sigortasız emânet ve eşyadan yalnız posta ücreti ahz ve defterine kayd ile tatar caddesi olan mahale gidecek emânetin mikdârı mahlût olduğu sûretde ne kadarı altun ve ne mikdârı sim idüğü ve parçası ve ücreti ve ashâb-ı esâmisi muharrer ve zîri posta mührüyle memhûr mürseli yedine matbû'sened i'tâ olunacak ve sened-i mezkûr mektûb derûnuna mevzû'ân mahalline gönderilecekdir. Yed-i ahere geçmemek içün mektûbu ta'ahhüd itdirmekde sâhibi mümtâzdır.

Kırk Yedinci Madde: Postaların hîn-i küşâd ve irsâlinde postahânelerin emânât ve eşya ahz ve i'tâ olunan mahalline işi olmayan adamların veyahud 'âdî mektûb virüb alacakların duhûlü câ'iz değildir. Postahâne ve şu'besi olan mahallerde emânet ve eşya bi`z-zât posta müdîri ve pul me'mûrlarına virilecekdir.

Kırk Sekizinci Madde: Zuhûrât olarak her kim tarafından olur ise olsun tatar ihrâcında 'avdeti dâhil olduğu halde beher saatde yirmi beşer guruş alınur. Tatarlar mahalline vüsûlleri gününden i'tibâren cevâb almak içün üç gün bekleyüb bu müddet-i güzerân eyledikden sonra 'avdet itmekde muhtâr kalacaklardır. Eğer mahsûsen sürücü vâsıtasıyla posta çıkarılmak taleb olur ise tatarlar hakkında câri olan şerâ'ite ri'âyetle beraber saat başına yalnız on guruş ücret virilmesi lâzım gelüb iş bu ücürât-ı me'hûzeden fakat menzil masrafı küsûru îrâd kayd olunur.

Kırk Dokuzuncu Madde: Esnâ-yı râhda posta tatarı hastalandığı halde posta müdîri bulunan mahal olub nöbetde tatar olur ise nöbetde bulunan tatar ihrâc olunacak ve bulunmadığı sûretde çantalar postanın küşâdı gibi açılub derûnunda bulunan emânet ve numûneler bi't-tevkîf hıfz ile yalnız mekâtîb-i çantaya mevzû'ân ve memhûren bâ-jurnal sürücü ile der'akab irsâl kılınub emânetler sonraki posta ile gönderilecekdir. Posta müdîri bulunmayub da ondalıkçı olan mahallerde çantalar ondalıkçı ile ol mahallin hükûmeti ma'rifetiyle bi'l ittifâk küşâd olunub vech-i meşrûh üzere hareket olunacakdır.

Ellinci Madde: Zuhûrât tatarı olub çifte olmadığı halde keyifsizliği zuhûr ider ise diğer jurnal tanzîm ile keyfiyet-i bâlâsına şerh virilerek mektûb-ı meşmû'(?) sürücüye teslîmen der'akab çıkarılacakdır. Eğer tatarın keyifsizliği uzamaz ise arkasından tatar dahî mahalline gönderilecekdir.

Elli Birinci Madde: Zuhûrât ile şâyed emânet ve numûne dahî gönderilerek tatar esnâ-yı râhda hastalandığı halde ber minvâl-i meşrûh bi'z-zarûre emânetin hıfzıyla yalnız evrâkın gönderilmesi lâzım geleceği misüllü sâhib-i emânet-i tatarın keyifsizliğinden dolayı emânetin ol'vechle te'hirinden ihtirâz ider ise iki kat ücret virerek çifte tatar ile çıkarılması re'yine muhavveldir.

Elli İkinci Madde: Postalara teslîm olunan ücretli ve numûne ve sâ'ireden gerü alınması taleb olunan eşya olmadığı hâlde sâhibi ma'rûf zât ise yedinden bir 'ilm u haber ma'rûf olmadığı takdîrde ma'rûf kesândan kefîl ve sened alınarak eşyâ-yı mezkûre kendüsüne redd ve i'tâ olunacak ise de posta ücreti redd olunmayacakdır.

Elli Üçüncü Madde: Postahânelere vürûd idecek emânât ve numûne ve sâ'ireyi ashâbı bi'z-zât gelüb postahânelerden alacakdır. Ve kendüsü gelemeyecek zât ise ma'rûf adamını gönderüb usûlüne tevfîkân ahz itdirmesi câ'iz olacakdır.

Elli Dördüncü Madde: Taşra postahânelerinden gelüb sâhibleri tarafından ahz olunmayan emânât ve numûneden mektûbî olanların ashâbı zuhûrunda i'tâ olunmak üzere mektûbuyla beraber tevkîfiyle bu bâbda mekâtib-i mevkûfe hakkında olan fasıla tevfîkân hareket olunacak ve mektûbu olmayana numûne ve emânetin dahî postahâne vâsıtasıyla üç mâh ashâbı bi't-taharrî zuhûr ider ise usûlü vechile i'tâ ve bulunmadığı takdîrde mürseline beyân-ı keyfiyet olunmak içün emânetin mevkûf olduğu postahâne ile emâneti gönderen postahâne beyninde muhâbere-i muktezıyye icrâ olunacak ve mürseli dahî bulunamaz ise dokuz ay daha tevkîf olundukdan sonra senesi hitâmında üç mâh daha gazetelerle i'lân kılınarak yine zuhûr itmediği sûretde mezkûr emânât-ı postahâne meclisinde ta'dâd olunub vezneye ve numûneler dahî kezalik füruht ile akçeleri vezneye i'tâ ve vâridât-ı gayr-ı mukarrere nâmıyla îrâd kayd idilebilecekdir.

Yedinci fasıl
Evrâk-ı mevkûfe

Elli Beşinci Madde: Evrâk-ı mevkûfe evvelâ mürsel-i ileyh tarafından kabûlünden imtinâ' olunan sâniyen kime olduğu üzerinde işâret olmayan sâlisen seyyâhına veyahud seyâhatde bulunan sefâyin-i kapûdân ve ta'ifelerine olan râbi'ân mürsel-i ileyhi vefât itmiş olan mektûb ve gazetelerdir.

Elli Altıncı Madde: Bir mektûbu mürsel-i ileyh kabûl itmediği hâlde üzerine derhâl kabûl olunmamışdır 'ibâresi yazılacakdır. Bir mektubun mürsel-i

ileyhi mechûl bulunduğu ma'lûm ise tebdîl-i mekân iderek nereye gittiğine dâ'ir ma'lûmât alınamamış olduğu hâlde bu misüllü mektûblar üzerine mechûl veyahud mekânı nâ ma'lûm gelmeleri tahrîr olunacakdır. Mürsel-i ileyh vefât iderek vârisleri nâ ma'lûm olur veyahud vârisler mektûbu kabûl itmez ise ol'hâlde vârisi nâ ma'lûm veyahud vârisi kabûl itmemişdir 'ibâreleri tahrîr olunur.

Elli Yedinci Madde: Madde-i sâbıkada beyân olunduğu vechile mürsel-i ileyh kendüsüne getürülen mektûbu açmazdan evvel kabûl ve 'adem-i kabûlde muhayyerdir. Ancak açdıkdan sonra redd idemeyecek ve îcâb iden ücreti tamamen virecekdir.

Elli Sekizinci Madde: Pulsuz olarak postahânelere virilen mektûblar mahalline irsâl olunarak mürsel-i ileyhden ücreti iki kat tahsîl ve gözü önünde pulları yapışdırılacağı gibi üzerine noksan pul yapışdırılmış olan mekâtîb dahî kabûl ve irsâl ile yalnız noksan olan pul ne kadar ise iki kat ücreti mürsel-i ileyhden alınur. Ve noksan pullu ve hiç bir pul olmayan mektûbların üzerine noksan olan ücret gönderen merkezden işâret olunur.

Elli Dokuzuncu Madde: Sâhibleri bulunmayan veyâ üzerinde mahal ve isimleri tasrîh olunmayan veyahud vefât vukû'undan dolayı geri kalan mekâtîb ve evrâk-ı sâ'ire ve emânât ve postahânelerin medhâlinde ve herkesin göreceği camlı bir dolabda evvel emirde üç mâh tevkîf ve müddet-i mezkûre hitâmında postahânece ta'dâd ve küşâd olunarak me'iline nazarân mürsel-i ileyh yine bulunmadığı hâlde bütün bütün tevkîf idülüb ihrâk olunacak ve bunların derûnunda poliçe ve akçeyi mutazammın evrâk ve sâ'ire bulunduğu takdîrde o makûlelerin tekrâr postahâne vâsıtasıyla üç mâh daha sâhibleri taharrî olunarak iş bu müddette yine sâhibi zuhûr itmez ise ilerüde isbât olunacak tarafa redd olunmak şartıyla muvakkaten îrâd kayd olunarak mektûbuyla beraber nezârete gönderilecek bütün bütün tevkîf idilen mekâtib meyânında ücretleri mürsel-i ileyhden alınmak üzere gelüb pulları postahânece ikmâl kılınan mekâtib olduğu hâlde bunlar tanzîm olunacak defter ile beraber kezalik nezârete irsâl olunarak üzerlerine yapışdırılan pul bedelâtı ol merkezin zimmetinden tenzîl kılınacakdır. Bâlâda beyân olunan esbâbdan veyâ esbâb-ı mücbire-i sâ'ireden nâşî ashâbı taharrî idilüb de bulunamayan emânât bir sene hitâmında posta nezâreti tarafından nasb olunacak komisyon huzûrunda açılub ta'dâd olunarak ilerüde isbât idilecek mahale redd olunmak şartıyla muvakkaten îrâd-ı kayd olunacakdır.

Almışıncı Madde: Sâhibi zuhûr itmeyen emânât ve akçe ve poliçe bedelâtı içün iddi'â-yı hukûk müddeti on beş senedir. Bunun hitâmından sonra o mâkûle tevkîfât kat'iyyen posta idâresinin malı olur.

Altmış Birinci Madde: Sâhibi çıkmayan mektûbların içinde açık bono veyahud hâmiline bedeli te'diye olunacak senedât ve evrâk bulunur ise bunların bedelâtı posta idâresince mahallerinden tahsîl ve madde-i sâbıka hükmüne tevfîkân tevkîf olunacakdır.

Sekizinci fasıl
Posta pullarıyle pullu zarfların sûret-i isti'mâli

Altmış İkinci Madde: Posta pulları ve pullu zarflar bi'l cümle merkez ve mülhakât postahâneleri ile şu'belerinde satıldığı gibi îcâbı takdîrinde münâsib mahallerde dahî satdırılması câ'iz olacak ve bu mâkule mahallerde satılacak pul ve pullu zarflar bedeli peşin alınıb fakat bedel-i mezkûrdan füruht idecekleri pulların sürümüne göre yüz de ikiden yirmi guruşa kadar bayi'ye terk olunacak ve bunları satan dükkan sâhibleri dükkanlarının üzerine posta kelimeleri yazılı bir levha ta'lîk ideceklerdir.

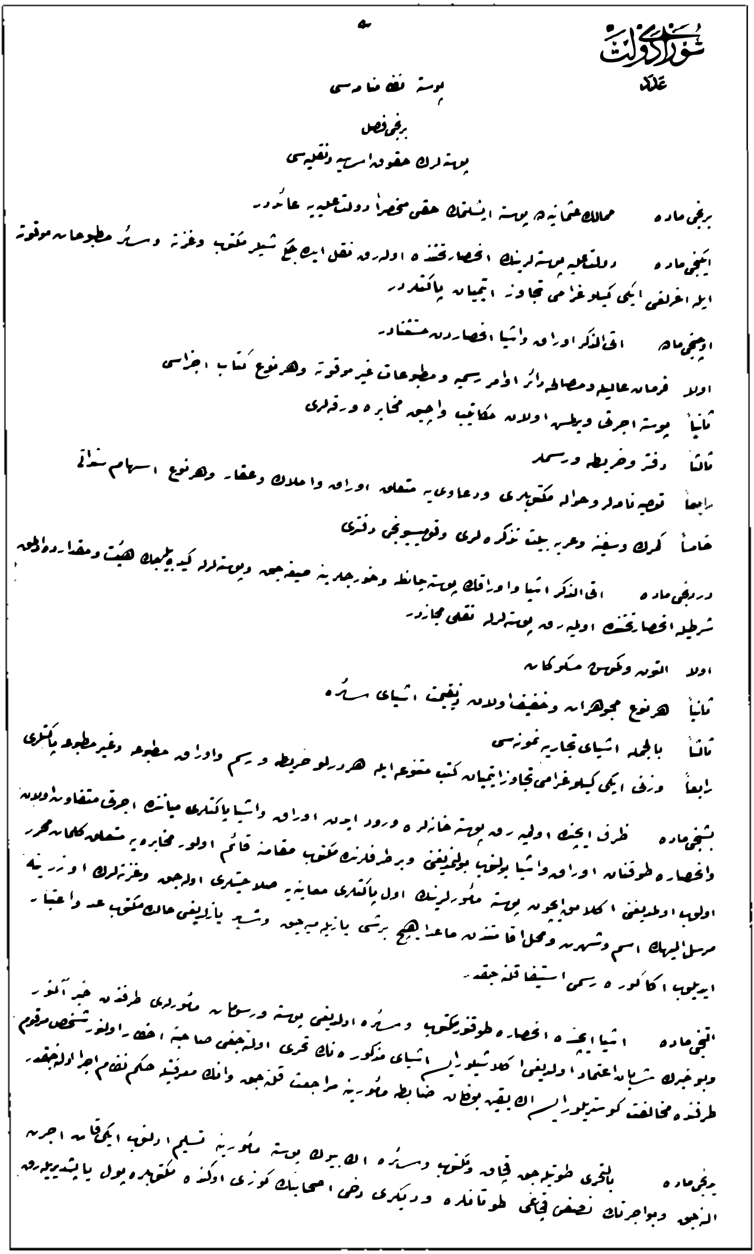
Altmış Üçüncü Madde: Bir kerre isti'mâl olunmuş olan posta yollarını tekrâr isti'mâl iden veyâhud isti'mâl itmeğe mübâşeret itmiş olanlar kânûnen mücâzât olunur.

Altmış Dördüncü Madde: Üzerinde müsta'mel pul yapışdırılmış bir mektûb posta me'mûruna virilmeyüb sandığa atılur ise mahalline gönderilmekden başka kimin zarfından atılmış olduğu tahakkuk itdiği hâlde kânûnen cezâ görür. Böyle bir mektûb sandığa atılub da bi'z-zaât posta me'mûrlarına teslîm olunduğu hâlde posta me'mûrları o anda mürselini mâfevkinde bulunan büyük me'mûre haber virmeğe mecbûrdur. Şayed haber vermeyerek mektûb-ı mezkûresi mahalline göndermiş olduğu veyahud göndermeğe çalışdığı tebeyyün ider ise ol' hâlde müsta'mel posta pulunu kendüsü isti'mâl itmiş 'add olunarak mücâzât-ı kânûniyeye mazhar olur.

Altmış Beşinci Madde: Posta idâresinin ecnebî postalarla olan mu'âmelâtı hükûmet-i seniyye ile düvel-i ecnebiye beyninde mün'akid posta mu'âhedesine tâbi'dir.

Altmış Altıncı Madde: İşbu nizâmnâmenin târîh-i neşrinden i'tibâren fî 26 Rebi'ülahir sene 288 târîhli posta nizâmnâmesi münfesihdir.

Altmış Yedinci Madde: Dâhiliye Nezâreti işbu nizâmnâmenin icrâsına me'mûrdur. Fî 26 Rebiü'levvel sene 298 ve fî 14 Şubat sene 296.

شوراى دولت

عدد

پوسته نظامنامه سی

برنجی فصل

پوسته لرك حقوق رسميه ونقليه سی

برنجی ماده — ممالك عثمانيه ده پوسته ايشلتمك حقی منحصراً دولت عليه يه عائددر.

ايكنجی ماده — دولت عليه پوسته لرينك انحصاری تحتنده اولهرق نقل ايده جكی شيلر مكتوب وغزته وسائر مطبوعات موقوته ايله اغرلغی ايكی كيلوغرامی تجاوز ايتميان پاكتلردر.

اوچنجی ماده — آتی الذكر اوراق واشيا انحصاردن مستثنادر.

اولاً فرمانات عاليه ومصالحه دائر اوامر رسميه ومطبوعات غير موقوته وهر نوع كتاب اجزاسی

ثانياً پوسته اجرتی ويرلمسی اولان مكاتيب واجبه مخابره ورقه لری

ثالثاً دفتر وخريطه ورسملر

رابعاً توصيه نامه لر وحواله مكتوبلری ودعاويه متعلق اوراق واملاك وعقار وهر نوع اسهام سندلری

خامساً كمرك وسفينه وعربه جيلك تذكره لری وقونسولوس دفتری

دردنجی ماده — آتی الذكر اشيا واوراقك پوسته جانطه وخورجلرينه صيغه جق وپوسته لرله كيده بيلمك هيئت ومقدارده اولمق شرطيله انحصار تحتنده اوليه رق پوسته لرله نقلی جائزدر.

اولاً آلتون وكموش مسكوكات

ثانياً هر نوع مجوهرات وخفيف ولطيف قيمتلی اشيای سائره

ثالثاً بالجمله اشيای تجاريه نمونه سی

رابعاً وزنی ايكی كيلوغرامی تجاوز ايتميان كتب متنوعه ايله هر درلو خريطه ورسم واوراق مطبوعه وغير مطبوعه پاكتلری

بشنجی ماده — طرف ايجابنه اوليه رق پوسته خانه لره ورود ايدن اوراق واشيا پاكتلری ميانده اجرت متفاوته ويله انحصاره طوقونان اوراق واشيا بولنوب بولنمديغی وبر طرفدن مكتوب مقامنه قائم اولور مخابره يی شامل كلمات محرر اولوب اولمديغی اكلاشيله جق [illegible] پوسته مأمورلرينك اول پاكتلری معاينه يه صلاحيتلری اوله جق وغزته لرك [illegible] مرسل اليهك اسم وشهرتی ومحل اقامتندن ماعدا هيچ برشی يازيلميه جق [illegible] يازيلديغی حالده مكتوب عد واعتبار ايديلوب اكا كوره رسمی استيفا قلنه جقدر.

التنجی ماده — اشيا [illegible] انحصاره طوقونور مكتوب [illegible] پوسته [illegible] مأمورلری طرفندن [illegible] اشيای مذكوره [illegible] صاحبی [illegible] شخص [illegible] طرفنده مخالفت كوستريلور [illegible] ضابطه مأمورينه مراجعت قلنه جق [illegible] حكم نظام اجرا اولنه جقدر.

يدنجی ماده — بالجمله [illegible] مكتوب وسائره [illegible] پوسته مأمورينه تسليم [illegible] ايكی قات [illegible] اجرتلری [illegible] ومواجرتی [illegible] طوتانلر [illegible] صاحبلرينك [illegible] مكتوبلری [illegible]

Posta Nizamnamesi, Sayfa-1 (YA.RES, 13/13, 20 Şevval 1298.)

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, BEO, 340/25432, 1 Receb 1311/8 Ocak 1894.
BOA, BEO, 358/26800, 6 Şaban 1311/12 Şubat 1894, vr. 3.
BOA, BEO, 867/64987, 10 Cemaziyelahir 1314/16 Kasım 1896.
BOA, DH.TMİK.M, 25/80, 25 Recep 1314/30 Aralık 1896, vr. 1.
BOA, İ.HUS, 130/26, 9 Rebiülevvel 1323/14 Mayıs 1905.
BOA, İ.HUS, 96/91, 25 Muharrem 1320/4 Mayıs 1902.
BOA, Y.PRK.ZB, 23/50, 3 Cemaziyelevvel 1317/25 Temmuz 1906, vr. 3.
BOA, TMİK.M, 25/80, 25 Recep 1314/30 Aralık 1896, vr. 7.
BOA, TMİK.M, 25/80, 25 Recep 1314/30 Aralık 1896, vr. 7.
BOA, Y.A.RES, 139/25, 19 Şaban 1324, vr. 7.
BOA, Y.PRK.PT, 10/70, 1313/1895, vr. 1.
BOA, Y.PRK.PT, 10/70, 1313/1895-1896, vr. 1.
BOA, Y.PRK.PT, 8/97, Rebiülevvel 1310, vr. 2-3.
BOA, YA.RES, 13/13, 20 Şevval 1298.

Makaleler ve Telif –Tetkik Eserler

Buyan, Sakin. "Posta Tarihi ve Postalarımız.", *TC Münakalat Vekaleti PTT Dergisi*, Y: 2, S: 13, Haziran (1939): 25-26.

Demir, Tanju. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları.", *OTAM*, S: 17, (2006): 1-17.

Demir, Tanju. "Salih Zeki ve Ecnebi Postahanelerinin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri.", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C: 7, S: 1, (2005): 170-185.

Demir, Tanju. *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2005.

Günseli, Kamuran. "Levant Şark Postaları", *Türk Pulculuğu*, Y: 3, S: 13, Mayıs (1977): 11-12.

İbnü'z-ziya Ahmet Reşit, "Memleketimizde Ecnebi Postahaneleri", *İstişare*, numara 16, 1 Kanunu sani 1324, s. 723-728.

Karakışla, Yavuz Selim. "Arşivden Bir Belge: Ecnebi Postahanelerinden Gelen Evrak-ı Muzırra (1889)", *Toplumsal Tarih*, Ekim (2001): 48-50.

Rizi, Edvin. "Levant Postaları ve Türkiye'nin Bunlara Karşı Savaşı", *Yeni Koleksiyon*, S: 1, Ekim-Kasım (1978): 9-11.

Say, Yağmur. "Haberleşmenin Gelişimi ve Türk Postası", *PTT Dergisi*, S: 87, Şubat (1990): 35-39.

Semerci, Muharrem. "Posta Tarihinde Şark Postaları", *PTT Dergisi*, S: 103, Haziran (1991): 22.

Tan, Turgut. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılara Verilmiş Kamu İmtiyazları", *AÜSBFD*, C: 22, S: 2, Mart (1967): 285-326.

Yazıcı, Nesimi. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu.", *150. Yılında Tanzimat*, yayına haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: 1992): 314-321.

Yurtsever, Ersin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Postaneler", *Türkiye'de Pul ve Pulculuk*, Y: 2, S: 4-5, 15 Şubat (1984): 26-28.

DİZİN

A

Abdülhamid II. 18, 265
Abdülhamit II. 341, 352, 353
Abidin Paşa 296, 297
Abraham Estenyan 80
Aden 13, 108, 109, 111, 113, 114
Ahali Fırkası 154
Ahmed Paşa 66, 76, 79, 259, 263, 300
Ahmet Hamdi Paşa 181, 182
Ahmet Mithat 344, 346
Akdağ 258
Akdeniz 8, 13, 18, 27, 77, 109, 117, 120, 122, 125-127, 130, 140, 211, 275, 276, 284, 285, 296, 297
Akkirman 29
Akkoyunlu 30, 249
Akşehir Çiftçi Bankası 153
Alaiye 75
Alaiyelizade Mahmut Bey 169
Alexander Sharpeigh 109
Alfons Cenferya 260
Ali Fuad Bey 354
Almanya 163, 165, 166, 170, 172, 174-176, 218-220, 241, 349
Amasya 68, 259
America 98, 145
Amerikan 158, 225, 336
Anabolu 78, 79
Anadolu Han 182, 183
Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi 176, 180, 186, 193
Anatolia 201
Anatolian 146, 147, 155, 156, 200
Ankara 33, 34, 36, 38, 44, 47, 50, 51, 55, 56, 58, 59, 62, 65, 70-72, 75, 76, 82-84, 91, 93, 96, 97, 99, 106, 109, 114, 116, 117, 119, 121, 130, 131, 138-144, 151-153, 162, 171, 174, 176, 178, 193-195, 203, 207, 209, 211-213, 216, 219, 221, 223, 234, 235, 241, 248, 249, 265, 266, 269, 270, 272-275, 277, 278, 280, 281, 284-287, 301-303, 305, 309, 310, 314, 315, 330, 338, 346, 350, 352, 376
Antigonos I. 300
Aram Hamparsum 184
Araplar 249, 269
Arap Yarımadası 108
Arhos 79
Aron Levi 183, 184
Âsikpasazâde 7
Asmaaltı 179-183, 187, 188, 190, 194
Asya 12, 107, 109, 110, 269, 342
Atiye Sultan 300
Avlonya Sancağı 27
Avrupa 12-14, 17, 31, 32, 58, 73, 107, 130, 138, 139, 142, 157, 158, 168, 171, 174, 189, 191, 194, 212, 216, 219, 220, 224-226, 228, 233, 237, 242, 269, 275, 287, 288, 291-293, 295, 296, 337, 339, 341-346, 348-351, 353, 357
Avusturya 163, 165, 172, 175, 176, 179, 182, 189, 218-220, 341, 348, 349, 352, 358

Avusturya-Macaristan 163, 172
Ayazmend 29
Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi 178, 187
Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi 161, 178, 183, 187
Azerbaycan 13, 258

B
Babiali 182, 242, 350
Bâb-i Âli Baskını 146
Bâbülmendeb 108
Bağdat 13, 31, 35, 354
Bakırçay 158
Bakırköy 190
Balcizade Hamit Hakkı 169
Balıkpazarı 183
Balkans 59, 71, 203
Baltaoğlu Süleyman Bey 301
Banque de Constantinople 226
Banque Hungaria 177, 183
Basra 13, 31, 115
Bayezid II. 24, 28, 29
Bektaşlu 74
Belgrad Antlaşması 118
Bender Abbas 13
Berlin 165, 168, 175, 176, 186
Besim Bey 354
Beypazarı 272, 284
Beyrut 122, 123, 287, 293, 294
Biga 75
Bilecek 54
Birecik 227, 228
Birinci Dünya Savaşı 157, 161, 162, 165, 171, 177, 184, 188-191, 241
Bizans 25, 33, 34, 117, 300, 301
Boğazhisarı 41
Bosnia 201, 207, 208
Bulgaristan 163, 165, 175, 218, 220
Burgazada 299, 300, 301
Bursa 14, 17, 23, 34, 36, 41, 47, 52, 54, 145, 146-148, 150, 154-156, 200, 208, 219, 238, 273, 275, 281, 284, 285, 293
Bursa Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi 148, 154
Büyükada 17, 299-303, 309, 310
Büyük Menderes 158, 194

C
Cafer Pasa (Yemen Beylerbeyi) 110, 112, 114
Canca 249, 250, 265
Canik 76, 77, 228
Celâl Bayar 177
Ceneviz 117, 275
Central Europe 201
Ceride-i Havadis 87, 338
Cesr-i Mustafa Paşa 53
Chateau of St. Cloud 335
Christian 206
Cihanzadeler 81
Corcio Nervazel 80
Croatia 199, 201, 207, 208
Crystal Palace 335

Ç
Çalvari 277
Çanakkale 25, 34, 42, 166, 185
Çesme 25, 213,
Çimpe Kalesi 33
Çin 269, 340
Çirmen 33, 53

D
Dâhiliye Nezâreti 374
Daire-i tensikat 52
Daniel Pappa et Co. 259
Danimarka 168
Danişmedlü 75
Danube 199, 200-203, 205, 206, 208
Dayr'ul Kamar 291
Defterdar Sari Mehmed Paşa 62, 70
Delibaş Mehmet Rebellion 153
Demetrius I. 300
Deutsch Bank 185
Deutsche Orientbank 176, 177
Digby Wyatt 335
Dimetoka 53
Dimyat 119, 274
Diyarbakır 30, 31, 35, 223, 227, 228, 234, 261

dollarization 102
Dragos 299
Drama 272, 285
Drava 199, 205
Drayton 125, 126, 128, 129, 130
Dulkadir 269
Duyûn-i Umumiye 14, 172
Dürziler 291

E

East Asia 145
East India Company 13, 109-111, 113-116
Edincik (Aydıncık) 25
Edirne 17, 34, 35, 37, 43, 44, 48, 51-54, 90, 272, 285, 293
Ege Denizi 40
Eminönü 11, 183, 190
Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi 148, 152
Endonazya 269
Erbeyli 158
Ergani 16, 223-234, 252, 254, 256, 261, 263, 264
Ermeni 125, 174, 181, 184, 352, 354
Erzurum 35, 51, 76, 82, 249, 261, 265
Es'ar Meclisi 84-87, 89
Estenyan 80
Eugene Efendi 148
European 58, 70, 95, 96, 98-105, 149, 201
European Merchants 103
Evliya Çelebi 121, 142, 199, 200, 205, 249, 314-316, 325, 330

F

Far East 100
Fartuna 79
Fatih Sultan Mehmet 33, 278
Fatsa 263
Fernand Braudel 98, 99, 276
Fethi Ahmed Paşa 300
Fırat 227, 275, 285
Filibe 53, 270-272, 274, 285
Filistin 287
Fransa 35, 77, 78, 120, 131, 174, 210, 218, 220, 241, 250, 260, 287-289, 291, 292, 335, 340-342, 345, 348, 349
Fransız 17, 27, 78, 119, 120, 125, 129, 130, 140, 210, 211, 235, 287-292, 294, 297, 304, 341, 344, 352

G

Galata 11, 25, 31, 38, 41, 128, 177, 226, 314-318, 354
Gaston 79, 288, 289, 296, 297
Gayrimüslim 35, 67, 314
Gedegra 68
Gediz 158, 212, 219
Gelibolu 23, 25, 27, 28, 31, 33, 38, 41, 51, 55
Gemlik 241
Gercanis 252
Germencik 158, 161, 178, 193
Germiyan 275
Gilliam Loyan 80
Giresun 77, 262, 266, 352
Giresun İskelesi 352
Girid 74
Girit 74, 77
Goa 107, 113
Gorjani 206
Gökpınar 277
Göktürkler 269
Gömebadre 74
Gördüs 79
Görele 75, 252
Görezli 74
Gresham Law 96, 97, 103
Gucerat 109
Gümüşhane 16, 77, 249-266
Güney Asya 107

H

Habeşistan 107
Habsburg 15, 65, 71, 199-202, 204-208, 302
Hacı Ahmed Aga 78
Hacıoğlu Arif Bey 181, 183

Haleb 119-125, 127-135, 140, 143
Halep 31, 34, 35, 76-78, 81, 120, 121, 125, 143, 228, 229
Hamid 75, 208, 272
Hamparsum Efendi 178, 184
Hariciye Nezareti 164, 165, 169
Harmancık 16, 238-247
Harput 31
Henri Cole 335
Henry Bath & Son Şirketi 230
Heybeliada 299-301
Hifzi Pasa 88
Himaye-i Zürra Şirketi 178
Hindistan 13, 107, 109, 111, 112, 120, 139, 238, 269, 340
Hint Okyanusu 35, 107-109, 113-115
Hollanda 13, 35, 117, 125, 131, 168, 348
Hollandalı 107
Hommaire de Hell 251
Honaz 274, 276
Horzumbadre 74
Hungary 61, 71, 185, 200, 201, 208
Hungary Bank 185
Hunlar 269
Hüdavendigar 42, 51, 54, 75, 148, 154, 200, 208, 211, 215, 219, 238, 243, 272, 273, 277, 278, 285
Hürmüz 13, 115
Hz. Meryem 160
Hz. Ömer 34

I

India 13, 98, 109-111, 113-116
Irak 31, 32, 269
Islahat Fermanı 235, 290

İ

İbnü'z-ziya Ahmet Reşit 351, 352
İbrahim Paşa 77
İhtisab Müessesesi 84, 91
İlova 199, 205
İlyaszadeler 81
İnegöllüzade Hacı Saffet Bey 154, 155
İngiltere 13, 16, 35, 77, 78, 80, 110, 114, 117, 119, 121, 124, 125, 127, 130, 131, 137-140, 168, 175, 179, 210, 218-220, 224-227, 229-233, 241, 242, 291, 336, 337, 340-342, 345, 348, 349
İnöz 42
İran 4, 12, 13, 30, 120, 129, 137, 140, 258, 344
İskele Camii 46
İskenderun 13, 119-131, 133, 135-140, 226-230
İslimiye 53
İspanya 35, 130, 139, 140, 174, 269
İstanbul 6, 8, 9, 11, 17, 23-28, 30-50, 55-62, 64, 65, 68, 70-73, 77, 78, 80, 82-84, 87, 88, 90, 91, 106, 108, 112, 114-123, 125, 130, 138-143, 145, 146, 149, 150, 156, 158-160, 162-168, 170-177, 179-187, 189-191, 193-195, 209-215, 218, 220-222, 226, 228, 234-237, 239, 243, 248, 254, 255, 258, 265, 266, 269-276, 279, 284-286, 291, 296, 297, 299-304, 307, 309-318, 324, 326, 327, 329, 330, 332, 336-339, 341-344, 346, 347, 350, 354, 362
İstanbul Gümrüğü 34, 37-41, 47, 140, 143
İstepan Saadetyan 148
İtalya 174, 218, 220, 241, 243, 349, 352
İttihat ve Terakki Cemiyeti 145
İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi 179, 193
İzmir Limanı 97, 106, 157, 160, 162, 168, 171, 173, 194
İzmir Limanı Mondros Mütarekesi 171
İzmir Ticaret Odası 169, 212, 221
İzmit 41, 51, 55, 216
İznik 75
İzzet Efendi 293, 354

J

James Peacock 126, 128, 130
James Porter 78
Japonya 241, 269, 344
Jean Reynier 120
John Carew 129, 132, 134
John Juardain 110

K
Kalavitra 79
Kalla 292, 298
Kantakuzenos 33
Kanuni Sultan Süleyman 250, 277
Kapancıoğlu 161
Karaburun 158
Karadeniz 27, 40, 117-119, 141, 216, 265
Karahisar 75, 77, 188, 262, 264
Karahisar-ı Sahip 75
Karamürsel 75, 187
Karesi 75, 211, 215
Karlıili 272
Karl Marx 338
Karnik Şişmanyan Efendi 148
Kartal (Kaza) 301
Kaşıkadası 299, 300
Kâtip Mehmet 38
Keban 223, 234, 252, 255, 258, 261, 264
Keçecizade Fuat Paşa 293
Kelkit 258
Kemalpaşa 158, 215
Kemal Remzi Efendi 169
Kemalzade İbrahim Hakkı 169
Kemeraltı 161
Kıbrıs 76, 80, 81, 122, 129, 131, 133
Kınalıada 299-301
Kırım 34, 210, 235, 294
Kızıldeniz 13, 107-112, 114-117
Kili 29
Kisrawan 291
Kocaeli sancağı 301
Koço Mihailidi 148
Konya 14, 51, 52, 145-156, 211, 219
Konya Anadolu Alat-i Ziraiye ve Ticariye Türk Anonim Şirketi 153
Konya Celaliye Vakfı 149
Konya Çiftçi Celaliye Osmanlı Anonim Şirketi 148-150
Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi 148-150, 152, 153
Konya Gazetesi 152
Konya Köylü Bankası 148
Konya Levazım-i Irkabiye 148
Kopernik Haçaturyan 183, 184
Kraliçe Elizabeth 109
Kurrazade Hacı Bekir Efendi 153
Kuruçay 252
Küçükçekmece 41
Küçük Kaynarca Antlaşması 118
Küçük Menderes 158, 212, 219
Kütahya 75, 238, 276

L
Lahey 168
Larnaka 122
Lazkiye 122, 123
Lazkiyye 276
Levant Company 13, 109, 117, 118, 121-123, 141, 142, 143
Levanten 178, 349
Levant Postaları 348-350, 362, 376
Liverpool 225, 226, 230
Livorno 124-126, 128, 133
Londra 13, 119, 121-127, 130, 131, 133, 135-137, 140, 141, 225, 226, 230, 231, 241, 302, 310, 335, 336, 338-341, 346
londrin 104
Lübnan 17, 287-294, 296, 297
Lütfü Efendi 354
Lyon 287, 289, 298, 341

M
Magosa 80
Mahmud Şevket Pasha 154
Maksudiye Han 182
Malaka 107
Maliye Nezareti 85, 88, 295, 309
Malta 130, 339
Manchester 118, 138, 143, 225, 335, 346
Marmara 25, 31, 33, 38, 40, 47, 140, 143, 299
Marmara Adaları 299
Marmara Denizi 33
Maruni 288, 289, 293, 294
Maruniler 288, 290, 291, 295, 296
Massareen (Gemi) 125, 126, 129, 131-133
Meclis-i Mebusan 163, 175, 190

Meclis-i Umumi-i Zabtiye 85
Meclis-i Vâlâ 51, 53, 55
Meclis-i Vükela 86
Medina 154
Mehmed II. 24, 26-30
Mehmed Emin Efendi 78
Mehmed Emin Paşa 77
Mehmet Çelebi 41
Mehmet Raif Efendi (Amedi Hülefası) 338
Mehmet Refet Bey 155
Memluklar 269
Memlük 107
Menderes Nehri 158
Menemenli Avni Bey 188
Menteşe Beyliği 275, 277, 278
Mesadet Han 181, 183
Meşrutiyet II. 14, 161, 177, 178, 190, 191, 193, 211, 215, 218, 221
Mezomorto 77
Mısır 31, 32, 61, 107, 123, 180, 216-218, 220, 270, 274, 287, 291, 339, 342, 344
Middle Ages 199, 202
Middle East 59, 70, 118, 142, 145, 147, 150, 156, 287-290, 292, 296-298
Middleton 110-116
Midilli 29
Mihaliç 41, 273
Milli Aydin Bankası 169, 178
Milli İthalat Kantariyye Şirketi 180, 183, 186
Milli Kantariyye Şirketi 186
Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi 176, 180, 186, 193
Mora 75-82
Moralızade Ahmet Bey 169
Moskova 12
Mudanya 25, 27, 28, 38, 171, 241
Muha 13, 108, 109, 111-116
Muhammet Kabuli Paşa 294
Murad III. 119
Musa 50, 55, 66, 78, 153, 319
Musa Kâzım Efendi 153
Musevi 184, 192
Muslim 146-148, 155, 156
Mustafa 37, 45, 53, 70, 75, 77, 80, 86, 89, 138, 141, 152, 182, 183, 185, 188, 250, 262, 269, 272, 274, 283, 286, 315, 318, 319, 321, 330, 333
Mustafa Şeref Bey 185, 188
Mustafa Şeref (Özkan) 188
Musul 31, 68, 182, 228

N

Nasuh Paşa 121
Nazmi Duhani 185
Nicholas Downton 110
Nizamiye Hazinesi 85
Noel 160
North America 145
Norveç 168

O

Orahovica 205
Orhan Bey 33
Ortodoks 160
Osijek (Ösek) 202, 207
Osman Gazi 7
Osmanlı Seyr-ü Sefain Anonim Şirketi 148, 154
Osman Nuri Özpay 155
Osman Paşa 263, 264
Otludere 278
Ottoman 23, 25, 30, 32, 58-65, 69-72, 76, 82, 95-106, 118, 119, 142-150, 153-156, 199-208, 266, 272, 290-292, 298, 329, 330, 336, 346
Ottoman Empire 58, 60, 64, 70, 71, 97-105, 145-149, 155, 156, 200, 201, 203, 206-208, 266, 272, 336, 346

P

Pakrac (Pakraç) 199, 203, 205, 206, 208
Paris 95, 96, 106, 118, 143, 174, 210, 227, 234, 238, 270, 285, 288, 289, 296-298, 335, 336, 340-344, 346
Parnak Rüstemyan 148
Paskalya 160
Petaçi Efendi 354

Polonya 349
Portekiz 35, 107, 108, 114-116, 341
Požega (Pojega) 199, 202-205, 208
Prens Adaları 299-302, 309, 310
Prens Albert 335

R
Receb Ağa (Muha Beyi) 111
Refik Bey, Cuma Bey 169, 354
Resmo 77
Rodosçuk 8, 33-47, 274, 285
Roma 34
Romanya 163, 177, 218, 220, 349
Royal Sociaety of Arts 335
Rum 42, 174, 181, 249, 302, 354
Rumeli 9, 16, 25, 40, 42, 51, 52, 81, 189, 193, 224, 233, 270-272, 283, 285, 317, 354
Rus 251, 260, 341, 352
Rusya 118, 119, 141, 218, 220, 238, 292, 349

S
Sadrazamlık 295
Sadullah Paşa 343, 344, 346
Safeviler 13
Sahib Bey 354
Sakız 40, 77, 81
Sakız Adası 40
Salamon Romano 181, 182, 184, 188
Salepçioğlu (Han) 161
Salepçizade Ahmet Refik Bey 169
Sam 201, 208
Samsun 28, 40, 227
Sana 110, 112, 113
Sava 199, 205-207
Sedefadası 299, 300
Selanik 35, 51, 123, 138, 154, 215
Selanik Bankası 154
Selim I. 27, 28, 30
Serbia 199
Serez 272
Seyfeddin Efendi 354
Seyfoğulları 121
Sığla 75
Silahdar Yusuf Paşa 263
Silistre 31, 51, 52
Silivri 38, 41, 42
Sinop 40
Sir Henry Middleton 110
Siverek 228
Sivriada 299, 300
Skarlatos Byzantios 302
Slavonia 15, 199-207
Slavonian 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207
Somerset Palmer 80
Srijem (Sirem) 199
Stockholm 168, 169
Sultan Abdülaziz 18, 341, 342, 346
Sultanönü 75, 272, 285
Suriye 31, 32, 81, 122, 123, 137, 269, 287-291, 293, 296, 297
Sveti Đurad 206
Syrmia 199, 202

Ş
Şehremaneti 11, 90
Şehzade Süleyman 33
Şekeroğlu (Han) 161
Şerif Remzi (Reyent) 184
Şerifzade Rıza Bey 169

T
Tagus (İngiliz Gemisi) 338, 339
Tahralizade Ali Efendi 152
Takvim-i Vekayi 87
Talat Pasa 162, 163, 175
Tanzimat 8-12, 14, 16-18, 49-51, 55, 56, 84, 87-91, 209, 210, 221, 258, 265, 290, 293, 298, 301, 310, 311, 338, 343, 350, 354, 355, 376
Tasvir-i Efkar 338
Tatarpazarcığı 272, 285
Tavsanadası 299, 300
Tefeyyüz Osmanlı Anonim Şirketi 148, 153

Tekalif-i Harbiye 166
Teke 16, 75, 273, 281, 284
Tekfurdağı 33, 38, 41, 44
Tekirdağ 33, 41, 47
temettuat 50, 51, 52, 54, 214, 216, 302, 304, 305, 307-309
Tensikat-i mülkiye 55
The Smyrna Fig Packers 178
Thessaloniki 153
Ticaret Nezareti 87, 88, 90, 210, 211
Ticaret ve Ziraat Nezareti 166, 169, 195
Timisvar 272
Tirebolu 252, 257, 258
Tokat 223, 225, 226, 228, 234, 255
Tolon 129
Tomas Vefk 80
Tombakzade Mehmet Murat 149
Topçuoğlu Nazmi Bey 178
Trablusşam 120-123, 125, 129, 130, 132, 134
Trabzon 35, 38, 47, 63, 77, 249, 252, 255, 259, 263, 264, 266
Traklar 33
Trapoliçe 79
Tuna 31, 61, 301
Tuzla 122
Türkiye Han 183
Türkmen 33

U
Union and Progress 146
Uzak Doğu 107
Uzun Hasan 30, 249

Ü
Ümit Burnu 107, 109
Üsküdar 41, 301, 314-317

V
Venedik 61, 117, 120, 124-126, 275, 348
Venice Company 121
Viyana 44, 61, 71, 73, 165, 176, 185
Viyana Kuşatması 44
Vize 53

W
Walter Benjamin 337, 338
Walter More 124, 129, 131, 133
Western Europe 145
Whittal (Han) 161
Wiener Bank 177, 182, 185
Wiener Bank da Deutsche Orientbank 177
World War I 145, 147, 153, 154, 155

Y
Yahudi 79, 318
Yalakabad 75
Yanko Efendi 354
Yassıada 299, 300
Yavuz Sultan Selim 107, 276, 278
Yedikule 190, 323, 324
Yemiş Çarşısı 157, 161, 162
Yenice-i Karasu 43
Yunanistan 174, 217, 241, 243, 349

Z
Zabtiye Meclisi 85, 86, 89
Zabtiye Müşirliği 84, 85, 87, 89
Zafiropulos 226
Zağra 53
Zahle 294
Zarifi 226
Zentral Einkaufs Gesellschaft 175, 176
Zeynelabidin Efendi 153
Zeytinburnu 233

Klasikten Moderne

Osmanlı Ekonomisi

Osmanlı İktisat Tarihine Bir Katkı

Geçmişin en uzun ömürlü devletlerinden birini kurarak onu, Orta Zaman sonlarından Yakın Çağ başlarına dek taşımayı başaran Osmanlıların hikâyesi, benzerine az rastlanan bir serüvendir. Köklü değişimlerin ve buhranların yaşandığı çağları büyük bir dirayetle aşarak, şaşılacak derecede uzun süre var olmayı başaran bu Akdeniz imparatorluğunun emsalsiz bir tecrübeyi miras bıraktığı muhakkaktır.

Kuruluşta kadimden tevârüs ettiği gelenekle yoğrulan imparatorluk, zaman içinde iç dinamiklerle kendini yenilemiş ve çözülme emarelerinin hissedildiği andan itibaren yeni bir yapılanma sürecine girmiştir. Tanzimat, sözkonusu sürecin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. İmparatorluğun klasikten moderne doğru seyreden tarihi yolculuğunu ekonomik açıdan anlamaya dönük araştırmaların derlenmesinden meydana gelen bu kitap hem klasik hem de Tanzimat dönemindeki süreklilik ve değişimi iktisadi açıdan resmetmektedir.

Üretim, pazarlama, iktisadî yönetim, parasal ilişkiler, ekonomik faaliyetler, ormanlar ve madenler gibi konulara odaklanan çalışmanın bölümleri sırasıyla; "Mali Düzenlemeler ve Uygulamalar", "Para ve Mal Ticareti", "Kredi Arzı ve Rekabetçi Dayanışma", "Yerin Hem Altından Hem Üstünden Nemalanmak: Madenler ve Ormanlar" ve "Zanaatkarlardan Satıcılara: Üretim ve Pazarlama" başlıklarını taşımaktadır.

Kitap boyunca, incelenen farklı konular üzerinden Osmanlı ekonomisine dair bir panorama sunulmakta ve tarihî değişim çizgileri ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu kitap, Osmanlıların süreklilik ve değişime dair tecrübelerini iktisadi perspektiften anlamak isteyenler için önemli bir kılavuz olma iddiasındadır.

Kronik
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-605-7635-34-5
9 786057 635365